

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

8 КВІТНЯ 2016 р.

м. МАРІУПОЛЬ

ПІД ЗАГ. РЕД. К. В. БАЛАБАНОВА

МАРІУПОЛЬ
МДУ
2016

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)я 431
У 45

Головний редактор: **К.В. Балабанов**, член-кореспондент АПН України, д.п.н., проф., ректор МДУ.

Головна редколегія: **О.П. Рєєнт**, член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф., заступник директора Інституту історії України НАН України; **В.Ф. Лисак**, д.і.н., професор кафедри МВ та ЗП, декан історичного факультету МДУ; **В.М. Коробка**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **С.С. Арабаджи**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **В.С. Волоніць**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **В.О. Забавін**, старший викладач кафедри історичних дисциплін; **Ю.В. Коробка**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **С.В. Новікова**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **Н.І. Романцова**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **С.В. Тарасов**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **Н.Ф. Шипік**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін.

Відповідальний редактор: **В.М. Романцов** д.і.н., проф., завідувач кафедри історичних дисциплін.

Затверджено на засіданні кафедри історичних дисциплін (протокол № 7 від 17.02.2016 р.).

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету

Маріупольського державного університету (протокол № 6 від 18.03.2016 р.).

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)я 431
У45

Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2016. – 228 с.

У збірнику представлено наукові матеріали, що включені до програми Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна у світовому історичному просторі». В ньому висвітлюються різні аспекти української історії як складової всесвітньої історії, актуальні проблеми міжнародних відносин.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, магістрантів і всіх тих, хто цікавиться питаннями історії, культури, зовнішньої політики України, історичного краєзнавства, а також міжнародними відносинами нашого часу.

В сборнике представлены научные материалы, включенные в программу Всеукраинской научно-практической конференции «Украина в мировом историческом пространстве». В нем освещаются различные аспекты украинской истории как составляющей всемирной истории, актуальные проблемы международных отношений.

Для ученых, преподавателей, аспирантов, студентов, магистрантов и всех тех, кто интересуется вопросами истории, культуры, внешней политики Украины, исторического краеведения, а также международными отношениями современности.

The abstracts presents the scientific articles included in the proceedings of the All-Ukrainian research conference «Ukraine in world historical space». It highlights various aspects of the Ukrainian history as a part of the global history as well as the acute problems in Ukraine's foreign policy and foreign affairs.

The abstracts are meant for students, scientists, instructors and those seeking their masters' and scientific degrees as well as for those who really care for the contemporary Ukraine's history, culture, foreign policy, foreign affairs and country studies.

© Маріупольський державний університет, 2016

© Історичний факультет, 2016

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

БАЛАБАНОВ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ, ректор Маріупольського державного університету, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Почесний консул Республіки Кіпр в Маріуполі.

РЕЄНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України.

БУЛАТОВА ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА, перший проректор Маріупольського державного університету, доктор економічних наук, професор.

ЛИСАК ВІКТОРІЯ ФЕОФАНІВНА, декан історичного факультету Маріупольського державного університету, доктор історичних наук, професор.

СИВАК ОКСАНА АНАТОЛІЇВНА, заступник декана історичного факультету Маріупольського університету, кандидат педагогічних наук, старший викладач.

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, доктор історичних наук, професор.

Вітання
учасникам Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Україна у світовому історичному просторі».

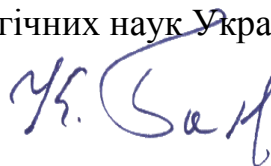
Вельмишановні учасники науково-практичної конференції!

Ми живемо в час, коли Україна як і весь світ зіткнулися з численними суспільними викликами, які потребують ґрунтовного наукового аналізу. Для подолання цих проблем необхідно досліджувати історичні витоки складних сучасних суспільних процесів. Історичний факультет Маріупольського державного університету за усталеною традицією проводить масштабний науковий захід, який став відомим в Україні та за її межами. Цього року, незважаючи на суспільну нестабільність, учасниками Всеукраїнської науково-практичної конференції є професори, доценти, аспіранти, студенти з Маріуполя, Києва, Вінниці, Львова, Харкова, Кам'янця-Подільського, Херсону, Миколаєва, Ужгорода. Щиро вітаю українських учасників конференції, а також наших польських гостей з Вроцлава, Хвойниці та Познані.

Для учасників конференції це гарна можливість обмінятися думками з актуальних питань історії України та світу, обговорити суспільні процеси на теренах Північного Приазов'я, розглянути специфіку повсякденного життя населення. Зважаючи на актуальність питань, що передбачені для обговорення під час цієї конференції, переконаний, що фахові доповіді, повідомлення, діалоги та дискусії будуть сприяти розвитку історичної науки.

Вважаю, що спільними зусиллями ми зможемо зробити ще один крок на шляху дослідження найбільш значущих наукових проблем. Щиро бажаю учасникам наукового форуму плідної роботи, конструктивного діалогу, творчої наснаги. Сподіваюсь, що результати нашої праці будуть вагомим внеском у розвитку вітчизняної науки та послугують у справі інтелектуального відродження нації.

З глибокою повагою,
ректор Маріупольського державного університету,
доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України,
Почесний консул Республіки Кіпр в Маріуполі

К.В. Балабанов

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

«М'ЯКА ЖОРСТКА СИЛА» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

**Грідіна І.М.,
Кірич О.Ю.**

Сутність гібридної війни – це не тільки, і не стільки військові дії, це підпорядкування однієї держави іншій за допомогою інших різноманітних інструментів. Гібридні війни велись і раніше, але Україна вперше стикнулась з сучасною багатовимірною гібридною війною – психологічною, інформаційною, економічною, дипломатичною тощо. Росія, узагальнивши досвід гібридних конфліктів кінця ХХ-початку ХХІ ст., створила нову концепцію такого роду війн та застосувала її на практиці проти України.

Особливістю російської війни проти України є агресивний вплив на свідомість її громадян та міжнародну спільноту. Така агресія велась з самого початку становлення України, як незалежної держави, маскуючись час від часу під «м'яку силу», яка насправді виявилась досить жорсткою, а у 2014 р. отримала своє логічне завершення у вигляді воєнного втручання. Висновки В.Горбуліна про те, що «набуття Україною незалежності у 1991 році у результаті розпаду СРСР від початку розглядалось і розглядається російською елітою як прикре історичне «непорозуміння», яке повинно бути якнайшвидше виправлене» [2] фактично є визначенням сутності взаємовідносин України і Російської Федерації протягом усього періоду існування України, як суб'єкта міжнародного права.

Нинішній заступник секретаря РНБО О.Литвиненко ще у жовтні 2013 р. передбачив війну, аналізуючи стратегічну культуру Росії стосовно України [6]. Той же О.Литвиненко у співавторстві з президентом Центру Близькосхідних досліджень О.Богомолвим у червні 2013 р. опублікували велику аналітичну статтю, присвячену саме «м'якій силі» Росії в Україні, де зокрема автори акцентували увагу на її культурних аспектах: інтелектуальному, інформаційному, мовному, релігійному [1]. Висновки, які зробили автори про тодішню типову ознаку російської політики в Україні - неймовірне зосередження на символічних ресурсах, глибоке залучення до місцевої політики ідентичності та просування одного лише національного дискурсу (і війна з іншим), стали сьогодні її втіленням та реалізацією на Сході України, зокрема в окупованих регіонах Донбасу. За два роки активної та пасивної стадії війни, певна частина жителів окупованих регіонів перетворилась з безпосередніх об'єктів активного впливу «м'якої сили» Росії на її свідомих або вимушених агентів. Але головною причиною цього «перетворення» стало те, що «м'яка сила» діє за підтримки «жорсткої» воєнної сили, що само по собі є певним когнітивним викривленням, яке не можна не брати до уваги під час розв'язання конфлікту та майбутнього постконфліктного будівництва.

Гіроакі Куромія автор відомого дослідження «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990 рр.» мабуть не очікував, що його слова спрямовані у минуле, опинились пророчими для майбутнього: «Впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода визначила вкрай брутальну та жорстоку політичну історію Донбасу» [5]. Сьогодні боротьба за свободу Донбасу вилилась у зовнішню агресію Росії та окупацію частини його території. Але, інтерпретація «свободи» у кожного з учасників конфлікту є своєю. Пропаганда країни-агресора, прикриваючи справжні цілі, апелює до свободи від української «хунти», яка нібито пригнічує російськомовне населення регіону. Частина бізнес-еліти, яка заробила свої капітали на тісному економічному співробітництві з Росією, вбачає «свободу» в подальшому існуванні сумнівних з точки зору ліберальної економіки схем та збереження своєї монополії на промисловий та людський потенціал регіону. Національно свідомі та радикально налаштовані українська інтелігенція, до якої вигідно для себе долучаються певні політичні сили та, що очікувано в умовах соціально-економічної кризи, частина громадян, бажають «свободи» Україні від маргіналізованого регіону, який є для «неї непосильним тягарем».

Невизначеність офіційної політики українського керівництва, більше стурбованого вирішенням внутрішньополітичних проблем, щодо подальшої долі окупованих регіонів та відсутність стратегічного плану закінчення війни на Сході України створює сприятливі умови російській пропагандистській машині для різноманітних інсинуацій, маніпуляцій свідомістю українських, російських та закордонних громадян, використовуючи паралельно з силовими акціями «м'яку силу», що дає підстави називати її «м'якою жорсткою силою», яку українські дослідники вже визначають «інноваційною агресією» [10].

Під «м'якою силою» мається на увазі інноваційна високоінтелектуальна система управління свідомістю, покликана підсилити підтримку зовнішньополітичних ініціатив держави у зарубіжних аудиторій. Відмінною особливістю «м'якої сили» є акцент на формування нових систем знання і стандартів управління, в тому числі зовнішньою політикою [12].

12 лютого 2013 р. було прийнято нову редакцію Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, в якій вперше було закріплено та інституалізовано в правовим полі термін «м'якої сили» в якості «комплексного інструментарію вирішення зовнішньополітичних задач з опорою на можливості громадянського суспільства, інформаційно-комунікаційні, гуманітарні та інші альтернативні класичній дипломатії методи і технології» [4]. А вже 12 грудня 2013 р. В.В.Путін у посланні до Федеральних Зборів недвозначно підкреслив, що «в світі усе більше людей, які підтримують нашу позицію стосовно захисту традиційних цінностей, які тисячоліттями склали духовну, моральну основу цивілізацію кожного народу: цінності традиційної родини, істинного людського життя, в тому числі й релігійного, життя не тільки матеріального, але й духовного, цінностей гуманізму і різноманітності світу» [7]. Приймаючи цю промову, як керівництво до дії, низка російських дослідників одразу виступили за розробку концепції «національної культурної безпеки» Росії, яка б «ілюструвала вдосконалення російських підходів до формування «оборонно-наступального» потенціалу «м'якої сили» і виваженої політики культурного протекціонізму, а також ефективно сприяла нагромадженню потенціалів «м'якої сили» і відновлення комплексного культурно-інформаційного переваги Російської Федерації на пострадянському просторі» [11]. Таким чином, було завершено формування концепції «духовних скреп» для країн колишнього СРСР, які розглядаються РФ територією виключно власних національних інтересів. Стосовно України ця стратегія реалізовувалася за допомогою підсилення релігійного, культурного впливу і чіткого визначення російських кордонів в цивілізаційному і політичному вимірах, іншими словами - невизнання за Україною права на незалежність. Так, у березні 2014 р. користувачами РФ було замінено статтю у Вікіпедії: за запитом «Киевская Русь» у російськомовній інтернет-енциклопедії користувачам запропонували статтю «Древнероссийское государство», акцентуючи увагу на створення російської держави в її законних територіях [9].

О.Курбан вважає, що етап інноваційної агресії може бути розтягненим на роки і десятиліття [10]. Типовими ознаками агресії Росії проти України були газові і торговельні війни, намагання захопити стратегічні підприємства, поширення впливу власних ЗМІ, тиск на політичному рівні в питаннях захисту прав російськомовного населення, просування елементів російської культури (кіно, література, твори мистецтва та ін.). Саме на цьому етапі відбулося закладання конкретних масових психологічних установок, які згодом, у момент переходу конфлікту до відкритої фази, були використані для послаблення України.

Російське домінування в інформаційному українському просторі не обмежувалось телебаченням, друкованими засобами масової інформації, виданнями, шоубізом тощо. Проголосивши РФ спадкоємницею СРСР не тільки в юридично, але й присвоївши собі усе його багатонаціональне культурне надбання, російська пропаганда в обличчі перших осіб держави активно втручалася в соціально-політичні і культурні процеси України. Прийнятий Верховною Радою протягом 2008-2009 рр. перелік пам'ятних дат (350 років Конотопської битви, 90-річчя «Акта злуки» і 90-річчя звільнення Києва військами УНР, 70-річчя проголошення Карпатської України і 70-річчя початку Другої світової війни, 65-річчя депортації кримських татар, 370 років з дня народження Мазепи, 130 років з дня народження Петлюри, 100 років від дня народження

Степана Бандери) було сприйнято в Росії як «тотальну ревізію спільної історії, її подальше забуття і фальсифікацію». Іншими словами Україні відмовлялося у праві мати свою власну історію.

Монополізувала Росія і історію Другої світової війни, про що В.Путін заявив у прямому ефірі телеканалу «Россия-1» у грудні 2010: «війна виграна... за рахунок індустріальних ресурсів РФ. Це історичний факт» [8]. Розвиток ця історія отримала вже під час війни на Сході України, коли свої сакралізовані штампи Росія перетворила на символи розпалювання ворожнечі між жителями Донбасу та решти України: «Правий сектор» і бандерівці проти «деды воевали». Як влучно визначила О.Стяжкіна, «ми зіграли з Кремлем в його гру – вони запропонували нам гасло «Деды воевали!», і ми радісно підхопили його з криками: «И наши деды воевали!». І тепер ми б'ємося до повного розподілу країни, з'ясовуючи, чиї діди і з ким, замість того, щоб разом з Європою сказати: «Ніколи більше!» [3].

Маркерами як інформаційної, так і «гарячої» війни стали георгієвські стрічки, утворивши «колорадів» з однієї сторони та «укропів» з іншої (слід сказати, що українська сторона вчасно і влучно наділила це прізвисько патріотичною конотацією), так зване «ополчення», яке намагаються видати за самоназву місцевих колаборантів. Особливою в інформаційній війні Росії є тема «назад в ССРСР», яка в Донбасі, колишній індустріальній вітрині радянського соціалізму, очікувано отримала позитивне сприйняття. Людська пам'ять вибіркова і намагається зберігати кращі спомини, і блокувати погані. Уявна стабільність 70-х років, фактична відсутність в родинях шахтарів та металургів дефіциту, високі, порівняно з рештою населення СРСР зарплатні, що зокрема формували патерналістську ідентичність, була зруйнована роками перебудови і оліхаргізацією регіону за часів незалежності. Російська пропаганда використала цей ресурс, пообіцявши жителям регіону повернути стабільне радянське минуле, але у новому вимірі. Залежна від Росії важка промисловість, тривала російськофільна удільна політика «власників» Донбасу – «Партії регіонів» сформулила у свій час «нову-стару» ідентичність – російська мова та відносини з Росією, як альтернатива Заходу. Весною 2014 р. російська пропаганда вже відкрито пропонувала у нагороду за лояльність російські (за розміром) пенсії пенсіонерам, робочі місця шахтарям, дипломи кращих російських вишів студентів, процвітання краю, бо не відтепер він не «буде годувати Україну». І навіть за такої ситуації майже дві третини жителів Донбасу не були прибічниками приєднання до Росії, а бажали залишитися в Україні за умов різних рівнів автономії. Але, на жаль, українська влада не змогла використати альтернативну «м'яку силу» і привернути російськомовних громадян Півдня та Сходу країни, які за своїми поглядами не були інстинктивно проросійськими. Українська влада нічого не протиставила інформаційній істерії щодо розповсюдження російськими агентами впливу «придет правый сектор и бандеровцы и всех вырежут, отберут собственность а рядовых жителей превратят в рабов». Натомість було прийнято проект мовного закону 2014 р., що згодом було визнано помилкою. О.Литвиненко цілком справедливо застерігав про упередженість українського дискурсу інформаційної безпеки, яка походить із схильності визначати національну безпеку в першу чергу не як безпеку держави чи спільноти громадян, але культурної громади, виокремленої через український історичний спадок та мову. На жаль, у країні з розбіжним історичним досвідом та лінгвістичними традиціями це грає на користь російській політиці [6].

Сьогодні, коли головний компонент «м'якої сили» - привабливість – у її російській інтерпретації втрачає свою актуальність, а жителі окупованих регіонів Донбасу, отримавши разом з невиконаними обіцянками ще й усі жахи «гарячої війни», почали розрізняти причини та наслідки, є усі підстави для успішного використання Україною в своїй інформаційній політиці стосовно окупованих та прифронтових регіонів Донбасу усіх переваг «м'якої сили» – здатність домагатися очікуваних результатів на підставі добровільної участі, симпатії і привабливості, реалізовувати власні цілі через співробітництво в певних сферах, спрямоване на переконання і формування позитивного сприйняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богомолов О. Мова і культура: російська м'яка сила в Україні: частина друга [Електронний ресурс] / О.Богомолов, О.Литвиненко. - Режим доступу до ресурсу: <http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/46395/>
2. Горбулін В. Тези до другої річниці російської агресії проти України [Електронний ресурс] / В. Горбулін. – Режим доступу до ресурсу: <http://uacraxis.org/ua/40347-gorbulin-tezy>.
3. Как власти обрекли украинцев Донбасса на выживание. Беседа НВ с профессором Стяжкиной // Новое время. – 2014. - № 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nv.ua/publications/kak-vlasti-obrekli-ukrainceev-donbassa-na-vyzhivanie-beseda-nv-s-professorom-styazhkinoy-19545.html>
4. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F
5. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; Передм. Г. Немирі. — Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002.
6. Нинішній заступник секретаря РНБО передбачав війну з Росією ще рік тому [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: http://texty.org.ua/pg/news/editorial/read/55349/Nynishnij_zastupnyk_sekretara_RNBO_peredbachav_vijnu_z/
7. Послание президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию // Российская газета. – 2013. - 13 декабря [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <http://rg.ru/2013/12/12/poslanie.html>
8. РИА Новости [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ria.ru/trend/Putin_call_in_show_20101216/#13655320907544&message=resize&relto=login&action=removeClass&value=registration
9. Россия переименовала статью "Киевская русь" в Википедии. - 23 марта 2014 [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <http://gigamir.net/news/pub694793>
10. Сучасна гібридна віна: нові форми агресії. З дослідження Олександра Курбана «Інформаційні війни у соціальних онлайн мережах» [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <http://ua.racurs.ua/print/1063-suchasna-gibrydna-viyna-ta-yiyi-vidobrajennya-u-virtualniy-realnosti-chastyna-2>.
11. Филимонов Г.Ю. Вызов с Запада: начало новой эры (к вопросу о российско-американских отношениях) [Електронний ресурс] / Г.Ю.Филимонов. - Режим доступу до ресурсу: <http://isip.su/ru/articles/42>
12. Nye J. Soft power: The Means to Success in World Politics / J. Nye. – N.Y.: Publish Affairs Gr., 2004.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Гузь А. М.

В житті українського народу християнська церква латинського обряду завжди відігравала важливу роль. Римо-католицька церква була духовно-моральним підґрунтям формування особистості та виховання. Особливої ваги набувають питання пов'язані з дослідженням питань правового регулювання діяльності римо-католицької церкви у культурно-освітній сфері Правобережної України першої половини ХІХ ст.

Аналіз історіографічного матеріалу засвідчує, що обрана проблема ще не достатньо вивчена. Означена проблема знайшла своє відображення в окремих роботах Буравського О. [1, 2, 3], Шостака І [12], Кирилюка А. [4], Ткачука А. [11] та ін.

Джерельну основу публікації становить комплекс опублікованих законодавчих актів Російської імперії, якими є іменні імператорські, сенатські та міністерські укази та розпорядження, щодо діяльності римо-католицьких семінарій в імперії розміщені у 1-му та 2-му зібраннях «Полного собрания законов Российской империи».

Значне місце у культурно-освітньому житті Правобережної України першої половини ХІХ століття займала Римо-Католицька Церква (РКЦ), яка протягом багатьох століть мала значний вплив на цих теренах. У зв'язку з цим, після поділів Речі Посполитої у складі Російської імперії опинилися українські землі, населення яких було переважно римо-католицького сповідання. Тому постало питання державного врегулювання статусу цієї конфесії та її впливу в регіоні. Це в першу чергу позначилося на культурно-освітницьких ініціативах РКЦ.

У першій половині ХІХ ст. на Волині при римо-католицьких монастирях освіту здобувала молодь, яка вивчала риторику, філософію, теологію тощо. Семінаристів-студентів зобов'язували складати іспити [3]. Домініканці на Волині й Поділлі заснували університетські студії при монастирях Луцька (1801-1819 рр.), Любара (1813-1814 рр.), Кам'янця-Подільського (1814 р.). Вони допомагали училищам в Овручі, Чарторийську, Камені-Каширському, Володимирі, Чорнобилі, Ходоркові, Тарговицях [4]. На початку ХІХ ст. помітний вплив на розвиток освіти на Волині мав орден піярів. Зокрема, він утримував Домбровицьке, Заславське, Межиріцьке училища. На Правобережній Україні римо-католицькі ордени здійснювали також благодійницьку та культурно-освітню роботу [2].

На початку ХІХ ст. держава все частіше починає втручатися в справи католицької церкви. Це, перш за все мало прояв в законодавстві, так у 1801 р. Був виданий закон «Об управлении Римско-Католического Духовенства в России», в якому зазначалося, що влада самодержця поширюється і на духовенство, монахи не мають права продавати чи дарувати церковні землі, не витрачати кошти на прикрашення монастирів, бібліотека та архів церкви мали знаходитися під постійним наглядом, священникам суворо аборожнялося говорити на політичні теми, а також постійно звітувати про свою роботу [5, с. 823-829].

У 1803 р. закон «Об учреждении при Виленском Университете Главной Семинарии для духовенства Римско-Католического исповедания», в якому зазначалося про те, що підготовка на найвищі ієрахічні посади священства здійснювалося при Віленському університеті, тобто саме туди переносилася Головна семінарія. На її утримання призначалася сума у розмірі 15000 руб. сріблом, за рахунок коштів, які отримувалися за рахунок монастирських маєтностей та інших ресурсів. У подальшому доля цього закладу була трагічною 1 травня 1832 р. його було закрито. Цей законодавчий акт є яскравим прикладом писелення контролю держави, за часів правління Олександра І за римо-католицьким духовенством [6, с. 782-783, 7, с. 225].

За часів правління Миколи І ще більше посилюється тиск на діяльність РКЦ так у законі «О наставлениях касательно долга в приподданности» зазначалося «...у всіх місцях повернутих від Польщі губерніях, де сповідують Римо-католицьку віру, ввести «Настанови» в належне використання і вести спостереження за їх виконанням». Це свідчило про пильний нагляд за діяльністю дієцезій, що в значній мірі обмежували їх можливості у своєму функціонуванні [8, с. 517]. Незабаром, у законі «О приеме людей в Римско-Католические Семинарии, Монастыри...» мова вже йшла про повний контроль держави за вступниками до семінарій. Церква мала надавати повний звіт про здійснення роботи семінарій, а на дистинкторіальних позначках Мигилівської Римо-Католицької кафедри мало знаходитися зображення російського імператорського гербу [9, с. 863-864].

У 1803-1831 рр. при монастирі бернардинів у Житомирі діяла початкова школа, де готували дітей до навчання в міській середній школі.

У Подільській губернії наприкінці ХІХ початку ХХ ст. існувало близько 46 благочинних римо-католицьких товариств [1].

У 1832 р. був ухвалений «Устав Виленской Римско-Католической Академии» про створення римо-католицької духовної академії, яку незабаром було перенесено до Петербургу, що в свою чергу посприяло все активнішому втручанням влади у внутрішню організацію РКЦ [10, с. 386-395].

Таким чином римо-католицька церква посідала вагоме місце у житті народу Правобережної України, а саме у культурно-освітній сфері, у зв'язку з цим, із утвердженням російської влади в регіоні імперська політика почала всіляко обмежувати діяльність церкви, що негативно впливало на стан римо-католиків в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) [Електронний ресурс]. - Доступно з:<http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15352/17-Behfvsky.pdf>

2. Буравський О. Римо-католицькі семінарії на Волині в першій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. - Доступно з:<http://eprints.zu.edu.ua/8263/1/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%20%D0%91%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.pdf>.

3. Буравський О. Роль римо-католицьких орденів у розвитку освіти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. - Доступно з:<http://eprints.zu.edu.ua/5437/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.pdf>

4. Кирилук А. Урегулювання правового статусу римо-католицьких монастирів у Російській імперії (остання третина XVIII – 50-ті рр. XIX ст.) [Електронний ресурс]. - Доступно з:<http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5478/1/kyrylyuk.pdf>

5. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 26 (1800-1801). – № 20.053. – С. 823-829.

6. ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – № 20.853. – С. 782-783.

7. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – № 5317. – С. 225.

8. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – № 5521. – С. 517.

9. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – № 5773. – С. 863-864.

10. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. – Т. 8 (1833). – № 6296. – С. 386-395.

11. Ткачук А. Правове регулювання діяльності римо-католицьких духовних семінарій Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. - Доступно з:<http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5478/1/kyrylyuk.pdf>

12. Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: Монографія / І.В. Шостак. – Білий-Дунаець; Острог: Воля з Волині, 2005. – 200 с.

ПАРТІЙНА НОМЕНКЛАТУРА УРСР ТА ПЕРЕБУДОВА

Ліхачов А.В.

Розпад СРСР, що відкрив шлях до незалежності багатьох держав, серед яких була й Україна, був викликаний невдалими спробами реформування відсталого від реальних потреб населення та вкрай неефективної радянської політично-економічної моделі. Одним з причин провалу цих заходів був опір партійної верхівки на республіканському рівні. Подібна ситуація склалася і в

УСРСР. З огляду на це вкрай важливо дослідити аспекти відношення партійної номенклатури УРСР до цих перетворень другої половини 1980-х років [1].

Остання спроба реформувати радянську систему ввійшла в історію як «перебудова». Деструктивні за своєю суттю її наслідки стали «козирною картою» в руках західних представників теорії модернізації та перетворили на апіорну їхню тезу про те, що радянська система не піддається реформуванню [1].

Вислів «радянська реформа» сприймався як «словесна суперечність». Прихильники протилежної думки наполягають на тому, що радянську систему можна було реформувати, про що свідчить позитивний досвід перетворень у СРСР (неп, косигінська реформа тощо).

Зауважимо, що успіх реформ у будь-якій державі значною мірою детермінується сприйняттям ідей трансформації кадрами, які транслюють і реалізують на практиці задуми вищого державного керівництва. Отже, логічно буде особлива увага вищим ешелонам партійної номенклатури УРСР, зокрема апаратам ЦК та обкомів КПУ, оскільки, на нашу думку, саме на них покладалася відповідальність за трансляцію й реалізацію на місцях генеральної лінії московського центру. Прихід до влади відносно молодого й енергійного М. Горбачова було сприйнято у суспільстві з великою симпатією. Утомлені від сивочолих партійних функціонерів, із прикутими до текстів поглядами, пересічні громадяни УРСР, як і всієї країни, очікували та сподівалися, що новий генсек наведе лад, розв'яже назрілі проблеми в економіці, соціальній сфері, подолає бюрократизм та корупцію, викоринить прояви моральної деградації у суспільстві тощо. Зрештою, саме це й прокламувалося у виступах і доповідях М. Горбачова на початковому етапі «перебудови». Однак слідом за ейфорією прийшло розчарування, а згодом і зневіра в обраному курсі та й самому лідері партії [1].

Ставлення партійно-радянської керівної й управлінської верстви Української РСР до «перебудови» також трансформувалося. Це знайшло відображення у чисельних мемуарах республіканських діячів доби «перебудови» та документації внутріпартійного обігу, що засвідчили також зміни в моделях поведінки, реакція номенклатурників на економічні й політичні перетворення [2]. На нашу думку, твердження про партійно-радянську номенклатуру як безлику сукупність функціонерів, що не мали власної думки, або ж, навпаки, конгломерат розрізнених угруповань – неправомірні. Визнаючи номенклатуру УРСР середини 1980 – початку 1990-х рр. як організаційно, статусно та ідейно неоднорідну соціо професійну спільноту, ми все ж схильні сприймати її як ієрархізовану й патерналістичну за своєю суттю (принаймні до відставки В. Щербицького в 1989 р.), а відтак відносно цілісну [1].

Отже потреба змін у державі, і насамперед у політичній системі, була очевидною, однак більшість носіїв влади не бажала реальних перетворень та сподівалася суто на косметичні заходи. Номенклатурне середовище УРСР мало свою специфіку – глибоко вкорінені патерналізм і земляцтво, як різновиди патронально-клієнтарних відносин.

В еволюції ставлення представників номенклатури УРСР до «перебудови» умовно можна виділити три етапи. Перший (квітень 1985 – грудень 1986 рр.) – декларативна підтримка ідей, імітація партійної дисциплінованості за реальної пробуксовки реформ [1].

Документація внутріпартійного обігу й офіційна преса цього періоду переповнена реформаторською риторикою, всезагальною підтримкою ідей М. Горбачова та показною ініціативністю щодо «прискорення». Проте зміни в УРСР відбувалися значно повільніше, ніж у РРФСР. Дослідники періоду «перебудови» схильні пов'язувати гальмування реформ у республіці головним чином із постаттю В. Щербицького – «останнього із могикан застою», як його «охрестили» в народі за прихильність до консервативних методів роботи та колишні тісні, дружні взаємини з Л. Брежнєвим. Але проблема гальмування «перебудови» полягала не стільки в особистіших характеристиках В. Щербицького, скільки у сформованих підходах і принципах реалізації кадрової політики. Перебуваючи при владі з 1972 р., він створив власну команду, причому добір кадрів був доволі жорстким: за 13 років до початку «перебудови» на посадах перших секретарів обкомів УРСР змінилося 35 осіб. Докорінно оновлювати свою спрацьовану команду В. Щербицький не бачив сенсу. Тож тоді, як у Москві вже розпочалася «кадрова

м'ясорубка» (упродовж квітня 1985 – грудня 1986 рр. на посадах було замінено 70% членів політбюро, 60% секретарів обласних партійних організацій, 40% членів ЦК КПРС), в Українській РСР масштаб кадрових ротацій був значно скромнішим, зачепивши здебільшого обласний, місцевий та районний рівні [1].

Другий етап (січень 1987 – жовтень 1989 рр.) – початок розколу в номенклатурі на ґрунті ставлення до «перебудови»; приречена інертність та мовчазна згода керівних кадрів на руйнування підвалин радянської політичної системи. Якщо до 1985 р. політична владна верхівка СРСР відрізнялася показною єдністю, зовнішньою монолітністю (за винятком періоду 1953-1956 та 1964 рр.), то впродовж 1986 – початку 1987 рр. у середині партійно-радянської номенклатури відбувалася своєрідна диференціація – починали формуватися групи «пуристан», «консерваторів», «реформістів», між якими назрівала боротьба за першість. В основі цієї диференціації лежало три елементи: по-перше, позиція щодо реформ (їх необхідність чи непотрібність); по-друге, ставлення до економічних проблем (насамперед проблема приватної власності); по-третє, вікові суперечності (конфлікт поколінь або типів кар'єрного росту). Але, впродовж січня 1987 – жовтня 1989 рр. В.Щербицький здійснив спробу не лише на словах, але й реальними справами довести свою прихильність до генеральної лінії партії, що призвело до масштабних перестановок, кадрового оновлення та хвилі звільнень серед керівних кадрів республіки. Теоретично «правильні» ідеї на практиці втілювалися у «кадрову лихоманку», що відвернула прихильність колишніх симпатиків «перебудови», позбавивши номенклатуру монолітності [1].

Третій етап (жовтень 1989 – серпень 1991 рр.) – остаточна дезорганізація партійно-радянської номенклатури УРСР; вагання між партійною дисципліною та ринковими спокусами. У 1989 р. розпочалося руйнування структурної організації номенклатури. 16 жовтня того року в газеті «Правда» було оголошено, що комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики ухвалила рішення про ліквідацію «обліково-контрольної номенклатури», яка була нижчою ланкою в номенклатурній ієрархії. Цю подію вважають початком розпаду номенклатури.

Організаційна дезінтеграція супроводжувалася ідейною. Якщо на всесоюзному рівні певна диференціація в партійно-радянській номенклатурі за критерієм ставлення до реформ у СРСР розпочалася ще у 1986 – на початку 1987 рр., то в УРСР цей процес через певні обставини (в першу чергу, явну консервативність В.Щербицького та його вплив у республіці) значно запізнився, розпочавшись лише у ході реалізації рішень XIX Всесоюзної партконференції [1].

Таким чином, упродовж 1985–1991 рр. ставлення партійно-радянської номенклатури до «перебудови», як і її реакції (моделі поведінки) на зміну поточної кон'юнктури в республіці зазнали суттєвих трансформацій. Так, на початковому етапі «перебудови» реформи сприймалися як необхідні, проте з огляду на авторитетність консервативно налаштованого першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького номенклатура більше імітувала, аніж втілювала настанови московського центру у життя. Слід зауважити, що номенклатурна більшість не сприймала «перебудову» як курс, упроваджений «усерйоз і надовго», та навряд чи могла уявити, що М.Горбачов посягне на усталені механізми рекрутування до органів влади й систему компартійних апаратів. Проте підготовка та реалізація політичної реформи продемонстрували всю рішучість його намірів і призвели до розмежування в номенклатурних рядах СРСР на «пуристан», «консерваторів», «реформістів». Специфічною рисою номенклатури Української РСР було відносно тривале збереження зовнішньої монолітності та дотримання (створення ілюзії дотримання) партійної дисципліни, запорукою чого стала кадрова політика В.Щербицького. Після його відставки «кокос на глиняних ногах» рухнув. У середині номенклатури відбувся остаточний розкол на ґрунті протилежного ставлення до реформ, бачення майбутнього країни загалом і республіки зокрема, сприйняття ідеї приватизації тощо. «Перебудова» створила привабливі перспективи для подальшої самореалізації у сфері державного та бізнесового менеджменту. Найбільш прагматичні представники номенклатури відчували відкриті можливості й доволі швидко позбулися партійних пут, відмежувалися від марксистсько-ленінських ідеологем, повною мірою використовуючи

нагромаджені за роки «перебудови» економічні та політичні ресурси в умовах уже незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьменко Ю.В. Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР // Український історичний журнал. – 2015, №4.

2. Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2011.

ПРИРОДА І ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Мішина Н.О.

В результаті спільного соціально-історичного досвіду, діяльності соціальних інститутів і груп, впливу економічних чинників, тощо, територіально-політичні спільноти розвиваються в держави, приймаючи спільні культурні риси, ціннісні норми, розділяючи уявлення про спільну історію і, відповідно, почуття солідарності. Така національна самоідентифікація в різні історичні періоди та в різних державах має відмінні інтенсивності і характеристики. В її зміст входять особливості національної культури, етнічні особливості, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи і т.д. Процес національної самоідентифікації визначає уявлення людей про себе, про своє місце в світі, тобто формує національну ідентичність, яка, в свою чергу, слугує обґрунтуванням існування державотворчої нації, а отже, самої держави.

В кінці ХХ століття група істориків і соціологів, яких прийнято об'єднувати під умовною назвою «конструктивісти» (Бенедикт Андерсон, Ернест Андре Геллнер, Ерік Хобсбаум та ін.), сформулила концепцію нації, як штучного ідеологічного конструкту, створеного європейською філософською думкою в пошуках нової ідеї для об'єднання великих соціальних спільнот.

Так, Бенедикт Андерсон назвав націю «уявною спільнотою» – співтовариством людей, об'єднаних не реальними відносинами, а уявою приналежності до неї. Тобто, її учасники утримують в своїй свідомості ментальний образ своєї схожості, мають спільні ціннісні орієнтири, патріотичні погляди, братні почуття, хоча й не знайомі особисто. В його дослідженнях зазначається: «члени навіть наймалочисельнішої нації ніколи не будуть знати більшості своїх братів-по-нації, зустрічатися з ними, чи навіть чути про них, в той час як у свідомості кожного з них існує образ їх спільності» [1, с. 30-32]. Критичною межею будь-якої нації є ідея «чужих» – людей, яких нація відрізняє й, можливо, навіть віддаляє від себе. За словами Андерсона будь-яка нація «має простір, за межами якого знаходяться інші нації. Жодна нація не вважає себе за ту, що є сусідами зі всім людством» [1, с.214].

Згідно Ернесту Геллнеру, «нація» – це продукт суспільного договору, який скріплює людей, що мають спільні світогляд, культуру, правила поведінки, і розподіляє між ними загальні права та обов'язки по відношенню один до одного [2, с. 163]. Фактично, ми говоримо про націю тоді, коли в певній групі людей формується і розвивається якийсь набір ідентичностей, які визначаються ними самими як національні (а не, скажімо, релігійні чи професійні).

На думку Кліффорда Гірца національна ідентичність є формою ідеології, тобто культурною системою, що формується на зламі традиційних політичних утворень, коли колишні соціокультурні системи не можуть більше відповідати потребам людей. [3, с. 249]

Однак, національна ідентичність, як поняття штучно сконструйоване на початку індустріального століття, разом з тим залишається цілком реальним соціальним феноменом, оскільки, як особливий різновид ідентичності, вона оформляє різні види публічних людських взаємодій. Так, Ентоні Д. Сміт визначає національну ідентичність через набір цінностей, символів, спогадів, міфів і традицій. Вивчаючи роботу національної пам'яті, образний ряд етно-символізму, національні міфи, Ентоні Смітт найближче підійшов до розуміння феномену національної

ідентичності як набору певних рис, таких як: 1) історична територія або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території. Ентоні Сміт стверджує: «Національна ідентичність та нація – це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав, проте вони нітрохи не схожі на чисто юридичні та бюрократичні узи держави». [5, с. 10-27]

В той же час, згідно з концепцією Пола Бельєна, існують штучні та нештучні держави. Нештучні держави, такі як Британія, Франція, Греція, Італія, Німеччина, пройшли через тривалий період становлення і об'єднують людей, пов'язаних загальною культурою, традиціями, соціальним устроєм. Штучні держави – це держави, створені на територіях, де раніше не було подібного формування, а населенню непритаманна «національна свідомість». Штучні держави виникли внаслідок насильницьких дій або за столами конференцій і є багатонаціональними конструкціями. До кінця 80-х в Європі було чотири таких об'єднання: Бельгія, Югославія, Чехословаччина і Радянський Союз. Сьогодні в Європі штучних держав залишилося мало, але цього неможна сказати про весь інший світ, де вони становлять більшість, а відома конгруентність між нацією і державою – швидше виняток, ніж правило. На думку П. Бельєна, перетворення національностей штучної держави в націю, тобто завдання національного будівництва, ще ніколи не було вирішене [6, с. 241].

Таким чином, питання визначення природи та законів розвитку нації є основним в процесі державотворення. Існує багато різноманітних теорій, спрямованих на його розуміння, ми ж розглянемо основні з них:

1. Політико-правова (Г.Гроцій, Г.Сетон-Уотсон) – абсолютизує державно-політичні особливості національного життя, що кінець кінцем зводять її до державної спільності. Нація розглядається як співтовариство громадян держави.

2. Історико-економічна (К. Каутський) – ознаками нації розглядає єдину територію, спільність економічного життя, мови, традицій.

3. Соціокультурна (М. Вебер) – вважає, що в спільноті людей, об'єднаних мовою, релігією, звичаями та долею, переважає прагнення до власного державного існування.

4. Етнічна (Дж. Келлас, Е. Сміт) розглядає націю як велику політизовану етнічну групу, що має спільну культуру та походження.

5. Психологічна (А.Авер'янов) розглядає націю як культурно-психологічну спільноту, яка визначається системою інтегративних чинників, що формують її національну свідомість і самосвідомість [4, с.195].

Науковий прогрес, вивчення суспільних явищ, зростання інтенсивності соціально-культурної взаємодії, активізація громадських рухів, боротьба за права меншин змінили концепцію етнічності, нації, та в цілому держави. Парадокс полягає в тому, що ерозії ідентичності сприяють дві, здавалося б, протилежні тенденції, характерні для сучасного світу. Йдеться про глобалізацію, інтернаціоналізацію, універсалізацію – з одного боку і фрагментацію, дезінтеграцію, локалізацію, диференціацію – з іншого. Національна ідентичність піддається викликам як з зовнішніх сил, так і різних етнокультур всередині держави. Етнокультурні групи ніколи не зникають і формують етнокультурний дискурс практично всіх держав світу.

Разом з тим, при всіх своїх недоліках, включаючи схильність до небезпечного суперництва, держава є найбільш оптимальною формою існування великих спільнот. Оскільки тільки держава має право на легітимне насильство при наявності загрози для народу. Крім того, держава забезпечує господарське життя, безпеку людей, внутрішню і зовнішню, тощо.

У зв'язку з цим в кінці ХХ – початку ХХІ століття затверджується поняття «культурного розмаїття» в межах держави. Ідея створення «єдиного етносу», стирання культурних відмінностей і «плавильного котла нації» сьогодні вважається нездійсненною через основоположне значення

інших рівнів ідентичності (наприклад, етнічної). В політичній практиці затвердилася ідея побудови державних інститутів на підставі визнання і поваги культурного різноманіття в поєднанні з єдиною стратегією посилення солідарності нації.

Ідея «суверенітету знизу», тобто від імені та в інтересах суспільства, є пріоритетною тенденцією в сьогоdnішньому соціокультурному дискурсі, пояснюючи сучасні тенденції розвитку держави, актуалізацію поняття демократії та громадянського суспільства.

Таким чином, можна зробити висновок, що національна ідентичність – це головний елемент формування унікального сприйняття держави, як в її межах, так на міжнародній арені. В свою чергу, інтенсивність національної ідентичності залежить від чіткості її усвідомлення представниками нації.

Нація зникає, якщо громадяни перестають міркувати про причини своєї спільності та солідарності. За денационалізацією слідує розвал держави. Отже, головним завданням державного будівництва є формування титульної, державотворчої нації. Складність цього процесу полягає в тому, що у разі, коли спільнота, яка претендує назватися нацією, не має деякого набору державних чинників, то вона не є нацією, принаймні, нацією політичною, ця спільнота, як би вона себе не сприймала, в очах переважної більшості світу є частиною іншої політичної нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерсон Б. Уявні спільноти. Роздуми про витоки та розповсюдженні націоналізму. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. – 320 с.
2. Геллнер Е. Нації та націоналізм [1983] / Пер. з англ. Т.В. Бердікової, М.К. Тюнькіної. – М.: Прогрес, 1991. – с. 320.
3. Гірц К. Ідеологія як культурна система // Гірц К. Інтерпретація культур [1973] / Пер. з англ. – М.: РОССПЕН, 2004. – с. 460.
4. Політологія: Енциклопедичний словник / Заг. ред. і упоряд.: Ю.І.Авер'янов. – М., 1993. – 431 с.
5. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>
6. Belien P. A throne in Brussels : Britain, the Saxe-Coburgs and the Belgianization of Europe // Imprint Academic, 2005 – p. 384

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ В 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Недбай Л.С.

Важким спадком минулого стали масові репресії, свавілля і беззаконня, які чинились сталінським керівництвом від імені революції, партії, народу. Розпочате з середини 20-х років наругу над честю і самим життям співвітчизників тривало з найжорсткішою послідовністю кілька десятиліть. Тисячі людей були піддані моральним і фізичним катуванням, багато хто з них винищені. Життя їх сімей і близьких була перетворена у безпросвітну смугу принижень і страждань. Сталін і його оточення привласнили практично необмежену владу, позбавивши радянський народ свобод, які були даровані йому в роки революції. Масові репресії здійснювалися здебільшого шляхом позасудових розправ через так звані особливі наради, колегії, «трійки» і «двійки». Однак і в судах зневажалися елементарні норми судочинства.

Сьогодні ще не підняті тисячі судових справ. Пляма несправедливості до цих пір не знято з радянських людей, невинно постраждалих під час насильницької колективізації, підданих висновку, виселених з сім'ями у віддалені райони без засобів до існування, без права голосу, навіть без оголошення терміну позбавлення волі [1].

На основі архівних документів, опублікованих джерел, монографічної літератури на матеріалах південного регіону України визначено, що політичні репресії тривали десятиліттями.

Після проведення різноманітних політичних і культурних компаній щодо українців, найбільшої після росіян націй в СРСР, розпочато всілякі ленінські експерименти стосовно національних меншин. В Україні на першому місці в програмі по денаціоналізації мали розміститися поляки.

До війни польська діаспора на теренах України була досить великою і її кількість складала приблизно півмільйона чоловік. Таким чином вона займала четверте місце серед представників усіх національностей, які в той час проживали на території республіки. На Півдні, в тому числі й на Миколаївщині їх налічувалося майже 12,5 тисяч [2]. В той час як кількість поляків становила лише 1,5% від населення України, а частка репресованих серед них дорівнювала 18,9% усіх жертв репресій, що є, до речі, найвищим відсотковим показником серед представників усіх національних меншин, які проживали в УРСР [3].

Основним приводом для притягнення до відповідальності, звичайно ж, були шпигунство на користь інших держав або наклепи на радянський лад. Мало не кожний представник національної меншини в очах працівників державних органів безпеки був потенційним зрадником або наклепником. Віднині бути поляком ставало небезпечно, в країні була розгорнута ціла кампанія по винищенню польських “фашистів”, дискредитувалося все польське, в пресі набуло великого розмаху створення з поляків образу чи не найголовніших ворогів радянського ладу. Спочатку їх починають звільнювати з роботи, депортувати, а пізніше за сфабрикованими справами кидати до в'язниць, висилати у так звані виправно-трудова табори та навіть розстрілювати.

Фабрикувалися й різноманітні справи щодо шпигунських організацій, які начебто працювали на користь військових розвідок зарубіжних країн. Так, широкого розголосу набула “викрита” й так звана “Польська організація військова”. Вона, на думку керівників держави, проводила масову шпигунську, шкідницьку та агітаційну роботу проти Радянського Союзу. Очолювали її, за викриттям радянських чекістів, найвищі керівники комуністичного руху, такі як, наприклад, колишній генеральний секретар Комуністичної партії Польщі, кандидат у члени президії виконкому Комінтерну, завідувач польським сектором Інституту Маркса-Енгельса-Леніна Ю.В. Сохаським-Братківським. Таким чином в радянській владі з'явився привід, щоб розпочати масове винищення представників цілого народу поляків.

“Зелене світло” репресіям проти поляків дав “Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР” за № 00485 від 11 серпня 1937 року у якому ставилося завдання “розгромлення антирадянської роботи польської розвідки і диверсійно-повстанської низівки “ПОВ польської організації військової”. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня 20 листопада) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій ПОВ і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах [4]. Арешту підлягали: 1) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученим списком; 2) усі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; 3) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу їх переходу в СРСР; 4) політемігранти та політобмінні з Польщі; 5) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; 6) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів” [5]. Таким чином, під ці пункти міг потрапити будь-який представник польської національності, який проживав на території Радянського Союзу.

Органи НКВС діяли швидко. Вже на 1 листопада 1937 року в Україні по польській лінії було заарештовано 19 030 громадян. З цієї кількості було завершено справ на 7069 чоловік, з них засуджено до розстрілу 4885.

Торкнулися ці події і Миколаївщини. Загалом в області у 1937 році було репресовано 849 поляків, що складало 2,8 % від загальної кількості репресованих поляків в Україні. Відразу слід зауважити, що по “польській лінії” проходили не лише поляки, а й представники інших національностей, які або звинувачувалися в контрреволюційній діяльності на користь Польщі, або ж у співробітництві з поляками, які проводили таку діяльність. Так, в контрреволюційну польську націоналістичну організацію, викриту в 1937 році в Миколаєві, входили росіяни І.В. Іванов і М.П. Цветаєв, німець Г.А. Окс, поляки В.І. Ляхович та Д.І. Злочевський, українець Т.І. Вдовиченко,

молдованин В.Г. Матвеев. Вони були звинувачені в шпигунській діяльності, проведені контрреволюційної агітації та приналежності до “ПОВ” і засуджені до розстрілу.

Ще одну шпигунську організацію ПОВ, що складалась із 9 депортованих поляків, “викрили” миколаївські чекісти. Усіх їх Й.У. Квятковського, І.Ф. Колбу, Й.Ф. Єзерського, У.Ф. Станіславського, І.А. Загребського, І.І. Миrowsького, Й.С. Сорочинського тогочасна феміда засудила до розстрілу. Всього в Миколаєві було “виявлено” 8 військових польських організацій, всі учасники яких були засуджені до розстрілу.

Було репресовано і багато поляків по окремим справам. Мотиви були ті ж самі контрреволюційна діяльність, наклепництво на радянський лад, шпигунство тощо.

Наприклад, токаря заводу ім. Марті С.С. Кочаровського засудили на 10 років виправно-трудових таборів за те, що він начебто підтримував зв'язок з поляками-націоналістами, а також в листах, які писав до своїх знайомих, зводив наклеп на Радянський Союз, вигадуючи всілякі провокаційні повідомлення про голод, людожерство і т. ін.

Помічника машиніста Первомайської гідроелектростанції поляка І.І. Кашинського розстріляли за те, що він, за даними чекістів, висловлював серед робітників свої націоналістичні польські контрреволюційні погляди: розхвалював Польщу, ставив її в приклад, що, мовляв, там краще жити, ніж в Радянському Союзі, висловлював співчуття розстріляним ворогам народу Тухачевському, Якіру та ін. [3].

Колгоспника с. Волошино Кривоозерського району поляка Ф.П. Косецького розстріляли за те, що він під час закриття костьолу в с. Криве Озеро проводив активну контрреволюційну агітацію, казав, що “так чи інакше довго радянська влада існувати не буде.” [5].

За подібним звинуваченням було розстріляно робітника заводу № 200 поляка Б.І. Войцеховського. За даними справи він визнав себе винним в тому, що був контрреволюційно налаштований, підтримував письмовий зв'язок з закордоном, систематично проводив антирадянську агітацію, вихваляв Польщу та оббріхував СРСР. Начебто це підтверджували і свідки, які під час допитів пізніше, у 1957 році давали зовсім інші свідчення.

Кардинально змінили свої попередні свідчення і свідки по справі поляка А.А. Вихецького. У 1938 році вони повністю підтвердили, що той, начебто, знаходився в тісному зв'язку з грецькими моряками суден, які заходили у Миколаївський торговий порт, його квартиру постійно відвідували іноземні моряки, серед яких він займався контрреволюційною агітацією, спрямованою проти Радянських Партії та Уряду; в розмовах з грецькими моряками розповідав їм про оборонні заводи міста Миколаєва та споруди Миколаївського торгового порту, займався серед них дискредитацією комуністів та стахановців, розповідав антирадянські анекдоти. При перегляді справи в післявоєнний час виявилось, що свідки були майже незнайомі з Вихецьким [4].

Майстра залізничної станції Голта в Первомайську поляка Ю.І. Сливу розстріляли за те, що він серед працівників депо проводив антирадянську агітацію, вихваляв умови життя в капіталістичній Польщі і зводив наклеп на Радянський Союз [1].

Мешканця Вознесенська поляка С.І. Корчмарчика також розстріляли за те, що він, як свідчить звинувачувальний вирок, “.систематично брехав на радянську владу, що робітники гірше живуть у матеріальному відношенні в СРСР, ніж живуть робітники за кордоном, своєю брехнею по суті вихваляв життя при капіталістичному ладі”.

За подібними звинуваченнями були розстріляні поляки мешканці Миколаївщини Ц.С. Васютинський, Б.Й. Войцеховський, Й.С. Мінцер, В.С. Секлоцький та багато-багато інших. Часто винищувалися цілі родини як, наприклад, це сталося з родиною Суліковських. В цьому випадку було засуджено до розстрілу одразу трьох братів.

Всі ці люди пізніше були реабілітовані за недоведеністю доказів.

Найбільш поширеною статтею, за якою радянська репресивна система судила людей, була 54-10 Кримінального кодексу СРСР “Розповсюдження антирадянської пропаганди та агітації”, тому що ця стаття надавала можливість притягнути до суду, по суті, будь-якого громадянина Радянського Союзу.

Із виконанням винесеного вироку карні органи не зволікали. Розстрілювали засуджених в переважній більшості через 2-3 тижні після його винесення, тому часу на подання апеляційної скарги їм майже не залишалося. Та й такої можливості для виправдання засудженим просто не надавалося. Загалом протягом 1937-1938 років в Україні по “польській лінії” органами НКВС було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), з яких 39 644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув’язнення або ж розстріляно [3].

Таким чином, в Радянському Союзі була розгорнута широка кампанія по дискредитації поляків і яка стала основним полігоном для випробування чергових перетворень часів сталінізму. Миколаївщина теж не залишилася осторонь цих подій. Основної своєї цілі ця кампанія досягла: наслідки “коренізації” були повністю знищені, а компактно проживаюче польське населення було розпорошене і залякане. Це було важливим етапом в процесі створення так званого нового типу “радянської” людини, яка не мала а ні коренів, а ні Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діяльність підпільної організації "Партизанська іскра" в світлі нових історичних джерел і документів // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 101-107
2. Еволюція репресивно-каральної системи радянської України // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 440-443
3. Масові репресії на території Миколаївщини (30 роки ХХ століття) // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С.94-99
4. Нікітін В.І. Репресовані краєзнавці Миколаївщини / В.І. Нікітін // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 134-139
5. Повернення з забуття. Перша завідуюча обласним відділом освіти // Вересень. – 1996. – № 2. – С. 42-46

МЕНТАЛІТЕТ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Пантелєєва В.В.

В часи зародження козацтва традиційні ментальні засади українського народу мали на нього великий вплив. Так само козацька ментальність впливала на процеси формування народного світогляду.

Козацька суспільна верства формувалася на цілком українській традиційній культурній основі. Особливо показовою в цьому плані є інтерпретація явищ соціальної і духовної культури, зокрема норм і стереотипів поведінки козацтва. Віддавна пильну увагу дослідників привертала своєрідність духовних цінностей, що в комплексі утворювали психологію лицарства [7].

Наріжним каменем світогляду запорозького козацтва, а відтак і його реальної поведінки, виступало переконання, що заняттям, гідним справжньої людини, є лише козакування. Власне, дану особливість дослідники виводять з «природної нехоті воїна до землеробства», при цьому наводячи вагомі докази того, що така світоглядна норма була відома європейським народам від часів Стародавньої Греції. На українських землях дана установка може мати ще одну причину: а саме те, що хліборобство часто пов’язувалося з панщиною і запорозці таким чином висловлювало протест проти підвладного становища української землі. Вони вважали працю хлібороба менш престижною, ніж вільне життя на Січі, яке потребує неабиякої хоробрості, мужності, витривалості: «Хто любить ніч, тому ворог Січ» – говорили в народі [5, с. 260].

Також запорозькі козаки надавали перевагу військовій звитязі. Народ увічнив подвиги славетних козаків у думках. Так, у «Думі про козака Голоту» змальовується перемога козака над татариним. Козак названий Голотою тому, що він убогий. Але, незважаючи на це, він має гарного «коня вороного» та «ясненьку зброю». У думі особливо підкреслюється, що Голота – мирна людина: «ні города, ні села не займає». Він любить рідну землю й не знає страху: «не боїться ні огня, мі меча, ні третього болота». Тобто змальовується як мужній захисник Батьківщини.

Особливе ставлення запорозьких козаків було до жінок. Про упереджене ставлення до жіночої статі дає змогу говорити повір'я, про неминучу загибель Запорожжя в тому випадку, коли на нього ступить жіноча нога. Водночас відомо, що недоступність для жінок чоловічих об'єднань належить до культурних стереотипів, поширених у багатьох етнічних культурах. Зазначений вище його конкретний вияв є, вірогідно, варіантом досить поширеної заборони для вояків на контакти з жінками, оскільки ті здатні інфікувати їх своєю жіночою слабкістю і боягузливістю. На українських землях цей момент можна вважати противагою загалом жіночій культурі українського села і домінуванню жінки в господарстві [7].

В даний період надзвичайної ваги для запорозького козацтва набуває ідея вільного життя, індивідуалізму. Прикладом цього служать особливості укладу Січі, а також поведінкові норми: особливості вибору гетьмана й старшини. Підтверджують дану рису козацтва і свідчення сучасників. Зокрема, Гійом Лавассар де Боплан пише, що козаки «надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя». Отже, індивідуалістичні риси в козацькому середовищі знаходять свою актуалізацію у активних формах вияву і сприяють до утворення екстравертивного типу мислення [1].

Ще однією важливою рисою українського козацтва, яку слід відмітити, є надзвичайна його релігійність. Дослідники виводять її як імператив козацтва ставлення до власного життя як засобу служіння та захисту православної віри. Логічним його продовженням стало культивування козаками сприйняття смерті як неминучої, однак не фатальної, а усвідомленої «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий потерпіти всякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті – приставай до нас. Не треба боятися смерті – від неї не вбережешся» [6, с. 178].

На Січі панували свої традиції та звичаї. Козаком бути – це почесно, але стати ним – надзвичайно складно. Існує досить поширена думка, що до січового товариства приймали всіх, хто приходив на Січ і вмів перехреститися та сказати, що вірує в Бога. Проте це не так. Щоб стати справжнім козаком, слід було пройти дуже нелегку школу навчання й скласти суворі іспити, які витримували не всі, тож не всі й ставали козаками.

Новачок, незалежно від віку, приймався спочатку в «молодики». Молодик сім років учився фехтувати, влучно стріляти, «реп'яхом» на коні сидіти, виконувати гопак, який колись був не танцем, а різновидом бойового мистецтва, що полягав у вмінні вести бій найперше ногами з багатьма суперниками. Крім того, козак розвивав у собі силу й спритність. Керували навчанням досвідчені воїни й полководці, при яких юнаки служили джурами.

Козак мав не тільки бути неперевершеним воїном, а й так само добре знати грамоту, основи астрономії, медицини. Більш талановиті навчалися ще й основам дипломатії, вивчали іноземні мови, оскільки у невтомній боротьбі доводилося бувати у різних країнах.

Кепський той козак, який не вмів грати бодай би на одному народному інструменті, чи не вмів би співати й танцювати. Лише після успішного навчання майбутній козак допускався до іспиту на звання запорожця. Такий іспит мав напівжартівливий характер. Спочатку юнак мав з'їсти миску дуже наперченого борщу і випити квартиру горілки, опісля чого пройти по колоді, перекинутій між скелями на березі Дніпра, і не впасти у воду. Наступне випробування – подолати всі пороги, плывучи човном по Дніпру проти течії. На завершення молодик, осідлавши необ'яждженого коня задом наперед, без сідла й вуздечки мав проскакати по степу й благополучно повернутися. Перевіряли новачка й на такі якості, як кмітливість, товарицькість, уміння не розгублюватись у складних ситуаціях [2].

Система початкової освіти мала своєрідні навчальні заклади – січові і полкові школи. На Запорожжі січова школа складалася з двох відділів: в одному навчалися козаки, які прагнули стати дяками, паламарями, дияконами; в другому – підлітки – майбутні козаки. Вчили їх тут грамоти, арифметики, військової справи, співів. Навчалися у січовій школі доти, доки оволодівали передбаченими для вивчення знаннями та вміннями.

Школярі обирали своє керівництво січової школи (управу), до складу якого входили отаман і кухар. Причому отамана обирали окремо для дорослих і для підлітків. Кошовий отаман наглядав

за навчальним процесом. Керував навчанням у школі представник Покровського монастиря. Він займався не тільки педагогічною наставницькою діяльністю, а й наглядав за здоров'ям школярів і регулярно доповідав кошовому отаману про хід навчального процесу і про прикрі випадки.

Головна козацька школа була відкрита 1659 р. на Чортомлицькій Січі. В ній навчалося 50 малолітніх учнів і 30 молодиків. Ось що містила, зокрема, «Козацька читанка» XVII ст.: «... багато літературних творів, відомостей з юридичних, історичних, географічних наук. Серед текстів — «Переяславські статті 1659 р.», прийняті тоді, коли гетьманом України був Юрій Хмельницький (1659 — 1663 pp.) [3].

Ставлення до старших. Мати і батько залишалися «іконами», без дозволу яких діти не сміли навіть приступити до роботи. Неповага до батьків була ледве чи ні гріхом смертним. Не важливо, хто перед козаком – старий жебрак або старий отаман, повага до прожитого життя залишалась однаково високою. Якщо старий заходив у будинок або на збори, козаки вставали, а зустрічаючи старого на вулиці – кланялися.

Крім того, при старших не дозволяли сидіти, курити люльку і говорити без дозволу. Лихословити і перечити старшому – нечуваний злочин тих років! Неввічливо було обганяти старшого за віком – обов'язково треба спитати дозволу, аби пройти повз нього. В хату вперед пропускали старших. Варто також відзначити, що літні люди мали великий авторитет: одного їх слова було достатньо, щоб вирішити будь-який конфлікт «молодих», будь то бійка чи суперечка. Також козаки вірили: гість посланий Богом. Особливо бажаними і шанованими гостями були люди, що прийшли здалеку, просто незнайомі люди і ті подорожні, що потребують даху над головою. Вважалося ганьбою відмовити людині в притулку. Гостя завжди садили на чолі столу і пропонували краще місце для відпочинку. Цікаво, що мінімум три дні козаки не цікавилися у гостя ані ім'ям, ані місцем, звідки він прибув – це вважалося непристойним. Гості були настільки культовими особистостями, що їм місцем поступалися навіть старі.

Підходячи до групи людей, козаки кланялися зі словами «Здоровенькі були, козаки!», «Здорово, козаки!», на що слідувала відповідь: «Слава Богу!». При зустрічі після довгої розлуки, при прощанні, а також на головні свята козаки обіймалися й прикладалися щоками. Заходячи в будинок, козаки обов'язково хрестилися, дивлячись на образи святих, а чоловіки обов'язково при цьому знімали шапку. При виході з хати або куреня вони робили те ж саме. Просили вибачення і дякували козаки практично завжди з Божим ім'ям на вустах: «Прости Христа ради», «Бережи тебе Господь», «Спаси, Боже». Без молитви козаки не починали і не закінчували ані трапези, ані польової роботи. Цікаво, що козаки відчували потребу в допомозі ближнім: вони обов'язково спочатку запропонують їжу та випивку тому, хто сидить поруч, а потім тільки самі скуштують харчі; обов'язково допоможуть підняти те, що впало, допоможуть щось донести до потрібного місця. Козаки ніколи не відмовляли в милостині, бо гріх. Разом з тим, козаки вважали, що борг – гірше неволі, тому всі борги намагалися повернути якомога швидше. Навіть безкорисність – борг, за який треба відплатити тим самим [2].

Однією з своїх історичних місій козаки вважали боротьбу за віру предків. Як говорить П. Толочко: «Я вважаю, що ми сьогодні маємо бути вдячні саме козацтву за те, що у нас збереглася православна віра – у цьому є їхня історична заслуга. Відомо, що коли після Берестейської унії була ліквідована православна ієрархія, то відродили її саме козаки в 1620 році. Одним із фундатором її відновлення був Петро Сагайдачний». Протягом багатьох століть слова козак і православний – були, по суті, синонімами. Звичайно, у запорозьке козацтво могла прийти людина будь-якого віросповідання, але тільки за умови, що вона приймала православну віру. І тільки після цього її брали до себе. У XV-XVI ст. наше козацтво функціонувало в дуже тісній спайці з православним життям, безпосередньо опікуючись проблемами Церкви. Можна сказати, що саме православ'я формувало козацький менталітет, а козацтво, в свою чергу, відстоювало православну віру. Звичайно, Церква не створювала спеціально цю структуру для власного захисту, але те, що вони весь час перебували у тісній єдності – це безумовно [4].

Отже, запорозькі козаки були окремою соціально верствою населення, але, звичайно, вони зберегли риси, притаманні українському народові. З однієї сторони козаки були мужні, відважні,

сміливі, самовіддані, дотепні, веселі, щедрі, безкорисні, винахідливі, гостинні, прості у відносинах, справжні товариші та ін. З іншої вони любили похизуватись, були легковажні, ліниві, багато випивали (але ніяк не військових походах) та ін. Все це уособлює в козаках їхню неповторність. Запорозькі козаки надавали перевагу військовій справі, порівняно з землеробством. Вони склалися з представників різних верств населення, а отже були носіями різних ментальних напрямків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990. – 29 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm#cozsaques>

2. Луценко А. Звичаї, культура та побут запорізьких козаків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/409696/#ixzz3x25rA7rx>

3. Освіта за часів козаччини / Історія педагогіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/15.html

4. Толочко П. Православ'я формувало козацький менталітет, а козацтво відстоювало православну віру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhiv2.orthodoxy.org.ua/page-780.html>

5. Шербій Н. Т. Етногенез та менталітет українського народу // Політологія, соціологія, етнологія. – Частина II: тези та повідомлення II Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – 329 с.

6. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. Т. 1. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

7. Якиминська Л. Особливості менталітету Українського козацтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21301-osoblivosti-mentalitetu-ukraïnskogo-kozactva.html>

ЄЗУЇТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Папазова А.В.

Діяльність ордену єзуїтів в Україні завжди грала велику роль. Справа у тих впливах і наслідках, що мала, передусім, місіонерська робота Товариства. Участь в укладанні та впровадженні Берестейської церковної унії, створення системи середньої освіти ордену, вищих навчальних закладів, підготовка інтелектуальної та владної еліти українського суспільства – все це мало дуже велике значення у формуванні та розвитку, врешті-решт, української нації. Сьогодні Товариство Ісуса продовжує працювати в Україні. Правда масштаби діяльності ордену поки що обмежені, але з кожним роком активність єзуїтів зростає. Чи може Товариство сприяти європейській інтеграції України, чи в змозі допомогти вирішити численні церковні протиріччя, чи сприятиме покращенню системи освіти в державі? У єзуїтів є такі можливості. По-перше тому, що папа Римський Франциск – єзуїт. По-друге, відбувся перший в історії діалог патріарха Московського та Римського папи. По-третє, члени Товариства Ісуса є в Україні викладачами, пасторами, лекторами, благодійниками, військовими капеланами. Тому важко переоцінити актуальність теми цієї розвідки. На жаль, наукового вивчення діяльності Товариства Ісуса в Україні у XXI ст. майже не відбувалося. Є публіцистичні статті, передусім, самих єзуїтів [13]. Джерелами з проблеми служать, передусім, матеріали офіційних відомостей на сайтах Товариства та інтерв'ю [1-12]. Метою публікації є визначення напрямків діяльності ордену єзуїтів в Україні на початку XXI ст.

21 червня 1992 р. після реєстрації в Російській Федерації був заснований спеціальний, Незалежний російський регіон (НРР) Товариства Ісуса [14]. До НРР орден відносив єзуїтські осередки в Білорусії, Казахстані, Киргизстані, Росії, Україні [9, 12]. В Україні члени Товариства Ісуса постійно були присутні у Києві, Львові, Хмельницькому і Чернівцях. На початку XXI ст.

езуїти в Україні мали свої доми – місії і опікувалися трьома римо-католицькими парафіями: парафія св. Анни у м. Хмельницькому (при парафії також функціонував Реколекційний дім), парафія Успіння Пресвятої Богородиці у с. Чорний Острів Хмельницької області, парафія у с. Кіцмань Чернівецької області [4-8, 11].

Давид Назар, настоятель єзуїтів в Україні, так визначив напрямки роботи ордену: «В Україні Товариство Ісуса зараз визначило для себе п'ять пріоритетних напрямків діяльності, виходячи зі своїх об'єктивних можливостей на сьогоднішній день. Це організація реколекцій, або духовних вправ (в першу чергу – духовних вправ св. Ігнатія Лойоли), душпастирство, освітня діяльність, інтелектуальне та соціальне апостольство» [13].

В Україні у 2000 році працювали сім єзуїтів постійно, а декілька приїжджали для роботи на певний час. Жили вони в приватних квартирах (місія) там, де не мали парафії, зокрема у Львові. Основні напрямки роботи: співробітництво з іншими конфесіями, з орденом василіан, переклад релігійної літератури на українську мову, навчання вихідців з СНД у єзуїтських навчальних закладах за кордоном (у 2000 році – чотири чоловіки з України, шістьнадцять – з інших країн СНД), традиційна пастирська й благодійна робота, викладання. Зокрема, у 2000 році у Львові два члени ордену постійно працювали в Богуславській академії викладачами [1].

Головний дім єзуїтів в Україні знаходився у Львові по вул. Й. Сліпого 8а. Постійно там перебував головний настоятель Товариства Ісуса в Україні отець Давид Назар, а також кілька схоластиків. Основними напрямками праці на початку роботи у Львові були: координація діяльності в Україні, видання ігнатіанської літератури, праця «на виклик» – реколекції, дні віднови, релігійні конференції та семінари, тощо. Діяльність у Львові була спрямована на багатофункційність. Не маючи своєї церкви, єзуїти часом служили у храмі св. Петра і Павла (колишній єзуїтський костел), провадили Духовні вправи, реколекції, дні духовної віднови, займалися видавничою діяльністю у львівському видавництві “Свічадо”. Єзуїти мали в місті дім для біженців (по вул. Антоновича 49), котрий був філією єзуїтської організації JRS (Jesuit Refugee Service – Єзуїтська Служба Біженцям). Одним із завдань єзуїтів була допомога мігрантам, які поїхали з України на заробітки і потрапили там у біду, – їм допомагали повернутися. В головному домі відбувалися зустрічі «Клубу Глечиків» (форум християнської духовності), котрі провадив о. Андрій Зелінський [5].

Єзуїти з головного дому мали також представництво у Києві (вул. Лютеранська 6-56), де, крім іншої діяльності, працювали в місії «Єзуїтська релігійна служба». В столиці України постійно працював о. Андрій Зелінський, який окрім навчання, провадив величезну кількість ініціатив, передусім клубів, наприклад, «Клуб Надзвичайних», «Військове капеланство», «Академічне душпастирство», англomовний клуб «Be happy!!!», італомовний клуб «Carissimi», радіо «Марія». Викладацьку діяльність о. Андрій Зелінський провадив в Київській трьохсвятительській духовній семінарії УГКЦ [4].

Як військовий капелан Андрій Зелінський мав активну суспільну позицію щодо військово-політичних подій на південному сході України в 2014-2015 рр., що виразилося у відкритому листі російському солдату [3]. Тобто Товариство Ісуса не обмежувалося духовною чи культурною сферою діяльності, а висловлювало свою думку щодо політичних подій, бо лист розміщено на офіційному сайті ордену.

В Хмельницькому реколекційному домі одним з пріоритетів служіння єзуїтів були Ігнатіанські Реколекції. Одночасно в домі могло проживати 40 осіб. На реколекції приїжджали люди з різних міст України [7].

В 2010 р. єзуїтам Чернівців повернули споруду церкви Найсвятішого Серця Ісуса. Однак парафіяни продовжили молитися у каплиці у приміщенні училища мистецтв, що знаходилося в давньому будинку ордену. Єзуїти робили усі можливі зусилля, щоби повернути свій будинок у власність [8, 11].

Члени Товариства завжди були готові виїхати для проведення реколекцій, днів віднови, конференцій та семінарів – за запрошенням зацікавленої сторони. Наприклад, Комісія УГКЦ у справах шкільництва спільно з Відділом економічного розвитку Церкви організували і провели

тренінг з фандрейзингу. Захід відбувся 24-25 березня 2011 року у Львівському інституті банківської справи УБС НБУ. Розпочав тренінг саме єзуїт отець Войцех Жмудзінський, директор центру Aggure. Заняття з вчителями священник-єзуїт проводив в Україні не вперше. Жмудзінський розповів, як років 5-6 тому працював у Криму, в татарських мусульманських школах, де допомагав удосконалювати методику освіти. Зокрема він сказав: «Кримські організатори й директори шкіл свідомо запросили для вишколу католицьку організацію, бо тоді вони переживали тривожні впливи арабського ісламу, настільки сильні, що дівчатка почали закривати свої обличчя. Тож самі батьки погодилися з ідеєю навчання, в якому йшлося про відмінність двох світів – ісламського та християнського. Так склалося, що саме ми, католики, заохочували молодих татар шукати відповідей у їхній власній традиції на важливі питання сьогодення. Це не було легко, адже наше головне завдання – євангелізація, проголошення вчення Христа» [17]. В інтерв'ю В. Жмудзінський також розповів про те, що праця єзуїтів відбувалася на межі церкви, що єзуїти не проводили катехизації, євангелізації, а лише допомагали людям знайти своє покликання в житті. Як директор центру Aggure розповів, що організація регулярно проводила навчання для вчителів католицьких шкіл в Україні, здійснювала навчання в Брюховичах, в Українському Католицькому Університеті (навчання для майбутніх вчителів християнської етики) [2].

Також в Україні працювали сестри Словацької Провінції Згромадження Ісуса в селі Середньому на Закарпатті (парафіяльне служіння), в Ужгороді (служіння при Катехитичному центрі та в соціальному Центрі ім. Марії Вард) та в Києві (в Домі харитативної допомоги Йоана Павла II). В Ужгороді сестри опікувалися дітьми вулиці, надавали тимчасове житло для дітей-сиріт (від 18 років) на час їхньої адаптації в суспільстві та утримували гуртожиток для студентів. Офіційно сестри не належать до ордену єзуїтів, але статут Товариства Ісуса є основою жіночого згромадження. «Отці-єзуїти допомагають своїм «молодшим сестрам» у становленні духовного життя та формаційному розвитку» [16].

11-20 липня 2013 року відбулися «реколекції-канікули» для університетської молоді (центр «Карітас» в селі Яблуниця, Івано-Франківська обл., Україна). «Ми пропонуємо юнакам і дівчатам університетського віку (18-25 років) провести 10 днів інтенсивного і поглибленого контакту з Богом, з самими собою і з Божим творінням» [11, 15].

Таким чином, орден єзуїтів в Україні на початку XXI ст. мав переважно парафії та місії. Основними напрямками роботи Товариства були: релігійний, освітянський, благодійницький, видавничий. Також відбувалася співпраця з іншими конфесіями християнської церкви, нерелігійними організаціями та органами влади з питань віри, освіти, соціальних, майнових та суспільно-політичних питань. Отже, Товариство Ісуса в Україні не лише активізувало свою діяльність, а й стало помітним серед релігійних організацій країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інтерв'ю автора з членом Товариства Ісуса. Львів. 3 червня 2000 р.
2. Інтерв'ю отця-єзуїта, директора центру Aggure Войцеха Жмудзінського. Інтерв'ю тижня // Карітас України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.caritas-ua.org/index.php/uk/component/content/article/14-media/14/315-s-9143>.
3. Зелінський А. Письмо російському солдату. Зачем стреляешь??? [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://jesuits.org.ua/?p=1605>.
4. Наша діяльність. Київ // Єзуїти в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://jesuits.org.ua/?page_id=170.
5. Наша діяльність. Львів // Єзуїти в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://jesuits.org.ua/?page_id=167.
6. Наша діяльність. Хмельницький: парафія // Єзуїти в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://jesuits.org.ua/?page_id=657.
7. Наша діяльність. Хмельницький: реколекційний дім // Єзуїти в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://jesuits.org.ua/?page_id=688.

8. Наша діяльність. Чернівці // Єзуїти в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://jesuits.org.ua/?page_id=174.
9. Общество Иисуса в России и СНГ. Иезуиты в России. Иезуиты сегодня [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.jesuit.ru/иезуиты-в-росии/иезуиты-сегодня>.
10. Общество Иисуса в России и СНГ. Молодежь. Летние лагеря [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.jesuit.ru/молодежь/летние-лагеря>.
11. Парафія Найсвятішого Серця Ісуса в Чернівцях. Історія [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.serceisusa.org>.
12. Central and Eastern Europe Assistancy [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.sjweb.info/resources/easteuro.cfm>.
13. Заради слави божої [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.credo-ua.org/2010/02/15201>.
14. Иезуиты / Мир Религий // Лексикон [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.religio.ru/lecsicon/09/55_print.html.
15. Летние «реколлекции-каникулы» для университетской молодежи: 11-20 июля 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholic.by>.
16. Максименко І. Сестри Єзуїтів [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.credo-ua.org/2010/02/15209>.
17. Священик-єзуїт, який працював в мусульманських школах Криму, провів тренінг із фандрейзингу для греко-католиків. 28 березня 2011 [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://news.ugcc.ua/news/svyashchenikiezuit_yakiy_pratsyuvav_v_musulmanskikh_shkolah_krimu_prov%D1%96v_tren%D1%96ng_%D1%96z_fandreyzingu_dlya_grekokatolik%D1%96v_59983.html.

ГАЛЬШКА ОСТРОЗЬКА – ФУНДАТОРКА ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Ридман Д.О.

Деякі представники української шляхти завжди переймалися розвитком національної культури та освіти. Серед них особливо виділяється родина Острозьких. Гальшка Острозька, як репрезент шляхетського роду, внесла вагомий внесок у розвиток освіти Острозької академії. Це питання розглядали І. Гулащевич, О. Дем'янчук, М. Ковальський та інші дослідники. Мета цієї роботи полягає у тому, щоб розглянути життя Гальшки Острозької.

Про дитячі та юнацькі роки Гальшки залишилось небагато відомостей. Відомо, що вона уміла читати, писати, вивчала Святе Письмо й напевно крім русинської говорила польською мовою. Гальшка була вродливою дівчиною. Сучасники називали її найгарнішою жінкою XVI століття.

Довести правдоподібність цього твердження можливості у істориків немає, бо немає жодного сучасного портрета Гальшки. Зображення князівни на полотні Яна Матейка «Сказання Скарги» і незлічені портрети Гальшки, виставлені в Острозькій Академії, імовірно написані під враженням портрета її матері Беати – Гальшку зображують темноокою брUNETкою, часто одягненою в костюм чужої епохи [1, с.122 – 124].

Вигідною «партією» для представників багатьох магнатських родів робили Гальшку її багатства і бажання породичатися з династією Острозьких. Шлюбні питання доньки вирішувала мати Беата, дядько Костянтин-Василь Острозький і король Сигізмунд II Август, кожен із яких, перш за все, намагався подбати про свій інтерес і вигоду [4, с. 56 – 58].

Існує напівісторична-напівлітературна легенда, використана пізніше П. Кулішем, що серед претендентів був і Дмитро Вишневецький, відомий як Байда. У легенді йшла мова про глибоке почуття до Гальшки, яке змусило Дмитра Вишневецького не одружуватись зовсім. Сімейним станом своєї племінниці зацікавився князь Острозький, який пропонував Гальшці одружитись із старостою канівським й черкаським Дмитром Сангушком – героєм оборони Житомира від нападу татар, який отримав письмову згоду опікуна Василя Костянтина Острозького та матері (пізніше

відмовилась дотримуватись зобов'язання). На початку вересня 1553 року князь Василь Костянтин Острозький і Дмитро Сангушко прибули до Острога, де жила вдова Беата із дочкою. Д. Сангушко разом з В. К. Острозьким взяли приступом замок в Острозі, невдовзі перевіз Гальшку до Канева. Сігізмунд II Август мав плани одружити її з Лукашем Гуркою. Беата не погоджувалась на цей шлюб. Гальшку було обмануто, повідомивши, що мати не має нічого проти і дала згоду на одруження. Гальшку й Л. Гурку обвінчав єпископ Познанський (РКЦ) в присутності короля [2, с.14 – 18].

На початку 1573 р. Лукаш Гурка помер. У 33 роки Гальшка повернулася на Батьківщину. Отже, нещасливе особисте життя спонукає Гальшку Острозьку, за прикладом її родини, зайнятися меценатською діяльністю, адже її дядько був прикладом для неї. Останні роки провела у великому смутку. Більше виходити заміж вона не захотіла. А усі свої багатства, через які вона не зазнала жіночого щастя і кохання, так і не стала матір'ю – "чорна княгиня" вклала у побудову освітнього закладу.

Острозька академія стала першим університетом Східної Європи. Саме на освіту та на зведення великого шпиталю – вона витратила усі свої шалені статки. Та після 1573 року знайдені документальні свідчення того, що Гальшка Острозька вела господарські справи, виступала перед свідками в суді. Складання княгинею в місті Турові заповіту (тестаменту), що датується 16 березня 1579 року. Вона заповіла 6 тисяч кіп литовських грошей на розвиток шпиталю й православної академії, що планував відкрити в Острозі її дядько. Наприкінці життя вона прийняла православ'я, про це свідчать дарунки православним храмам і монастирям. Помирає Гальшка Острозька наприкінці грудня 1582 року – їй тільки-но виповнилося 43 роки.

Таким чином, Острозька академія, з'явилася з волі і за кошти Гальшки Острозької. Це свідчить про те, що вона була меценаткою доби пізнього Середньовіччя. Завдяки Гальшці та її дядькові Василю-Костянтину постали «Волинські Афіни» – освітній та культурний центр в Острозі [3, с.110 – 111]. Ім'я княгині Гальшки (Єлизавети) Острозької завжди буде викликати зацікавленість у сучасних митців та науковців. Спадкоємиця багатств славного роду Острозьких та меценатка, а одночасно – вкрай нещаслива жінка, яку в легендах називали «чорною княгинею» і «чорною вдовою».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гулащевич І. Гальшка. Острозька княжна. Історична повість XVI ст. Поема / І. Гулащевич. – Львів, 1883. – 135 с.
2. Дем'янчук О. Пані фундаторка / О. Дем'янчук // Україна молода. – 2009. – № 68. – С. 14-18.
3. Заповіт княжни Гальшки Острозької. – 1579 р. // Острозька давнина: Дослідження матеріали. – Л., 1995. – Вип.1. – С. 110 – 111.
4. Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька / М. Ковальський // Джерела і література про Гальшку кн. Острозьку / Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 29 – 81.

ОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ СХОДУ УКРАЇНИ: ВТРАТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Стяжкіна О.В.

Окрім усталеного формату осмислення історії окупації, причиною афективної порожнечі щодо сприйняття окупованих як в Україні, та й у Європі, є неготовність/неспроможність визнати той факт, що інформація, яка йшла з територій, підконтрольних окупантам та їхнім найманцям у 2014-2016 роках, не була достовірною. Вона була такою, що формувалась під тиском певних об'єктивних обставин.

Окуповані люди, а також люди, які живуть в умовах воєнної чи тоталітарної диктатури, втрачають право на вільне висловлювання і, демонструючи лояльність до влади, делегують

інформаційний супровід власного життя спеціально призначеним (навченим) людям. Демонстрація лояльності до влади є для окупованих людей питанням фізичного виживання. Отже, навіть за умов не згоди із режимом, за умов готовності чинити спротив, люди не можуть виносити у інформаційний простір авторизовану незгоду, бо це може мати для них згубні наслідки. Єдиним проявом вільного висловлювання за таких обставин стають листівки чи написи на стінах, парканах, будівлях.

Окупаційна влада, як і воєнна диктатура чи тоталітарний режим говорить від імені всіх, звітує від імені всіх, проголошує свої перемоги і переваги від імені всіх, роблячи це, як правило, через підконтрольну пресу чи через спеціально призначених спікерів. Час від часу до розповсюдження хибної інформації долучаються й не заангажовані люди, які в силу віддаленості місця проживання, політичних переконань, персональних вподобань, матеріальної зацікавленості, непрофесійності тощо транслюють те, що їм спеціально показують та не вдаються до критичного осмислення, співставлення різних джерел, пошуків альтернативної інформації. Такими некритичними трансляторами хибної інформації про окуповані території у війні 2014-2016 років виступали як українські, так і європейські журналісти, письменники, політики.

Це не перша історія згоди на сліпоту, що її демонструє Європа. Володимир Паперний роздумуючи над історією написання Ліоном Фейхтвангером книги «Москва.1937», що звеличувала/прославляла радянський режим у пік його трагедії та ганьби, зауважив: «Фейхтвангер сприйняв всю цю символіку за реальність»[1].

Феномен підміни реального символічним і у 2014-2016 роках дозволив українцям та європейцям читати окупаційну пресу та дивитися окупаційні сюжети як ті, що в той чи інший спосіб віддзеркалюють дійсність.

Не можна, однак, не поставити питання про те, що попри всю маніпульованість медій РФ та окупованих територій із самоназвою «ДНР/ЛНР» за даними соціологів (Сергій Куделя, Володимир Кіпень)[2] 30-33% населення Донецького регіону висловлювались проти України (за входження у РФ, повернення у СРСР, життя в незалежній республіці). Однак навряд чи ці цифри засвідчують бажану для Кремля концепцію «громадянського конфлікту».

Більше з тим, ці дані аж ніяк не суперечать розумінню ситуації, як окупації.

Історія знає випадки підтримки агресора з боку цивільного населення. При чому акти такої підтримки не завжди були примусовими. Скоріше, люди діяли так, як їм на момент дії було вигідно, зручно, корисно. Так, за даними Чада Брайанта, багато людей у Чехії змінювали свою національність впродовж 1918-1947 років. Вони обирали національність згідно із ситуацією, яка складалась на момент прийняття рішення. Так, десятки тисяч людей назвали себе чехами одразу після проголошення створення держави Чехословаччина. Однак вже в ситуації окупації земель гітлерівськими військами та створення протекторату Богемія і Моравія, певна частина з них – близька трьохсот тисяч – «записала» себе як німців. Після вигнання нацистів ці «німці» знову проголосили себе чехами. Таких людей, як зауважує Чад Брайант, називали «амфібіями»[3]. Прикмітно, що ці люди не вважали себе ані зрадниками, ані колаборантами, пояснюючи свої «переходи» наявністю одного з батьків чеської, а іншого – німецької національності.

Погодимось, що факт наявності «амфібій» у Чехословаччині не відмінив факту її анексії з боку нацистської Німеччини. Аналогічний аргумент надає нам і історія «аншлюсу» Австрії, анексію цієї країни було легітимізовано через плебісцит, результати котрого ніби підтвердили «бажання німців з'єднатися в одну державу». Цілком логічно було б припустити, що певна частина австрійців на тому плебісциті виказала свої реальні бажання та наміри. Однак це так само не є підґрунтям для розгляду австрійського руху опору як «внутрішньо німецького громадянського конфлікту».

Якщо з тим самим присмаком надії на об'єктивність та неупередженість читати нацистські окупаційні газети, то єдиним питанням, на яке ніколи не знайдеться відповідь, буде: «А навіщо визволяли тих, для кого здійснилась віковична мрія – жити під нацистами?».

От, прикладом, газета «Донецкий вестник» від 24 жовтня 1942 року. На її шпальтах повідомлено про успіхи соціальної сфери, зокрема про роботу у місті трьох театрів, п'яти клубів,

чотирьох кінотеатрів, про 52 школи, де навчалось близько 14 тисяч учнів, про діяльність 50 лікарень та амбулаторій[4].

Газета «Маріупольський вісник» «відновлювала традиції свят», наголошуючи, що «жидо-більшовицька система була так побудована, що позбавляла людину шматка хліба, позбавила і віри у завтрашній день... Чи писав хтось на Великдень писанки? Чи колядували на Різдво?... Цю велику шкоду і кривду рідній культурі треба виправляти тепер, коли ярмо більшовицьке, Слава Богу, безповоротно минуло»[5].

«Дніпропетровська газета» 22 серпня 1942 року хвалилась успіхами з відновлення кооперації на селі: «Більшовицька влада старалася звести нанівець добрі традиції української кооперації. Але кілька людей доброї волі відновили вже 9 вересня 1941 р. старі традиції української кооперації, закладаючи при Обласній Управі сектор постачання села крамом, з якого 17 листопада утворилася Облспоживспілка. За короткий проміжок часу діяльності Облспоживспілки — у 1942 р. куплено різного краму на 7.497.534 крб. та продано аж на 6.429.887 крб... Облспоживспілка має дозвіл відповідних установ Німецького Командування на повернення їй всіх виробництв, що вона мала до 22 червня 1941 року»[6].

Згідно інформації окупаційної преси життя в Україні прийшло до норми та стало настільки щасливим, що до річниці «визволення нацистами» було проголошено поетичні конкурси, як от, прикладом у місті Маріуполь. «Донецький вісник» писав про урочистості, що їх влаштувало місцеве населення та окупаційна влада з приводу 22 червня – так званого «дня визволення від більшовизму». Окупаційна преса рясніла повідомленнями про відкриття театрів, роботу шахтних клубів, художніх студій, відвідування місцевим населенням пересувних виставок «Красоти Німеччини», «Про роботу визволених народів Сходу Європи в прекрасній Німеччині», «Німецька країна – німецький труд»[7].

Оспівування прекрасного життя за нацистів, вочевидь, було покладеним в основу роботи окупаційної преси у Європі. Так, писала «Pariser Zeitung», німецькомовна щоденна газета, що стала виходити з 15 січня 1941 писала, про величезну допомогу та турботу, що кожного дня проявляється гітлерівським командуванням щодо французького народу. Французька й німецька культура, повідомляли журналісти, є не тільки гармонійними по суті, але й такими, що доповнюють одне одну. «Співпраця» була щоденною темою газети. Автори розписались у компліментах щодо французьких підприємств, представлених на ярмарку в Лейпцигу, на виставці France Eugoréenne, до французької банківської системи, зокрема французьких політичних і економічних внесків, які могли б зіграти свою роль в новій нацистській Європі[8].

Але жодному притомному сучаснику – політику як-от Шарлю де Голлю чи Вінстону Черчиллю чи пересічному солдату антигітлерівської коаліції – не спадало на думку сприймати пропаганду Третього Райха як реальність.

Між тим, «зацікавлене» читання окупаційної преси 1940-1944 років могло б дозволити будувати будь-які пояснювальні схеми, що б давали змогу осмислювати та описувати нацистську агресію у термінах «допомоги німецькомовному населенню» чи «захисту громадянських прав європейців, що виборювали право на незалежність». Однак у часи Другої Світової антигітлерівська коаліція демонструвала ясність свідомості. У війні РФ проти України Кремль поставив і українську, і європейську спільноту перед помилковою дилемою чи то перед підтримкою/засудженням того, чого не існує, і тим, що є витісненим як травматичне. Запропонована спільноті картинка про «громадянський конфлікт на Сході» накладається на небажання людей пригадувати, в якій спосіб поводити себе люди в часи окупації. Пересічному громадянину Європу психологічно комфортніше осмислювати події 2014-2015 років на Сході України у термінах «повстання». Пересічним українцем – у категоріях «зрадництва та сепаратизму». В обох випадках кремлівська пропаганда досягає тріумфу, оскільки їй вдається зробити реакції європейців та українців сумнівними та двозначними. Це, до певної міри, «вибір Софі», вибір між самозрадою та зрадою беззахисних, між брехнею та брехнею, між реальністю, з

якою важко впоратися без військового протистояння, та символічним світом, який кремлівським навіюванням вмовляє на те, що протистояння не може бути, бо це ж «воля донецько-луганського народу».

У гібридній війни, що її проти України розв'язала Російська Федерація. Інформаційний чинник відіграє чи не найпершу роль. Інформаційна війна, що вона була розпочата проти України задовго до озброєного вторгнення, мала і має зараз декілька складових. На початковому етапі – «демонізація» Донбасу для України й «демонізація» України для Донбасу; на другому етапі – формування стійкого уявлення про Донбас як частину «руського міру», на третьому (який триває у 2016 році) – створення картини всезагальної підтримки псевдо-республік, що ніби виникли унаслідок «громадянського конфлікту». Наступний етап, що він є прогнозованим для майбутнього, це наповнення сутнісно порожнього поняття «громадянський конфлікт» пантеоном героїв, жертв та зрадників, підтримка образів яких у інформаційному полі має сприяти завданню ударів по ідеї цілісності та неподільності України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Паперный В. Вера и правда: Андре Жид и Лион Фейхтвангер в Москве// Неприкосновенный запас. – 2003. - № 3. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/4/paper.html>

2. Тодоров І. Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні// Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т 1. – Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.327-340.

3. Chad Bryant. Acting Czechs, Marking Germans: Nationality Politics In Bohemia And Moravia, 1939–1947 // Fritz Stern Dissertation Prize Presentation, November 21, 2003. Режим доступа: <http://www.ghi-dc.org/publications/ghipubs/bu/034/34.65.pdf>

4. Ейхман А. На заре новой жизни // Донецкий вестник. - 1942. - 24 октября.

5. О.Я. Відновлюємо традиції свят// Маріупільський вісник. – 1942. – 24 грудня

6. Цит за: Гандрабура Н.Я. Українська окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України 1941-1944 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. - вип. XXXVIII. – С.341.

7. Донецкий вестник. – 1942. – 23 июня 1942. ; Титаренко Д. М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону / Д. М. Титаренко // Вісник Харківської державної академії культури : Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Харків : ХДАК, 2001. – С. 196-197; Євгенія Проценко (Донецьк) Мистецьке життя Донбасу в період нацистської окупації (1941–1943 рр.) // Acta studiosa historica – 2014. - Ч. 4 С. - 48-58.

8. «Pariser Zeitung»// Режим доступа: <http://www.theguardian.com/world/2009/sep/08/life-in-occupied-france-nazi>

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944 - 1946 РР. ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ АДАПТАЦІЇ

Чебанова Л.В.

Питання міждержавного територіального розмежування у повоєнну добу є серйозною проблемою, до вирішення якої, як правило, долучаються міжнародні інституції. В ході Другої Світової війни проблема польсько-українського кордону обговорювалась на Тегеранській конференції представниками СРСР, Великобританії та США. За наполяганням Й. Сталіна східний кордон Польщі визначався лінією Керзона. При цьому значні земельні масиви із компактно проживаючими на них українськими етнічними групами лемків-русинів та холмщаків залишались у складі Польщі. Утворений Кремлем маріонетковий польський уряд, прагнучи перетворити Польщу на мононаціональну державу, погодився укласти з радянською стороною договір про

взаємне переселення українського та польського населення. В таких умовах виселення українців дозволяло ліквідувати український повстанський осередок у Закерзонні. Українці цього регіону стали заручниками домовленостей вищого партійно-радянського керівництва СРСР та польськими урядовцями.

В радянській історіографії переселенська акція розглядалася лише побіжно і оцінювалася цілком позитивно. Негативні її сторони, насамперед, насильницький характер, звичайно, замовчувалися. В період української незалежності з'явилася можливість більш ретельно вивчати це питання завдяки доступу до архівних джерел, закритих у радянські часи. Проблема переселення закерзонців вперше комплексно була висвітлена О. Буцько [1]. В. Кіцак дослідив різні сторони адаптації, враховуючи регіональну специфіку та основні фактори, які вплинули на цей процес [2,3]. Р. Кабачій висвітлив проблеми адаптації на обласному рівні [4]. Багато аспектів, пов'язаних із соціокультурною адаптацією, господарсько-побутовим облаштуванням потребують подальшого вивчення.

Метою даної роботи є дослідження проблем адаптації українців Закерзоння після депортації з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. на підставі узагальнення інформації, доступної із наукової літератури та опублікованих джерел. Серед останніх найбільш повними є збірники документів під редакцією Є. Місила [5] та В. Сергійчука [6]. Особливу цінність для нас становлять свідчення очевидців.

Процес переселення регламентувався згідно з Угодою між Польським Комітетом Національного Відродження і Урядом УРСР у справах переселення українського населення з території Польщі до УРСР від 9 вересня 1944 р. [5; с. 39]. За залишене майно і посіви, перелік і опис яких ретельно фіксувався у майнових листах, переселенцям гарантувалася видача еквіваленту і наділення земельними ділянками.

Першочерговою потребою переселенців у місцях нового проживання було отримання житла. Із звітів, які надсилалися місцевими органами до Ради Міністрів СРСР відомо, що непоодинокими були випадки забезпечення житлом шляхом підселення до будинків колгоспників. В іншому випадку селили депортованих у землянках та непристосованих для проживання спорудах. Так, у Кіровоградській області з прибулих 2210 родин отримали квартири 111 родин, інші переселенці розміщені у квартирах колгоспників по 2-3 родини [6; с. 337].

Важливою проблемою стала компенсація рухомого і нерухомого майна, залишеного на території Польщі. Взаєморозрахунки на нових місцях мали проводитися таким чином, що вартість наданих переселенцям будинків утримувалась із цих господарств при взаєморозрахунках за залишене майно в Польщі або їм видавали кредити місцеві органи з обласних фінансів республіканського бюджету.

Переселенці при взаєморозрахунках отримували недостатню для прожиткового мінімуму та неповну компенсацію залишеного майна у Польщі. Сам процес розходився по термінах, зазначених у планах. Часто людям видавали набагато меншу кількість грошей, майна або продуктів, які мали би бути отримані. З боку окремих переселенців надходили скарги до фінансових установ про несвоєчасну видачу або відсутність коштів [6; с. 317].

Для здійснення ідеологічного впливу велась широка пропагандистська робота шляхом відправлення агітаторів у населені пункти та залученням усіх дітей переселенців до радянської системи освіти. Навчання у школі передбачало виховання майбутніх будівників нового радянського ладу. Але на практиці багато дітей не йшли до школи через відсутність одягу та шкільної канцелярії [6; с. 295, 309].

Місцеві керівники ставилися ворожо до закерзонців, звинувачуючи їх у націоналістичних і куркульських поглядах. Важливою була проблема мовного бар'єру, тому що більшість місцевого населення була зрусифікована і не розуміла говірки приїжджих. Зубожілі внаслідок Голодомору 1932-1933 рр., залякані масовими репресіями, місцеві селяни із задрістю дивилися на переселенців, яким вдавалося провезти на місце нового проживання деяке рухоме майно. Стосунки із закерзонцями погіршилися внаслідок постійних сварок через житлову площу, через посади у колгоспі і грубе ставлення місцевого керівництва.

Загалом, настрої у приїжджих був пригнічений, вони сподівалися повернутися додому або переїхати до своїх родичів чи знайомих у західноукраїнські землі, де колективізація ще не завершилась і була можливість вести одноосібне селянське господарство. Траплялися випадки самовільних переїзів, причинами яких були небажання вступати до колгоспів, голод 1946-1947 рр. та близькість менталітету українців західних областях УРСР. Так, за період з 29 квітня по 11 травня 1947 року прикордонними частинами Українського округу затримано 55 сімей, які намагалися нелегально повернутися в Польщу [6; с. 287].

Проблема адаптації полягала не тільки в тому, що «добровільна евакуація» виявилася насправді депортацією, але й у різниці менталітету, культури, способу ведення господарства корінного населення Західної та Східної України.

Отже, процес адаптації депортованих протікав вкрай важко. Уряд УРСР не виконав усіх необхідних заходів для повноцінного забезпечення всім необхідним новоприбулих, внаслідок чого процес приживаності проходив значно повільніше і важче, ніж могли очікувати партійно-радянські керівники. Комуністичний режим, колгоспна система та атеїзм були незрозумілими для закерзонців. У тих переселенців, що не виїхали до Західної України і вимушені були пристосуватися до нових умов, відбулася деформація суспільної свідомості, життєвих цінностей та пріоритетів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буцько О. [## ПРОГОЛОШЕННЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА СЕЛЯНАМ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ](http://195.58.250.114/ISAPI/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=&I21DBN=EKS&P21DBN=EKS&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=Українсько-польське переселення 1944 - 1946 рр. / О. Буцько // Історичний журнал. – 2005. – №2. – С. 73-79.
2. Кіцак В. Соціально-економічна адаптація українців, переселених з Польщі до УРСР / В. Кіцак // Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу: матеріали наукової конф., присвяченої 60-річчю початку виселення українців з території Польщі в 1944 – 1946 рр. (Тернопіль, 24 вересня 2004 р.). – Тернопіль: Воля, 2004. – С. 52-67.
3. Кіцак В. Адаптація українців Закарпаття в Україні: урядові документи і реалії часу / Кіцак В. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Тернопіль: Лілея, 1998. – Вип. VII. – С.137–146.
4. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України / Р. Кабачій // Український історичний збірник – 2009. – Вип. 12. – С. 426-436.
5. Місило Є. (ред.) Репатріаціячидепортація. Переселенняукраїнців з Польщі до УРСР. Збірникдокументів. –Львів: Каменяр, 2007. – 256 с.
6. Сергійчук В. ТрагедіяукраїнцівПольщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: книжково-журнальневидавництво «Тернопіль», 1997. – С. 296-300.
</div><div data-bbox=)

Шаргородський В.В.

Злободенність дослідження теми розгляду визначається тим, що й сьогодні існує потреба подальшої наукової розробки проблеми селянської реформи у розрізі окремих адміністративно-територіальних одиниць України. Крім того, у 2016 р. виповнюється 155 років із часу ліквідації кріпосного права у Російській імперії. Актуальність обумовлюється й тим, що це одна з найбільш багатозначущих подій у новій історії, яка мала важливий реформаторський досвід в історичній ретроспективі.

Мета вивчення – розгляд реакції селян Катеринославської губернії на оприлюднення Маніфесту, який започаткував процес звільнення селян від кріпосної залежності.

Царський «Маніфест 19 лютого 1861 р.» [2] зафіксував початок селянського звільнення, найголовнішим правовим актом якого стало «Положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності». У законодавчому документі було зазначено: кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди; селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для

безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості [1, с. 18]. Оприлюднення «Маніфесту» по всій Катеринославській губернії було проведено протягом 13 – 22 березня 1861 р. [4, с. 29].

Перші враження від проголошеного Маніфесту були сприятливими. Однак очікування селян були перебільшені, й тому за загальною радістю майже усюди наступало розчарування. Все це не забарилось проявитися у недовірі до урядових осіб, обов'язком яких було роз'яснення селянам «дарованих» прав.

Заворушення в селищах і громадах звільнених від кріпосної залежності селян починаються вже з квітня 1861 р., тобто через місяць після обнародування Маніфесту [3, с. 1]. У рік проголошення Маніфесту сум'яття та заворушення проявлялися майже в усіх губерніях [3, с. 9].

Тим часом начальник Катеринославської губернії граф О. Сіверс прозвітував Новоросійському генерал-губернатору, що спокій та порядок ніде не було порушено. Між іншим, він констатував, що у перші дні селяни знаходилися виключно під впливом відчуття глибокої щирої подяки. З повітів повідомлялось те, що суспільний спокій та тиша повністю збереглися, селяни, як і до цього виконують в точності свої обов'язки, ніде та ні в чому не порушений законний порядок. Але було виявлено декілька випадків свавілля, доволі незначного, через неправильне розуміння селянами «Маніфесту» [4, с. 29].

5 квітня Слов'яносербський предводитель дворянства Гладкий повідомляв губернатора в тому, що селяни зрозуміли свої права та обов'язки, але багато з них неохоче примирюються з думкою, що вони не отримують землю безкоштовно й через це випадки непослуху такі чисельні, що земська поліція..постійно знаходиться в роз'їздах. Майже буквально в цьому ж напрямку були отримані повідомлення в перший час після обнародування Маніфесту в губернії й від інших земських справників [2, с. 30].

Важливо зазначити, що при здійсненні реформи в Катеринославській губернії було всього 10 селянських шкіл і неосвіченість населення була майже поголовною, тому оголошені закони стали настільки незрозумілими, що цією суттєвою обставиною можна пояснити ті події, які настали одразу ж після проголошення Маніфесту 1861 р. Цей чинник на кожному кроці породжував нерозуміння нових законів, неправильне уявлення про даровані права, свавілля селян, небажання коритися законним вимогам місцевої влади, недовіру до цієї влади та їхнього тлумачення закону. Все це спричиняло невірні чутки та заворушення, які порушували суспільний спокій [4, с. 38].

Мирові посередники, чиновники Російської імперії, які займалися урегулюванням відносин між поміщиками та селянами під час реформи 1861 р., теж залишили свідчення про перші дні після проголошення Маніфесту. Один із поміщиків Новомосковського повіту С. Котов, призначений у 1861 р. мировим посередником 4-ої ділянки по Новомосковському повіту зазначав, що попервах за оприлюдненням Положень 19 лютого 1861 р., селяни були схожі на людей, які вийшли неочікувано з повної темряви на яскраве світло; вони нічого не розуміли, нічому не вірили та не знали, що їм робити. Це, на його думку, віддзеркалило усю шкоду, яка була принесена їм кріпосницьким станом; вони не мали тоді ні можливості й ні користі знати закон; вони не вірили ні силі, ні святості закону. Він підтверджував той факт, що селяни поміщикам не вірили. Всі заворушення селян він пояснював тим, що вони не мали, перш за все, міцно забезпеченої власності та тут уявили, що все буде їх.

Мировий посередник 10-ої ділянки Бахмутського повіту, В. Карпов також надав оцінку реакції селян на їхнє звільнення. Він підкреслював, що закони ці викликали в народі не ті почуття, які очікувались та бажались, адже з боку селян вони викликали недовіру та скарги. Виконуючи обов'язки мирового посередника, він зрозумів, що селяни не вірили в законність положень 19 лютого, не вірили й в те, що їм читав та казав мировий посередник, словом, – не вірили тому, що хилилось до той «волі», яку вони розуміли та чекали, тобто до безумовної волі, без усяких повинностей та з безмежним наділом землі [4, с. 39].

На цьому ґрунті та за таких умов селянська реформа з другої половини квітня 1861 р., вступила у другу фазу свого розвитку, яка характеризувалася неспокійним станом в Катеринославській губернії.

Таким чином, одразу після проголошення Маніфесту реакція кріпосних селян була сприятлива для подальших дій царського уряду, але паралельно з цим місцева влада фіксувала окремі випадки несприйняття нових перетворень. Радість від нових Положень поступово трансформувалась у розчарування, яке породило в перші місяці селянські заворушення та неспокій у губернії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Из загалного Положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності // Хрестоматія з історії Української РСР : посібник для вчителів / за ред. Ф.Є. Лося. – К.: Радянська школа, 1961. – Т. 2 : 1861 – 1917. – С. 18 – 20.
2. Манифест 19 февраля 1861 года [Електронний ресурс] // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. – Т. 36. – Ч. 1. – С. 130 – 134. – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
3. Период первый От обнародования Положений до 19 февраля 1863 года // Обзор действий Министерства внутренних дел по крестьянскому делу с января 1861 по 19 февраля 1864 года. – СПб: Тип. М-ва внутренних дел, 1864. – С. 1 – 14.
4. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И.А. Ребрин // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. – Вып. 3. – С. 1 – 305.

СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛЬ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА: ВПЛИВ ЖОВТНЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ 1917 НА ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕОНІДА ГОШКЕВИЧА

Шевченко А.В.

З кожним роком все більше вчених, спираючись на західний досвід, звертаються до такої галузі історичної науки як біографістика та просопографія. Революційний злам та наростання суспільної кризи у Російській імперії початку ХХ століття виявлялися, зокрема, в поляризації політичних поглядів навіть у зрізі окремих родин. Тому у руслі подібних досліджень актуальним є використання методології зазначених історіографічних напрямків для вивчення політичних поглядів представників відомого українсько-білоруського роду духівників, які зробили значний внесок у громадсько-культурний розвиток Херсонського регіону.

Леонід Іванович Гошкевич (1868-1963) народився у м. Києві в родині професора духовної семінарії Івана Антоновича Гошкевича (1822-1871). Закінчивши Києво-Подільське духовне училище й Київську духовну семінарію отець Леонід був направлений служити в Херсонську губернію.

Революція й громадянська війна кардинально змінили становище церкви у суспільстві, фактично, поставивши священнослужителів перед вибором однієї з можливих моделей поведінки. Багато священників категорично не визнавали радянську владу й стали на шлях боротьби з нею, а дехто, зайнявши кардинально протилежну позицію вбачали у новій владі можливість «оновлення» релігійної організації. Отець Леонід обрав для себе шлях збереження лояльності «канонічній» (формально легітимній) церковній владі. До речі, за цим вибором відчувається й регіональна специфіка – Херсон лишався містом, переважно лояльним до «тихонівської» РПЦ.

Хоча отець Леонід відкрито не говорив про своє ставлення до жовтневого перевороту, але частково, думки священника можна зрозуміти читаючи його проповіді. Зокрема, цікавою є його настанова від 21 березня 1918 року, з приводу другого тижня Великого посту. Проповіді передуює читання 2 глави Євангелія від Марка. Притча розповідає про «розслабленого», зціленого Спасителем. Отець Леонід, міркуючи, над поняттям «розслаблений», визначає його як «безпорадного», «втраченого». Ця проповідь – яскравий приклад уміння священнослужителя говорити між рядками: «Зараз усі ми знаходимося в безпорадному стані розслаблення – розслаблення фізичного, духовного морального і громадянського. Розслаблений не міг стояти – не можемо стояти і ми! Не можемо стояти ні в якому відношенні не перед ким та не перед чим... Нехай нас спокушають безбожники, які заперечують віру, зневажають церкву, і не живуть за християнськими канонами – всі вони релігійно «розслаблені»... Євангеліст «розслаблений» не міг рухатись і був прикований до ліжка. Хіба не те ж з нами, «розслабленими» громадянами, в «розслабленій» Росії?! І Росія, і всі ми, сердешні діти її будемо повержені в прах, приковані до землі й не можемо зрушити з місця. Хіба не повержені ми зараз в прах перед нашими ворогами, які зроблять з нами що захочуть?» [3], – останнє речення отець Леонід викреслив зі своєї проповіді, можливо це була його політична далекоглядність. Але все ж з цих слів стає зрозуміло, його емоційне несприйняття жовтневого перевороту.

Варто зауважити, що проповідь написана у березні 1918 року, коли позиції більшовиків на території УНР були фактично втраченими, тому священник спокійно говорить про боротьбу з режимом, який знищував церкву. У цей же час неодноразове вживання в настанові словосполучення «громадяни Росії» розкриває його негативне ставлення до українського національного руху.

«Хіба не впали ми в очах наших союзників, які чекали від нас будь-якої слабкості, й будь-якого фізичного падіння, але тільки не падіння нашої совісті, чесності і благородства, чи цим

падінням, ми не очорнили себе перед цілим світом і перед історією? Хіба не впали ми і не приковані до землі в очах перед Богом!? Хіба ненависна маса нашого руського православного народу не створила собі із землі якогось кумира, якому ми тільки і служимо, перед яким тільки і плазуємо ми... «Розслаблений» євангеліст не міг рухатись і не міг нічого зробити – був абсолютно безпомічним. Але це, в якомусь сенсі, зараз відбувається й з нами! І тепер ми неспроможні зробити для себе щось корисне та спасенне... Хто з нас може сказати про себе, що він готовий в будь-яку хвилину вступитися за правду Божу, за віру православну, за перемогу євангельських заповідей. Чи є хтось, хто зможе піти в табір ворога і вступити в боротьбу, й протистояти до смертельної небезпеки. Хто з нас, дивлячись на оточуючу розруху, шалене мародерство й безкінечно загальну нужду почуває себе здатним дивлячись на ці жахи, публічно подасть приклад особистого самозречення, відмовиться наприклад від своїх запасів і віддасть нужденному свій останній шматок хліба?... Чада! Признаються вам гріхи ваші! Встаньте і не будьте більше розслабленими і помираючими у бідах та гріхах ваших» [3]. Ця проповідь фактично була закликом до непокори новій владі і несла в собі ідеї боротьби проти радянського «кумира», проти «ворогів» церкви.

З утвердженням влади більшовиків та наростанням репресій проти церкви, отець Леонід примкнув до так званого «сергіанства» (напряг з'явився внаслідок оприлюднення, так званої, декларації митрополита Сергія Старгородського, наголосимо, більшість тогочасних священників і віруючих засудили її як «сергіанську ересь»). Прихильники «сергіанства» нерозривно пов'язали поняття «християнська віра» та «Росія» тому, вбачаючи у радянській Росії продовження Російської імперії, вони позиціонували себе як лояльні до «богоборчої» радянської влади. Тому в умовах ідеологічного натиску священнику час від часу доводилося іти на поступки своїм принципам. Зокрема, як контраст попередній проповіді є проповідь, присвячена тридцятиріччю жовтневої революції у 1947 році: «Свята наша Православна Церква святкує не лише свята Церкви, а й державні, які так і називаються державні свята або святами громадянськими (днями табельними). Ось до таких громадянських свят і відносять свято 30-ти річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Про значення цього державного свята ми всі добре знаємо із життя та із громадянських настанов... Церква наша православна збрала нас сьогодні, вислухати молитву про дарування сил духовних і фізичних нашій владі на благо нашої країни, Батьківщини, на благо тих хто живе в ній, щоб і ми всі жили тихо і спокійно у всякій благочесті і чистоті» [4]. Причина такої проповіді зрозуміла, 1947 рік був не простим для інакодумців режиму, і для «спокійного і тихого життя мирян» священнослужитель йшов на поступки тоталітарній ідеології. З кожним роком його проповіді ставали все коротшими, але їх інформативна цінність не втрачалась. Загалом усю свою життєву позицію отець Леонід представив у зверненні в декілька речень, яке умовно написано в 20-х роках: «Церкву Христову ніхто не зможе знищити, як і віру Христову, як цього не досягли і раніше всі її вороги протягом віків. А скільки їх було – тих ворогів. А чому не зможуть? Та тому що церкву заснував Сам Христос, Він же її і оберігає і збереже до кінця віків» [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гула Р. В. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 роках / Р. В. Гула, О.М.Шурко // Архіви України. - 2014. - № 3. - С. 130-137.
2. Костенко А. В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история»: семья как сеть научных коммуникаций в музейном деле / А.В. Костенко // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў ІХ Міжнар. навук. Канф., 25-26 чэрвеня 2015 г., г. Магілёў. – Магілёў, 2015а. – С.59-65.
3. Проповідь отця Леоніда з приводу другого тижня Великого посту (21 березня 1918 року) // Сімейний архів родини Леоніда Гошкевича. – Відділ рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесея Гончара.
4. Проповідь отця Леоніда присвячена тридцятиріччю Жовтневої революції 1947 року (жовтень 1947 р.) // Сімейний архів родини Леоніда Гошкевича. – Відділ рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесея Гончара.
5. Проповідь отця Леоніда «Про церкву Христову» // Сімейний архів родини Леоніда Гошкевича. – Відділ рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесея Гончара.

«ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

УЧАСТЬ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА КАВКАЗ В 60-ТІ РР. ХІХ СТ.

Задунайський В.В.

В історії Українського козацтва окреме місце посідає Азовське козацьке військо, що попри свою малу чисельність, відіграло важливу роль у збереженні та поширенні українських військових традицій у Приазов'ї та Причорномор'ї. Останній період існування цього формування припав на 1860-ті рр., коли воно в силу низки факторів було приречене на ліквідацію. Одним з них була перемога Російської імперії на завершальній стадії Кавказької війни. За таких обставин втрачалась потреба у збереженні козацького утворення у глибокому тилу – на землях Північного Приазов'я.

Саме тому й розпочалось тоді масове переселення азовських козаків на Кубань, що супроводжувалось їх переведенням до складу Кубанського козацького війська. При цьому, ці події відбувались одночасно з переселенням на Північний Кавказ і родин охочого люду з Наддніпрянської України на початку 1860-х рр. При цьому, вони опинились під опікою штабу Азовського козацького війська. Отже, Азовське козацтво в цей час брало участь в організації переселень не лише своїх козаків, але й мешканців Лівобережної України.

Доводиться визнати, що відповідні факти досі не було належним чином проаналізовано у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Більше того, часто взагалі відсутня інформація про залучення азовських козацьких адміністративних структур до здійснення згаданого переселення.

Так, Л.Маленко ретельно дослідила переселення майже половини Азовського козацького війська на Кубань в 60-ті роки ХІХ ст. [10]. О.Бачинська проаналізувала масові переселення козаків Наддніпрянщини на Північний Кавказ в І половині ХІХ ст. [1]. Є.Петренко висвітлив безпосереднє заселення українськими козаками-переселенцями Лівобережної Кубані [13]. Мало місце й комплексне дослідження міграцій на Північний Кавказ В.Кабузаном [9]. Існує й низка робіт, присвячених військово-адміністративному розвитку Кубанського козацького війська з урахуванням наслідків переселень [11; 12; 14]. Тим не менше, участь Азовського козацького війська в організації переселення мешканців Лівобережної України на Кубань в 1860-ті роки згаданими науковцями не аналізувалась.

Автор досліджує різноманітні аспекти історії козацьких формувань на Північному Кавказі, у тому числі й переселення козацьких родин, але досі не зупинявся на ролі Азовського козацтва в організації переселення родин з Лівобережної України на Кубань у 1860-ті роки [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Отже, в історіографії бракує робіт, в яких було б висвітлено роль Азовського козацького війська в організації переселення мешканців Лівобережної України на Північний Кавказ на початку 60-х рр. ХІХ ст., що й обумовило слухність та актуальність звернення до цієї проблеми та визначило мету пропонованої статті.

Джерельною основою даної розробки стали матеріали Державного архіву Краснодарського Краю (ДАКК), що знаходяться у фонді 252 «Військове правління Чорноморського козацького війська».

Перед безпосереднім оглядом проблеми хочу звернути увагу на те, що переселення в ХІХ ст. на Північний Кавказ з одночасним зарахуванням до місцевих козацьких військ свідчило про вагомість військово-козацьких цінностей для значної частини переселенців, які полишали звичне життя й вирушали у ризикований регіон, де точилась важка Кавказька війна. З іншого боку в цьому був зацікавлений російський уряд, бо для ведення військових дій та контролю за завойованими землями необхідно було заселити цей регіон боєздатним населенням.

Пік згаданих переселень припав на 1809-1849 рр., коли лише на Кубань прибуло понад 100.000 осіб, переважно, з числа «малоросійських козаків» Полтавщини і Чернігівщини [1, с. 373]. У значно менших обсягах такі переселення тривали до середини 1860-х рр. Після 1862 р. до цього руху долучились й азовські козаки, яких переселяли на Лівобережну Кубань та зараховували до

складу Кубанського козацького війська. До речі, у цей регіон до 1866 р. переселилась майже половина Азовського козацтва – понад 5.000 чоловіків [10, с. 142].

Варто звернути увагу на те, що на початку 60-х рр. XIX ст. до переселення було залучено меншу кількість родин з Лівобережної України ніж у попередні часи. За таких обставин було вирішено зосередити організаційно-патронатні функції щодо забезпечення переселення окремих груп за штабом Азовського козацького війська.

Відповідно до таких реалій у канцелярії Азовського козацтва й розпочався контроль та відповідне супровідне листування з приводу організації переселення низки родин з Лівобережної України на терени Кубанського козацького війська на початку 1860-х рр. До речі, відповідну документацію було зосереджено в окремому підрозділі діловодства у фонді Військового правління Чорноморського козацького війська (успадкованого й збереженого у Кубанському козацькому війську) [15].

Можна припустити, що рішення про відповідальність саме проводу Азовського козацтва за організацію й супровід переселення частини родин з Наддніпрянської України на Кубань на початку 60-х рр. XIX ст. пояснюється тим, що згадане формування в цей час здійснювало значну роботу щодо переселення своїх козаків [10, с. 118-136]. За таких умов включення до цього процесу певної кількості родин з України не повинно було суттєво ускладнити роботу досвідчених діловодів і канцеляристів штабу Азовського козацького війська.

Ще одним поясненням логічності такого рішення було те, що відповідні переселення проходили повз терени Азовського козацтва й переселенців можна було долучати до груп азовських козаків, які вирушали на Кубань. До того ж, у разі потреби азовське козацьке середовище мало можливості для короткочасного забезпечення малих груп переселенців дахом і харчуванням.

Аналізуючи матеріали діловодства канцелярії Азовського козацького війська, стає зрозумілим, що керівництво цього формування адекватно представляло інтереси переселенців у листуванні з різними імперськими установами. Одночасно відбувалось й інформування самих добровольців-переселенців про ті чи інші обставини розгляду їх прохань.

Окремо зверну увагу на те, що козацька канцелярія діяла згідно з відповідними інструкціями російського уряду. Все тогочасне листування мало чітку нумерацію та часові показники. На кожного добровольця існував короткий опис його станової приналежності, складу родини тощо [15, с. 30, 56-58]. Інакше кажучи, ця документація є важливим джерелом не лише щодо визначення складу й потреб переселенців, але й актуальної на той час бюрократичної процедури та адміністративно-правових пріоритетів Російської імперії.

Під час аналізу документації, що супроводжувала організацію переселень, було виявлено, що спочатку канцелярія Азовського козацького війська мусила вести листування з різноманітними контролюючими органами тих губерній, звідки прагнули переселитись добровольці [15, с. 23-25, 51-58]. За підсумком такого листування мало бути підтверджено право добровольців на переселення через відсутність різноманітних зобов'язань перед місцевими державними органами. Слід зазначити, що з боку державних органів значну увагу організації переселень приділяло як військове відомство, так і відомство внутрішніх справ.

Поряд із цим, канцелярія Азовського козацтва здійснювала листування й з відповідними установами Кубанського козацького війська для визначення місця й часу оселення добровольців-переселенців. Подекуди відбувалось листування й з низкою інших адміністративних установ Північного Кавказу, зокрема з військовими штабами та управліннями, розташованими у Ставрополі [15, с. 146].

Потреба такого листування пояснюється тим, що згідно з тогочасними розпорядженнями військового проводу всіх переселенців розселяли відповідно до планів військової колонізації Західного «Закубання» (створювались нові та укрупнювались наявні станиці). Так, азовських козаків розселили малими групами по станицях Абінській, Азовській, Анапській, Грузинській, Дербентській, Ільській, Папайській, Сіверській та Хабльській (знаходились на правому березі Кубані неподалік від м. Катеринодара) [10, с. 137-141].

До речі, часто остаточне рішення щодо конкретного розміщення новоприбулих переселенців на Кубані приймалося без їх попереднього інформування.

Подібна практика мала місце й під час поселення переселенців з Лівобережної України. При цьому, за ці аспекти провід Азовського козацького війська вже не відповідав.

На підставі опрацьованої документації 1862-1863 рр. стало зрозумілим, що серед переселенців з Лівобережної України домінували «малоросійські козаки» (козаки колишньої Гетьманщини), становлячи близько 65 % від загалу [15, с. 1-47]. Поряд із ними зустрічаються й державні селяни, члени родин відставних солдат та представники дворянства з відповідних губерній зазначеного регіону.

Слід наголосити, що перевага «малоросійських козаків» була яскравою ознакою усіх хвиль переселенців з Лівобережної України на Кавказ.

Повертаючись до функцій канцелярії Азовського козацького війська, треба зазначити, що вона у галузі листування могла тягнутися кілька років. У разі успішного завершення згаданої процедури відповідальний козацький чиновник інформував добровольців про остаточний дозвіл і час переселення. На цьому етапі залишався лише контроль прибуття та формування групи переселенців за попереднім погодженням з відповідною структурою Кубанського козацького війська.

Підсумовуючи представлений огляд, варто наголосити на такому:

- Зміна військово-політичної ситуації на Північному Кавказі на початку 60-х рр. XIX ст. обумовила обмеження російським урядом кількості переселенців у цей регіон;
- За таких обставин до 1865 р. переселилась тільки половина Азовського козацького війська та було дозволено переселення малим групам мешканців Лівобережної України;
- Реалії контролю й організації окремих груп переселенців обумовили той факт, що саме канцелярія Азовського козацтва стала представляти інтереси та опікуватись листуванням щодо отримання дозволів на переселення на Кавказ частини мешканців Лівобережної України;
- Відповідне діловодство було досить ретельним і містить цікаву інформацію як про добровольців-переселенців, так і про тогочасну бюрократичну систему Російської імперії;
- Листування та інші процедури були досить тривалими й постійно контролювались азовським козацьким проводом.

Таким чином, Азовське козацьке військо в силу низки обставин стало учасником організації та здійснення переселення на Кавказ на початку 60-х рр. XIX ст. не лише своїх козаків, але й мешканців Лівобережної України. При цьому, саме воно представляло, контролювало та підтримувало інтереси частини родин добровольців зазначеного регіону. Все це дає підстави для визнання вагомій ролі згаданого козацького формування в організації відповідних переселень.

Пропонована стаття не вичерпує проблематики здійснення переселень на початку 1860-х рр. мешканців Наддніпрянської України на Кавказ, а розкриває лише один з невідомих аспектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О.А.Бачинська // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303-362.
2. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
3. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок XX ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64.
4. Задунайський В. Останнє переселення Азовських «козаків-охотників» на Кубань в 1865-1866 рр.: людський вимір / В.Задунайський // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки / Гол. ред. В.П.Шевченко. – 2011. – № 2. – С. 176-181.

5. Задунайський В. Шашка і кинджал у бойовому навчанні кубанських козаків (кінець XIX – початок XX ст.) / В.Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 6. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2012. – С. 249-258.
6. Задунайський В. Особливості військової системи пластунів Кубанського козацького війська (кінець XIX – початок XX ст.) / В.Задунайський // Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 28 листоп. 2014 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2014. – С. 16-19.
7. Задунайський В. Реорганізація II Таманського кінного полку Кубанського козацького війська в 1907 р. / В.Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 24. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2015. – С. 393-399.
8. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець XVIII – 60 рр. XIX ст.) / В.Задунайський // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80-83.
9. Кабузан В. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1992. – 215 с.
10. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866) / Л.Маленко. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. – 513 с.
11. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
12. Матвеев О.В. Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества / О.В. Матвеев. – Краснодар, 2003. – 200 с.
13. Петренко Е.Д., Петренко И.Е. Исторические очерки Западного Закубанья в 1768-1917 гг. / Е.Д.Петренко, И.Е. Петренко. – Краснодар: ЭДВИ, 2012– 384 с.
14. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.А.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
15. ДАКК. Ф. 252, оп. 2, спр. 615.

ВІЙСЬКОВА СТРУКТУРА АЗОВСЬКОГО І ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ

**Задунайський В.В.,
Задунайський Д.В.**

Серед українських козацьких формувань XIX ст. важливе місце посідають Чорноморське й Азовське козацькі війська, що не лише мали легендарне запорозьке коріння й були розташовані неподалік одне від іншого, але й тривалий час брали участь у Кавказькій війні та зазнали уніфікації під впливом Російської імперії. За таких обставин їх військова система виявляла як традиційні риси, так і відповідала новим реаліям військового життя XIX ст. Все це обумовило своєрідність військової структури Азовського і Чорноморського козацтва, що потребує належного порівняння.

Варто наголосити, що в історіографії низку аспектів військового буття Азовського й Чорноморського козацьких військ намагались висвітлити вітчизняні та зарубіжні дослідники. Окремо виділимо праці офіцерів Чорноморського козацтва Я.Кухаренка, А.Туренка, І.Попка та П.Короленка, які брали участь у військових діях під час Кавказької і Кримської війн [7; 8; 11]. За таких обставин розробки згаданих авторів мають ще й ознаки своєрідного джерела (базуються на власних спогадах та військових звітах тих часів). Щодо Азовського козацтва, то тут варто пригадати працю А.Гаденка, в якій ряд положень базуються на спогадах автора та його батька й діда, які були офіцерами цього війська [3].

Наголосимо на важливості доробку Ф.Щербини, який запропонували комплексний огляд історії українських козацьких військ на Кубані [13; 14]. Певний внесок у дослідження історії

згаданих формувань зробили й сучасні науковці [1; 2; 9; 10; 12]. Серед них виділимо роботу Л.Маленко, в якій після огляду історії Азовського козацького війська вміщено значний обсяг джерел з відповідної тематики [9, с. 163-478]. Важливі аспекти військової системи Азовського і Чорноморського козацьких військ досліджував і В.Задунайський [4; 5; 6]. Попри зазначене, військову структуру Азовського і Чорноморського козацтва вчені досі не порівнювали.

Отже, в історіографії все ще не було здійснено порівняння військової структури Азовського і Чорноморського козацьких військ під час Кавказької війни, що визначило актуальність та мету пропонованої розробки.

Джерельною основою цієї статті стали опубліковані документи та праці згаданих учасників тих подій, що мають ознаки джерела.

На початку огляду зупинимося на військовій структурі Азовського козацького війська. Це формування виникло на основі загону задунайських запорожців, які під проводом Кошового отамана Й.Гладкого в 1828 р. перейшли на сторону Російської імперії [3]. Воно стало найменшим утворенням українських козаків тих часів (бойовий склад не перевищував 2 тис. чоловік). Зокрема, найбільшу кількість козаків було мобілізовано під час Кримської війни (відбувалась одночасно з Кавказькою війною). На 1 січня 1856 р. Азовське козацтво виставило на фронті 1.926 козаків та офіцерів [9, с. 77]. Тоді військо складалось з морського батальйону, пішого батальйону та кінної сотні. Наведена інформація засвідчує, що Азовське козацьке військо мало характер самобутнього формування, в якому домінували військово-морські і піхотні загоны, а гарматних підрозділів взагалі не було. За таких умов воно не було здатним до ведення самостійних військових дій на суходолі. До речі, воно суттєво відрізнялось від решти козацьких утворень Російської імперії ХІХ ст., бо в них домінувала кавалерія (її в бою підтримувала власна кінна артилерія) й був відсутній власний флот.

Наголосимо, що саме козацька флотилія найактивніше використовувалась російським керівництвом під час Кавказької війни. Вона складалась з окремих команд, що проводили постійну охорону Чорноморського узбережжя Північного Кавказу за досить складних природно-кліматичних обставин [3]. Число цих команд поступово зростало. Так, на момент ліквідації війська діяло 26 команд і 42 човни [9, с. 75]. При цьому, основну роль відігравало угруповання при Сухумській морській станції. На січень 1865 р. тут несло службу 306 азовських козаків і офіцерів відповідної флотилії [9, с. 279-280]. Інакше кажучи, основний служивий склад війська діяв на Чорноморському узбережжі Кавказу. До речі, саме тут було витворено й азовську козацьку морську піхоту [5, с. 78-81].

Отже, Азовське козацьке військо було формуванням, в якому переважала козацька флотилія та піхота. За таких обставин воно було здатним вести військові дії лише на узбережжі моря. Все це стало наслідком як збереження традицій задунайсько-запорозького середовища, так і вимог російського військового проводу (мав потребу в військово-морському козацькому угрупованні під час Кавказької війни у цьому регіоні).

Далі зупинимося на Чорноморському козацтві, яке теж мало запорозьке коріння (було утворено в 1787 р. з колишніх запорожців; упродовж 1792-1794 рр. переселилось на Кубань) [8]. Слід наголосити, що його структура неодноразово зазнавала змін. Під час Кавказької війни досить чіткі параметри було запроваджено лише в 1842 р. (прийнято «Положення про Чорноморське козацьке військо»). Тоді згадане формування складалось з 1 дивізіону лейб-гвардії, 12 полків кінних, 9 батальйонів піших, 3 кінних батареї та додаткових підрозділів (невелика зміна відбулась у 1859 р., коли число батальйонів зросло до 12, а полків зменшилось до 9) [1, с. 388; 4, с. 132-134; 11, с. 120]. Наведений склад війська засвідчив наявність всіх основних сухопутних родів війська. Поряд із цим існували самостійні загоны пластунів, які на думку чорноморського генерала І.Попка були досконалими піхотними загонами стрільців-розвідників (їх додавали до чорноморських кавалерійських полків і піших батальйонів) [11, с. 156-164].

До речі, чорноморські козаки (як і азовські козаки) несли військову службу почергово (третина перебувала на службі, а інші знаходились на відпочинку вдома [11, с. 121]). Наголосимо,

що загальна чисельність війська була досить значною й дорівнювала наприкінці його існування майже 25.000 чоловік.

Отже, Чорноморське козацьке військо не мало флоту, але в цілому мало збалансовану кількість піхоти й кавалерії та певну кількість артилерії. За таких обставин воно могло самостійно вести військові операції на суходолі. При цьому, військова структура чорноморців суттєво відрізнялась від більшості козацьких утворень Російської імперії, які мали, переважно, кінноту й кінну артилерію. Серед причин таких відмінностей варто згадати як запорозьку спадщину (наявність значних піхотних контингентів), так і реалії військових дій на Північному Кавказі (оборона кордону по Кубані [7, с. 284] та участь у походах вглиб територій горців).

Після короткого огляду військової структури Азовського і Чорноморського козацьких військ відзначимо спільні та відмінні риси. Спочатку зупинимося на подібних ознаках:

- запорозьке коріння засновників цих формувань;
- наявність компромісу між Російською імперією та козаками щодо місця їх розташування та участі у війнах на стороні імперії;
- пріоритетність козацьких піхотних загонів;
- козаки обох формувань були задіяні під час Кавказької та Кримської війни.

Відмінними були такі:

- суттєва перевага у чисельності та військовому потенціалі Чорноморського козацтва;
- азовські козаки розвинули й зробили для себе базисними військово-морські традиції запорожців, а чорноморці їх повністю втратили;
- Чорноморське військо стало комплексним сухопутним утворенням, що мало збалансовану структуру, натомість Азовське козацтво мало чітку військово-морську спрямованість;
- Військові бази Чорноморського козацтва знаходились на території війська (розташованого у прикордонні), а Азовське козацтво мало відповідні структури у віддаленому регіоні.

Отже, Чорноморське й Азовське козацькі війська зберегли й вдосконалили лише частину військової спадщини Запорізької/Задунайської Січі. При цьому, кожне з формувань наслідувало як спільні, так і відмінні надбання запорожців. Сталося це через відмінні обставини й час їх розселення та специфіку здійснення військової діяльності під контролем Російської імперії.

Видається слушним наголосити, що наявні військові структури Азовського і Чорноморського козацтва по суті доповнювали одна одну саме під час Кавказької війни. Чорноморські козаки контролювали кордон по річці Кубань і здійснювали операції на суходолі, а азовські козаки прикривали Чорноморське узбережжя від надходження військової допомоги горцям з Туреччини й у разі потреби здійснювали десантування козацької морської піхоти [5, с. 82]. Інакше кажучи, виявилась військово-стратегічна комплексність дій цих козацьких утворень. Окремо вони такої комплексності не мали.

Таким чином, військова структура обох формувань завдяки наслідуванню традиції Запорізької Січі й впливам тогочасних реалій військових дій на Кавказі (залежали від природно-географічних умов, стану військ противника та потреб військової системи Російської імперії) мала як спільні, так і відмінні риси. При цьому, обидва козацтва мали можливості для взаємного доповнення військової структури з метою досягнення комплексності ведення військових дій за взірцем повноцінних Збройних Сил, що мали як сухопутні, так і військово-морські формування. Певною мірою це відповідало й спадщині запорожців, але Азовське і Чорноморське козацькі війська досягнули якісно нового рівня військової організації та спеціалізації. За сприятливих обставин вони могли б гармонійно поєднатись у комплексне українське козацьке військо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.Є.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. /

Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.

2. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О.А.Бачинська // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303-362.

3. Гаденко А.П. Азовское казачье войско (1830-1865 г.) / А.П.Гаденко. Доступ: <http://sochived.info/a-p-gadenko-azovskoe-kazache-voysko-1830-1865-g/>

4. Задунайський В. Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська за «Положенням 1842 р.» / В.Задунайський // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – С. 131-136.

5. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832-1865 рр.) / В.Задунайський // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77-83.

6. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець XVIII – 60 рр. XIX ст.) / В.Задунайський // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80-83.

7. Короленко П.П. Черноморцы / П.П.Короленко // Черноморские казаки. – М.: Вече 2009. – С. 189-438.

8. Кухаренко Я.Г. Исторические записки о Войске Черноморском / Я.Г.Кухаренко, А.М.Туренко. Доступ: <http://www.gipanis.ru/?level=310&type=page>.

9. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866) / Л.Маленко. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. – 514 с.

10. Матвеев О.В. Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества / О.В. Матвеев. – Краснодар, 2003. – 200 с.

11. Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту / И.Д. Попко // Черноморские казаки. – М.: Вече 2009. – С. 3-188.

12. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.

13. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.А.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.

14. Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы / Ф.А. Щербина, Е.Д.Фелицин. – М.: Вече, 2008. – 320 с.

ПОСТАТЬ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО В НАУКОВОМУ ДОРОбКУ К. ГУСЛИСТОГО

Ісаєнко О.М.

К. Г. Гуслистий, один з найзначніших українських істориків-медієвістів радянської доби, розглядав історію з точки зору традиційного для радянського часу формаційно-класового підходу. Разом з тим, історик намагався зберегти історичну об'єктивність, в його працях немає надмірної ідеологізованості. Дослідник один з небагатьох, хто звертався до висвітлення особи Петра Конашевича Сагайдачного. Постать видатного гетьмана отримала неоднозначну оцінку в двох працях дослідника, які розділяє більше 30 років. У роботі «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття)» історик, вдаючись до аналізу соціальних рухів, висвітлював постать Петра Сагайдачного крізь призму польсько-українських та польсько-радянських відносин. У статті 1972 року, К. Гуслистий надав більш узагальнюючу характеристику історичній постаті, звертаючи більшу увагу на боротьбу проти турецько-татарських загарбників під проводом Петра Конашевича як чинник зростання міжнародного авторитету козацтва. Ця остання мала значний вплив на подальші дослідження постаті видатного гетьмана, адже видана 1972 року, вона фактично започаткувала нове для радянської історичної науки бачення постаті козацького ватажка.

Перша чітко датована дія П. Сагайдачного - це похід на Кафу 1616 року, в якому на підставі віршів К.Саковича, дослідник назвав козацького ватажка гетьманом та вказував, що головним ворогом для Петра Конашевича була султанська Туреччина, що несла загрозу фізичного знищення українському народові. [3, с.124].

К. Гуслистий вважав час кінця XVI початку XVII ст. періодом превалювання серед козацької старшини угодовських тенденцій і намагався знайти порозуміння та розширити власні права шляхом служби польському урядові. Історик вважав гетьмана Сагайдачного представником козацької верхівки, який протягом тривалого часу проводив угодовську політику щодо шляхетської Польщі[3, с.124]. Це відносно нова на той час думка, адже про угодовську політику писали ще з XIX ст. але представляли гетьмана Конашевича чи не єдиним її реалізатором. Дослідник надав цій теорії значної масштабності і називав П. Сагайдачного типовим представником козацької верхівки того часу. Разом з тим угодовська політика не виключала, на думку науковця, опозиційних виступів реєстровців і старшини проти шляхти Польщі.

Аналізуючи події 1617 року, науковець назвав гетьманом на той час Дмитра Барабаша, який виступав проти польського уряду і магнатів, але вказував, що Петро Конашевич був гетьманом ще до Я. Барабаша. Можна припустити, що К. Гуслистий вважав це природним процесом козацького середовища в якому керівника обирали кожного року. Досліджуючи вільшанські переговори, історик надав вимоги польських комісарів, а потім вказав, що козаки прийняли їх зі змінами, маючи на увазі невизначеність реєстру та право обирати гетьмана, а не підкорятися призначеному польським урядом [2, с.103]. При висвітленні цих подій історик не надавав негативної характеристики заможному козацтву, чого в подальшому буде вимагати від дослідників ідеологічна ситуація, як це можна побачити в праці В. Голобуцького 1957 року[1, с.159]. Як вказав дослідник, пункти Вільшанської угоди польський уряд фактично скасував сам через Московську кампанію 1618 р. Висвітлюючи її перебіг історик надав чисельність козаків під проводом П. Сагайдачного в 20 тисяч. Історик вказував взяття низки міст козацькими військами, але не надавав критики чи осудження їх дій.

На думку К. Гуслистого, одразу по закінченні походу П. Сагайдачний придушував свавілля козацької голоти, за що отримав подяку від короля [2, с.104]. Дослідник вважав дії П. Сагайдачного виконанням умов Вільшанської угоди. Стосовно причин проведення Роставицької комісії історик писав про постанову польського сейму про зменшення кількості козаків по поході 1618 року. Отже можна зробити висновок, що історик вважав репресивну діяльність П. Сагайдачного умовною. Після підписання Роставицької угоди, на думку дослідника, П. Сагайдачний намагався виконати її умови, приборкував козацьку голоту: «...разом з іншими своїми давніми «товаришами» старався вислужитись перед королем і Річчю Посполитою» [2, с.105]. Саме це, а не сама постанова викликали обурення народних мас і призвели до появи опозиції виключених з реєстру козаків, чолі якої став Я. Бородавка. Фактично історик вказував на формування двовладдя, коли під орудою П. Сагайдачного був офіційний реєстр, але в умовах коли Запоріжжя прийняло усіх «випищиків», то кількість низового козацтва була значно більшою ніж реєстрового. З урахуванням того, що у ті роки ще не було жорсткого розподілу між реєстровим і низовим козацтвом фактично П. Сагайдачний дійсно втратив владу. На думку історика, у той момент, шукаючи засоби зберегти свій вплив, Петро Конашевич пішов врозріз з інтересами Речі Посполитої. 1620 року він провів вдалий похід на Крим, відправив посольство до Москви. Метою посольства історик надав пропозицію про службу московському уряду, але припускав версію про переговори із ієрусалимським патріархом Феофаном щодо відновлення ієрархії [2, с.106]. Як писав К. Гуслистий, незважаючи на ці заходи П. Сагайдачного було скинуто з гетьманства і новим гетьманом було обрано Я. Бородавку. Разом з цим, на думку науковця, реєстрове заможне козацтво теж було вкрай незадоволене політикою польського уряду. Всі ці чинники спричинили перехід Петра Конашевича до опозиційної діяльності спрямованої на «обмеження панування шляхетської Польщі на Україні» [2, с.106].

Причиною виступів історик надав не лише незадоволення реєстрових козаків власними правами, що їх не задовольняли, а й численні порушення цих прав з боку польської шляхти і

магнатів. Цікаво, що К. Гуслистий вказав на пошук козаками шляхів порозуміння із польськими королями, які виступали гарантом домовленостей. Але неспроможність королівської влади обмежити шляхетське свавілля підсилювала козацьку опозицію, приводила до збройних виступів і появи ідеї перейти на службу до московського царя [2, с.106-107]. Пізніше історик вказував, що «основна маса українського козацтва була незадоволена загарбницькою політикою шляхетської Польщі щодо Російської держави. ... маси козацтва тяжіли до Російської держави» Історик вважав, що П. Сагайдачний втілював і опозиційну і угодовську тенденції козацької політики і зауважував, що в останні роки життя підсилювалась опозиційна діяльність Петра Конашевича. Підставою для такого політичного повороту науковець вбачав посилення національного гніту з боку польського уряду та, відповідно, «тяжіння» козацьких мас до Російської держави [3, с. 124-125]. Для характеристики особистих і політичних устремлінь історик надав характеристику Я. Собеського, критикував висновки М. Грушевського щодо мети угодовської політики П. Сагайдачного збільшити чисельність козаків. К. Гуслистий, до певної міри віддаючи належне ідеологічним вимогам і класовому підходу, характеризував П. Сагайдачного як політика станового, що намагався звести козацтво до невеликого загону заможних реєстровців [2, с.108]. Історик критикував антинародну політику Петра Конашевича, яка, на його думку, не відповідала інтересам ані простих козаків, ані широких мас населення. Писав, що повна перемога політики П. Сагайдачного ослабила б народні позиції у боротьбі із польським шляхетством, тому оцінював політичний курс Петра Сагайдачного негативно [2, с.108]. Позитивну характеристику надав боротьбі проти турок, намаганням встановити контакти із Москвою, підтримку української інтелігенції в останні роки в межах опозиційної діяльності.

Історик висвітлив формування культурного осередку в Києві. Писав, що П. Сагайдачний надавав підтримку архімандриту Києво-Печерського монастиря Є. Плетенецькому, який за допомогою козаків повернув від уніатів великі земельні володіння Печерського монастиря. Відзначав вступ П. Сагайдачного у лави Київського братства «з усім своїм військом» та значну роль у відновленні православної ієрархії, зокрема зауважив забезпечення охорони патріарху Феофану, якому загрожували поляки [2, с.112].

При аналізі Хотинської війни К. Гуслистий акцентував увагу на тому, що для забезпечення участі козаків у цій військовій кампанії поляки звернулися до патріарха Феофана про допомогу. На думку історика, лист Феофана до П. Сагайдачного і козаків переконав тих хто не хотів допомагати полякам. Науковець не висвітлював внутрішні козацькі конфлікти, писав наводячи цитати з джерел, що Петра Конашевича відправили до Варшави для затвердження православної митрополії. Про ці переговори К. Гуслистий не надав подробиць, лише вказав, що козаки отримали від короля бажану відповідь [2, с.115].

Аналізуючи події історик припускав, що причиною страти Я. Бородавки могли стати об'єктивні адміністративні прорахунки останнього, зокрема відсутність необхідних запасів, а не суто політична боротьба між ним і П. Сагайдачним. Надалі дослідник писав, що відсутність у козаків провіанту і фуражу призвела до заворушень які П. Сагайдачний зумів загасити, вказував на підтримку Петром Конашевичем коронного гетьмана К. Ходкевича, що й допомогло схилити султана Османа до мирних переговорів [2, с.116].

Висвітлюючи значення цієї перемоги, історик зазначав, що Хотинська війна припинила нашествя турків на Європу і козаки під проводом П. Сагайдачного зіграли вирішальну роль в цьому процесі [2, с.116]. Проте для козаків завершення війни призвело до погіршення їх становище, адже вже перший пункт договору стосувався обмеження козацької сваволі. На знак незадоволення цим гетьман відвів власні війська без узгодження із королевичем Владиславом. Смерть П. Сагайдачного історик оцінював через відомості сучасників події, пишучи про значне занепокоєння і навіть страх подальших козацьких дій [2, с.117].

К. Гуслистий надав висвітлення постаті П. Сагайдачного в контексті історичних досліджень періоду встановлення тоталітарної системи. Особа видатного гетьмана отримала розкриття на тлі епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голобуцкий В. Запорожское казачество / В.Голобуцкий. – К.: Госиздатполит литературы, 1957 – С.159
2. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття) / К. Гуслистий. – Нариси з історії України. – Вип.3./ Відп. Ред. С.Н. Белоусов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 190 с.
3. Гуслистий К. Петро Конашевич Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) / К.Гуслистий // УІЖ – 1972. - №4 – С. 123-126.
4. Удод О. Особливості джерельної бази робіт К.Г. Гуслистого з історії України XIV — XVIII ст. //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип.1. - Запоріжжя, 1993. – Режим доступу до ресурсу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/1/./udod.pdf

РІЧ ПОСПОЛИТА ТА КОЗАЦТВО (XIV - поч. XVII ст.)

Крилова Н.І.

В силу обставин історичного характеру обидва народи пройшли непростий шлях. У різні періоди по-різному розвивались і відносини між поляками й українцями. Обидві держави певний період існували в різних кордонах, протягом довго часу взагалі не мали власної державності.

Відмінності в оцінках історії польсько-українських відносин, з урахуванням сучасних світових тенденцій, не повинні бути перешкодою для подальшого розвитку відносин між обома країнами. Наприклад, відносини між Німеччиною і Францією у минулі століття були ще складнішими, ніж між Польщею й Україною. Проте після II світової війни, коли вони воювали одне проти одної, обидві країни, ставши на новий рівень усвідомлення своїх національних інтересів, відійшли від негативного історичного досвіду і зараз будують міжнародні відносини на цивілізованій основі.

З жодною країною українці не мають таких довготривалих зв'язків, як з Польщею. Особливий інтерес викликає питання вивчення взаємовідносин між Польщею і Україною в XIV-XVII століттях, тобто в період козаччини. Виходячи з цього цікавим об'єктом дослідження є вивчення проблеми взаємовідносин козаків з Річчю Посполитою, тобто вивчення ролі козацтва в політичних планах Польщі.

XIV століття стало для більшості країн Західної Європи кризовим. В той час як такі країни як Франція, Англія, Німеччина переживали значну економічну та політичну кризу, на світову арену впевнено виходили Московське князівство, Велике князівство Литовське, Польща і Швеція.

Феодална роздробленість Київської держави, сили якої підірвало золотоординське завоювання, призвела до захоплення українських земель феодалами Литви, Польщі, Молдавії, Угорщини, Кримського ханства й Туреччини[1]. Після того, як Галицько-Волинське князівство припинило своє існування (1340 р.) розпочинається боротьба за Галичину, а потім і за всі інші українські землі між феодалами названих держав [5].

Упродовж XIV століття значна частина Русі (з 1362 р.) і Київ перейшли під владу Великого князівства Литовського. З 1349 року польський король Казимир III захопив Галицьку землю [3].

Наприкінці XIV ст. низка зовнішніх та внутрішніх обставин змусила литовських і польських феодалів розпочати процес об'єднання двох держав, який почався з підписання 14 серпня 1385 року Кревської унії і остаточно об'єднавшись в 1569 році в єдину державу, підписавши Люблінську унію і утворивши Річ Посполиту [1].

Після приєднання Придніпров'я до складу Корони польський уряд отримав у спадок від Великого князівства Литовського й козацьке питання.

Слово «козак» існувало з XII століття. На думку О.Пріцака це слово було вперше зафіксоване в арабсько-половецькому словнику 1245 р. та в половецькому словнику «Сосієх Ситапісш» 1303 р. [5]. Спочатку воно мало побутовий відтінок і означало «самотню людину», «нежонатий».

У Криму на початку XIV ст. козаками називали вартових або розбійників, що проживали в

причорноморському степу. Поступово козацтво стає серйозною соціально-політичною проблемою. Польський уряд намагався локалізувати й знешкодити козацьку енергію, в крайньому випадку - спрямувати цю енергію в потрібне русло. Наприкінці XVI ст. у панівних колах Речі Посполитої було найпоширенішим трактуванням козацтва як форми військового найманства.

До середини XVI ст. козацтво не представляло собою окремої організованої соціальної групи, але вже в першій половині цього ж століття почали з'являтися перші ватажки та організатори українського козацтва, нерідко ними виступали державні урядовці, старости. Вони організовували оборону південного прикордоння від татар, а козаки в цьому регіоні були реальною військовою силою. Серед цих урядовців і старост найбільш відомими були: Євстафій Дашкевич, Прецлав Лянцкоронський, Бернард Претвич та ін.

Велике значення в організаційному оформленні козацтва мало і утворення реєстру, і саме оформлення козацтва як окремого стану феодального суспільства.

Ідея утворення реєстру з'явилась ще на початку XVI ст. У 20 – 30-х рр. XVI ст. робилися перші спроби створення козацького реєстру, тобто частину козаків хотіли взяти на державну службу для захисту кордонів. У 1524 р. король Сигізмунд I (1506 – 1548 рр.) дав дозвіл на утримання 1-2 тисяч козаків, але на виконання цього проекту не було грошей. Тільки у 1572 р. з'являється наказ польського короля Сигізмунда II Августа взяти 300 козаків на державну службу. Записали їх до спеціального списку – реєстру, звідси з'явилась й назва. Реєстровцям надавалися достатньо вагомі привілеї: свій суд і самоврядування, виборність старшини, звільнення від податків і повинностей, права власності на землю, дозвіл вільного промислу і торгівлі. Виплачували їм за службу грошима, одягом і зброєю. Але цей загін швидко розпався, бо козаки вважали платню в 2,5 злотих на квартал та сукно на одяг недостатньою.

Новий король Польщі Стефан Баторій в 1576 році надав козацтву клейноди: хоругву, бунчук, булаву, печатку з гербом, який зображав козака з рушницею. Містечко Трахтемирів віддавалося в повне розпорядження козаків, включаючи монастир, де було споруджено шпиталь та притулок для німецьких козаків. Тобто це був близький до шляхти окремий служилий стан, офіційно визнаний законом [4].

З квітня 1582 р. Стефан Баторій ввів козацький імунітет: козаки звільнялися від податків, мали підкорятися тільки власним структурам влади, вільно розпоряджалися майном, були непідсудні польській юстиції (крім винних у навмисному вбивстві чи згвалтуванні) [3].

На початку XVII ст. Річ Посполита вже претендує на роль гегемона в східноєвропейському політичному просторі. Для здійснення своїх зовнішньополітичних планів панівні кола Польщі дедалі більше потребують військової сили козацької організації. Якщо в другій половині XVI ст. ця потреба мала періодичний характер, то тепер майже всі військові операції польської армії проводяться з участю запорожців.

З посиленням ролі козацтва з'являється новий етап польсько-козацьких відносин. Як зазначалося вище, під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів козацька державність починає репрезентувати функції державотворчого характеру для всієї України. Такі процеси на українських землях сприймалися польською шляхтою як козацьке «свавілля», й саме з ним протягом першої половини XVII ст. велася запекла боротьба. [2].

Типовою для політики верховної влади Речі Посполитої в першій половині XVII ст. є сеймова конституція 1611 р. В ній польська шляхта, розуміючи причини козацького руху пропонують королю утриматися від військової допомоги українців. Але, зважаючи на політичну ситуацію і необхідність залучати козаків на потреби Речі Посполитої, уряд знову наділяє їх правом на самостійність, вносячи певні поправки до постанов. [1].

Початок XVII ст. характеризується конфліктом у політичному житті Західної Європи, суть якого зводилася до протистояння коаліції іспанських та австрійських Габсбургів, з одного боку, й групи держав на чолі з Францією - з іншого. Повстання в Чехії дало поштовх для розв'язання

Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.). Річ Посполита безпосередньо не брала участь у цій війні, але була союзницею католицької коаліції. Польський король Сигізмунд III виступав посередником у наймі озброєних загонів з українського козацтва для європейських армій. У серпні 1619 р. 6000 запорожців за сприяння польського монарха Фердинанд II Габсбург запрошує до участі у військових операціях проти Семиградського князівства. [1]. Саме з цього часу Запорізька Січ здобуває широке міжнародне визнання.

В ході війни Польщі з Росією запорожці активно залучалися до воєнних дій. В 1618 році 20-тисячне військо П.Сагайдачного, оволодівши з боями містами Московського царства, допомогло вийти з оточення польському війську під командуванням королевича Владислава.(2)

У битвах під Хотиним у серпні 1621 р. 70-тисячне польсько-українське військо кілька разів завдало поразки більш ніж удвічі чисельнішій (понад 150 тис. воїнів) армії султана Османа II.

Українські полки (40-тисячне Запорізьке Військо) стали головною перепоною для турецької армії, яка рвалася вглиб Речі Посполитої. Але після закінчення війни політика Польщі заохочення козацтва змінюється на політику тиску на нього, обумовивши це вимогами Туреччини й Кримського ханства

Сейм, який відбувся в 1621 році, направляє спеціальних депутатів на Січ з вимогою:

- а) скоротити чисельність козаків до двох тисяч;
- б) підкорятися польському урядові у внутрішніх і міжнародних питаннях.

Зміни в політиці польського уряду щодо козацтва пояснюється тим, що на той час Османська імперія переживала глибоку кризу й не становила вже великої загрози для Польщі. Крім того були і інші причини, як економічного так і політичного характеру, а саме:

- економічна заінтересованість магнатів Корони Польської в українських землях (утворення «хліборобської» козаччини, яка мала у власності хутори із земельними наділами, ставала перешкодою до збагачення польських феодалів);

- поширення запорізького устрою на всю українську територію.

Політика Польщі в цей період не була «мистецтвом можливого», тому що саме в цей час, після перемоги над турецькими військами, яких побоювалася вся Європа, козацька організація зміцнилась, як ніколи доти. Тривав процес збільшення політичної самостійності Січі. Зупинити розвиток подій лише прийняттям конституцій на сеймах було неможливо. Політичне протистояння загострювалося, і врешті-решт хтось мав узяти гору. Але це питання подальших наукових пошуків.

Наші дослідження показують, що початок XVII століття характеризується тим, що українське козацтво відіграло важливу роль у політичних планах Речі Посполитої. Заснувавши реєстрове військо, польський уряд намагався досягти подвійної мети. З одного боку - використати козацтво як військову силу для оборони своїх кордонів та нападу на інші держави, а з іншого - соціально розколоти козацьку організацію, яка, починаючи з перших років XVII ст., претендувала на політичну самостійність.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Алиция Дыбовская, Малчожана Жарьш, Ян Жарьш. История Польши с древнейших времен до наших дней. - Варшава, 1995.
2. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та інш. Під ред.. В.А.Смоля. – К., Альтернативи, 1997.
3. Історія України /Упоряд.: С. Крупчак, Т.Корольова, О. Скопненко, О. Іванюк. – 4-евид., перероб. і доповн. К.: ТОВ «Казка», 2009. (Серія «Новий довідник»).
- 4..Пріцак О. Ключ до історії України: Друга сторона української прабатьківщини. - К., 2005.
- 5..Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарії. - Х.: ВД «ШКОЛА», 2007.

УЧАСТЬ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У ХОТИНСЬКІЙ БИТВІ ПІД ПРОВОДОМ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Лут М.А.

Польсько-турецька війна 1620 – 1621 рр. є одним із найбільш значущих воєнних конфліктів XVII ст. Перемога у ній польсько-литовсько-козацького війська суттєво вплинула на подальший хід європейської історії, оскільки було припинено турецьку експансію на європейські терени. Донедавна події цієї війни висвітлювалися в історіографії лише як польсько-турецьке протистояння. Участь у цьому конфлікті козацького війська під командуванням гетьмана П. Сагайдачного та його внесок у перемогу практично не розглядалися. Отже, метою дослідження є визначення ролі Війська Запорозького у вирішальній битві цієї війни – Хотинській, висвітлення його внеску у перемогу над турецькою армією.

Події війни знайшли відображення у численних працях вітчизняних істориків, присвячених козацтву. Найбільш повно вони висвітлені у працях П.М. Саса [10-12], О.І. Гуржія [3], Г. Василенка [2], В. Заруби [5]. Джерельну базу дослідження складають в основному джерела особового походження. З них найбільш цікавими та інформативними для розкриття обраної теми є спогади польської шляхти, яка брала безпосередню участь у Хотинській війні, а саме: спогади З. Оссолинського [8], Я. Собеського [13], С. Любомирського [6] та Я. Остророга [9]. Незважаючи на певну упередженість, вони містять цікаві подробиці військових операцій, здійснених польськими та козацькими військами, схвальну оцінку дій козаків під час Хотинської битви, розповідають про військовий талант та особисту хоробрість гетьмана Сагайдачного.

У 20-ті рр. XVII ст. загострилися відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою, які переросли у воєнний конфлікт, що увійшов в історію під назвою Хотинська війна 1621 р. Ця війна виникла насамперед через суперечності між двома державами, спричинені боротьбою за політичний контроль над Молдавським князівством. Туреччина та Польща залишилися суперниками і в подіях початку Тридцятилітньої війни. А вже восени 1619 р. польські лісовчики, тобто нерегулярні легкоозброєні кіннотники (їхня назва походить від прізвища організатора цього кавалерійського підрозділу - полковника Олександра Лісовського) завдали поразки турецькому васалові трансільванському князеві Бетлену Габору, змусивши його зняти облогу Відня [12, с.5-6]. Ще більш загострювали відносини між двома країнами також постійні напади запорозьких козаків на турецький флот та османські володіння. Спроби польського уряду залагодити суперечності за допомогою переговорів були марними.

Влітку 1620 р. при польському дворі було схвалено план уведення військ у Молдавію – формально з метою підтримати пропольськи налаштованого молдавського господаря Каспара Граціані, фактично – для встановлення польського контролю над цим князівством. Це призвело до польсько-турецького воєнного конфлікту. Командувати походом у Молдавію доручили великому коронному гетьману, головнокомандувачу військ Корони Польської, Станіславу Жолкевському. Разом із ним у похід вирушав також його заступник – польний коронний гетьман Станіслав Конецьпольський. Польська влада не залучила до цього походу запорожців, тому що не хотіла мати справи з тогочасним бунтівним гетьманом Яковом Бородавкою. Зазнавши воєнних невдач, С. Жолкевський був змушений звернутися по допомогу до козаків, однак виправити ситуацію вже було неможливо. Жолкевському вдалося зібрати лише 10-тисячне військо. З цими невеликими силами на початку вересня 1620 р. він рушив до Ясс, щоб об'єднатися з військом молдавського господаря. У цей час на Цецорські поля прибуло величезне турецько-татарське військо. Битва тривала 17 днів. Її наслідки стали катастрофічними для Речі Посполитої: загинули кращі полководці, у тому числі й гетьман Жолкевський. Після цього Осман II розпочав активну підготовку до вирішальної війни з Польщею, над якою нависла смертельна небезпека [11, с.].

Після цього польські сили очолив королевич Владислав, його помічником було призначено коронного гетьмана Яна Кароля Ходкевича. Великі надії покладалися на П. Сагайдачного, з яким Сигізмунд III та королевич зустрічався у Львові. Щоб схилити козаків на свій бік, король вдався до посередництва єрусалимського патріарха Феофана. Його лист від 7 лютого 1621 р. повинен був

спонукати козаків готуватися до війни з Туреччиною для захисту всього християнства. Участь козаків у війні вирішувалася 15 – 17 червня 1621 р. на раді у Фастові. Після бурхливого обговорення рада ухвалила рішення виступити проти турків. У зв'язку з походом було також проведено обрання старшини, а також посланців до короля. Представляти козацькі інтереси випало найбільш досвідченому у цій справі Сагайдачному. Оскільки козаки були цінними союзниками, у Варшаві його було урочисто прийнято і багато обдаровано [1, с. 720].

Гетьман Бородавка 8 серпня 1621 р. переправився через Дністер і повів військо, яке налічувало понад 40 тисяч запорожців, до Хотинської фортеці на з'єднання з польськими силами. 21 серпня 1621 р. туди прибув з Варшави і Сагайдачний. На свій великий подив він не застав запорожців під Хотином, тому польське командування негайно вислало його на пошуки головних козацьких сил, надавши ескорт з кількох хоругв [9].

24 серпня до хотинського табору прибув 3-тисячний козацький загін під командуванням Михайла Дорошенка, якого вислав гетьман Бородавка, щоб повідомити Ходкевича про розташування основних козацьких сил біля Степановиць (за 50 кілометрів від Хотина). У цей час, шукаючи козацький табір, Сагайдачний ледве не загинув у бою з турками, на яких випадково натрапив. У сутичці він був тяжко поранений в руку, незагоєна рана згодом стала причиною його передчасної смерті. Коли він дістався 30 серпня до козацького табору, то негайно скликав раду, звинуватив Бородавку у розпорошенні козацьких сил, занадто повільному марші війська, значних людських втратах. За цими звинуваченнями Бородавку було страчено 8 вересня [8].

М. Нагельський зазначає, що протягом хотинської кампанії Сагайдачний зі своїми старшинами брав участь у всіх нарадах головного командування, що свідчить про високий авторитет, яким він користувався у гетьмана Ходкевича. Це також підкреслював у своїх записках Якуб Собеський, який зазначав, що без згоди з козаками трактат з Османом II не був би підписаний. Під час воєнних дій гетьман Сагайдачний проявив себе як блискучий воєначальник та політик, від позиції якого великою мірою залежала доля всієї Речі Посполитої. [7, с.134; 3, с.179; 13].

Головним завданням для Сагайдачного стала проблема з'єднання козацьких сил з польським військом. Однак здійснити це виявилось дуже важко, оскільки Осман II вирішив і розгромити козаків ще до того, як вони підійдуть до польського табору. Відбірні турецько-татарські сили цілодобово нападали на козацьке військо, тому перехід запорожців з-під Могилева в район Хотина тривав понад тиждень і був надзвичайно важким. За милу від фортеці вони розбили табір. Увечері Сагайдачний передислокував своє військо, наблизив його до Дністра і розташував поряд з польським табором [3, с.76].

Хотинська битва тривала 39 днів. Одним з прикладів військового таланту Сагайдачного є перегрупування козацького війська під час бою 3 вересня 1621 р. Щоб уникнути зайвих втрат від вогню турків, гетьман сконцентрував сили на правому і лівому флангах, практично оголивши позицію по центру. Внаслідок цього маневру посилилася сила удару на основних напрямках контратаки. Ворог через це опинився у вогняному «мішку» і почав відступати. За різними свідченнями турки втратили того дня від 10 до 20 000 чоловік [5, с.138].

Не менш яскравим прикладом надзвичайного військового хисту Сагайдачного є атака польськими та козацькими силами турецького табору ввечері 4 вересня. Поки польський загін важкої кавалерії завдав відволікаючого удару по туркам, козаки разом з кількома польськими загонами увірвалися до табору Османа II. Ця операція відіграла велику роль у поразці турецького війська. Противник зазнав великих втрат (15 000 вбитих). Своїм несподіваним проривом у табір, що вважався неприступним, козаки підірвали бойовий дух турецької армії.

Сагайдачний організував ефективну систему оборонного вогню: 8 вересня вперше у таких масштабах успішно пройшов перевірку новий тактичний прийом – залповий вогонь з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Також значну увагу гетьман приділяв організації нічних атак, запланувавши удар всіма наявними польськими та козацькими силами по турецькому табору. Хоча такий наступ об'єднаних сил здійснити не вдалося, але Сагайдачний неодноразово посилав

козаків на дуже ефективні нічні вилазки, що завдавали ворогу відчутних втрат і деморалізували його. Втрати турецького війська після битви становили 80 тис. чоловік [3, с. 79-80].

29 вересня було розпочато переговори, які завершилися підписанням 8 жовтня 1621 р. мирної угоди. Поразка змусила Туреччину відмовитися від планів завоювання Європи, привела до внутрішньополітичної нестабільності в Османській імперії, коли повсталі яничари у 1622 р. вбили Османа II. Перемогу було здобуто завдяки спільним діям та взаємодії усіх військ Речі Посполитої. Значну роль у цьому відіграло козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, яке винесло на своїх плечах основний тягар турецьких штурмів під Хотином, а також завдало противникові важких втрат.

Бої під Хотином мали позиційний характер, тому головну роль у них відігравала піхота. За таких обставин запорозькі підрозділи, які були добре оснащені ручною вогнепальною зброєю і мали значний досвід та підготовку, продемонстрували свої найкращі якості. Під стінами Хотина найбільш повно виявився багатогранний талант Сагайдачного як полководця. Гетьман продемонстрував блискуче тактичне мислення, бездоганне вміння керувати багатотисячним військом, застосовувати нетрадиційні методи організації оборонних та наступальних операцій в умовах війни з чисельно переважаючим противником.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжоза Л. Участь козацтва у хотинській війні 1621 року / Л. Бжоза // Визвольний шлях. – 1987. – № 6. – С.719-726.
2. Василенко Г. Хотинська війна / Г. Василенко. – К.: Вид-во "Радянська школа", 1960. – 97 с.;
3. Гуржій О.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. – К.: Україна, 2004. – 192 с.: іл.
4. Записки Тимофея Титловского. 1620 – 1621 [Електронний ресурс] / Т. Титловский. – Режим доступу: <http://litopis.org.ua/samovid/sam20.htm>.
5. Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией / В.Н. Заруба. – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
6. Любомирський С. Станіслава Любомирського, коронного підчашого, щоденник хотинського походу з 1621 р. [Електронний ресурс] / С. Любомирський. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Pamiętniki_o_wyprawie_chocimskiej_r_162.html
7. Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах / М. Нагельський // Гуржій О.І., Корнієнко. В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Вид-во "Україна", 2004. – С. 125 – 154.
9. Оссолинский З. Воспоминания [Електронний ресурс] / З. Оссолинский. – Режим доступу: <http://www.ossolinski.info/bib/pam.pdf>
10. Остророг Я. Яна, графа з Остророгу, воєводи познанського, щоденник хотинського походу з 1621 р. [Електронний ресурс] / Я. Остророг. — Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Pamiętniki_o_wyprawie_chocimskiej_r_162.html
11. Сас П. Петро Конашевич Сагайдачний / П. Сас // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 53 – 69.
12. Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. / П.М. Сас // УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 4 – 32.
13. Сас П. Хотинская битва 1621 – битва за Центральную Европу / П. Сас, Г. Киркене. – К.: Балтия-Друк, 2011. – 216 с.
14. Собеський Я. Якуба Собеського, люблінського воєводчика, щоденник хотинського походу 1621 р. [Електронний ресурс] / Я. Собеський. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Pamiętniki_o_wyprawie_chocimskiej_r_162.html

ЗДІЙСНЕННЯ МАНЕВРІВ В ОДЕСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ОКРУЗІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Мельников Е.О.

Кожна армія світу на практиці здобуває досвід, щоб використовувати його у подальшій військовій стратегії своєї держави. Для втілення в життя усіх теоретичних аспектів здійснюються військові маневри. На сучасному етапі розвитку Збройних сил України треба проводити навчання армії керуючись попереднім накопиченим досвідом в системі управління об'єднання різних родів військ, щоб уникати помилок. Південь України завжди мав стратегічне значення. Російська імперія ретельно ставилася до частин Одеського військового округу, бо він межував з сусідніми країнами та міг стати ймовірним театром дій.

Крім того, актуальність теми пов'язана зі значним зацікавленням громадськості дореволюційною історією дорадянських державних інститутів, які діяли на території сучасної України. В імперській армії українці склали значну частину кадрового складу та займали високі посади. Важливим для нашого часу є усвідомлення, що розглядати військову справу різних епох на українських землях треба в єдиному контексті історичного процесу становлення української держави та збройних сил України.

Питанню щодо здійснення маневрів у Одеському військово-окружному не було присвячено ґрунтовного дослідження у дореволюційний період історіографії. У радянські часи проблема проведення військових маневрів поверхово викладалася в працях істориків Л. Бескровного та П. Зайончковського [1;2]. Сучасна історіографія не розробляла досліджень здійснення маневрів Одеського військового округу у другій половині ХІХ ст.

Одеський військовий округ створений 12 лютого 1862 р., був завжди дуже важливим для Російської імперії. Він обіймав територію Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області [4]. За часів царату межував з Румунією та Австро-Угорщиною, - які вважалися ймовірними супротивниками та мав вихід до Чорного моря. На час створення в окрузі перебувало 39 піхотних батальйонів та кавалерія у складі 36 ескадронів та 27 сотень. З 1864 р. Російська імперія почала посилювати західний кордон і в окрузі налічувалось чотири піхотні та одна кавалерійська дивізії [4]. Реформування військової системи, здійсненне Д. Мілютіним повинно було поставити російську армію в один ряд з передовими країнами світу того часу. Тактика ведення бою, взаємодія частин, стрільби перевірялися під час проведення маневрів.

За часів Російської імперії маневрами називали рух військ з метою зміни місця або фронту та виконання стратегічної комбінації, завдання якої полягає у визначенні, часу, місцевості та чисельності сил з якими повинен відбуватись бій. Кінцевим результатом повинна стати перевага військ у розташуванні перед боєм та вибору першими гарної позиції [8].

Першочерговими аспектами, котрим приділяли увагу впродовж 1862-1871 рр. були: вогнева підготовка та вправа на земляних роботах. Питання про стрільбу у ціль набуло великого значення. Суперечки генералітету призвели до появи в імперській армії два напрямки ведення вогню: цілісна стрільба на близькій відстані або ведення одиночного швидкого вогню [1, с.149].

В 1871 р. був розроблений проект інструкції для польових занять військ з настановою про те, що «всі польові заняття повинні бути пройняті однією спільною метою – підготувати війська до успішної дії проти ворога, а тому все, що не може бути корисним, придатним для дії, має бути виключено з польових занять, особливо у вигляді крайньої обмеженості часу для їх виробництва» [6].

З 1871 р. прийшла настанова для всіх військових округів Російської імперії про навчання та використання найпростіших саперних робіт [5]. Саперна справа була нерозвиненою на той час в імперії, але досвід Одеського округу у 1872 р. був високо оцінений генералом О. Паткулем під час перевірки.

У 1873 р. відпрацьовувалося вирішення особливих тактичних завдань. Навчання 1874 р. на півдні України були присвячені новому підходу в артилерійській справі стосовно одноосібного управління вогнем батареї командиром, а не навідником. Також у цьому році військові округи на

території України здійснювали навчання на місцевості за присутністю своїх командувачів. Залізничні батальйони отримували досвід на маневрах 1876 р., які були пов'язані з проблемою налагоджування системи масових перевезень військ. Саме на них виявили нездатність вирішування багатьох завдань: команди прибували невчасно, не були узгоджені розклади, не вистачало рухомого складу та погано забезпечувалось харчування [1, с.159].

Після отримання першого військового досвіду частинами з півдня України під час російсько-турецької війни 1877/78 рр. навчання проводилися спільно з іншими округами. Так шестиденні маневри 1888 р. приймав Єлізаветградський повіт Херсонської губернії, на яких змагалися з'єднання та частини Харківського та Одеського військових округів. Внаслідок значних витрат на проведення таких маневрів Військове міністерство не мало можливості організувати їх щороку, тому вони проводилися з періодичністю раз у два роки. Здебільшого увага приділялася прикордонним районам, що давало змогу, крім бойового навчання, можливість військам ознайомитися з тією місцевістю, яка могла стати ймовірним театром військових дій та на практиці перевіряти теоретично прогнозовані властивості цих театрів.

В 1880 р. були розроблені, а в 1881 р. перевірені особливі програми річних та інструкції для ведення літніх занять з усіх родів зброї, метою яких було встановити єдність у системі тактичної підготовки. Єдність дій давала змогу швидше вирішувати поставлені задачі. Зазвичай на літні табірні збори за задалегідь складеним розкладом виводилися бригади, полки, батальйони, батареї, які проводили польові заняття і навчання в тому чи іншому складі. Штабу Одеського військового округу ставилося в обов'язок контролювати, щоб через табірні збори проходило якомога більше частин, але зважаючи на виконання різних службових завдань, участі у господарських роботах, недостатньої ємності та обладнання таборів число частин, що брали участь у зборах, не перевищувало 60-70 % [3].

За часів перебування на посаді військового міністра П. Вановського підготовка частин проходила в строгій економії фінансування. Повільне переозброєння та нехтування генералітетом появою нових видів озброєння та цінним досвідом війни на Балканах, призвело до технічного відставання від країн Європи. Замість швидкого переозброєння солдати відпрацьовували крокування, іноді доходило до театральних постанов маневрів для гарної відмітки присутнього на них командування та генералів військового міністерства.

Узбережжя Чорного моря дало змогу для здійснення відпрацювання десантних операцій. Починаючи з 1884 до 1893 рр. спочатку в Херсонській губернії (біля Одеси), а згодом і в Криму (біля Севастополя, Керчі) йшли тактичні навчання морського десанту [7]. На цих маневрах відпрацьовувалися не лише висадка десанту на певній місцевості, але й захист берегової лінії та фортець Севастополя, Керчі, Очакова від ймовірної військової агресії. Поєднання військово-морського флоту та сухопутних сил саме в Одеському військовому окрузі дуже добре впливало на розвиток військової взаємодії армії та флоту Російської імперії.

Широке застосування отримали маневри великими тактичними з'єднаннями. Навчання в обсязі дивізія – корпус – загін стали застосовуватися в Одеському військовому окрузі з 1889 р. В другій половині XIX ст. йшов процес становлення і освоєння тактики стрілецьких ланцюгів. Процес був зумовлений переходом від гладкоствольної до нарізної зброї, яка змінила функції і тактичну організацію піхоти.

Таким чином, в Одеському військовому окрузі регулярно проводилися маневри та навчання артилерії, піхоти та кінноти, саперних підрозділів, відпрацьовувалася взаємодія флоту та сухопутних сил. Частини округу приймали участь в війнах з Туреччиною та мали бойовий досвід, але генералітет нехтував цим і гальмував розвиток військової справи. Літні табірні збори, навчання і маневри стали нормою. Великим недоліком у цій сфері нерідко був показний характер таких навчань, а також перебування на вищих військових посадах некваліфікованих людей, в тому числі і великих князів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал / Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 432 с.
2. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX– XX столетий: 1881-1903/ П.А. Зайончковский. – М., 1973 – 429 с.
3. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1880 год. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://нэб.рф/catalog/000199_000009_005512467/viewer/
4. Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://нэб.рф/catalog-/000199000009_-003893500/viewer/
5. Приказы по Военному ведомству. Приказ №123, 1871 г. «Наставление для обучения полевых войск сапёрному делу». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eknigi.org/voennaja_istorija/113568-prikazy-po-voennomu-vedomstvu-1855-1879-gg.html
6. Проект инструкции для полевых занятий войск. 1871 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://reformshistory.ru/reformy/reformy-aleksandra-ii/voennaya-reforma/ka-i-gramotnost>
7. Очерк деятельности Военного министерства за десятилетие. 1881-1890. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://нэб.рф/catalog/000199003548240/viewer/>
8. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://enc-dic.com/brokgause/Marshi-manevr-132031.html>

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОЇ КІННОТИ В ПЕРІОД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Рябуха Ю.В.

Для оцінки козацької кінноти до Хмельницького традиційно використовується одна єдина фраза з твору Г. Боплана: «верхи на конях вони не краші. Пригадується, і я сам це бачив, як близько двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів»[2]. І відповідно, виходячи з цього, одним з головних завдань Б.Хмельницького по формуванню українського війська було створення козацької кінноти, здатної на рівних протистояти польській. Великий гетьман виконав це завдання блискуче, створивши кінноту «яка вже з 1649 р. і в подальшому успішно змагалася зі шляхетською кіннотою, що забезпечувало українським військовим широке поле маневру, нейтралізувало перевагу польської важкої кінноти – гусарії»[11,с.141]. Цю думку поділяє ціла низка українських дослідників,[12, 18,с.184]

Проте польський дослідник В. Бернацький вважає, що козацька кіннота часів Хмельниччини володіла низькими бойовими якостями, наводячи на підтвердження свого висловлювання цитату з конфесати захопленого в жовтні 1648 литовцями козака Філіпа Федорка: «Czaty dalej dziesiątka mil nie zapuszczają, w ciągnienu nad mil pięć nie chodzą dalej, bo konie błahe mają»[22,с.128]. На думку В. Бернацького, головним завданням козацької кінноти в разі зіткнення з ворогом, було затримати ворога і дати можливість піхоті закріпитися на позиціях і приготуватися до ведення бою[22,с.128].

Для того, щоб розібратися в цих протилежних думках, простежимо в хронологічній послідовності використання Богданом Хмельницьким кінних козацьких загонів під час військових кампаній.

Під час битви під Жовтими Водами інформація про дії козаків у кінному строю в джерелах відсутня. В переслідування за відступаючим загоном Стефана Потоцького вирушили татари, які блокували поляків в очікуванні підходу козаків. Однак вже під час битви під Корсунем, значна частина козаків, вірогідно, використовувала коней. Прямої вказівки на це в джерелах немає, але лише верхом козаки під командуванням Кривоноса, могли випередити коронне військо і приготувати на його шляху засідку.

У наступному значному бою під Костянтиновим (26-28 липня 1648 г.) складно проаналізувати дії козацької кінноти. О. Апанович[1,с.165] та І. Крип'якевич[9,с.87] вказують (правда, без посилання на джерела), що М. Кривоніс, мав у своєму розпорядженні тисячу кінних

козаків, зібраних в один загін. Першоджерелом, по всій видимості, є «Історія України-Руси» М. Грушевського[6, Ч.3, с.42], де автор посилається на «варшавського кореспондента». Однак учасники битви з польського боку С. Осинський і Б. Машкевич в своїх реляціях не відзначають присутність козацької кінноти, і все відомості, що зустрічаються в історіографії про її дії в цьому бою є не більше ніж своєрідними припущеннями про те, як могла б діяти козацька кіннота. Як правило, в різних реконструкціях перебігу битви козацьку кінноту поміщають ліворуч від козацької піхоти йшла під прикриттям табору. Якщо погодитися цим твердженням, тоді слід припустити, що під час битви під Константиновим вперше під час Визвольної війни сталося лобове зіткнення козацької і польської кінноти. Результати цього зіткнення дослідники, в залежності від національності, оцінюють традиційно як перемогу «наших»[21, с.189; 30, s.70]. Скоріше за все, поляки більш близькі до істини, тому що навіть С. Величко, який зображує події, як повний розгром військ І. Вишневецького вказує, що трофеями поляків стало 27 прапорів (захоплених раніше козаками під Корсунем)[4, с.88]. Єдине, що можна стверджувати з великою ймовірністю, це використання кінноти в якості герцівників на початку бою. Герці закінчилися не на користь козаків, так як в полон до поляків потрапив навіть сотник Полуян, який можливо очолював козацьких герцівників.¹

Розгляд битви під Пилявцями також не прояснює питання. Стосовно дій козацької кінноти в перший день битви згадують В. Смолій та В. Степанков[19, с.172], вказуючи, що вона перебувала в резерві Б. Хмельницького, позаду піхоти, яка веде бій за греблю. Коли польські хоругви С. Лаща обійшли греблю і вийшли у фланг козацької піхоти, український гетьман кинув в бій кінноту, яка не витримала удару і була розгромлена поляками. Посилання на це, однак, автори не наводять. С. Твардовський прямо вказує, що полякам, які прорвалися через брід протистояла «чернь»[32, s.29]. В. Коховський в своїй праці пише, що хоругви С. Лаща зіткнулися з «козаками», але при цьому доповнює, що останніх очолював Чарнота[26, с.11]. Чи міг колишній брацлавський шляхтич очолювати загін «черні»? Відповідь, швидше за все, буде негативною. Відповідно, можна погодитися з припущенням В. Смолія та В. Степанкова – якщо припустити, що загін Івана Чарноти складався з кінноти, то вона не витримала відкритого зіткнення з поляками.

Більш вдалим дії козацької кінноти були у другий день битви, коли за наказом Б. Хмельницького кінні козаки оділи вивернуті кожухи, вдаючи з себе кримських татар[4, с.90]. Цей фортель гетьмана призвів до подальшої перемоги.

Певною мірою прояснюють картину наступальні дії козацької армії на Волині влітку 1649 р напередодні облоги Збаража. Брацлавський полк Данила Нечая діє спільно з кримськими татарами Ширін-бея, Чернігівський полк Мартина Небаби – з татарами Хаділ-бея, Білоцерківський полк Михайла Громки – з татарами Шарфлан-мурзи, Іркліївський полк Філона Джеджалія – з татарами Карач-бея[10, с.19-20]. Як видно, до кожного козацького полку був прикріплений кінний татарський загін. У разі існування сильної козацької кінноти, цей крок був би безглуздим.

Напередодні облоги Збаража стався ряд сутичок між польськими розвідувальними роз'їздами і передовою охороною козацького війська. Чітких даних щодо складу роз'їздів останнього ми не маємо. Але можна припустити, що це були як татари, так і козаки. Під час Збаражської облоги відбулась ціла низка герців, а також скороплинних кінних сутичок, в яких (як зазначають польські джерела) полякам протидіяли переважно татари, проте згадуються і козаки[22, с.204-209].

У битві під Зборовом козацька кіннота знову не фігурує. Не дивлячись на те, що у вітчизняній історіографії при описі ходу Зборівської битви традиційно згадується «козацька і татарська кіннота»[19, с.243], в збережених джерелах (що належать, як правило, польській стороні) мова йде виключно про татарську кінноту, яка атакувала коронні хоругви, які переправилися через Стрипу[22, s.212-214; 28, s.45-50]. Тобто тут ми маємо справу з підміною понять. Що цікаво, подібна проблема виникає і з описом битви під Берестечком. Висвітлюючи хід військових дій перших двох днів битви українські дослідники наголошують на тому, що в перший день битви полякам вдалось завдати значних втрат татарам, але другого дня, коли до татар прилучилась козацька кіннота, поляки зазнали жорстокої поразки[3, с.86-90]. Проте С. Освенцим у своєму щоденнику зазначав, що першого дня «*przyszedl na naszych komunik tatarski i Kozakow potrosze*

miedzy niemi»[29,s.334], тобто кінні козаки брали участь в бою від самого початку, але їх було дуже замало. Про кавалерійську битву наступного дня С. Освенцим повідомляє, що «Tatarowie naszych ustawicznie lacessebant, na zasadzki kozackie, miedzy lozami bedace, naprowadzic usilujac»[29,s.335]. Це ніяк не підтверджує участь козацької кінноти у відкритому бою, а навпаки, доводить, що козаки діяли як піхота. А безпосередньо в кавалерійській битві брали участь поляки і татари, про що і повідомляє автор щоденника: «ze rozeznac bylo trudno naszego miedzy Tatarom i, ktorzy tak strojno siedzieli, ze naszy nie wiedzieli prawie, kogo bic, bo tu byl buriczuk tatarski, tu choragiew polska»[29,s.335]. Богуслав Радзівіл, якій також приймав участь в битві, знов таки повідомляє про кавалерійські сутички з татарами, не згадуючи козаків[31]. Таким чином, саме на татарську кінноту ліг головний тягар перших двох днів битви, тому не дивно, що третього дня вони залишили поле бою, не бажаючи тягати каштани з вогню для козаків, віддавшись своєму улюбленому заняттю – грабувати українські землі. Цікаво, що існував татарський загін, підпорядковувався безпосередньо Б.Хмельницькому. Чисельність його коливалася від 600 до 2000 кінних татар[20,c.59]. Цей факт підкреслює, що гетьман не дуже покладався на кінних козаків.

Берестецька битва в значній мірі (порівняльно з іншими) досліджена археологами. І. Свешников, якій здійснив розкопки переправи через річку Пляшову, знайшов значну кількість кінських підків, елементи сідла, вудил, кінської попони, проте лише один елемент шпори, яка необхідна вершнику для володіння конем під час бою[13,c.163-167; 17,c.257-261].

Під час битви під Білою Церквою стався дуже цікавий випадок, що проливає світло на проблему. Окрім традиційних герців, джерела зафіксували і кінну сутичку між супротивниками. Козацька кіннота атакувала ар'єргард польсько-литовського війська, що поверталось після бою до табору. Але розпочавши атаку в кінному строю, зблизившись с ворогом на дистанцію мушкетного пострілу, козаки почали обстріл противника з «яничарок». Коли поляки контратакували козаків двома «козацькими» полками, козаки швидко відступили з поля бою[24,s.65;25,s.193]. Тобто козаки діяли за драгунською тактикою – пересуваються верхи, а бій ведуть як піхота.

Найбільш поширеним прикладом масового використання козацької кінноти в бою, що наводять українські дослідники є битва під Лоевом 1649 року, коли кілька тисяч вершників Михайла Кричевського атакували табір Януша Радзівілла[9, c.133;12]. Зупинимось на ньому більш детально. В липні 1649 р. для протидії литовському війську Януша Радзівіла, який планував наступ на Київ, Б. Хмельницький відрядив загін полковника М. Кричевського. Як пізніше розповіли полонені козаки він складався з «komunika ludu konnego»[22,s.243], тобто з кіннотників які виступили в похід без обозу. Саме це дало можливість козакам здійснити форсований марш з Волині під Лоїв і вже 31 липня атакувати (причому дійсно – в кінному строї) литовський табір. Проте, слід зазначити, кінна атака була лише епізодом (хоча, можливо, вирішальним) Лоївської битви – М. Кричевський, довідавшись про те, що значна частина литовських військ відправлена у роз'їзди, вирішив здобути перемогу раптовою кінною атакою. Після її невдачного завершення, козаки спішилися та вели бій в звичному для них стилі[27,s.125]. Тобто знову перед нами використання драгунської тактики. Цікаво, що деякі дослідники роблять з цього в деякій мірі протилежний висновок. Як зазначає В. Гайбонюк «особливістю козацької кавалерії була її не тільки віртуозна кінна виїздка, але й мистецтво пішого бою. Так, під Лоевим у 1649 році 10 тисяч козацьких кіннотників, несподівано заступивши дорогу литовським військам гетьмана Радзівіла, з надзвичайною швидкістю спішилися: всього за чверть години збудували у ліс неприступний для переважаючих ворожих сил табір»[5,c.104]. Виходить так, що начебто козацька кіннота ще додатково навчалася саперному мистецтву.

Через два роки по тому, ситуація повторилась – війська Радзівіла після форсованого маршу були атаковані біля Лоївської переправи козаками Мартина Небаби. Останні, після декількагодинного маршу «комуником» кінною лавою атакували литовську піхоту, але потерпіли поразку. Ворожа кіннота довершила розгром[16,c.76].

В 1652 р. під Батогом польська армія зазнала найбільш нищівної поразки за всю війну з козаками. Розповсюджена думка, що саме під час цієї битви найкраще проявила себе козацька кіннота, але навіть при ретельному аналізі джерел, ми нічого не можемо з'ясувати про її дії –

джерела повідомляють лише про дії татар. Проте слід зазначити, що сама перемога стала можливою лише за рахунок швидкого пересування козаків саме на конях. Військо Б. Хмельницького несподівано опинилось біля польського табору, коли великий гетьман Мартин Калиновський не встиг зосередити в таборі все військо, і був змушений прийняти бій з переважаючими силами противника, який на його думку знаходився ще далеко. Під час бою саме татарська кіннота «нейтралізувала перевагу польської важкої кінноти – гусарії», що дало можливість козацькій піхоті штурмом захопити польський табір [15, с.18].

Весною наступного року поляки під проводом Стефана Чарнецького здійснили кінний рейд на Брацлавщину. Спершу розрізнені козацькі сили не змогли вчинити гідний опір, але завдяки діям Івана Богуна, який змусив поляків штурмувати досить укріплене Монастирище, козаки змусили ворога відступити. Під час штурму Монастирища, козаки зробили вилазку, і обійшовши поляків, кінною лавою атакували їх з тилу. Ситуація для поляків погіршилась пораненням С. Чарнецького, і деморалізовані жовніри почали відступати. Існує версія, що перед вилазкою козаки (як і під Пилявцями) переодяглись в татар, що й призвело до паніки в лавах поляків. [14, с.114; 23, с.92].

Того ж року козацька кіннота змогла відзначитися ще раз. Під час молдавського походу Тимоша Хмельницького вона в битві під Жижією зуміла розгромити передовий кінний загін війська Стефана Георгіци, але відступила під прикриття табору, коли була атакована головними силами бунтівників. Козацька піхота відбила наступ ворога, та змусила його відступити [8, с.109-110]. Чи переслідувала його козацька кавалерія – невідомо? Проте, М. Грушевський зазначає, що військо заколотників не відрізнялось військовими якостями [7, с.528-529].

Після підписання Переяславської угоди, козаки позбулися татарської допомоги, але її місце посіла московська кіннота. Саме вона, разом з козацькою піхотою, здобула перемогу над поляками під Городком у вересні 1655р.

Підводячи підсумки зазначимо, що за часів Хмельниччини дійсно відбувається значне зростання використання козаками коней під час військових дій. Проте, кіннота виконує розвідувальні і охоронні функції, приймає участь у герцях, а в відкритому бою продовжує поступатися полякам. Хоча використання фортелей з татарським одягом дає позитивні наслідки. Кінні козацькі атаки мали епізодичний характер. В більшості випадків козаки діяли як драгуни – пересувалися на конях, а бій вели в пішому порядку. Таким чином, твердження українських дослідників щодо переможних дій козацької кінноти в значній мірі є перебільшенням, а поляки, зі свого боку, занизили оцінку супротивника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович Е.М. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) /Елена Апанович //Воссоединение Украины с Россией 1654-1954: Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.145-177.
2. Боплан Г. Опис України [Електроний ресурс] <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm#cossaques>
3. Брехуненко В. Програма битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року/ Віктор Брехуненко. – К.: Темпора, 2013. – 116 с.
4. Величко С. Літопис. – Т.1. /Самійло Величко. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
5. Гайбонюк В. Богдан Хмельницький в українській і світовій історії /Володимир Гайбонюк. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – С.104.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8. /Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. /Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – 880 с.
8. Костин М. Літопис землі Молдавії від Аарона в цей бік//УІЖ. – 1992. - №12. – С.107-122.
9. Крипякевич І. Богдан Хмельницький /І. Крипякевич. – Л.: Світ, 1990. – 408с.

10. Мицик Ю.А. Облога Збаража (1649р.): відоме і невідоме /Юрій Мицик//УІЖ. – 2008. - №5. – С.15-38
11. Нагірняк А.Я. Богдан Хмельницький – видатний стратег і полководець/ А. Я. Нагірняк // Військово-науковий вісник. - 2009. - Вип. 11. - С. 139-149
12. Погоржельский С. Нові дослідження тактики ведення бою козацької кавалерії у період козацьких повстань кін. XVI – сер. XVII ст.. [Електроний ресурс] https://www.academia.edu/15921128/Нові_дослідження_тактики_ведення_бою_козацької_кавалерії_у_період_козацьких_повстань_кін._XVI_сер._XVII_ст._New_researches_of_tactic_of_cossacks_cavalry_in_cossacks_insurections_from_the_end_of_XVIth_to_the_middle_of_XVIIth_c._
13. Пономарьова Т. Переправа незабуття. Історія однієї експедиції /Тетяна Пономарьова, Олександр Булига. – Луцьк: Волинські старожитності, 2014. – 188с.
14. Рябуха Ю. Рейд Стефана Чарнецкого на Брацлавщину весной 1653 г. / Ю. В. Рябуха //Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 29. – С.111-115.
15. Рябуха Ю. Польська гусарія в Батозькій битві 1-2 червня 1652 р. / Ю. В. Рябуха // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція "Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)", 1-2 черв. 2012 : зб. матеріалів / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Ін-т історії, етнології і права, Він. обл. краєзнав. музей, ВОУНБ ім. К.А.Тімірязєва. - Вінниця, 2012. - С. 16-18.
16. Рябуха Ю. Украинско-литовское противостояние на Северщине весной-летом 1651 г. / Ю. В. Рябуха // Україна та Польща крізь призму століть: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині –“свої”/“чужі”», приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира (21лютого 2014р., м.Ніжин) / упорядник Є.М.Луняк; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. –Ніжин : Вид-воНДУім. М. Гоголя, 2014. – С.68-77.
17. Свешніков І.К. Битва під Берестечком /Ігор Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304с.
18. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького /В. Сергійчук. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
19. Смолій В. Богдан Хмельницький /В.Смолій, В. Степанков – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
20. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. /О. Сокирко. – К.:Темпора, 2006. – 280с.
21. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320с.
22. Biernacki W. Łojów 31 lipca 1649. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649. // Witold Biernacki. – Zabrze: Infortedition, 2014. – 422 s.
23. Ciesielski T. Od Batołu do Żwańca Wojna na Ukrainie Podolu i o Mołdawię 1652-1653. / Tomasz Ciesielski. - Zabrze: Infortedition, 2008. – 336 s.
24. Domagała M. Biała Cerkiew 23-25 IX 1651 / Marcin Domagała. - Zabrze: Infortedition, 2007. – 94 s.
25. Kersten A. Stefan Czarniecki 1599-1665/ Adam Kersten. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 662 s.
26. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona./ WespazjanKochowski. – T.1. – Poznan, 1859. – 369 s.
27. Komuda J. Wyprawa łojowska janusza Radziwiłła w 1649 r. /Jacek Komuda //Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. – Warszawa: DiG, 2002 – S.115-129
28. Nagielski M. Batalia pod Zborowem 1649 r. Jana Kazimierza Wazy. Mity i rzeczywistość / Mirosław Nagielski //Poklikання II, Zbirnik prac na poszanu profesora o. Jurija Micika, Kiiw 2010, s. 39-66.
29. Oświęcim S. Stanisława Oświęcima diariusz 1643-1651. – Scriptores Rerum Polonicarum. Tomus XIX. – Krakow: Wydawnictwa Komisyyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1907 – 437 s.

30. Płowy D. Od Kostantynowa do Pilawec. Działania wojenne na ziemiach ukraińnych od czerwca do września 1648 roku. - Zabrze - Tarnowskie Góry 2013. – 223s.

31. Radziwill B. Autobiografia /Boguslaw Radziwill [Електроний ресурс] <http://www.zrodla.historyczne.prv.pl>

32. Twardowski S. Woina Domowa /Samuel Twardowski. - Krakow, 1660

ЙОСИП МИХАЙЛОВИЧ ГЛАДКИЙ: ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Скриль О.С.

Актуальність моєї статті полягає в тому, що особистість Йосипа Гладкого можна розглядати з двох сторін. З одного боку він є творцем Азовського козацького війська, а з боку біографії він є зрадником своїх сімейних цінностей. Також ця видатна особистість є засновником Хутора Гладкого, який надалі стане смт. Володарське. Отаман Азовського козацького війська

Йосип Михайлович Гладкий (1789 - 1866 рр.) кошовий отаман Задунайської Січі і перший наказний отаман Азовського козацького війська. 27 травня 1828р. Запорожці допомогли російському війську переправитися в тил к турецькому війську і без бою захопити фортецю Ісакчі[1].

Після перемоги Росії над турками І. Гладкому присвоєно звання полковника, козаки отримали нагороди і свободу. 1829 р Грамотою від 4 серпня Йосипу Гладкому було подаровано дворянство, разом з титулом - дворянський герб, на якому між двома берегами зображен човен з піднятим російським прапором і гербом, а також вища нагорода отамана – Георгеєвській хрест[2].

21 грудня 1831 М. І. Гладкий відправив Новоросійському губернатору доповідну записку про поселення Запорізького війська при Маріуполі, де він просив віддати війську всю Бердянську пустку між річкою Бердою, рікою Обіточної і Азовським морем для ділянок 17 обер-офіцерів а також одноразову допомогу в розмірі 1200 рублів для будівництва громадських установ, церкви, різних пільг, якими козаки звільняють на 10 років від земських повинностей. Також він просив на основі Запорізького війська створити регулярне формування з посадами, обмундируванням, що отримуються за рахунок скарбниці, з лікарем і фельдшером[3].

Указом Миколи I від 5 серпня 1831 козакам було відведено 74 тис. десятин землі в Олександрівському повіті і створено Азовське козацьке військо. Головною службою азовського війська було морське прикордонне патрулювання на військових баркасах у східних берегів чорного моря.

Кращим місцем для будівництва головного поселення Азовського козацького війська була визначена місцевість балки Кальчик, де знаходилося багато джерел питної води. Землі війська межували з землями казенного села Темрюк, німецькою колонією Бергталь і помещичіми володіннями казенного села Новоспаского[4].

І. Гладкий ввів з собою в район Маріуполя 346 сімей: 716 чоловіків і 668 жінок, 774 одиноких козака. Вони переселялися на татарських кибитках, гнали з собою лошадей, овець, велику рогату худобу.

Таким чином з осені 1831 р Козаки почали обживати нові місця, будувати землянки, обзаводитися господарством .. На березі р. Калець в 1831 р Випис великий хутір (понад 300 дворів), названий Гладким (з 1855 р – станиця Микільська, з 1924 р С. Володарське) і хутір Солоні (з 1865 р Станиця Покровська, з 1923 р - з . Бойове)[5].

23 жовтня 1832 р Полковник І.М. Гладкий сповіщав Новоросійського генерал-губернатора про відкриття канцелярії Азовського козацького війська.

У 1833 р Гладкому була побудована дерев'яна церква, а в 1875 р - кам'яна церква Святого Миколая. В церкві оголошувалися укази, розпорядження, зберігалися церковні святині і військові реліквії. За нею значилося 2460 прихожан, з них 1242 чоловіки і 1218 жінок.

У 1861 році село Нікольське налічувало близько 120 дворів. Важливі заняття населення було землеробство і скотарство[6].

У відставці Гладкий відійшов від справ і повністю присвятив себе сім'ї і власному господарству. Надалі жив у межах військових земель — у Новоспасівській станиці у власному будинку. Та оскільки з відставкою отамана азовці змиритися не могли, та продовжували і з будь-яким питанням звертатися до нього за порадою чи проханням допомогти, Йосип Михайлович, не витримавши постійних надокучань козаків, виїхав за межі війська до хутора Ново-Петриківка.

На хуторі відставний офіцер із своєю дружиною прожив до 1862-го року відколи, після смерті сина Дем'яна, переїхав до Олександрівська де мешкав у власному будинку на вулиці Покровській. Влітку 1866-го Гладкий поїхав на Катеринославський ярмарок і там заразився холерою. Внаслідок хвороби помер 5 липня. Днем пізніше відійшла і його дружина, що опікувалася хворим. Обох поховали на місцевому старовинному козацькому Пилипівському кладовищі

Підходячи до висновків треба сказати, що був неоціненний вклад Йосифа Гладкого в створенні Азовського козацького війська та створення хутора Гладкого. Він являє собою визначну особистість не лише історії регіону, але й усієї країни. За період його життя з 1789 - по 1866 рр., він був різним. На початку він переселився з Полтавщини до Одеси. В Полтавщині він залишив рідну жінку. Намагався в Одесі заново одружитися. Потім переїхав в Крим де був під командування Османської імперії. Потім переметнувся на бік Росії. Став лідером Задунайської січі, яка потім стала Азовським козацьким військом. Ця особистість є невід'ємною частиною історії рідного краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Отаман Йосип Гладкий: штрихи до портрету// Музеї крани №2 (14) автор Л.М. Маленко. с. 12-14
2. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область.// Т. 5 — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — 992 с.
3. Яворницький Д. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий // Ювілейний збірник академіку М. С. Грушевському. — К., 1927 с. 24-26;
4. Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. — Запоріжжя, 1995 с. 30-32;
5. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). — Запоріжжя, 2000. 514 с.
6. Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий — кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789 — 1866 // Русская старина. — 1881. — № 2; с. 12-14.

ІДЕЙНІ ЧИННИКИ СПІВПРАЦІ ОУН З ГІТЛЕРІВСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

Теміров Б. Ю.

Український народ століттями рухався до досягнення державної незалежності. На цьому тривалому шляху він зазнав непоправних утрат, але здобув чималий досвід. На початку ХХІ ст. у вітчизняному науковому просторі виокремилися дражливі сюжети цієї тривалої роботи. До таких відноситься діяльність Організації українських націоналістів на початку Другої світової війни, коли, здавалося, ситуація в Європі склалася на користь прибічників незалежності України. Загарбницька хода нацистської Німеччина була розцінена як просування європейської цивілізації на схід. Нині очевидна оманливість таких уявлень, але зберігається необхідність зрозуміти витoki орієнтації українських патріотів на підтримку агресора.

Метою публікації є з'ясування ідейного підґрунтя співпраці ОУН з Німеччиною в реалізації своїх цілей. Дана розвідка ґрунтується на документах ОУН, датованих травнем – липнем 1941 р., серед яких декларації, відозви, інструкції, листи. Їхнє опрацювання дозволяє скласти уявлення про ідейне підґрунтя стосунків із Німеччиною.

На початку Другої світової війни ОУН, переслідуючи мету створення незалежної української держави, в якості союзника обрала Німеччину. Цілі ОУН та Німеччини співпали, оскільки німецьке керівництво поставило на порядок денний знищити СРСР як державу та геополітичну

реальність, ОУН декларувала «необхідність знищення советського мракобесія» [2, с.320; 4, с.510]. Тобто за допомогою Німеччини ОУН планувала позбавитись СРСР як ворога майбутньої Української держави. Зрозуміти аргументацію очільників українських націоналістів дозволяють численні документи, в яких обґрунтовувалася пронимецька орієнтація.

У травні 1941 р. керівництво ОУН(б) розробило вказівки щодо діяльності організації у період війни. На початку зазначено, що ОУН мала намір використати війну з СРСР для боротьби за суверенність України. У зв'язку з цим розглядався варіант вторгнення «чужих військ» на територію України. Наголошувалося, що не припустимим є перетворення її не територію військового протистояння чи на об'єкт чужого володіння. Україна мала стати партнером у формуванні «нового ладу». Відтак, було заявлено, що держави, які вестимуть боротьбу з Москвою і не ставитимуться вороже до України, трактуватимуться як «природні союзники». При цьому подальші відносини з такими державами повинні були залежати від їхнього ставлення до України [2, с. 60-61].

В інструкціях ОУН(б) для організаційного активу на період війни, сформованих до початку радянсько-німецького протистояння, німецькі війська позначаються як союзницькі. При цьому наголошується на самодостатності української влади на чолі з ОУН. Місцева влада готова увійти «у приятні взаємини з союзницькими військами для спільної боротьби з Москвою та для співпраці» [2, с.71].

Проте уже в перші дні німецької окупації України конфлікт між інтересами інтегральних націоналістів і німців вийшов на передній план. ОУН-Б 30 червня 1941 р. без узгодження з німцями проголосила встановлення у щойно окупованому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризикову гру, ОУН-Б розраховувала, що німці не підуть на конфлікт з ОУНівцями ще на початку співробітництва. Населенню було оголошено, що ці дії узгоджені з Берліном. Хоч ОУН-Б й не дуже помилилася, передбачаючи нерішучу реакцію німецького військового командування, проте вона цілком прорахувалася щодо реакції нацистського політичного керівництва [2, с.308]. Адміністрація Третього Рейху заявила, що помітила нецільове використання коштів ОУНівцями, що їх надавала німецька влада. Таке самоуправство, звичайно, не влаштувало німецьке керівництво, а саме А.Гітлера та Е.Коха. Адже Третій Рейх також мав багато політичних планів на ОУН. Це позначало ОУН як своєрідну карту, котру розіграла Німеччина.

Як зазначається у висновку щодо вивчення діяльності ОУН і УПА спроба ОУН(Б) проголосити Українську державу на окупованій третім рейхом території УРСР була кваліфікована берлінськими властями як зухвалий виклик Німеччині [3]. У повідомленні МЗС Німеччини про становище в Західній Україні, датованому 10 липня 1941 р., зазначено, що з огляду на жертви в період «радянського панування» група С. Бандери вважає, що «вона має політичний вексель, оплатити який повинна Німеччина». Гітлерівська Німеччина виступила проти проголошення незалежності України, аргументуючи це тим, що німецькі інтереси ... переважно спрямовувалися на «забезпечення територій у тилах армії, на порядок, працю й досягнення для потреб війни» [2, с.308]. Більше того Степана Бандеру було кинуте за ґрати. У телеграмі полковника Р. Ярого від 22 червня 1941 р., адресованій А. Гітлеру «Українські націоналісти ... готові ... пліч-опліч зі славним німецьким вермахтом боротися за свободу своєї батьківщини» [2, с.222]. Окрім всього, особисто Степан Бандера не брав до уваги можливість зради Німеччини. Він вірив, що насправді Гітлер підтримує ОУН у прагненні створити незалежну українську державу. Бандера розраховував, що Німеччина не є тим «окупантом України». Як він казав, на одному з допитів: «Керівництво ОУН проводило революційну боротьбу проти всіх окупантів окупованої України» [2, с.278]. Намагаючись пояснити німецьким кураторам свої дії 30 червня 1941 р., С.Бандера послідовно наполягав на обіпертя на «мандат, який отримав від українців». Адже, на його переконання, розбудова українського життя можлива лише через українців, на їхній землі і шляхом залучення українців. Усе це може відбуватися «лише в порозумінні з німцями» [2, с.281].

Гітлерівській Німеччині необхідний був союзник, котрий мав інформацію про СРСР. Як відомо, ОУН мала доволі розгалужену мережу агентів по всій території УРСР. Більше того, ця

агентура займалася дослідженням і головних осіб держави. Це могло допомогти гітлерівцям, адже СРСР для них був головним східним ворогом. Тим самим створено прецедент, коли іншою державою була використана націоналістична структура [4, с.23-24]. Німеччина згодна була лише на тимчасове співробітництво з ОУН, до тих пір, поки їхні інтереси співпадали. До того ж, ОУН на той час уже була розділена на дві частини: ОУН(Б) та ОУН(М). Вони змагалися між собою за прихильність Німеччини та А. Гітлера особисто, що шкодило самій організації.

Нацистська Німеччина розглядала ОУН як певний подразник для СРСР, котрий міг би спровокувати «совети» на військову операцію проти Третього Рейху. При цьому лідери ОУН навіть не думали про факт можливого невиконання Гітлером своїх обіцянок... Тому що він їх банально не давав. В документах та інструкціях ОУН до Гітлера немає жодної згадки про створення суверенної української держави. Інакше як тоді пояснити факт нападу німців на Львів у той же день, коли ОУН проголосила «Акт відновлення української держави»? Як зазначено в повідомленні МЗС Німеччини до Степана Бандери: «Німецькі інтереси у даний момент переважно спрямовані на забезпечення територій у тилах армії, на порядок, працю й досягнення для потреб війни» [2, с.308].

Отже, співпраця Німеччини та ОУН продовжувалася до того часу, як ОУН не почала демонструвати ознаки самостійності. Їхнє співробітництво будувалося виключно на ситуативному співпадінні інтересів, котрі використовували українські націоналісти та німці задля досягнення власних цілей. Німці мали намір дестабілізувати СРСР, ОУН – створити незалежну українську державу. Однак для обох сторін Друга світова війна обернулася поразкою. Адже людиноненависницька політика не може слугувати підґрунтям реалізації такої високої мети як створення суверенної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відозва II-го Великого Збору Українських Націоналістів (серпень 1939 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oun-ura.org.ua/documents/oun03.html>
2. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. / Відп. ред. С. Кульчицький. – Ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 336с.
3. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / Відп. ред. С. Кульчицький С. – К.: Наукова думка, 2005. – 71 с.
4. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Ред. Гунчак Т., Сольчаник Р. – Т.3. – Б.м.: Сучасність. – 1983. – 510 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІОГРАФІЯ ДВОРЯНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Бараненко С.М.

Історія дворянства нині є об'єктом вивчення багатьох дослідників, які намагаються створити цілісну картину економічної, суспільно-політичної та культурної діяльності цього соціального стану. Зокрема цей інтерес набуває все більшого поширення через популярність генеалогічних студій. Крім того, на шляху до євроінтеграції корисним буде перейняти досвід зарубіжних колег, що виходить з шанобливого ставлення та вивчення свого минулого (наприклад, історія Французької монархії тощо). Сьогоднішні реалії вимагають осмислення діянь еліти майже в усіх сферах суспільного життя для гармонійного розвитку держави.

У Зводі законів Російської імперії дворянство визначається як стан, приналежність до якого «є наслідок, що виходить від якості та добродесності керівних у давнині мужів, які відзначилися заслугами, чим обертаючи саму службу в заслугу, набули своїм нащадкам назву благородну. Під благородними маються на увазі всі ті, хто від пращурів благородних народжені або монархами цією гідністю пожалувані» [14]. Хронологічні межі існування дворянства в українських землях як стану охоплюють період з другої половини XVIII ст. до 1917 р. Дворянство як явище було характерним лише для Російської імперії.

В історіографії, присвяченій дворянству, можна виділити декілька етапів: дореволюційний (друга половина XVIII ст. – 1917 р.); радянський (1917 – 1991 рр.), сучасний (1991 р. – до теперішнього часу).

Початок досліджень майже збігається з нижньою хронологічною межею існування дворянства в українських землях. Проте більшість істориків були росіянами за походженням та досліджували Російську імперію в цілому. Одними з першими істориків, що вивчали дворянство, були Ф. Міллер та М. Щербатов [11]. У другій половині XIX ст. з'являються праці, які в основному базувалися на юридичних джерелах та досліджували процес виникнення та законодавчого оформлення станових привілеїв [13]. Питанню землеволодіння присвячені роботи О. Васильчикова та М. Рубакіна [3]. Треба зазначити, що для дослідників першого періоду важливою проблемою була також поступова втрата дворянами колишніх привілеїв. Для праць був характерним песимістичний погляд на подальшу долю дворянства, незважаючи на те, що воно залишалося головною опорою самодержавства.

Радянська історіографія приділяла мало уваги питанню дворянства, адже його проголошували класовим ворогом радянських людей, гнобителями та експлуататорами селянства. За ними закріпилася назва «колишні люди». Інтерес дослідників до дворянства посилювався у період 1950-х – 1970-х років. Праці, присвячені дворянському землеволодінню, виходили авторством таких дослідників, як Л. Мінарик, А. Анфімов [12]. Становища дворянства в політичній та адміністративній системі досліджували А. Корелін, Ю. Соловйов [10]. Отже, за радянських часів було зібрано значну фактологічну базу, дослідники приділяли свою увагу в основному економічним питанням. Проте головною рисою радянської історіографії було те, що роботи в своїй більшості носили пропагандистський характер та заангажовано зображували дворянство.

Не оминула теми дворянства зарубіжна та діаспорна історіографія. Зважаючи на регіональну специфіку проблеми дворянства, вона, звичайно знайшла своє відображення в роботах російських дослідників, наприклад, В. Дякіна та Б. Миронова [7]. Варто відзначити роботу С. Беккера, який стверджує, що загальноприйняті уявлення про дворянство в XIX ст. були неправильними, спростовуючи концепцію про занепад дворянства [2]. Питання включення української шляхти до російського дворянства досліджує діаспорний науковець З. Когут [9].

На сучасному етапі науковці розглядають різні сторони життєдіяльності дворянства, також значно розширилися коло проблем для вивчення та методологічна основа досліджень. Серед науковців, що вивчали поміщицьке господарство, слід виділити праці В. Горбаньова, О. Лобко, Н. Темірової [4]. Значний внесок в історіографію з вивчення підприємницької діяльності дворянства зробили дослідники О. Донік, О. Заєць [6]. Спостерігається зростання наукового інтересу до меценатської та добродійної діяльності дворянського стану [5]. Сучасні дослідники все частіше приділяють увагу регіональним вимірам вивчення історії дворянства. Так, з'явилися праці науковців О. Барвінок, М. Башли, Д. Каюка, В. Опанасенка, Н. Проць, Л. Циганенко, Т. Шахрай [1]. Поширеними також є дослідження діяльності окремих особистостей та родів [8]. Отже, на сучасному етапі вітчизняні та зарубіжні дослідники зробили значний внесок у дослідження теми дворянства, його формування, економічної, суспільно-політичної та культурної діяльності цього стану.

Таким чином, аналіз масиву робіт, присвячених вивченню цього стану, дає змогу дослідити хвилі наукового інтересу, усталені концепції, погляди науковців, які у різні часи з різних боків зображували та аналізували становище і діяльність дворянства. Дослідження наукового інтересу до різних аспектів історії дворянства в українських землях є потребою для осмислення і розуміння сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.; Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861 - 1907 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. І. Башли. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.; Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII на початку XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. Г. Каюк. – Д., 2002. – 16 с.; Опанасенко В. В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785 – 1860 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Опанасенко. – Харків, 2003. – 19 с. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. В. Проць. – Харків, 2015. – 276 с.; Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Л. Ф. Циганенко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. - 43 с.; Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. О. Шахрай. – Черкаси, 2009. – 20 с.

2. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер; пер. с англ. Б. Пинскера. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 346 с.

3. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. / А. И. Васильчиков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. – Т. 1. – 612 с.; Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. / А. И. Васильчиков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1881. – Т. 2. – 393 с.; Рубакин Н. А. Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства / Н. А. Рубакин. – СПб., 1912. – 214 с.

4. Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX - на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Горбаньов. – Х., 2006. – 19 с.; Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис... канд. іст. наук / О. А. Лобко. – К.: Вид-во Науковий світ, 2008. – 20 с.; Темірова Н. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція: моногр. / Н. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.

5. Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Донік. - К., 2001. – 18 с.; Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Ткаченко. – К., 1998. – 21 с.; Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук / І. Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006. – 19 с.; Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Товстоляк. – Д., 2006. – 16 с.; Ковалинський В. В. Меценати Києва / В. В. Ковалинський. – К. : Кий, 1998. - 523 с.; Слабошпицький М. Українські меценати / М. Слабошпицький. – К.: Ярославів вал, 2001. – 327 с.

6. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 - 1900 рр.) / О. М. Донік // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 12. – С. 103-118.; Донік, О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 18-41.; Заєць О. В. Еволюція підприємництва Лівобережної України у 1861 – 1905 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Заєць. – К., 2011. – 20 с.

7. Дякин В. С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия в 1861-1917. Материалы международного коллоквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – С. 188-199.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XIX- начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – Т.2. – 566 с.

8. Коваленко О. О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г. О. Милорадовича (1839 – 1905 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Коваленко. – Чернігів, 2011. – 20 с.; Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Гульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Т. Д. Чубіна. – Донецьк, 2008. – 36 с. Герасименко Н. О. До історії дворянства роду Лазаревських / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С. 199-205.

9. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

10. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг.: Состав, численность, корпоратив. орг. / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.; Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, ЛО, 1973. – 383 с.; Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, ЛО, 1982. – 256 с.; Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, ЛО, 1990. – 325 с.

11. Миллер Ф. И. Известие о дворянах российских: о их древнем происхождении; о старинных чинах, и какие их были должности при государях, царях и великих князьях; о выборе доказательств на дворянство; о родословной книге; о владении деревень; о службе предков и собственной, и о дипломах / сочиненное коллежским советником Ф. И. Миллером ; издано И[ваном] Р[ахманиновым] ; с присоединением некоторых относящихся к тому же предмету статей / Ф. И. Миллер. – СПб.: [Тип. Рахманинова], 1790. – 494 с.; Щербатов М. М. Размышления о дворянстве / М. М. Щербатов. – СПб. – Т. 1. Политические сочинения. – 1896. – 630 с.

12. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л. П. Минарик. – М., 1971. – 143 с.; Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 393 с.

13. Порай-Кошиц И. А. Очерк истории русского дворянства от первой половины IX до конца XVIII века. 862-1796 / И. А. Порай-Кошиц. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1874. – 256 с.; Яблочков М. Т. История дворянских сословий в России / М. Т. Яблочков. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1876. – 680 с.; Евреинов Г. А. Прошлое и настоящее значение русского дворянства / Г. А. Евреинов. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1898. – 113 с.

14.Свод законов Российской империи. Издание в 15 томах [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100011&pg=2&contentsname=%CE+%E4%E2%EE%F0%FF%ED%F1%F2%E2%E5&sort=1>

ДРУГА СВІТОВА ІЗ ВУСТ ДИТИНИ ВІЙНИ

Бельдій А.М.
Темірова Н.Р.

Останніми роками українські науковці все частіше використовують у власних дослідженнях не лише документальні джерела, а й записані усні свідчення очевидців, учасників певних подій. Це пов'язано не лише з прагненням розширити джерельну базу робіт, а й з намаганням відійти від усталеного методу вивчення історії, коли на перший план висувається масштабна подія і втрачається з поля зору пересічна людина. Обернути історію до особистості, показати її життя крізь призму загальних подій – актуальна проблема сучасної науки. Цілком очевидно, що для подібних досліджень виникає необхідність збору усних свідчень, опрацювання методів роботи з ними.

Історичний тип знань супроводжується, як правило, інтерпретацією, поясненнями, уточненням контексту та загальної картини подій, що веде до відтворення неявних або спеціально прихованих зв'язків [1, с. 20]. Відновлення й збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, цивілізаційні досягнення, бойову й трудову звитягу, історичні трагедії сприяє єднанню громадянства та мобілізації духовних сил й будівничого потенціалу Українського народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України, творенню позитивного суспільно-політичного та морально-культурного поля буття української політичної нації [2, с. 39].

Особливого значення метод усної історії набуває в процесі опрацювання історії Другої світової війни. Люди, які пережили ту страшну подію, є носіями унікальної інформації. Дані цього джерела дозволяють протиставити офіційній історії війни особисті трагедії, поламані долі людей. Вони переважно стосуються життя простих людей за умов окупаційного режиму. Такі дослідження особливо цінні в контексті набуття іншого звучання дати завершення Другої світової війни в Європі – як дня пам'яті. Адже війна – це завжди трагедія. Загальним питанням впливу перебігу Другої світової війни на розвиток тогочасного українського суспільства присвятив свої праці Д. Веденєєв [2], С. Грабовський [3], В. Гриневич [4].

В основу даної розвідки покладений запис спогадів Слободиського Михайла Івановича, здійснений у жовтні 2013 р. в с. Дашківці Літинського району Вінницької області, де й народився в 1928 р. Його батько Іван працював у Жмеринці на залізничній станції, мати була звичайною селянкою. На початок німецької окупації Михайлу виповнилося 12 років. На схилі літ Михайло Іванович поділився своїми спогадами про воєнне лихоліття.

1941 р. він дуже добре запам'ятав. На той час Михайло закінчив 5 клас. Хлопчик боявся виходити на вулицю, бо всюди були німці. Його батько Іван, зрозумівши це, став заспокоювати, наказав бути сміливим, навів приклад зі свого життя і розповів, як під час Першої світової війни по селу ходили солдати, за всім слідкували, все видивлялись, а в сім'ї була пара коней, яка приглянулася тим бійцям. То батько сховав коней в соломі. Мав надію, що солдати не знайдуть їх, та хтось із сусідів все ж доніс. Прийшли ті воєнні, вивели коні, забрали батька, і поволокли за село. Там, поблизу лісу, хотіли розстріляти, але щось відвернуло їх увагу, і він на коня скочив і навтьоки. Бійці, видно, вже зморені були, бо вирішили не наздоганяти, а батько, завдячуючи своїй сміливості і ризику, залишився живий. Ця розповідь дуже вразила Михайла, бо в його уяві постав дід, який верхи на коні тікав від ворога. Йому також схотілося бути мужнім і сміливим, хотів іти на фронт.

На війну невдовзі забрали батька Михайла Івановича. Сім'я болісно переживала, адже боялися, що не повернеться з фронту. Та він писав листи, хоч і рідко, та все ж була вісточка. Для

сім'ї Слободиських, як і для мільйонів українських родин, настали важкі часи окупації. По селі ходили німці, встановлювали свої порядки. У моменти повного відчаю надія на життя залишала сім'ю. Так боялися, що мати кілька раз одягала дітей у чисті святі сорочки, щоб раптом, коли застрелять, то щоб у чистому були.

Михайло Іванович пам'ятає, наскільки німці боялися партизан. Їхня хата була недалеко від лісу, на відстані 3-4 км. Тож жителі спостерігали, як окупанти вирили окопи, прокопавши цілі тунелі на полі, у людей позабирали подушки, двері, вистелили ними траншеї, щоб не замерзнути і чекали наступу радянських військ. Партизани вдень переховувалися в лісі, а вночі атакували. Звідусіль було чути стрілянину.

Одного разу лягли спати під вечірні постріли, наступного ранку прокинулися, а всюди тихо, повиходили на двір – нікого ніде не видно, не чути, облава завершилася. Зрозумівши, що ворог відступив, побіг Михайло з радості до свого товариша. Раптом десь німець взявся і позаду нього біг, як же перелякався, коли він стріляти почав. Добре, що не поцілив, ледве встиг до хлівчика якось добігти, сховався в ньому, тремтів весь... А тим часом той німець чоловіка якогось підстрелив, але наздогнали його і вбили. Чоловіка того врятували, він вижив, але пізніше вже на фронті – втратив поранену ногу.

Навесні 1945 р. став танути сніг. Вони так і тулились в своїй хатині на полі. Пізніше будинок затопило, і він почав руйнуватися. Намучилася сім'я тієї весни. А в квітні прийшли списки загиблих, серед яких виявилось прізвище батька Михайла... Болісно сім'я пережила страшну звістку. Та по закінченні війни прийшов лист від батька, що він живий, лише поранений у ногу. Батько влітку 1945 р. повернувся додому. Зразу ж узявся за зведення нового будинку. Зібралася велика толока, хата вийшла гарна. Михайло мріяв побувати на полі бою, воювати з «фріцами», тим більше, що його товаришів 1927 року народження у 45 році позабирали на війну, а він – 1928 року народження – виявився ще малим.

Спогади М.І.Слободиського – приклад особистісного сприйняття війни дитиною. Друга світова війна є надзвичайно складним і багатомірним явищем. З одного боку, це найбільша трагедія в історії людства, що завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які вона пройшла. Разом із тим вона виявила яскраві приклади людської гідності, мужності і героїзму, «людяності у нелюдяний час». І, нарешті, світова війна – то важливий історичний урок сучасному і майбутньому поколінням. На плаху війни, у вир якої українці потрапили не з власної волі, було покладено неосяжно велику (і яку точно встановити неможливо) кількість людських життів її синів і дочок.

Становище неповнолітніх громадян у період німецько-радянської війни відзначалося гіркою специфікою, яка зумовлювалася як їхніми віковими особливостями, так і детермінованим особливим періодом історії багатоманітним й суперечливим спектром чинників: воєнно-політичних, економічних, соціальних, ідеологічних, морально-психологічних тощо.

Вже сім десятиліть відділяє нас від завершення найкривавішої війни в історії людства, проте українське суспільство зберігає пам'ять про всенародну трагедію і людський подвиг. З кожним роком залишається все менше й менше учасників і свідків тих подій. Так, згідно з обліковими даними Пенсійного фонду України, чисельність ветеранів війни в Україні за останні три роки зменшилася на 28,8 %, з 2,084 млн. осіб у 2010 р. – до 1,483 млн. осіб в 2013 р. [5]. Тому на порядку денному – масовий збір усних історій щодо війни.

Отже, наявна ситуація зорієнтована на аналіз суб'єктивного виміру історії та виявлення в ній непомітних наслідків подій. Усна історія дає більше розуміння минулого, ніж фактично достовірні розповіді. Вона є цінним джерелом інформації про шляхи формування історичної пам'яті. Участь її у громадських ініціативах вимагає від дослідника особливої відповідальності розуміння себе як активного учасника життя спільноти. Специфічність та цінність усної історії даних дозволяє з впевненістю ставити усну історію в один ряд з іншими історичними джерелами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно- світоглядні орієнтири / В. М. Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – С. 20.
2. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно- психологічних впливів глобалізованого світу / Д. В. Веденєєв // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українсько- го народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К.: Стило, 2011. – С. 38–52
3. Грабовський С. Друга світова: вселюдський і український вимір / С. І. Грабовський // Сучасність. – 2005. – № 9. – С. 47–63.
4. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В. А. Гриневич // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 218–227.
5. Кількість ветеранів війни за три роки зменшилася майже на 30 % [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/2013/05/04/301245>
6. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПУ ГЕРОЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Воронік Д.С.

Культура, як ієрархічна система, що забезпечує між поколіннями комунікацію, потребує формування системи цінностей у вигляді зразків для наслідування. Такими зразками стають ідеали, що репрезентовані як міфологізовані особистості: легендарні та міфологічні герої, літературні та мистецькі персонажі, історичні особи або непересічні особистості сьогодення. Саме ці ідеали стають героями певної історичної доби, стають моделями для наслідування, трансляторами суспільних цінностей та, могли бути, знаками відповідних ідеологічних та світоглядних систем. Як свідчить історичний досвід найбільш життєздатними стають ті ідеали, в яких відчутна опора на усталені риси, окреслені ще в міфологічній свідомості кожного з народів. Саме такий ідеал швейцарський психоаналітик К. Г. Юнг назвав архетипом – «позасвідомою надособистісною перед формою» [6, с. 93]. Тобто, можна сказати, що образ є архетипним, якщо він виявляє помітний збіг з відомими міфологічними мотивами, виражаючи колективне позасвідоме.

Специфіка постмодерного культурного простору в тому, що міфологічні архетипи співіснують в ньому з новоствореними героями, актуалізують їх та наповнюють сучасним змістом. Візуалізація є провідною рисою сприйняття інформації, саме тому від того, наскільки вдало відбудеться візуалізація культурологічних концептів, залежить і успішність формування та засвоєння молодим поколіннями системи цінностей, що формується у даній культурі. Сучасна українська культура, віддзеркалюючи непростий процес формування нових сенсів, обумовлений становленням нової системи цінностей, демонструє цілий арсенал героїчних образів, архетипи яких сформувалися ще в часи культурогенезу. Проте сучасні автори, використовуючи міфічні категорії, наповнюють їх сучасним змістом, створюючи «нові міфології» з осучасненими, актуалізованими героями.

Візуалізація, як яскравий прояв сучасного культурного творення, актуалізує розгляд проблеми візуальних втілень героїчних образів. Тому в даній розвідці метою стає аналіз основних архетипів героя, що репрезентовані в сучасній українській візуальній культурі. Для вирішення даної мети виникла потреба проаналізувати кіно, плакати, телевізійні програми та фотографії останнього десятиліття.

Проаналізувавши названі вище джерела можна констатувати співіснування кількох видів героїчних образів, популярних в сучасній українській культурі. Для формування національної ідеї важливим аспектом стає акцентування уваги на культуро творчих процесах. В міфологічних

текстах означена функція покладена на культурного героя – міфічного персонажа, який добуває (або вперше створює) для людей різні предмети культури (вогонь, культурні рослини, знаряддя праці), вчить їх мисливським прийомам, обробітку землі, ремеслам, мистецтвам, вводить соціальні та релігійні встановлення, ритуали і свята, шлюбні правила тощо. Не випадково, український кінематограф останнього десятиліття демонструє схильність саме до такого тлумачення головного героя. Головні персонажі фільмів останніх років: «ТойХтоПройшовКрізьВогонь» (2012 р.) Михайла Ілленка та «Поводир» (2014 р.) Олеся Саніна є сучасною інтерпретацією концепта культурного героя.

Головний герой стрічки «Поводир» - сліпий бандурист Іван, що виступає транслятором національних ідеалів та смислів, вчить Пітера (а отже й глядачів) українським традиціям та оберігає його від ворогів, якими виступають представники радянської влади. Кобза в його руках перетворюється на знаряддя ідеологічного протистояння, стає символом боротьби, культурного опору та нескореності, повернення до українських національних традицій та цінностей. В фільмі можна виділити основні ідеологічні слова-коди, маркери, які візуалізує режисер, надаючи символічного тлумачення ситуативним планам за участю головного героя. Це: віра (навчання хлопця молитись) – церква (епізод засудження Іваном весілля без вінчання) – народні традиції (приготування їжі з приповідками, вміння слухати природу та власне «я», народна медицина). Річка теж стає своєрідним символом картини, оскільки сприймається як межа між своїм та чужим світами, а кобза стає символом співучої душі народу. Завдяки панорамності операторських рішень, автор фільму створює своєрідний культурний простір картини, в центрі якого знаходиться головний герой. Саме це надає бандуристові риси міфологічного культурного герою, а назва «Поводир» сприймається як уособлення його жертвовної місії задля прийдешніх поколінь. Схожі риси має й головний герой фільму Михайла Ілленка «ТойХтоПройшовКрізьВогонь» - Іван Додока. Водночас, є істотна різниця в тлумаченні образу героя. Так, якщо герой О. Саніна діє на власній землі, відчуває генетичний зв'язок з національним корінням, то герой фільму М. Ілленка, Іван Додока, репрезентує українську культуру в Новому світі. Тут він навчає індіанців народним українським замовлянням, приготуванню національної їжі (борщ) і, символічно, будує українську хату із словами, що кожен чоловік має побудувати дім. Саме в такий спосіб герой стає творцем власного світу, що уособлює для нього найважливіші риси Батьківщини.

Наступною категорією героїв, яку можна виділити – «історичні герої». Історичні постаті завжди міфологізували та використовували в ідеологічних цілях. На сьогоднішній день можна виділити кількох історичних діячів, яких активно героїзують в сучасній українській культурі. Це: Б. Хмельницький, С. Бандера, Ю. Шухевич, Т. Шевченко. Одним з головних історичних фігур залишається Б. Хмельницький. Фільм М. Мащенко «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2008 р.) побудовано за схемою протиставлення «герой-ворог», «ми-вони», «правда-брехня» тощо. В цій стрічці, досить слабкої з художнього боку, козацький лідер постає незламним борцем за волю України, справедливим та відважним лідером. Поляки ж виступають абсолютними антиподами козаків. Вони розстрілюють козацьких бандуристів (бандура як і у вже вище згаданому фільмі О. Саніна є знаком-символом української культури), влаштовують розстріли в православної церкві, не дотримуються своїх обіцянок тощо. Образ Хмельницького, таким чином, майже не зазнав змін з його радянської інтерпретації. На сьогодні ж зважаючи на неоднозначну оцінку історичної місії Хмельницького навряд чи цей образ можна розглядати як універсальний, оскільки ніякої реінтерпретації образу, не зважаючи на зміну дискурсу, не відбулось. Героїзація лідера ОУН Степана Бандери та командира УПА Романа Шухевича пов'язана з дерадянізацією «історичної пам'яті». С. Бандері ще з початку 90-х рр. було встановлено велику кількість пам'ятників, хоча й як це не парадоксально, в абсолютно радянські стилістиці [3]. В 2010 р. з зображенням лідера ОУН було випущено поштову марку [3], а в деяких регіонах України з його зображенням з'явилися біл-борди. Особливо активно почали використовувати образ Бандери після Революції Гідності. Так, в 2015 р. в Черкасах з'являється графіті із написом: «Здобудеш українську державу – або загинеш в боротьбі за неї!» [2]. Таким чином, очільник ОУН став образом героя – борця. Те ж стосується і Р. Шухевича. Ще в 2000 р. режисер Олесь Янчук знімає фільм «Нескорений», де

зображає Р. Шухевича в героїчному ареолі. Водночас, неоднозначність в оцінках означених героїв теж завадила їм піднятися до рівня національного героя.

Найбільш близьким до визначення національний герой є образ Тараса Шевченка. Саме творець легендарного «Кобзаря» зазнав сьогодні найбільшої популярності та актуалізації. Будучи найбільш міфологізованим та найбільш популярним в Україні образ відомого поета був реактуалізований у зв'язку з революцією 2014 р. та подальшою війною. В 2015 р. в рамках радіо-марафону «Шевченко мобілізує» було створено постер із зображенням поета у військовому екіпіруванні учасника АТО. За словами автора постеру: «Цей плакатний портрет Шевченка має мобілізуючий, пропагандистський характер, що відповідає меті радіо марафону — підтримати бойовий дух захисників України словами Шевченкових творів, консолідувати українців у боротьбі проти зовнішньої агресії» [5]. Таким чином образ Т. Шевченка було актуалізовано та пов'язано з сучасними подіями. Він став узагальненим символом боротьби. Проте поет постав не в образі героя-воїна, а в образі героя-захисника, героя-«Батька нації». І через даний образ став виконувати одну з головних функцій героя – мобілізаційну.

Наступна категорія героя – «герой сучасності/нашого часу». Досить довгий час важко було віднайти даний образ в українській культурі. Проте після революції Гідності та початку війни даний образ дало саме життя. Головним героєм сучасності став борець. І якщо спочатку це був революціонер – борець за справедливість, за чесність, оновлення тощо, – то з початком війни ним стає солдат, який вже виступає не лише борцем, але й, і мабуть, в першу чергу, захисником. Однією з особливостей було те, що герої – борці/революціонери функціонували не так по одинці, як колективно. Не дивно, що найбільш відомий фільм про ці події – «Майдан» Сергія Лозниці показував не окремих людей, а натовп, величезне людське зібрання. Сам режисер на прес-конференції на Канському кінофестивалі заявив, що «герой картини – народ» [1]. Таким чином героєм стає вся нація, яка є колективним борцем за зміну існуючого порядку.

Новий виток в розвитку колективного героя спостерігаємо і сьогодні, оскільки воєнний конфлікт кожного дня формує образ колективного героя-воїна, захисника. Проте поступово через медіа виділяються історії окремих людей. Герой-воїн буквально повторював шлях античного героя – поривання з повсякденням, боротьба з «царством темряви», демонстрація стійкості в різних випробуваннях та боях з ворогами. Образ героя-воїна виконує ідентичнісну функцію. Будучи захисником нації від ворога, він сприяє згуртованості людей, розумінню їх єдності. В Україні, де процес націотворення залишається досить складним, ця функція виявилась надважливою і сприяла національній самусвідомленості більшості населення країни. Проте даний образ солдата функціонує не лише, як герой-воїн, але й як герой-жертва. Якщо герой-воїн мобілізує, сприяє піднесенню патріотизму, то герой-жертва вказує на самовідданість готовність до самопожертви заради захисту батьківщини. Поєднання героя-воїна та героя-жертви можна було помітити в рамках проекту телеканалу 1+1 та журналу «Viva» «Переможці». Цей теле- та фото- проект присвячено солдатам та волонтерам, яких було поранено під час війни на сході України. Гаслом даного проекту стало: «Ті, хто втратив на війні кінцівки, але не втратив сили духу» [4]. Герої поставали з одного боку, як захисники, борці, але з іншого й як жертви боротьби, війни. Таким чином проект показував жертвність цих людей та їх силу.

Проаналізувавши плакати, біл-борди можна виділити головні меседжі які передаються через образи солдат: патріотизм, жертвність, відданість (державі, нації), готовність боротись, захищати.

Таким чином можна сказати, що в сучасній українській культурі відбувається візуалізація кількох основних типів героя. Це:

- «культурний герой», який пов'язаний з процесом відновлення національних традицій, консервативних поглядів;
- «історичний герой» - героїзація історичних осіб, що пов'язано з дерадянізацією «історичної пам'яті» та виробленням нового історичного нарративу;
- герой сучасності/нашого часу – герой що діє «тут і тепер», що пов'язано з актуальними подіями, які відбуваються в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова Д. От Чечни до Майдана [Електронний ресурс] / Д. Борисова. – Режим доступу:
2. В Черкасах Бандера постав у графіті [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kropyva.ck.ua/content/fotofakt-v-cherkasakh-bandera-postav-u-graf-t>
3. Портнов А. Бандера: личность и миф [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/52103>
4. ТСН покажет истории несокрушимых духом героев АТО в проекте «Переможці» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/tsn-pokazhet-istorii-nesokrushimyh-duhom-geroev-ato-v-proekte-peremozhci-549173.html>
5. Т. Шевченка зобразили у сучасному військовому екіпіруванні учасника АТО [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1444115-t-shevchenka-zobrazili-u-suchasnomu-viyskovomu-ekipiruvanni-uchasnika-ato>
6. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг. – Санкт-Петербург: Азбука, 2001. – 538 с.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ХРИСТИЯНСКИХ КОНФЕСІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – XIX СТ.): АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ

Гедьо А.В.

Законодавчі акти Російської імперії як історичне джерело мають відмінність від іншого виду джерел. Закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає, певною мірою, як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої – уряд відштовхувався від реального становища, яке перестало задовольняти найвищі органи державної влади і управління.

«Повне зібрання законів Російської імперії» є універсальним джерелом, в якому найповніше представлено закони Російської держави початку XVIII - початку XX ст. Воно включає в себе всі публікації узаконень, як офіційних, так і неофіційних видань, оскільки засновувався цей кодифікаційний корпус для контролю і збереження оригінальних текстів законодавчих документів. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел дозволяє досягнути основні аспекти урядової політики в галузі віросповідання.

Православна церква користувалася підтримкою держави на території Південної України. Про це свідчить указ Святішого Синоду від 4 серпня 1799 р. на підставі іменного імператорського указу від 31 липня 1799 р. «Об учреждении Соборных церквей в некоторых городах на денежном окладе; об ассигновании суммы на жалование Священно и церковнослужителям оных церквей и о перемене названий Епархий для единообразных по званию тех Губерний, в коих кафедры их состоят» [4], в якому зазначалося: «...Синод... рассуждая как о знатности и обширности некоторых из приобретенных от Порты Оттоманской городов, так и о том, что в оных населены народы других законов, кроме тех, кои содержат православную Грекороссийского исповедания веру, и что в тамошнем краю... существует знатная купеческая коммерция, признает за приличное и нужное, чтобы в каждом из оных 8 городов, учредить по одной соборной церкви с производением денежной суммы...» [4, с. 752].

Православна церква була панівною в ієрархії конфесій Російської імперії. Відповідно до цього формувалося правове становище національних громад православного віросповідання в релігійній частині.

Законодавчі акти упорядковували церковне життя маріупольських греків. Важливе значення у вирішенні цього питання мав імператорський указ Святішому Синоду від 14 березня 1779 р., згідно з яким митрополита Ігнатія було прийнято до собору російських владик, очолювану ним церковну організацію підпорядковано безпосередньо Синоду, з правом довічно управляти єпархією у складі всіх греків, які вийшли з Криму, призначати священників і взагалі користуватися у своїй єпархії звичайними канонічними правами [2, с. 41].

Однак, раніше ніж Жалувана грамота від 21 травня 1779 р., релігійне життя православних християн, виведених з Криму регулював іменний імператорський указ даний Синоду 14 березня 1779 р., згідно з яким митрополит Ігнатій мав іменуватися митрополитом Готфійським і Кафійським і довічно залежати від Синоду [2, с. 41]. Окремим пунктом обумовлювалось (і в цьому полягала відмінність компетенції Ігнатія у порівнянні з іншими єпархіальними архієреями) право митрополита давати дозвіл на зведення релігійних споруд, узгоджуючи це попередньо лише зі світською владою, а священно- та церковнослужителів призначати на власний розсуд. Це рішення Ігнатій отримав 22 червня 1779 р. [3, арк. 70].

Право одеських греків на свободу віросповідання згадується в іменному указі, що був наданий Катеринославському та Таврійському генерал-губернатору графу П.О. Зубову «Об устройении селения единовѣрных народов в городе Одессе и окрестностях оного» (де йшлося у тому числі і про переселення греків та формування з них дивізіону), зазначалося: «Когда число переселенцев сих прибудет до 57, то построить для них особую церковь, в которой бы Богослужение отправлялось на природном их языке, употребляя на оную из казны 2000 руб. без возврата» [5].

У 1807 р. коштами грецької громади була побудована Свято-Троїцька церква. Пізніше були побудовані церкви Св. Миколая та Св. Аріадни при грецькому притулку для людей похилого віку.

Таким чином, пройшло відносно небагато часу між заснуванням грецьких поселень та реалізацією декларованого права на свободу віросповідання. Крім того на будівництво церкви для греків було виділено гроші з казни, без необхідності їх повернення, що свідчило про зацікавленість уряду в грецькому населенні й про сприяння так званим «одновірцям».

За обсягом прав та привілеїв, з одного боку та різних обмежень з іншого, усі існуючі на території Російської імперії релігії становили певну ієрархічну структуру. Конфесійна ситуація, яка існувала у XIX ст. на території Південної України, не була виключенням із цього правила. Після пануючої православної, певними пільгами тут користувались інші християнські церкви: протестантські – лютеранська та реформатська; вірмено-григоріанська; римо-католицька. Після християнських церков наступну позицію в ієрархії займали магометани, останніми були іудеї.

Головні положення імперської політики щодо «інославнос» віросповідань були викладені у 1767 р. – у наказі Катерини II. Тут зазначалося: «В толь великом государстве, распространяющем свое влияние над толь многими разными народами, весьма бы вредной для спокойствия и безопасности своих сограждан был порок, запрещение или недозволение их различных вер ... И нет подлинно иного средства, кроме разумного иных законов дозволения, православною нашею верою и политикою неотвергаемого, которым бы можно всех сих заблудших овец паки привести к истинному верных стаду» [1, с. 962].

У Маніфесті від 4 грудня 1762 р. оголошувалося, що Катерина II «иностранных разных наций, кроме жидов, с обыкновенною императорскою милостью на поселение в Россию приемлет» й усім їм «монаршая милость и благоволение оказано будет» [6].

У червні 1763 р. Сенат видав указ, згідно з яким «призываются на поселение в Россию всех наций народы», яким дозволяється «по их законам церкви строить и содержать позволить в тех местах, где они селиться захотят» [7].

Через місяць наступним маніфестом основи політики Російської імперії щодо інославнос визначалися більш докладно: усім прибулим на поселення дозволялося «иметь свободное отправление веры по их уставам и обрядам беспрепятственно» [8, с. 314]. Бажаючи оселитися колоніями на порожніх землях також могли будувати церкви та дзвіниці, мати необхідне число священнослужителів. Обмеження для інославнос християнських віросповідань були такі: заборонялося будівництво монастирів та навернення у свою віру підданих Російської імперії православного віросповідання. Зокрема, маніфест 1735 р. зазначав: «...никто из духовных особ отнюдь не дерзали, каким бы образом и под каким претекстом то ни было, из наших подданных, какого бы народа и звания оные ни были, в свой закон превращать под опасением, что в противном случае с ними поступлено будет по нашим государственным уставам и указам» [9].

Головним органом церковного управління над інославною християнськими сповіданнями була Юстиц-колегія ліфляндських, естляндських та фінляндських справ, запроваджена 23 лютого 1734 р., якій було доручено верховне керівництво духовними справами протестантської та римокатолицької церков. До 1810 р. Юстиц-колегія була підпорядкована Сенату. Відповідно до указу від 25 липня 1810 р. [10] її функції перейшли до головного управління духовних справ іноземних віросповідань, яке 24 жовтня 1817 р. перейшло до щойно влаштованого міністерства духовних справ і народної освіти.

За наказом від 20 липня 1819 р. у євангелицько-лютеранській церкві на території Російської імперії було впроваджено сан єпископа; йому мусили підкорятися усі протестантські громади та духовенство на території Росії. Єпископ призначався монархом. 28 грудня 1832 р. було прийнято закон про євангелицько-лютеранську церкву: впроваджено генеральну консисторію; керівництво церковними справами перейшло з міністерства народної освіти до міністерства внутрішніх справ, в якому було засновано департамент духовних справ іноземних віросповідань [11].

Протестантам, як і іншим «інославною» було заборонено навертати у свою віру православних; місіонерська діяльність була дозволена лише стосовно нехристиянських народів.

Російські державні установи не втручалися у догмати протестантських церков. Зокрема, указ Синоду від 17 червня 1773 р. визначав: «...отныне преосвященным архиереям в дела, касающиеся до всех иноверных исповеданий и до построения по их законам молитвенных домов, не вступать, а предоставлять оное все на рассмотрение светских команд...» [12].

Питання облаштування церков та поселення, стосунків з державними органами належали до компетенції Канцелярії піклування іноземних поселенців. Суперечки з церковних економічних справ між пасторами, старшинами та вірними перебували в відомстві Юстиц-колегії.

Правове становище протестантських громад на початковому етапі їх існування визначалося індивідуально, із врахуванням особливостей та побажань. Зокрема, за доби Катерини II (резолуція від 31 січня 1765 р.) було дозволено у кожній новій окрузі будувати одну церкву і будинок для пастора державним коштом. Витрати мали бути сплачені після закінчення пільгових років мешканцями округи – з кожного подвір'я в однаковій частині.

Протестантських патерів, як і католицьких пасторів призначала Канцелярія піклування іноземних поселенців, сплачуючи їм платню від казни [13].

На території України представниками протестантських конфесій були німці. Формально їм гарантувалася свобода віросповідання. Проте ставлення уряду Російської імперії до німців-колоністів не було беззаперечним. Як свідчить височайше затверджена доповідь Сенату «О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного хозяйства, конторы Опекунства Новороссийских поселенцев» від 6 квітня 1800 р., для Йозефстальської колонії було викликано з Голландії пастора Кірхмана. Відповідно до угоди з ним, він мусив отримати 500 дес. землі у довічне і спадкоємне володіння, 2000 руб. безвідсотково на 10 років та 400 руб. утримання щорічно на перші 10 років. Після цього утримувати пастора мусили колоністи. Проте ані землі, ані грошей пастор не отримав [14].

У вересні 1803 р. герцог А.Е. Де-Рішельє звернувся до міністерства внутрішніх справ та Юстиц-колегії із клопотанням, в якому йшлося про необхідність присутності на півдні імперії лютеранського і католицького священників. Внаслідок цього було видано імператорський указ про призначення для переселенців з Німеччини до Одеси лютеранського священника [15].

Правове становище лютеранського духовенства та німецьких колоністів-лютеран регламентувала «Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских колоний» [16]. У першій статті зазначалося: «Главнейшая должность всех поселен повиноваться закону своей церкви: для чего должно, чтобы каждый из них в воскресные и праздничные дни ... приходил в храм, молился, слушал слово Божие. Если же кто ... по лености ... удаляться от того будет, то такового в первый и второй раз увещевать, потом брать пеню по 10 копеек; употреблять на общественную работу» [16].

Утримання пасторів лютеранського віросповідання, відповідно до Інструкції, після перших десяти років ставало обов'язком колоністів; останні повинні були обирати для цього церковних старост. Для колоністів, які відмовлялися сплачувати кошти на утримання церкви, передбачалася система покарань – грошові стягнення, громадські роботи [16].

Крім вже згаданих обмежень для християнських неправославних церков на території Російської імперії, євангелицько-лютеранській було заборонено хрестити підкинутих немовлят за канонами своєї віри, їх можна було хрестити лише за православним обрядом.

Католицька релігія відносилася в імперії до категорії вільно сповідуваних. Однак залучати до своєї віри християн інших сповідань католикам було заборонено.

Стосунки уряду Російської імперії і католицької церкви було визначено у 1769 р. «Регламентом, данним Санктпетербургской римско-католической церкви» [17]. Попереднього узгодження з папською курією, як це вимагалось за церковним правом, при цьому не відбулося. Відповідно до «Регламенту», католицька церква, як і православна, була підпорядкована державній юрисдикції Російської імперії, а не Папі, що докорінно заперечувало головним засадам католицизму.

25 листопада 1801 р. департамент у справах католиків було перетворено на духовну колегію у справах римо-католицької церкви. Духовну колегію очолював митрополит, якому допомагали дві духовні особи, одна з яких була у сані єпископа. Ці два помічники обиралися колегією та затверджувалися імператором. Таким чином Російська імперія намагалася залучити католицьку церкву до державного апарату.

Російський уряд та Синод пильно стежили за тим, щоб вірні католицької церкви не могли отримувати жодних вказівок із Риму. Так, в одному з указів, наданих Сенату, зазначалося: «Подтверждаем прежние указы наши о непринимании никаких булл папских, ... повелевая отсылать оные в наш Сенат, который, рассмотря содержание их и особливо не находится ли в них чего-либо несходственного с гражданскими законами Всероссийской империи ... обязан будет мнение свое нам представлять и ожидать позволения или запрещения нашего на обнародование подобных булл...» [18].

В одному з іменних указів, наданих Сенату, зазначалося: «...дабы католицкие епископы, канонники, приходские попы и всякого звания их духовные отнюдь не дерзали ни под каким видом, ни тайно, ни явно преклонять и обращать православных нашего Греческого исповедания в другой закон...» [19].

Католицьких пасторів, так само як і протестантських духовних осіб, визначала Канцелярія піклування іноземних поселенців, сплачуючи їм заробітну платню з державної казни [20].

Підсумовуючи, можна констатувати, що ситуація з конфесійною приналежністю національних меншин на території України частково відображала загальноімперську конфесійну політику. Православна церква як державна мала особливе становище, користувалася захистом і великою підтримкою з боку держави, що було зафіксовано в законодавстві. Вихід з православ'я був строго заборонений і класифікувався як кримінальний злочин.

Релігійна політика російського уряду щодо католиків, лютеран і протестантів була спрямована на обмеження їх релігійної діяльності, ослаблення впливу на суспільство, витіснення на периферію церковно-релігійної та суспільно-політичного життя. Римсько-католицькі та протестантські громади перебували в прямій залежності від російської влади і повинні були вибрати єдиний шлях виживання в Російській імперії – повне підпорядкування світській владі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Законодательство Екатерины II: В 2 т. – М.: Изд-во Юрид. лит., 2000. – Т. 1. – 984 с.
2. История Российской иерархии. - К., 1827.- Т. 1, ч. 1.- 692 с.
3. Институт Рукопису ЦНБУ ім.В. Вернадського. - Ф. Х.- Спр. 14773.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). - 1-е собрание. – Т. 25 (1798-1799), № 19070. – С. 752.
5. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 23 (1729-31 октября 1796), № 17320. – С. 686-688.
6. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 16 (28 июня 1762-1764), № 11720. – С. 126-127.

7. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 16 (28 июня 1762-1764), № 11853. – С. 287-289.
8. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 16 (28 июня 1762-1764), № 11880. – С. 313-317.
9. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 9 (1733-1736), № 6693. – С. 482.
10. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 31 (1810-1811), № 24307. – С. 278-280.
11. ПСЗ. - 2-е собрание. – Т. 7 (1832), № 5866. – С. 941-942.
12. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 19 (1770-1774), № 13996. – С. 775-776.
13. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 17 (1765-1766), № 12322. – С. 17-18.
14. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 26 (1800-1801), № 19372. – С. 115-128.
15. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 27 (1802-1803), № 20988. – С. 932-934.
16. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 26 (1800-1801), № 19873. – С. 635-649.
17. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 18 (1767-1769), № 13252. – С. 833-840.
18. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 21 (1781-1783), № 15326. – С. 383-385.
19. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 19 (1770-1774), № 13922. – С. 688-689.
20. ПСЗ. - 1-е собрание. – Т. 17 (1765-1766), № 12322. – С. 17-18.

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ВЧЕНИМИ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Комарницький О.Б.

Проблема студентства педагогічних навчальних закладів радянської України частково вивчалася у працях авторів 1920-1930-х рр. ХХ ст., коли з'явилися перші розвідки, присвячені українській системі вищої освіти загалом, і студентам, зокрема. Серед них виділяються праці очільників освітньої галузі. Зокрема, перший нарком освіти радянського уряду А.В.Луначарський у статті «Студентство і нова економічна політика» звернув увагу на поляризацію молоді на початку 20-х рр., виокремивши антикомуністичне «старе студентство», яке дісталася у спадок від дореволюційних вишів, невеличку групу студентів-комуністів і молодь, «яка не розбиралася, чи не бажала розбиратися» з політичною ситуацією (т.зв. «болото»). На останню, найбільш нестійку групу, на думку автора, потрібно було поширити комуністичну ідеологію [16, с. 216-218].

Нарком освіти УСРР Г.Ф.Гринько відводив провідне місце в новій системі навчання професійній школі, зазначаючи, що профтехнічна освіта мала стати основним стрижнем, навколо якого розгортатиметься вся система. Г.Ф.Гринько виправдовував ліквідацію університетів в Україні і створення на їх базі галузевих вишів, прагнув прирівняти технікуми до інститутів з тим, щоб вони готували спеціалістів-практиків вищої кваліфікації [8, с. 99]. Останнє, на нашу думку, нівелювало роль вищої освіти.

Певний інтерес становлять твори наркома освіти УСРР М.О.Скрипника. Так, у його праці «Нові лінії в національному будівництві» йшлося про хід українізації вишів, найвищі темпи її реалізації у педагогічних навчальних закладах. Автор порушував питання про збільшення кількості підручників українською мовою. Водночас, як представник режиму він таврував «контрреволюційну» діяльність «Спілки визволення України», навів дані про роботу осередків організації у вишах [30, с. 29-42]. Не залишилася поза увагою наркома навчальна робота, постановка якої ускладнювалася тим, що до вишів з метою їхньої пролетаризації приймали слабо підготовлених робітників і селян [31, с. 403].

Низка праць з означеної проблематики належить голові Укрголовпрофосвіти Я.П.Ряппо. Його твори, як і попереднього автора відзначалися політичною заангажованістю, оскільки він представляв радянську модель освіти. Серед інших цікавою є праця «Радянське студентство», у якій Я.П.Ряппо показує ріст чисельності, простежує зміни у соціальному, партійному, національному і статевому складі студентів внаслідок запровадження нової системи прийому, розповіді про чистки студентського складу, зображає навчальну і громадсько-політичну діяльність (участь у роботі партійних та профспілкових організацій, у житті клубів, проведення гурткової роботи, організація екскурсій тощо), фінансування навчальних закладів, забезпечення молоді стипендіями, гуртожитками, вплив матеріального становища на здоров'я студентства [29].

Подібне простежуємо і в праці «Народна освіта на Україні за 10 років революції». Тут з'ясовано місце професійної підготовки в системі освіти УСРР, а також зміни, що відбулися в кількісному складі студентів, матеріальній базі вишів, окремі питання навчальної роботи. Я.П.Ряппо широко використав статистичний матеріал, що надає книзі ще більшої достовірності. Водночас, автор справедливо критикував деяких чиновників, які вважали, що раніше, ніж розгорнути вищу освіту, в країні слід ліквідувати неписьменність. У праці на конкретному матеріалі показано, що система професійної освіти в Україні була більш гнучкою, пристосованішою до умов відбудованого періоду, ніж у Російській Федерації [28].

Не менш інформативною є роботи автора «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні» і «Короткий нарис розвитку української системи народної освіти», де подано дані, окремо за кожним типом вишів, про їх кількість, національний склад студентства, оцінено стан проходження студентами практики і стажування [26; 27]. Аналітичністю вирізняється робота «В захисту советской высшей школы», у якій він здійснив порівняльний аналіз чисельності студентів вишів Російської Федерації і України [22]. У низці інших своїх праць Я.П.Ряппо обґрунтував роль технікумів у підготовці кваліфікованих спеціалістів та показав динаміку чисельності студентів цих закладів [25], накреслив шляхи здійснення «пролетаризації» вищої школи, дав методичні рекомендації щодо складання навчальних планів, організації та проведення практики й стажування, розповів про проведення соціально-академічних перевірок, обґрунтував необхідність створення будинків пролетарського студентства, навів чимало фактичного й статистичного матеріалу. Разом з тим, він вважав, що радянській державі варто розвивати професійну і спеціальну освіту, через яку здійснюватиметься політична і загальна підготовка. Відповідно існування загальноосвітніх шкіл не передбачалося, що, поза сумнівом, було помилково. Це ж стосується і його твердження, що в умовах диктатури пролетаріату університети «чистої науки» є віджилим типом навчального закладу, у зв'язку з чим висунув ідею єдиних інститутів як синтезу спеціальної і загальної освіти. Історичний досвід довів, що тимчасова ліквідація університетів була хибним кроком Наркомосу УСРР [23; 24].

Характеристика студентства педагогічних навчальних закладів певною мірою простежена у праці М.Зотіна. Дослідник обґрунтував необхідність створення педвишів, попередньо зробивши стислий екскурс в історію дореволюційних закладів. Автор дав розгорнуту характеристику трирічним педагогічним курсам, на базі яких створили педтехнікуми, структурним підрозділам ІНО – факультетам соціального виховання, професійної та політичної освіти. Окремо зупинився на організації наборів студентів, методах навчання, проведенні педагогічної і виробничої практик, стажування, екскурсій, красназавчої роботи, виконанні дипломних робіт, місці фізичної культури у навчальному процесі. Не залишилися поза увагою М.Зотіна громадська робота молоді, забезпечення навчальних закладів навчально-допоміжними і дослідними підрозділами. У додатку подано повний реєстр педвишів республіки із зазначенням кількості студентів і короткої історії організації цих закладів [12].

Дослідники Ю.Звігальський і М.Іванов у своїй праці зробили короткий огляд історії педагогічної освіти в Україні, починаючи з доби Київської Русі, відобразили динаміку соціального, національного, статевого складу абітурієнтів та студентів за 1923-1926 навчальні роки, розподіл молоді за партійністю, віком, володінням рідною мовою [10, с. 44-84, 261-327].

М.О.Авдієнко, характеризуючи стан освіти в Україні у 1922-1927 рр., показав кількість вишів, у т.ч. педагогічних, кількісний та національний склад їхнього студентства, з'ясував труднощі в реалізації у навчальних закладах політики українізації [1, с. 41-57, 96-97]. Останнє стало предметом уваги О.Полоцького. Окрім того, він подав інформацію про кількість студентів у різнопрофільних вишах, з'ясував кількісний склад випускників. До честі автора, він досить реалістично змалював важке матеріальне становище молоді, що стало однією з основних причин незадовільних навчальних показників [19].

Серед загальних робіт виокремимо працю радянського історика В.Маркова, який приділяв увагу підготовці фахівців в УСРР в контексті розвитку радянської системи освіти [17].

Низка праць розкривають окремі аспекти діяльності студентської молоді. Так, Г.Юффе зупинився на виробничій практиці й стажуванні [13], а Я.Столяров – навчально-методичній роботі, проаналізував різні форми і методи навчання, ратував за збільшення індивідуальної та самостійної роботи молоді, впровадження та застосування курсової системи [33]. З.Крамська [15] і С.Толстов показали участь студентства у краєзнавчій роботі [35], а І.Г.Автухов, І.Т.Огородніков, І.А.Хаїт – організацію і методику роботи у вищій школі [2]. Серед досліджень цього часу слід відзначити і монографію А.Є.Бейліна [5].

У досліджуваній період вийшли праці, які характеризували суспільно-політичне життя молоді. Так, Ф.Голуб наголошував на необхідності залучати студентську молодь до участі у житті комсомольських осередків, які, в свою чергу, основну увагу мали приділити культурно-національному будівництву, зокрема, впровадженню політики українізації [7]. Діяльність комсомольців у навчальних закладах, вплив партійного життя на розвиток вищої школи, діяльність «легкої кінноти» (формування, які склалися переважно з комсомольців, і спрямовувалися на виявлення недоліків у роботі підрозділів певних закладів, «соціально-чужих елементів») у вишах показали С.Дізель і В.Баумштейн [9]. Л.Ахматов у своїй роботі виокремив т.зв. «педагогічну групу» у «Спілці визволення України», до якої нібито входили і студенти [4].

У другій половині 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. вищі навчальні заклади і наукові товариства видавали збірки, де часто вміщувалися статті з історії даного вишу. Найбільш змістовною є стаття В.О.Гериновича, який описав передумови створення і перші кроки Кам'янець-Подільського ІНО. Зокрема, він охарактеризував політичне та економічне становище на Поділлі на початку 20-х рр., зауваживши, що воно було несприятливим для молодого радянського вишу. Автор розповів також про утворення при інституті колективного господарства, реорганізації закладу у перші роки його існування, поступове зміцнення його матеріальної бази, зміну партійного, соціального та національного складу студентства [6]. У «Записках Полтавського інституту народної освіти за 1926-1927 ак. рік» вміщено звіт закладу за цей рік. У ньому змістовно подано інформацію про прийом студентів, їхню загальну чисельність, партійний, соціальний, національний, статевий і освітній склад, розповідається про проведення стажування студентів-випускників, рівень забезпечення навчальними приміщеннями, гуртожитками, стипендіями, про стан внесення плати за навчання [3]. У цьому ж виданні вміщено звіт профкому [21]. У Полтаві функціонував також і педтехнікум, який видавав «Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова». У першому номері видання вміщено детальний звіт про роботу закладу у першому півріччі 1926 р. [20]. У «Записках Херсонського інституту народної освіти імені Н.К.Крупської» нашу увагу привернула стаття О.Мироненка, який у загальних рисах показав етапи розвитку вишу у 1920-1926 рр. [18]. О.Ткаченко інформував про громадсько-політичну роботу студентів Херсонського ІНО [34], а Н.Солодкий проаналізував роботу гуртка літературної організації «Плуг», що діяв при інституті [32]. «Записки Харківського інституту народної освіти ім. О.О.Потебні» містять статтю А.Зільберштейна, присвячену факультету політичної освіти [11]. П.Кононенко на сторінках збірника Ніжинського ІНО поділився досвідом організації педпрактики у цьому виші [14].

Розвиток і досягнення вищої школи висвітлювалися також на сторінках журналів «Путь просвещения», «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Робітнича освіта», «Студент революції», «Краєзнавство», які є предметом окремого дослідження.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. було створено низку праць, які, незважаючи на свою ідеологічну заангажованість, містили цінний різноплановий матеріал, дозволили з'ясувати повсякденне життя студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні / М.О.Авдієнко. – Харків: ЦСУ, 1927. – 106 с.
2. Автухов И.Г. Организация и методика работы в высшей школе / И.Г.Автухов, И.Т.Огородников, И.А.Хаит. – М.: Учпедгиз, 1934. – 168 с.

3. Адміністративно-господарче життя Полтавського ІНО за 1926/27 академ. рік // Записки Полтавського інституту народної освіти за 1926-1927 ак. рік. – Полтава, 1927. – Т.IV. – С.189-200.
4. Ахматов Л. Українська контрреволюція на культурному і літературному фронті: Передмова на процесі СВУ / Л.Ахматов. – Харків: Юр. вид-во Наркомюсту УСРР, 1930. – 48 с.
5. Бейлин А.Е. Кадры специалистов СССР: их формирование и рост / А.Е.Бейлин. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР, тип. изд ДЕРЭМЕС, 1935. – 420 с.
6. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти / В.Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1927. – Т.2. – С.15-24.
7. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві / Ф.Голуб. – Б.м.: Держ. вид-во України, 1929. – 60 с.
8. Гринько Г.Ф. Очерки советской просветительной политики / Г.Ф.Гринько. – Харьков, 1923. – 194 с.
9. Дізель С. Боротьба за вищу школу. Реконструкція вищої школи і комсомолу / С.Дізель, В.Баумштейн. – Харків, К.: Молодий більшовик, 1931. – 180 с.
10. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Яків Звігальський, Микола Іванов; Народний комісаріат освіти УСРР. – Б.м., б.в., 1927. – 410 с.
11. Зільберштейн А. Факультет Політосвіти Харківського ІНО / А.Зільберштейн // Записки Харківського інституту народної освіти ім. О.О.Потебні. – Харків, 1926. – Т.1. – С.119-133.
12. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні / М.Зотін. – Харків: Держ. вид-во України, 1926. – 216 с.
13. Иоффе Г.В. Производственная практика и производственный стаж как важнейшие факторы связи школ с производством / Г.В.Иоффе. – М., Л.: ВСНХ, Центр печати СССР, 1926. – 94 с.
14. Кононенко П. Безперервний педпрактикум і участь ІСВ в роботі масової школи / П.Кононенко // Записки Ніженського інституту соціального виховання / [за ред. О.Воробйова і М.Петровського]. – Ніжен, 1931. – Кн.XI. – С.98-104.
15. Крамская З. Краеведение на школьных отделениях педтехникумов / Зоя Крамская [репринт. стаття] // Историко-педагогичний альманах: зб. наук. пр.– Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П.Тичини, 2012. – Вип.1. – С.104-107.
16. Луначарский А. Проблемы народного образования: сб. ст. / А.Луначарский. – 2-е изд. – М.: Работ. просвещ., 1925. – 224 с.
17. Марков В.Н. Советская система народного образования УСРР (материалы к истории развития системы народного образования УССР) / В.Н.Марков. – Саратов: Кратпросторг, 1928. – 65 с.
18. Мироненко О. Головніші етапи з історії Херсонського інституту народної освіти імені Н.К.Крупської / О.Мироненко // Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н.К.Крупської. – Херсон, 1926. – Ч.1. 1925-1926 академ. рік. – С. 9-13.
19. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О.Полоцький. – Харків: Держ. вид-во України, 1929. – 113 с.
20. Полтавський педагогічний технікум ім. Михайла Драгоманова в 1926 році (перше півріччя) // Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. – Полтава, 1926. – №1. – С.8-13.
21. Робота профкому у 1926/27 учбовому році // Записки Полтавського інституту народної освіти за 1926-1927 ак. рік. – Полтава, 1927. – Т.IV. – С.227-233.
22. Ряппо Я. В защиту советской высшей школы / Ян Ряппо. – Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. – 26 с.
23. Ряппо Я. Реформа высшей школы в годы революции (1920-1925): сб. ст. и доклад. / Я.Ряппо. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 156 с.
24. Ряппо Я. Советская профессиональная школа: её место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве / Я.Ряппо. – Харьков: Госиздат Украины, 1926. – 52 с.

25. Ряппо Я. Технікуми України – вища школа / Я.Ряппо. – Харків: Держ. вид-во України, 1927. – 28 с.
26. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я.Ряппо. – [Харків]: Книгоспілка, 1928. – 113 с.
27. Ряппо Я.П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти / Я.П.Ряппо. – Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. – 42 с.
28. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції / Я.П.Ряппо. – Б.м., б.в., 1927. – 126 с.
29. Ряппо Я.П. Радянське студентство (характеристика вузів України) / Я.П.Ряппо. – Харків: Держ. вид-во України, 1928. – 48 с.
30. Скрипник М. Нові лінії в національному будівництві / Микола Скрипник. – Харків: Держ.вид-во України, 1930. – 64 с.
31. Скрипник М.О. Вибрані твори / [упоряд.: І.Ф.Курас (кер.), С.С.Діброва, Б.І.Канцелярук та ін.]. – К.: Україна, 1991. – XVIII с. +617 с.
32. Солодкий Н. Літ. гурток «Плуга» ХІНО / Н.Солодкий // Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н.К.Крупської. – Херсон, 1926. – Ч.1. 1925-1926 академ. рік. – С. 72.
33. Столяров Я.В. Организация учебно-методологической работы в институтах / Я.В.Столяров. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 94 с.
34. Ткаченко О. Громадська праця студентів ХІНО / О.Ткаченко // Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н.К.Крупської. – Херсон, 1926. – Ч.1. 1925-1926 академ. рік. – С. 68-70.
35. Толстов С.П. Студенчество и краеведение / С.П.Толстов. – М.: Центр. бюро краевед., 1930. – 31 с.

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Кучеренко А.А.

Події революції 1848 р. в Австрії не тільки спричинили скасування кріпацтва, але й засвідчили, що на політичну арену в Галичині вишли два народи – поляки і українці, які прагнули принаймні автономії. Надання автономії окремим територіальним утворенням у середині держави, як свідчить історичний досвід, часто є тривалим процесом. Він переважно сприяє економічному розвитку регіону, однак інколи може спровокувати міжнаціональні, політичні чи релігійні конфлікти.

Окремі аспекти надання автономії Галичині висвітлювалися у працях О. Аркуші, М. Бобжинського, В. Кульчицького, М. Стахіва, Л. Цегельського, О. Щепановського та інших. Оскільки процес базувався головним чином на неформальних домовленостях уряду та представників панівних класів і не отримав чіткого юридичного оформлення тому в науковій літературі питання легітимації автономії достатньо часто оминаються. Дана розвідка присвячена аналізу тих подій та окремих законодавчих актів Австрії, які дають нам підстави стверджувати, що Галичина отримала часткову автономію у складі Австро-Угорської монархії.

Перш за все маємо відзначити, що науковій літературі є значні розходження щодо того, коли саме почався процес надання Галичині автономії. Частина дослідників вважає, що це відбулося ще у 1860 р. (М. Калас), інші називають 1861 р. (Т. Мацієвський, Н. Ястребов, В. Куманецький) чи 1866 р. (Є. Топольський, М. Стахів, Н. Григорів), решта вказує на 1867 р. (А. Дубковська, Я. Жарин, Т. Батенко). Ми схильні вважати, що Галичина отримала автономію у 1867 р., коли було юридично оформлено перетворення Австрії в дуалістичну монархію. Оскільки саме після 1867 р. ліквідовано поділ Галичини, проведено реформу місцевої адміністрації, польська мова запроваджують як офіційна, розпочався процес витіснення з посад урядовців німецької та

української національностей, у Ягеллонському (1867) і Львівському (1875) університетах засновано кафедри історії Польщі.

Щодо причин появи автономії у науковців не має значних розходжень. Як зазначив польський історик та політолог Г. Верещицький після укладення дуалістичної угоди стосунки в Угорщині досить швидко стабілізувалися [1]. В Австрії рівновага сил була порушена. Тож Відень був змушений шукати внутрішніх союзників для відновлення втраченої рівноваги. Львівський історик М. Мудрий цілком слушно зазначав, що забезпечення цілісності імперії вимагало створення багатоступінчастої ієрархічної системи регулювання міжнаціональних відносин, необхідним елементом якої було надання окремим територіям певної внутрішньої автономії. На його думку, серед двох національностей Галичини поляки, без сумніву, становили більш політично організовану та національно свідому силу, а тому “Австрія, зазнавши поразки у війні з Пруссією та переживаючи загострення національних суперечностей у країні, була змушена шукати прихильності поляків ціною віддання їм Галичини. Підтримуючи українців, Австрія набула б собі ще одного могутнього ворога – польський загальнонаціональний рух” [2]. Передумови надання Галичині автономії виникли ще в серпні 1859 р. коли уряд А. Баха пішов у відставку, а його місце зайняв поляк, граф А. Голуховський [3]. У складний для держави час, під впливом нового прем’єр-міністра, імператор 20 жовтня 1860 р. видав конституційний документ, відомий як жовтневий диплом. Ним було передбачено цілий ряд привілеїв для Угорщини, а також проведення реформ з метою перетворення Австрії у федеративну державу, передбачалась участь крайових сеймів в ухваленні законів [4]. Однак, в повному обсязі цей диплом не був впроваджений в життя.

Після провалу чергової спроби відродження польської державності, яка була здійснена у 1863-1864 рр. на землях, що були під Російським пануванням Відень був змушений вжити рішучих заходів для забезпечення лояльності до монархії польського населення Галичини [5]. Спочатку поляки пропонували Цісарю корону Польщі в обмін на самостійну державу. Та зважаючи на нестабільність в інших регіонах Австро-Угорщини, це було неможливе, тому вони стали на шлях поступового розширення автономії Галичини. Провідниками цієї концепції взаємин виступили ідеологи консервативного крила польської буржуазії – «станьчики» [6]. Л. Цегельський писав про зміст домовленостей поляків і Відня наступне: “Відень зробив з польськими панамі таку спілку: “польське коло” мало голосувати у Відні за всім, чого пожадає цісарське правительство, а за се то правительство віддало польським панам Галичину в політичну оренду” [7]. А “ціною, якою австрійський уряд купував собі прихильність поляків, були українці в Галичині” вважав український правник і суспільно-політичний діяч доктор М. Стахів [8].

Свідченням польсько-австрійського порозуміння стало повторне призначення в 1866 р. галицьким намісником А. Голуховського. Воно відбулося всупереч гучним протестам українців. Більше того А. Голуховський перед своїм призначенням у 1866 р. поставив ряд умов на яких він погоджувався очолити край. Зокрема вимагав: ліквідації Намісницької комісії у Кракові (тобто скасування існуючого до того часу поділу Галичини); очищення галицької бюрократії (уряд мав прийняти кожну пропозицію намісника щодо усунення урядника, а сам намісник мав би право переводити урядників з місця на місце без згоди міністра); негайного усунення з посад ворогів краю (Зуммера, Вольфарта та ін.); створення нового кадастру та поалагодження сервітутних справ; єдиної та послідовної політики щодо галицьких українців; реорганізації жандармерії; запровадження польської мови у всій внутрішній адміністрації краю та ін. Уряд змушений був пристати на ці умови. Вже у січні 1867 р. було ліквідовано Намісницьку комісію в Кракові (яка діяла з 1860 р.), що покляло край побоюванням поляків перед поділом Галичини. Завдяки зусиллям намісника впродовж кількох місяців було полонізовано адміністративний апарат. Звільнення торкнулися головно чиновників-австрійців (які чисельно переважали), однак зачепили й українців (яких і так було не багато). Польська мова запроваджена у всій внутрішній адміністрації краю. Фактично новому наміснику уряд дозволив використати два роки свого перебування при владі для перетворення Галичини на польську автономію. Російський науковець проф. Н. Ястребов писав: “Жодна з ненімецьких народностей Австрії не домоглася такого

визнання своїх прав, у тому числі і мовних, в межах займаної нею території, якого домоглася польська народність” [9].

З того часу вплив польських політиків у державі різко зріс. Після отримання Галичиною автономії у 1867 р., поляки обійняли вищі посади не тільки краю, а й держави. Наприклад, у 1895-1897 рр. президентом кабінету міністрів (прем'єр-міністром) був граф К. Бадені (одночасно він обіймав посаду міністра внутрішніх справ), А. Голуховський був міністром закордонних справ, а Е. Рітнер – міністром для Галичини (ним завжди був поляк). Окрім вище зазначених, у період з 1871 по 1918 рр. міністрами в Австрійському уряді були поляки К. Грохольський, Й. Унгер, Ф. Земляковський, Ф. Залеський, А. Яворський, Л. Білінський, М. Бобжинський та багато інших. Хоча, за свідченнями самого М. Бобжинського, Галичина не отримала того, на що сподівалась: повного самоврядування і автономії, та була змушена задовольнитися самоврядуванням лише у певних галузях (як то шкільництво, місцеве господарстві, порядок проведення виборів тощо).

Поляки обійняли не тільки деякі вищі посади в Австрії, майже усі вищі посади краю, а й були службовцями середнього та нижчого рівнів. У праці “Галичина в ХІХ ст.: соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище” її автори висловили думку, що австрійський уряд призначав на більшість адміністративних посад польську шляхту і магнатів задля протиставлення українському національному руху [10].

Польські політики через Галицький крайовий сейм неодноразово намагались провести “резолюцію”, яка б юридично оформила надання Галичині широкої автономії у складі Австро-Угорщини [11]. Спроби розширити та узаконити автономію Галичини не втілились у життя з кількох причин: по-перше, вони не зустріли підтримки в парламенті серед депутатів інших національностей; по-друге, Галичина була дотаційним регіоном, залежним від фінансових вливань з центру; по-третє, проти цього різко виступали українські політики, які побоювались, що поляки, які і так здійснювали керівництво краєм, позбавлять українців решти їх національних прав, а по-четверте, і серед самих польських політиків у цьому питанні не було єдності – деякі з них вважали існуючу місцеву адміністрацію надто консервативною, такою, що гальмувала розвиток краю, а тому не могла здійснювати керівництво ним з розширеними повноваженнями і, по-п'яте, надання Галичині ширшої автономії означало б фактичне утворення союзу вже не двох, а трьох держав і дало б можливість іншим народам імперії вимагати цього ж і для себе.

Однак протягом другої половини ХІХ ст. вносилися зміни в законодавчі акти, що регулювали діяльність намісництва. Його повноваження розширювались. У листопаді 1865 р. вийшов міністерський декрет, за яким мала бути розпочата робота по згортанню окружних управлінь у Галичині. 23 січня 1867 р. вийшло розпорядження міністерства про реформу політичної адміністрації у Королівстві Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським. Згідно цього розпорядження відбулось скорочення політичного апарату Галичини: замість 17 керівників округів та 176 повітових управлінь було призначено 74 повітових старости та ліквідовано намісницьку комісію у Кракові, і всі її справи передано до намісництва у Львові. Розпорядженням від 23 січня 1867 р. було визначено, що крім намісника імператор своєю постановою призначав віце-президентів намісництва, радників двору і радників намісництва. Повітових старост та секретарів намісництва і директорів допоміжних установ при намісництві призначав міністр внутрішніх справ і, нарешті, сам намісник призначав тільки повітових комісарів, канцеляристів [12].

Із запровадженням тільки двох ланок крайового управління: вищої – намісницька влада і нижчої – влади окружного начальника – повітового старости можна говорити про остаточне закріплення трьохступеневої системи адміністрації у Австрії: міністр – намісник – староста. Тим же законом від 19 травня 1868 р. було закріплено існуючий порядок призначення намісника особисто імператором, але з часів автономії при призначенні керівника краю завжди бралась до уваги думка політичної еліти Галичини. Номінація намісника відбувалась тільки за наявної мовчазної чи виразної згоди більшості депутатів крайового сейму і Польського кола у Віденському парламенті.

Одним з найбільш автономних органів Галичини була Крайова шкільна рада Галичини. Її повноваження були ширшими ніж в аналогічних органів управління освітою в інших коронних краях Австрії. Шкільна рада була вищим наглядовим і виконавчим органом у справах шкільництва. Контролював діяльність Крайової шкільної ради Галицький крайовий сейм, але очолював її намісник, крім того ним призначалась і більшість членів ради.

М. Мудрий зробив висновок про те, що “незважаючи на критику, яку зазнавали намісники від українських політичних сил за пропольську позицію, вони були чи не єдиною в Галичині владною інституцією, яка – через необхідність узгоджувати австрійські державні інтереси з польськими національними інтересами – найближче стояла до можливості компромісу з українцями” [2]. Та все ж вважаємо, що практично усі намісники не виконували своєї основної функції – бути посередниками між усім населенням краю і цісарем. Більшість з них лобіювали у Відні виключно польські інтереси, а часто і на шкоду українським. Автономія мала й інші вади. Серед них дуалізм влади: центральної (на чолі з намісником) та місцевої (сейм і крайовий виділ). При чому сейм не мав власних місцевих виконавчих органів і був змушений залучати до виконання своїх рішень державну вертикаль влади (староства) [13-15]. Така організація влади була достатньо дорогою.

Наприкінці XIX ст. Українська національно-демократична партія, очолювана С. Даниловичем, В. Будзиновським, М. Грушевським, К. Левицьким, Ю. Романчуком та ін., стала основною політичною силою українців Східної Галичини. УНДП, окрім іншого, теж вимагала поділу Галичини на дві частини – польську та українську, кожна з яких мала б широку автономію. Місцева влада повністю перейшла до рук польської правлячої еліти, загострюється українсько-польське протистояння. УНДП вимагала рівноправності української мови у всіх сферах державного життя краю, відстоювали запровадження загального і рівного виборчого права, домагалися відкриття українського університету у Львові [16].

Галичинане здобула повної автономії у вирішенні своїх внутрішніх справ і за рівнем політичної незалежності навіть не наблизилася до того статусу, який мала Угорщина. У той же час коронний край Галичини і Лодомерії вирізнявся з поміж інших австрійських країв. На формування персонального складу Галицького намісництва, Галицького сейму, їх окремих підрозділів центральні органи майже не впливали в обмін на лояльність польської верхівки краю.

ЛІТЕРАТУРА

1 Wereszycki H. *HistoriapolitycznaPolski. 1864 – 1918* / Henryk Wereszycki. – [wydaniedrugiepoprawione i rozszerone]. – Paris: Libella, 1979. – 336 s.

2 Мудрий М. Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького крайового сейму (кінець 60-х початок 70-х років XIX ст.) / Мар'ян Мудрий // *Вісник Львівського університету. – Серія історична. Дослідження з історії України. – 1995. – Вип. 30. – С. 47-56.*

3 Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки в XIX ст. Передмова В. Янева. – Мюнхен, 1969. – 119 с.

4 *Duplomcesarski z 20 pazdziernika 1860, Nr 226 D. U. P. urzadzajacywewnetrznestosunkiMonarchii* // Schlichting A. *Ustawyzasadniczecesarstwaaustriackiego / D-r A. Schlichting – Krakow: DrukarniaJ.Fischera, 1885. – XVI + 307 s.*

5 Левицький К. *Історія політичної думки Галицьких українців. 1848-1918 pp.* – Львів, 1926-1927 pp. – Т. 1. – 432 с.

6 Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині напр. XIX – на поч. XX ст. (до 1914 р.) // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 122-131.*

7 Цегельський Л. Проч з куриями! Проч з панованем панів! Нехай живе загальне, безпосереднє, рівне і тайне право голосування! / Л. Цегельський. – Львів: З друкарні Народової (Манецких), 1905. – 56 с.

8 Стахів М. *Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918)* / Д-р Матвій Стахів. – Скрентон: 1958. – Т. 1. – Скрентон: 1958. – С. 79-80.

- 9 Ястребовъ Н. Галиція на канунъ Великой Войны 1914 года. Съкартой Галиціи Буковиньсь Угорской Русью / Н. В. Ястребовъ – Петроградъ: Типографія А. Э. Коллинсъ, 1915. – 148 с.
- 10 Кондратюк О. Галичина в XIX ст. : соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище / Кондратюк О.В., Лепісевич П.М. – Львів: Априорі, 2004. – 60 с.
- 11 Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнародні взаємини (60-70 рр. XIX ст.) // Республіканець. – 1995. – № 1-2. – С. 35-42.
- 12 Szelagowski A. Niemcy, Austria i kwestya polska / Adam Szelagowski. – Warszawa: Druk i Lit. Jana Cotty, 1915. – 97 s.
- 13 Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901 рр. (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 288 с.
- 14 Moklak J. Stanowiskoposłówruskich (ukraińskich) Sejmie Krajowym galicyjskim wobec projektu uustanowienia Rady Szkolnej Krajowej (1866 r.) / J. Moklak // Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych / podred. E. A. Mierzwa. – Piotrków Trybunalski, 2002. – S. 79-89.
- 15 Grodzicki St. Sejm krajowy galicyjski. 1861-1914. – Warszawa, 1993. – 216 s.
- 16 Химка Джон-Пол. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). – К, 2002. – 310 с.

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ: ОСНОВНІ ДОКУМЕНТИ

Міліціна Л.М.

Друга половина XIX – початок XX ст. у Російській імперії, до складу якої у цей час входило місто Маріуполь Катеринославської губернії, є періодом багатьох змін. Ці перетворення стали результатом впровадження тих чи інших законодавчих актів, що торкнулися різних сфер суспільного життя. На цьому тлі не стала виключенням і галузь освіти. На початку пореформеного часу, у 1876 р., у Маріуполі було засновано дві гімназії – Олександрівська чоловіча та Маріїнська жіноча. Оскільки їхнє відкриття є першим досвідом роботи навчальних закладів у середній ланці освіти у місті, розгляд їхньої роботи має значну актуальність для місцевої історії.

Для теми історії розвитку просвітництва у Маріуполі в означений період законодавчі акти становлять великий пласт джерельної бази. Найбільшу важливість для неї мають документи, які дану сферу безпосередньо регулювали. Загальні законодавчі засади, що стосувалися середньої її ланки, за означений період змінювалися двічі – у 1864 та у 1871 рр. Статути мали відмінності, перший можна характеризувати як найбільш ліберальний за весь час існування держави, другий мав більш поміркований характер. Дані документи – нормативна основа формування середньої освіти, до того ж вони містять відомості стосовно багатьох сфер функціонування гімназій, що також обумовлює актуальність розгляду кожного з них.

Наведений факт обумовлює особливу важливість характеристики законодавчого акту – «Высочайше утвержденного Устава Гимназий и Прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения» [2] від 19 листопада 1871 р., що є одним з предметів даного дослідження, відстеження реалізації його положень на конкретному прикладі, та визначення специфіки застосування у Маріуполі. Окрім цього, предметом дослідження є постанова, згідно якої у місті відкривалася Маріупольська Олександрівська чоловіча гімназія – «Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Министерством Народного Просвещения 7 февраля. – Об учреждении в городе Мариуполь мужской Гимназии» [1] від 27 січня 1876 р. Дані два документи являють собою основне законодавче підґрунтя для функціонування першого середнього навчального закладу у Маріуполі. Потрібно зазначити, що директиви постанови про відкриття гімназії у подальшому не змінювалися. Нормативне регулювання різних сфер, яких торкався статут, пізніше зазнавало змін та доповнень через нові імператорські розпорядження, ці документи тут не розглядаються, вони можуть стати предметом окремого дослідження.

«Высочайше утвержденный Устав Гимназий...» 1971 р. та загалом нормативно-правова основа функціонування навчальних закладів зацікавлення дослідників освіти у різні періоди. У дорадянську добу цими питаннями займалися С. Рождественський, В. Фармаковський, В. Чарнолуський, за радянського часу – С. Константинов, Є. Мединський, В. Струминський та інші [12]. У деяких роботах дослідників, що репрезентують сучасний етап історіографії, статут гімназій та прогімназій також виступає як один з предметів дослідження. Праці не особні, проте документ розглядається у контексті різних питань. Потрібно відмітити роботи Л. Прокопенка та В. Денисюка, Л. Гаєвської [3], І. Половко [11]. Оскільки «Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета...» стосується здебільшого місцевої історії, дана постанова досліджувалася значно рідше. Однією з праць, де вона повністю наводиться та розглядається (здебільшого історія документу) є «Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии» Г.І. Нейкирха – її другого директора [6]. Також законодавчий акт коротко згадується О.Ф. Петрашевським у статті «Очерк учебных заведений города Мариуполя» у збірці «Мариуполь и его окрестности» [4, с. 221 – 222]. Джерельну базу роботи становлять безпосередньо устав гімназій та прогімназій 1871 р. та постанова про відкриття Олександрівської гімназії. Також до дослідження залучені звіти даного навчального закладу, які містять багату та унікальну інформацію про різні галузі функціонування гімназії, розподілену по роках.

Характеристика законодавчих актів, на основі яких функціонувала Маріупольська Олександрівська гімназія, здійснюється за допомогою традиційних (класичних) методів та із залученням формалізованих (кількісних) методів дослідження. Серед наукометричних методів, зокрема, застосований контент-аналіз. Він використовується для визначення спрямованості кожного з документів, виявлення аспектів, регулюванню яких приділялася найбільша увага, певних висновків щодо інформаційної місткості їх як джерел.

Маріупольська Олександрівська гімназія була офіційно відкрита 15 вересня 1876 р. Дозвіл про її заснування був оформлений законодавчо 27 січня – 7 лютого 1876 р. [1]. Для цього, поперше, до уряду подавалося клопотання Маріупольської міської ради. Мотиви, на які воно спиралося, уряд визнав «цілком поважними» [6, с. 12]. Далі все вирішувалося на державному рівні. Механізм цього процесу можна назвати ідентичним до нормативного врегулювання питань щодо відкриття навчальних закладів середньої ланки освіти цього типу у інших містах. Міністерством народної освіти подавалася пропозиція на розгляд Державної ради, який відбувався у Департаменті державної економії. За результатом оголошувалася постанова, що імператором затверджувалася до виконання та вносилася до законів Російської імперії. У вигляді відношення попечителя Одеського навчального округу зі сповіщенням про нього законодавчий акт про відкриття у Маріуполі гімназії дістався міста 5 березня 1876 р. [6, с. 12 – 13].

Документ – «Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Министерством Народного Просвещения 7 февраля. – Об учреждении в городе Мариуполь мужской Гимназии» має чітку структуру – вступну частину з описом процесу прийняття, основну частину з двох розділів та висновок про ствердження імператором. Розділи законодавчого акту не мають заголовків, вони нумеровані. На початку першого означено, що заснована у місті Маріуполі (Катеринославської губернії) з 1 липня 1876 р., чоловіча гімназія має працювати на точній основі «Устава и штата Гимназий Министерства Народного Просвещения» від 30 липня 1871 р. [1, с. 56].

Сам законодавчий акт про заснування гімназії доволі стислий та інформативний лише стосовно однієї сфери. Незважаючи на чітке розподілення основної частини на перший та другий розділи, їхня тематика подібна – фінансовий аспект функціонування гімназії. Це яскраво підтверджують дані, отримані за допомогою залучення одного з кількісних методів дослідження – контент-аналізу щодо тексту документа. З 193 слів основної частини 10, 8 % складають поняття пов'язані з фінансовими питаннями. Цікаво порівняти, що такий показник набагато більше інтенсивності прояву слова «гімназія», чи займенників, які використовувались, щоб його замінити. Даний коефіцієнт складає лише 2,5 %. Отже, вирішення проблеми утримання навчального закладу для даного законодавчого акту можна визначити як ключове.

У постанові чітко прописувався початковий капітал на утримання гімназії, що він виділявся місцевим міським товариством – 12 тисяч рублів та державним казначейством – 12 тисяч 360 рублів на рік. Як видно з інформації поданої Г.І. Нейкирхом [6, с. 31] та з офіціальних звітів Олександрівської гімназії, у подальшому показник коштів, виділених міським товариством (вони, згідно закону, йшли як допомога казначейству, а вже потім поверталися), утримувався без змін, суми з державного казначейства дещо змінювалися. Варто зазначити, що ці кошти виділялися у різні роки по-різному – як у меншому, наприклад у 1902 р. [8, с. 10], так і у більшому, наприклад у 1904 р., розмірах [9, с. 10]. Асигновані загалом гроші залежали від залишків за минулий рік, наявності інших джерел фінансування, у тому числі коштів зароблених навчальним закладом – плата за навчання гімназистів, пожертв тощо. Можливий рух залишків штатних сум у загальних рисах також регламентувався «Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета...». Зазначалося, що вони можуть використовуватися за потребами гімназії.

Відкриття Олександрівської гімназії у Маріуполі, що відбулося у 1876 році, припадає на час регулювання середньої ланки освіти «Высочайше утвержденным Уставом Гимназий и Прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения» від 30 липня 1871 р. Як вже зазначалося, документ про її заснування підтверджував, що на основі цього нормативного акту і має функціонувати навчальний заклад.

Статут як документ чітко структурований, має вступну частину та три глави – I (без назви) [2, с. 86 – 95], II – «Пансіони при Гімназіях та Прогімназіях» [2, с. 95 – 97], III – «Права та переваги Гімназій та Прогімназій» [2, с. 97 – 99]. Кожна окрема тема, іноді окремі положення, доволі конкретно визначені окремими параграфами. Причини та необхідність прийняття нового закону обгрунтовані у вступній частині. Він приймався для вирішення тих суперечностей, що вони виникли під час загальних зборів Державної ради при обговоренні проектів про зміни та доповнення до статуту гімназій та прогімназій 19 липня 1864 р. [2, с. 85]. Найбільшу частину інформаційного тексту законодавчого акту складає перша глава. Це підтверджують і класичні, і формалізовані методи дослідження. Зі 132 тематичних параграфів 82 входять саме до цієї частини статуту гімназій – 62, 1 %. До обсягу всього тексту документа (7725 слів) дана глава складає більш ніж 70, 1 %. Термін «гімназія» та похідні від нього слова мають інтенсивність прояву – 4, 2%. Дані контент-аналізу фіксують високу насиченість інформацією щодо регулювання функціонування навчального закладу саме цієї частини тексту законодавчого акту, який розглядається. За змістом також вона є найбільш інформативною для теми. У рамках даного дослідження доцільно висвітлювати саме її, оскільки при Маріупольській гімназії не влаштувався пансіонат, а «Права та переваги Гімназій та Прогімназій», в основному, являють собою деталізацію деяких положень першої глави з акцентом на юридичний бік, або стосуються більш зовнішніх, загальних питань, що безпосередньо до механізму функціонування навчального закладу відношення не мають.

Насиченість та різнобічність сфер, нормативне регулювання яких закріплено у першій главі, підтверджуються її структурою: «Загальні положення», «Навчальна частина», «Учні», «Посадові особи» (є підрозділи), «Педагогічна рада та господарський комітет», «Почесний попечитель гімназії та прогімназії». У розділі «Загальні положення» основна увага приділялася визначенню мети заснування гімназій, їхньому підпорядкуванню, регламентувалися кількість класів, штат, фінансування (без деталізації). У 1803 р. на території Російської імперії вводилися навчально-адміністративні підрозділи, що охоплювали декілька губерній – навчальні округи на чолі з університетами. Одеський навчальний округ був заснований 30 липня 1830 р. [10, с. 1]. За законом гімназії відкривалися «за розпорядженням Міністра Народного Просвітництва». Вони ставали у відомство попечителів тих навчальних округів, де знаходилися [2, с. 86]. До складу саме Одеського навчального округу входили середні навчальні заклади Маріуполя. У статуті гімназій та прогімназій зазначалося кількість класів, що належить мати кожному з видів цих навчальних закладів: гімназія – 7 (підготовчий не рахувався), прогімназія – 4 [2, с. 86]. Олександрівська гімназія з початку свого існування налічувала чотири класи, з кожним роком вона доповнювалася наступним – вищим. На початок 1880 – 1881 навчального року кількість гімназичних класів стала повною – 8 [6, с. 21]. У 1875 р. відбулися зміни у законодавстві – до регламентованих статутом

додавався восьмий клас, структура гімназії у Маріуполі вже підпадала під це нововведення. Наступні її зміни пов'язані з відкриттям першого паралельного класу у 1899 р. [7, с. 4].

Навчальний процес найбільш щільно регулювався розділом «Навчальна частина» статуту гімназій. Тут зазначалися предмети, які мали викладатися у навчальному закладі: Закон Божий, російська мова з церковно-слов'янською та словесність, основи логіки, латинська та грецька мови, математика, математична географія та фізика з коротким природознавство (у Олександрівській гімназії – фізика), історія, географія, німецька та французькі мови, чистописання [2, с. 87]. Одна з іноземних мов – французька чи німецька – вивчалась за бажанням, якщо викладалась грецька мова. У Олександрівській гімназії використовувався саме такий варіант, про це свідчать звіти навчального закладу [7, с. 37]. Факультативно викладалися креслення, малювання, музика, танці (це регламентувалося у примітках до параграфу закону), спів, гімнастика. Кількість уроків визначалася навчальними планами Міністерства народного просвітництва, але на основі таблиці, що йшла у додатку до статуту гімназій.

Розділ статуту, який стосувався учнів, являє собою законодавчу основу для таких питань, як: вимоги до дітей, які поступали до навчального закладу, строки прийому, одяг, розміри плати за навчання та звільнення від неї, причини відрахування, іспити, заохочення тощо [2, с. 88 – 90]. Частина, що вона присвячена регулюванню роботи викладачів та інших штатних одиниць, диференційована за підрозділами, кожен з яких присвячений певній посаді чи групі посадових осіб. Тут зазначалися вимоги, обов'язки, права – робота директорів, інспекторів, викладачів дорівнювалася державній службі, можливість поєднання предметів, особливості призначення утримання [2, с. 90 – 93]. Ця загальна інформація є досить важливою з історії розвитку гімназій, для теми біографій викладачів вона також має певне значення. Конкретну інформацію по персоналіях, пов'язаних з Маріупольською гімназією, містять розділи «Про викладацький склад» звітів гімназій та особливо багаті на фактичний матеріал «іменні» списки. Величезний обсяг відомостей включають у себе циркуляри по Одеському навчальному округу, що являють собою збірки директивних розпоряджень для виконання на місцях. У Маріупольському краєзнавчому музеї наявні ці видання за 1867 – 1916 рр., (окрім 1869, 1871, 1872, 1880, 1885, 1891, 1893, 1895, 1899, 1905, 1910 рр.). Факти про викладачів маріупольських гімназій містяться у розділах, присвячених «движенням по службе» та у наказах попечителя округу [5, с. 75].

Підсумовуючи огляд основних документів, що являють собою законодавче підґрунтя функціонування Маріупольської Олександрівської гімназії, потрібно зазначити, що ними регулювалися практично всі сфери її роботи. У постанові про відкриття фіксувалася нормативна основа – статут 1971 р., регламентувався механізм фінансування. Сам «Высочайше утвержденный Устав ...» визначав структуру гімназії, особливості навчального процесу, програму, вимоги до учнів, їхні права, засади формування штату, роботу посадових осіб та інші питання. Також дані документи є досить інформативними джерелами з різних аспектів її історії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Министерством Народного Просвещения 7 февраля. – Об учреждении в городе Мариуполь мужской Гимназии. – 27 января 1876 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1878. – Собр. 2. – Т. 51: 1876 г. – № 55521. – С. 56.

2. Высочайше утвержденный Устав Гимназий и Прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения – 30 июля 1871 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Собр. 2. – Т. 46: 1871 г. – Отд. 2. – № 49860. – С. 85 – 99.

3. Гаєвська Л. Державно-громадське управління освітою: теоретичний аспект / Л. Гаєвська // Вісник НАДУ. – 2007. – № 4. – С.37 – 47.

4. Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1892. – 530 с., ил.

5. Міліціна Л. Розвиток освіти у Маріуполі у другій половині XIX – на початку XX століття: основні категорії опублікованих джерел / Л. Міліціна // Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: результати дванадцятої міжнародної конференції: збірник наукових праць (14 грудня 2015 р.). – К: «Аграр Медіа Груп», 2015. – С. 73 – 77.

6. Нейкирх Г.И. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии / Г. И. Нейкирх. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1881. – 37 с.

7. Отчет о состоянии Мариупольской Александровской гимназии за 1899 гражданский год. – Мариуполь, 1900. – 80 с.

8. Отчет о состоянии Мариупольской Александровской гимназии за 1902 гражданский год. – Мариуполь, 1903. – 107 с.

9. Отчет о состоянии Мариупольской Александровской гимназии за 1904 гражданский год. – Мариуполь, 1904. – 75 с.

10. Памятная книжка Одесского учебного округа. – Ч. 1, 2. – Одесса, 1914. – 499 с., алф. ук.

11. Половко І. Статути в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на українських землях у складі російської імперії у XIX ст. [Електронний ресурс] / І. Половко. – Режим доступу: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/321/app-37_Polovko_I_V_%28371-380%29.pdf?sequence=1

12. Прокопенко Л., Денисюк В. Досвід розвитку державно-громадського управління освітою в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / Л. Прокопенко, В. Денисюк. – Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02%289%29/11pllori.pdf

СТАТИСТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Піддубний С.А.

Грунтовні наукові дослідження мають широку джерельну базу, яка є відображенням мети і завдань науковця. Політологічні дослідження, як і історичні, мають широкий спектр джерел, які за формою та змістом поділяються на наступні групи:

- Нормативно-правові акти;
- Регламентаційні акти;
- Діловодна документація;
- Статистичні матеріали;
- Періодичні та аналітичні видання;
- Матеріали соціологічних досліджень;
- Медіа матеріали;
- Матеріали особистого походження.

Використання широкої групи вищезазначених джерел робить наукову розвідку більш об'єктивною, повноцінною, аргументованою, забезпечує, за рахунок залучення нових джерельних матеріалів, новизну та унікальність.

У політологічному дослідженні кожна група джерел допомагає розкрити окремі аспекти наукового пошуку. Якщо законодавчі, регламентаційні та нормативні акти є фундаментом для аналізу механізмів функціонування політичних інститутів і визначають вектори політичного процесу, а епістолярна спадщина є приватним і суб'єктивним сприйняттям тих чи інших дій влади. Статистична інформація є відображенням та ілюстрацією ефективності реалізованої, як приклад, сімейної політики України на різних рівнях суспільно-політичного життя. Тому в політологічному дослідженні необхідно використовувати матеріали статистичних досліджень, зрізів та прогнозів.

З теорії статистики визначаємо, що об'єктом статистики є суспільство, явища й процеси суспільного життя [3, с. 23], які в свою чергу виступають підґрунтям формування та функціонування політичних інститутів. Загалом політичні процеси, а саме трансформація сімейної

політики чітко відображається в статистичних даних, які базуються на статистичних показниках соціально-демографічного стану України.

Статистичний показник - це кількісна оцінка властивості досліджуваного явища. В залежності від цільового призначення, статистичні показники ділять на обліково-оцінні ТА аналітичні. Обліково-оцінні показники характеризують розмір якісно визначених соціально-економічних явищ і процесів в конкретних умовах місця і часу. В залежності від специфіки досліджуваного явища, обліково-оцінні показники відображають або об'єми їх розповсюдження в просторі, або досягнені рівні розвитку на певні моменти часу.

За своєю архітектонікою статистичний показник складається з двох частин. Перша частина виражає суть поняття, а друга характеризує його величину. Наприклад, чисельність населення України на 1 січня 2016 р. становила 42,7 млн. осіб (без урахування населення на тимчасово окупованих територіях) [1]. Тут чисельність населення України є першою частиною, а 42,9 млн. осіб - другою частиною статистичного показника [4, с. 9].

Під час дослідження сімейної політики, а особливо соціального захисту сім'ї, ми повинні використовувати дані статистичного спостереження. Для цього в Україні існує Державна служба статистики (Держстат), яка відслідковує динаміку якісно-кількісної зміни демографічного стану. За даними Держстату ми відслідковуємо поступове зменшення чисельності населення України, і однією з проблем цього негативного процесу є деформація і зміна структури та мети існування української сім'ї.

Статистична інформація в Україні поділяється за принципом регіональних джерел надходження інформації. Є загальноукраїнський, обласний та місцевий (районний, міський) рівень статистичного спостереження. На прикладі Донецької області можемо вибудувати чітку структуру статистичних державних органів. Державна служба статистики в Донецькій області представлена Обласним статистичним відділом при державній адміністрації. На рівні міст обласного підпорядкування діють управління статистики при органах місцевого самоврядування. У районах статистичні органи функціонують у вигляді відділів, управлінь, департаментів тощо. Але назви і структура статистичних органів не змінюють головну мету їх діяльності – спостереження за змінами показників життя суспільства і держави. На допомогу органам статистики в першу чергу стають дані державних органів реєстрації актів цивільного стану, територіальних відділів Міністерства внутрішніх справ, лікувальних і навчально-виховних закладів, органів соціального захисту тощо.

У політологічному дослідженні використовуємо різні рівні статистичних досліджень від загальноукраїнських до місцевих, що дає більшу можливість для аналізу, співставлення показників і виявлення розбіжностей, особливостей та подібностей тих чи інших процесів та прогнозування подальших тенденцій розвитку об'єкту дослідження. Під час аналізу сімейної політики України ми використовуємо соціальну статистику, яка працює з соціально-демографічними показниками. Основними об'єктами спостереження статистичних органів є демографічна ситуація в регіонах країни і Україні в цілому (демографічний паспорт), а саме народжуваність, смертність, тривалість життя, статеві-вікова структура, працездатність, рівень захворюваності тощо.

У аналізі соціального захисту сім'ї головними для нас є статистична інформація з питань:

- шлюбності;
- розлучуваності;
- кількісно-якісного складу сімей;
- кількості дітей;
- рівня забезпеченості сімей;
- усиновлення та опікунства;
- рівня соціальних стандартів та гарантій;
- інвалідність дітей;
- здоров'я, освіта та відпочинок членів сім'ї.

На прикладі статистичної інформації (надана Міським управлінням статистики на вимогу Відділу у справах сім'ї та молоді Виконавчого комітету Маріупольської міської ради) на перший квартал 2015 року в Маріуполі проживало 151 тис. сімей, з яких 81 тис. має дітей. Багатодітних сімей безпосередньо в місті нараховується 1638 загалом, у яких виховуються 5709 дітей. У селах, що підпорядковуються Маріупольській міській раді, нараховуємо 54 сім'ї, у яких виховується 213 дітей. Ці дані свідчать, що кількість дітей в сільських багатодітних сім'ях більша, ніж в міських.

Статистична інформація ілюструє як позитивні, так і негативні тенденції функціонування сім'ї в сучасних умовах (на прикладі території підпорядкованій Маріупольській міській раді на 1 квартал 2015 року), а саме кількість неповних сімей (6524), сімей, у яких один з подружжя позбавлений батьківських прав (182), сімей, де діти перебувають по заяві батьків в інтернатних закладах (366). Отже, статистична інформація дозволяє оцінити ефективність як державної політики у сфері захисту членів сім'ї, так і стан сім'ї в цілому, як малої соціальної групи.

В нових умовах суспільно-політичної кризи та проведення антитерористичної операції (АТО), окупації частини території Донецької і Луганської областей, Автономної республіки Крим постають нові актуальні об'єкти статистичних спостережень: кількісно-якісний склад сімей внутрішньо переміщених осіб (ВПО), сімей, члени яких є учасниками або постраждалими (загиблими) внаслідок проведення АТО, кількість сімей, де один з членів є безробітним, інвалідом або трудовим мігрантом.

За статистикою в Україні налічується 2 мільйони внутрішньо переміщених осіб, які утворюють майже 1 мільйон сімей. У Маріуполі, який безпосередньо близько знаходиться до лінії конфлікту, кількість сімей ВПО на 1 квартал 2015 року налічує 27170, у яких виховується 7442 дітей. Всі діти охоплені соціальною допомогою, отримують освітні і здоров'язберігаючі послуги.

В умовах погіршення умов життя більшість українських сімей потрапило в групу соціально вразливих. Це спричинено інфляцією, військовою агресією та згортанням частини соціальних програм державою, хоча майже 177 тис. жителів Маріуполя отримують пільги, соціальну допомогу та субсидії станом на 2015 рік. За офіційною статистикою на середину 2015 року в Маріуполі 6341 сім'я опинилися в складних життєвих умовах, у співвідношенні - це 1/4 від загальної кількості сімей міста. Наведений факт є підтвердженням неефективності державної політики соціального захисту сім'ї та потреби у науковому дослідженні проблеми реформування системи соціального захисту сім'ї в умовах трансформації суспільства.

Статистична інформація формується в більшості через державні органи, а це є фактором суб'єктивності показників. Держава завжди буде захищати свої інтереси. Якщо в поточних звітах відображаються приблизно реальні цифри, то найбільш непрозорими є дані перепису населення 2001 року, частина матеріалів якого є державною таємницею, особливо на місцевому рівні. Тому, щоб протидіяти фальсифікації і непрозорості статистичних даних, використовують альтернативні методи збору інформації: опитування, анкетування населення. Цей вид збору статистичної інформації дає можливість порівняти офіційну статистику з результатами безпосереднього анкетування груп населення.

Прикладом опитування і анкетування слугують мультиіндикаторні кластерні дослідження, які проводяться під егідою міжнародних та міждержавних організацій. Основним їх завданням є щоб здійснення зовнішнього неупередженого моніторингового зрізу соціально-демографічної ситуації, морально-психологічної атмосфери і політичної активності населення. Для дослідження сімейної політики України цікавими є результати опитувань, які стосуються морально-психологічного ставлення населення до сім'ї та шлюбу. Наприклад в оцінці задоволення життям у українців в 2012 році задоволення сімейним життям було на рівні 84,1% у жінок та 81,1% у чоловіків, що було одним з найвищих показників серед інших (здоров'я, спілкування, робота, оточення тощо). Цікавим є той факт, що задоволеність доходами склали найнижчий відсоток, а саме на рівні 44,4 у чоловіків і жінок. Це дає змогу зробити висновок, що матеріальне питання не відіграє вирішального значення у існуванні самої сім'ї, хоча не є останнім у факторі планування дітей та укладання шлюбу [5, с.251- 252].

Отже, статистична інформація є важливим джерелом у науковому дослідженні соціального захисту сім'ї та сімейної політики загалом. Статистична інформація ілюструє кількісно-якісні показники соціально-демографічної ситуації, надає змогу провести паралелі у часі та просторі, зробити аналітичний зріз щодо різних галузей соціального захисту, відображає відповідність деклараціям і реальним діям держави в умовах постійної трансформації суспільства. Для попередження суб'єктивних факторів статистичних даних під час наукової розвідки слід проводити паралельні незалежні опитування та анкетування населення, які поглиблюють знання та виявлять місцеву, статеву, вікову специфіку об'єкту дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографічний паспорт України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник / Державна служба статистики України / О.О. Кармазіна. – К.: Держаналітінформ, 2014. – 364 с.
3. Мармоза А.Т. Теорія статистики: підручник / А.Т. Мармоза. – [2-ге вид., перероб. та доп]. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 592 с.
4. Ткач Є. І., Загальна теорія статистики: підручник [для студ. вищ. навч.] / Є.І. Ткач, В.П. Сторожук. – [3-тє вид.] – К.: «Центр учбової літератури», 2009. – 442 с.
5. Україна. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012 / Державна служба статистики України [та ін.]. – К.: К.І.С., 2013. – 432 с.

К ПРОБЛЕМЕ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗНАКОВ РЮРИКОВИЧЕЙ

Розанов С. И.

Впервые знаки Рюриковичей обнаружены на рубеже XVIII – XIX вв. на древнейших русских монетах, которые окончательно были включены в русскую нумизматическую коллекцию Эрмитажного собрания в середине XIX в. [1]. Присутствие на монетах княжеской эмблемы отводило последней роль общегосударственного символа и уже тогда ставило перед исследователями задачу выяснить происхождение столь важного атрибута политической власти [2].

Два столетия знаки Рюриковичей находятся под пристальным вниманием исследователей восточнославянских древностей (историю изучения, итоги и проблемы, а также библиографию см.: [3; 4; 5]). Засвидетельствованные археологическими находками X – начала XIII в., знаки Рюриковичей являются важным историческим источником, поскольку могут служить средством исторического познания истоков зарождения властных идей и функционирования власти в Древней Руси.

Трудно переоценить их значимость и в контексте эволюции современных символов украинской государственности. Между тем, неоднозначность семантической интерпретации «українського тризуба» свидетельствует о том, что княжеский знак Владимира Великого, принятый Верховной Радой Украины и утвержденный Конституцией Украины в качестве малого Государственного Герба Украины, утратил смысловую корреляцию со своим древним прообразом. В новейшей истории Украины он пережил возрождение уже в новом качестве, символизируя неразрывную связь с традициями государственности Киевской Руси и борьбой за национальную независимость в начале и на протяжении XX в.

Вместе с тем, знак Владимира содержит подтекст древнего языческого символа, непонятный современному человеку, часто становится предметом некомпетентных суждений. Но в попытках объяснения его исходной семантики в последние десятилетия в Украине главным образом преобладал не исторический, а философский подход, идущий от теории к источнику, что вообще нельзя считать научным [6].

Как элемент государственно-правового символизма феномен знаков Рюриковичей находится на пересечении познавательных проблем исторических наук, культурологии и политологии.

Следует признать, что отечественной науке пока не удалось пояснить своим гражданам и мировой общественности древнее смысловое значение важнейшего символа украинской государственности. Происхождение и семантика знаков Рюриковичей по-прежнему остаются актуальной научной проблемой, решение которой может пролить новый свет на события политической истории и культуры Древнерусского государства.

По своей природе знаки Рюриковичей близки к текстам, поскольку изначально предназначены своими создателями для передачи определенной информации. Но не с помощью естественного языка, а посредством графических образов. Как средство визуальной коммуникации знаки Рюриковичей предназначались для репрезентации своих владельцев. Как и любое изображение, они являются набором наиболее характерных черт изображаемого объекта. Проблема семантики знаков Рюриковичей неразрывно связана с определением адекватных моделей интерпретации прообраза, лежащего в их основе, который должен рассматриваться в контексте средневековой ментальности.

В письменных источниках знаки Рюриковичей упоминаются в виде «знамений» и «пятен» (наиболее полную подборку письменных свидетельств из арабо-персидских и древнерусских источников см.: [7]). Но в отличие от упрощенных владельческих знаков парадная символика древнейших русских монет X – XI вв. имеет собственный смысл и свидетельствует о возрастании личной роли их эмитентов не столько как субъектов зарождавшихся феодальных отношений, а, прежде всего, как обладателей верховной власти и социально-правового статуса наиболее влиятельной военной знати.

В культуре Древней Руси возникновение и функционирование знаков Рюриковичей может рассматриваться как коммуникативный процесс семиозиса публичной власти. В методологическом отношении это открывает возможности применения семиотического подхода, эвристический потенциал которого в изучении и реконструкции средневековых образов власти, как отметил С. В. Санников, в настоящее время раскрыт далеко не полностью и позволяет рассматривать процесс формирования знаков власти в транзитивных обществах с точки зрения межкультурной коммуникации [8].

Выявленный на примере древнерусской литературной традиции, иконический принцип образования знака отмечен Ю. М. Лотманом в качестве одной из характерных черт семантического (символического) типа культуры, который в наиболее чистом виде представлен в эпоху раннего средневековья [9]. Как подчеркнул С. В. Санников, принцип фактического подобия означающего и означаемого в полной мере прослеживается и в сфере политических образов [10]. В рамках семантического культурного кода отношение к знаку может быть дополнено принципами средневекового символизма, изложенными М. Пастуро, и прежде всего, принципом аналогии [11].

На монетах с именем и изображением Владимира (рис. 1, а-г) представлены важнейшие регалии, которые, как и чеканка самих монет, в ментальном контексте средневековья воспринимались как знаки легитимации власти и атрибут богатства и могущества правителя. Нимб вокруг головы князя на монетах II и IV типов (рис. 1, б, г), перешедший с изображения Христа на златниках и сребрениках I типа (рис. 1, а), подчеркивает святость Владимира, а богослужебный посох с крестом в навершии способствует восприятию его персоны в качестве божьего помазанника. Высокий головной убор Владимира, украшенный жемчугом, или почти плоская шапочка с крестом в виде стеммы византийских императоров символизируют корону средневековых государей, а плащ (корзно) с круглой фибулой – монаршую мантию.

Рис. 1. Знаки Рюриковичей на древнейших русских монетах X – XI вв. [12]:

а-г – сребреники Владимира Святославича († 1015); д – сребреник Ярослава Владимировича († 1054); е-и – сребреники Святополка Окаянного († 1019).

Происхождению средневековой практики использования трона в качестве знака власти предшествовали германская языческая традиция восседания главы дома на особом, «почетном» возвышении, библейский образ трона царя Соломона и курульное кресло римских магистратов [13]. Девиз «Владимир на столе» является текстуальным знаком верховной власти. Он изначально присутствует на оформленных по византийскому образцу златниках и сребрениках I типа Владимира и в сочетании с изображением трона, которое появляется на монетах II – IV типов (рис. 1, б-г), символизирует акт интронизации (настоления) как конституирующей процедуры введения правителя во власть (возведения на престол).

Семантически нагруженный личный знак князя над его левым плечом на златниках и сребрениках I типа Владимира является символом монархической власти. Подтверждением тому становится увеличенное изображение знака, сменяющее Пантократора на оборотной стороне монет II – IV типов (рис. 1, б-г), которое М. П. Сотникова справедливо связывает с отказом Владимира от византийского стиля в оформлении русских монет [14]. Из числа вербальных символов, имевших свой акустический образ, семиотический ряд знаков политической власти расширяется принятием Владимиром тюркского титула «каган», который в эпоху каганатов (VII – X вв.) соответствовал царскому величию и давал его обладателю международное признание. Применительно к русским князьям он встречается в целом ряде латинских, восточных и древнерусских источников IX – XII вв. [15].

Меч изначально был знаком военных вождей. Часто он выступал в качестве важнейшей королевской регалии и участвовал в различных церемониях, символизируя высшие судебные полномочия государя и его право распоряжаться жизнью и смертью подданных. Копье у германских народов играло важную символическую и культовую роль (например, копье Одина). На изображениях (печати, монеты, миниатюры) копье было неперенным атрибутом правителя на протяжении всего раннего средневековья. В числе особо значимых инсигний так называемое «Святое Копье» фигурирует в Германии в X – XI вв. [16].

Среди рассмотренных знаков власти не выявлены предметы вооружения правителя Руси. Возможно, их символические изображения следует искать в лично-родовом знаке Владимира. По мнению М. П. Сотниковой, лишь на отдельных экземплярах монет III типа Владимира центральный стержень трезубца «принимает вид наконечника стрелы» [17]. Но в центральном зубце знака на монете 117-1 (рис. 1, в) С. В. Белецкий видит «ярко выраженное копьевидное

завершение», которое считает «чисто декоративным элементом оформления трезубца» [18]. Очевидно, этот элемент изображает наконечник копья листовидной формы, а на монете 89-1 – перо копья удлинненно-треугольной формы (для сравнения см.: [19; 20]). На остальных монетах Владимира он имеет ланцетовидную форму, как на копье св. Георгия сребреника Ярослава Владимировича (рис. 1, д). Изображение центрального элемента знака в виде символического наконечника копья различной формы можно также наблюдать на геральдических подвесках с «трезубцем» Владимира (изображения см.: [21; 22; 23]).

При всей противоречивости сведений об обстоятельствах загадочной гибели князей Бориса и Глеба и закрытости от нас агиографической литературой подлинной истории Святополка Ярополчича, получившего в летописной традиции прозвище Окаянного, княжеский знак на его монетах становится откровением (рис. 1, е-и). Структурно он представляет собой перевернутую букву «П» с нижним отростком по центру. В отличие от языческих знаков Владимира Святославича и Ярослава Владимировича, левый зубец в знаке Святополка трансформирован в широколопастный христианский крест, предметную интерпретацию которого никто не оспаривает [24]. Аналогичный крест изображен над головой хищной птицы на серебряной подвеске X в. из Пскова и псевдодирхеме Ярополка из клада, найденного на о. Готланд (изображения см.: [25]). Правый зубец знака Святополка изображает однолезвийный клинок, а плавная линия, проходящая по нему вдоль образующей контура, – лезвие с характерным для такого типа клинков односторонним скосом у острия.

Впрочем, не придавая изображению никакого предметного содержания, С. В. Белецкий рассматривает их вместе с «узлом-плетенкой» в основании двузубца Святополка как «чисто декоративные элементы оформления знака, не имеющие геральдического значения» [26]. Между тем, абрис однолезвийных клинков неизменно присутствует в знаках Святослава Игоревича, Святополка Ярополчича, Владимира Святославича и его ближайших потомков на древнейших русских монетах X – XI вв., печатях, геральдических подвесках и других предметах. Он обнаружен на восточных монетах в виде контурных граффити рубежа IX – X – начала XI в., причисляемых к наиболее ранним изображениям знаков Рюриковичей [27]. При всем графическом разнообразии боковые зубцы в парадных и контурных изображениях знаков Рюриковичей получались иконографически устойчивыми, поскольку за ними закреплялось строго определенное смысловое значение.

Пока сложно сказать, был ли это однолезвийный клинок скрамасакса, палаша или сабли, кардинально отличающийся от обоюдоострого клинка древнерусского меча. В знаках на печати Святослава Игоревича (рис. 2, а) и древнейших русских монетах X – XI вв. он прямой. В граффити на восточных монетах «контурный рисунок полностью сохранившихся двузубцев ... отличается удлинненными и слегка отогнутыми наружу зубцами» [28]. Подобно граффити на дирхемах родовой знак Рюриковичей выглядит на парадном топорике XI в. из Суздальского Ополя и фрагменте амфоры из Таманского городища конца X – XI в. (рис. 2).

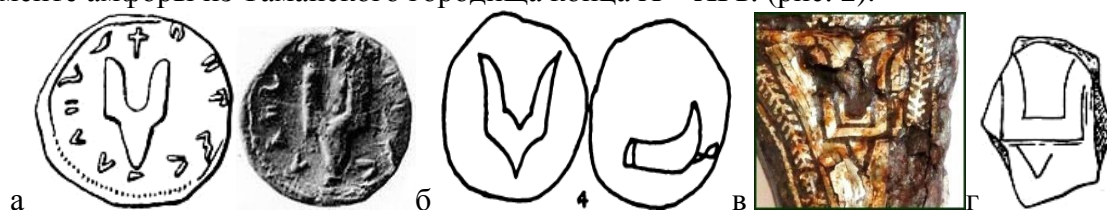

Рис. 2. Изображения родового знака Рюриковичей на различных предметах:

- а – печать Святослава Игоревича († 972) [29]; б – граффити на восточной монете X в. [30];
- в – фрагмент инкрустации парадного боевого топорика XI в. из Суздальского Ополя [31];
- г – фрагмент амфоры из Таманского городища конца X – XI в. [32].

Таким образом, имеются все основания полагать, что центральный элемент в лично-родовом знаке на монетах Владимира Великого символизирует наконечник копья, а боковые зубцы представляют собой изображения однолезвийных клинков, обращенных лезвиями внутрь знака, и являются наследуемым признаком в знаках Рюриковичей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X-XI веков. Каталог и исследование / М. П. Сотникова. – М.: Банки и биржи, 1995. – С. 128.
2. Толстой И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт графа Ив. Ив. Толстого / И. И. Толстой. – СПб., 1882. – С. 165-186.
3. Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения / А. А. Молчанов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 250-269.
4. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. – Запоріжжя: Дике поле, 2008. – 264 с.
5. Войтович Л. В. Русь: поморські слов'яни чи варяги? / Л. В. Войтович // Проблеми слов'янства. – Вип. 60. – Львів, 2011. – С. 35-36, прим. 20 - 22.
6. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Вказ. твір. – С. 173-174.
7. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. / Б. А. Рыбаков // Советская Археология. – 1940. – №6. – С. 229-230.
8. Санников С. В. Семиозис власти как процесс социальной коммуникации: методологические аспекты (на примере анализа исторических образов власти) / С. В. Санников // Материалы IV международной научно-практической конференции 1-2 декабря 2013 г. – Прага, 2013. – С. 8.
9. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – С. 402-407.
10. Санников С. В. Семиозис власти в семантическом типе культуры: методологические пролегомены / С. В. Санников // СХОЛН. Философское антиковедение и классическая традиция. – Т. 8. – Вып. 2. – 2014. – С. 384.
11. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья. Пер. с фр. Е. Решетниковой // М. Пастуро. – Санкт-Петербург: Александрия, 2012. – С. 7-22.
12. Сотникова М. П. Указ. соч. – С. 15-126.
13. Бак Я. Инсигнии / Я. Бак // Словарь средневековой культуры / [под общ. ред. А. Я. Гуревича]. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 190.
14. Сотникова М. П. Указ. соч. – С. 181.
15. Коновалова И. Г. Древнейший титул русских князей «каган» / И. Г. Коновалова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 228.
16. Бак Я. Указ. соч. – С. 192-193.
17. Сотникова М. П. Указ. соч. – С. 186.
18. Белецкий С. В. Зарождение русской геральдики / С. В. Белецкий // Stratum plus, 2000. – №6. – Санкт-Петербург, Кишинёв, Одесса, Бухарест. – С. 373.
19. Сотникова М. П. Указ. соч. – С. 61.
20. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // А. Н. Кирпичников / Археология СССР: Свод археологических источников. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 5-25.
21. Белецкий С. В. Геральдические подвески древней Руси (новые находки) / С. В. Белецкий // Ладога и Ладожская земля в эпоху Средневековья. – Вып. 4. – Санкт-Петербург: Социальная пропаганда, 2014. – С. 12-54.
22. Белецкий С. В. Новые находки геральдических подвесок X-XI вв. / С. В. Белецкий // Stratum plus, 2015. – №6. Артефакты власти. – Санкт-Петербург, Кишинёв, Одесса, Бухарест. – С. 215-229.
23. Белецкий С. В. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков / С. В. Белецкий // Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. Старая Ладога, 21-23 декабря 2003 г. Сборник статей. – СПб: Нестор-История, 2004. – С. 241-319.
24. Сотникова М. П. Указ. соч. – С. 193.

25. Чернов А. Ю. В старой Ладогe найден герб Рюрика? / А. Ю. Чернов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm> (дата обращения 10.03.2016).
26. Белецкий С. В. Зарождение ... – С. 375.
27. Мельникова Е. А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 245.
28. Мельникова Е. А. Указ. соч. – С. 244.
29. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. В 2-х томах. – Т.1. Печати X – начала XIII в. / В. Л. Янин. – М.: Наука, 1970. – С. 249, 281, №1.
30. Мельникова Е. А. Указ. соч. – С. 245, табл. 2, №4.
31. Официальный сайт Института археологии РАН / [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.archaeolog.ru/index.php?id=2&id_nws=198&zid=9 (дата обращения 10.03.2016).
32. Флёрва В. Е. Граффити Хазарии / В. Е. Флёрва. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – С. 144, табл. XVII, №6.

ПЕРЕЇЗД М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО ЛЬВОВА: ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ

Романцова Н.І.

Сучасні українські історики-грушевськознавці звернули увагу на вивчення питань щодо приїзду М. Грушевського до Львова в 1894 р. Ця подія була важливим аспектом у подальшому розвитку національної історичної науки в Галичині та значним фактором об'єднання наукових кіл Наддніпрянщини та Надністрирянщини. Приїхавши до Львова, Михайло Сергійович був налаштований аполітично, мав виключно наукові плани [3, с. 54]. Зазначені питання знайшли відображення в працях українських дослідників Г. Бурлаки, О. Валіон, І. Верби, Я. Дашкевича, Ю. Макара, В. Наконечного, В. Тельвака, М. Щербак. Вони розглядали причини та обставини від'їзду М. Грушевського до Львова, його ставлення до такої зміни в житті, яка наклала великий відбиток на подальшу наукову діяльність вченого.

І. Верба, висвітлюючи початок наукової діяльності М. Грушевського, розглянув також питання про обставини переїзду молодого вченого до Львова. Сучасний грушевськознавець з'ясував ті аспекти, які обумовили початок львівського періоду наукової діяльності Михайла Сергійовича. І. Верба відзначив, що шлях до Львова відкрився для М. Грушевського ще в 1891 р. за пропозицією його вчителя В. Антоновича, який з певних міркувань відмовився від посади професора у новоствореній кафедрі загальної історії у Львівському університеті на користь свого талановитого учня. Відзначено, що протягом 1892 – 1894 рр. зростав авторитет молодого історика серед галицьких наукових, громадських та урядових кіл Галичини, що сприяло його призначенню на посаду звичайного професора кафедри загальної історії Львівського університету [10, с. 37 -41].

М. Щербак звернула увагу на зіткнення політичних та наукових обставин у житті М. Грушевського при переїзді до Львова. Дослідниця зробила акцент на тому, що Галичина в той час входила до складу Австро-Угорської імперії, тобто М. Грушевський «залишаючись російським підданам, перебував поза сферою впливу російських жандармів» [10, с. 76].

Г. Бурлака, розглядаючи зв'язки М. Грушевського з О. Кониським, звернула увагу на його вплив у питанні переїзду Михайла Сергійовича до Львова. Вона стверджувала, що ця подія була значною мірою наслідком діяльності О. Кониського [1, с. 68].

О. Валіон, відзначаючи внесок М. Грушевського у національно-культурне відродження українського народу наприкінці XIX на початку XX ст., зауважила, що Михайло Сергійович «погодився виїхати до Львова керуючись, насамперед ідеями українського відродження». За словами дослідниці, вчений «розумів, що в Галичині є всі умови для того, щоб створити культурно-науковий осередок відродженського руху, пробудити національну самосвідомість українського народу і поширити їх на всі українські землі ..., у перспективі об'єднати розшматовану Україну» [2, с. 189].

Ю. Макар, висвітлюючи питання переїзду М. Грушевського до Галичини, зауважив, що його ім'я широкий загал українців Буковини вперше почув у квітні 1894 р. Автор статті констатував, що газета «Буковина» повідомляла про радісну новину: «Русини можуть справді радуватися з сего іменування, бо не лиш що молодіж руска дістане в особі професора Грушівського знаменитого і світлого учителя, але єст се ще й перший факт, що для русинів покликано чоловіка споміж їх братів на Україні» [5, с. 340]. Ці слова вказували на те, що українці з Буковини так само, як і галичани завдяки приїзду Михайла Сергійовича до Львова відчули свою єдність зі Східною Україною.

В. Тельвак у розвідці про постать Михайла Грушевського в польській історіографії кінця XIX – XX ст. підкреслив, що «після свого приїзду до Львова М. Грушевський був тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим середовищем». На думку дослідника, певною мірою можливо це пояснити «не стільки фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, скільки тою обставиною, що М. Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери» [9, с. 68 – 69]. Але в іншій праці В. Тельвак констатував, що М. Грушевський «досить швидко пориває з угодовським табором та перетворюється на переконаного опозиціонера, рішучого противника угодовсько-лоялістичної тактики» [8, с. 51].

Я. Дашкевич, аналізуючи діяльність М. Грушевського як організатора української національної науки, стверджував, що 28-річний історик з Києва професор кафедри східноєвропейської історії Львівського університету М. Грушевський опинився у 1894 р. в складних умовах, і, на думку дослідника, «він з'явився з готовими принаймні двома концепціями в голові (це фундаментальна «Історія України-Руси» та Українська Академія наук). Я. Дашкевич вважає, що натхненником цих планів був В. Антонович [4, с. 94].

В. Наконечний, розглядаючи науково-організаційну діяльність Михайла Грушевського у львівський період, відзначив, що коли Михайла Грушевського було «спроваджено до Львова» на університетську кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи», він, на думку сучасного дослідника «розгорнув широку діяльність, що, поза сумнівом, мала всеукраїнське значення, для національної науки й культури. В. Наконечний вважає, що за задумом київської Старої Громади, мав бути «лучником» між обома частинами України, «покрайної кордонами чужинецьких держав. Мав бути тим, хто сприятиме функціонуванню рідної мови в усіх ділянках культурного життя, хто повинен був улисти в галицький рух розуміння всеукраїнської перспективи, надати нових імпульсів національному розвитку» [6, с. 81].

Історіографічний аналіз питання про переїзд М. Грушевського до Львова у 1894 р., свідчить, що сучасні українські вчені різнобічно розглянули цю проблему, намагаючись висвітлити нові аспекти цього питання. Було звернуто увагу на особливу роль відкриття кафедри всесвітньої історії та призначення туди М. Грушевського, який не тільки очолив історичні дослідження, але й утверджував новий формат розвитку національної науки в Галичині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлака Г. Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М. Грушевського) / Г. Бурлака // Український історик. – №3–4 / 1. – 2004–2005. – С. 61–68.
2. Валіон О. Внесок Михайла Грушевського у національно-культурне відродження українського народу в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Валіон // Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексівця / редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексівець, М. М. Алексівець. [та ін.]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5.: Україна – Європа – Світ: сторики-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2ч., ч.1. – С. 187–199.
3. Грушевський М. Лист до О. Кониського. – Львів, 17 листопада 1894 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства Т. І. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто: УІТ, 1997. – С. 54.

4. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 93 – 102.

5. Макар Ю. Михайло Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX століття / Ю. Макар., О. Добржанський // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: “НТШ”, 1994. – С. 340 – 345.

6. Наконечний В. Науково-організаційна діяльність Михайла Грушевського (львівський період) / В. Наконечний // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 81 – 96.

7. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) / О. Романів // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 80 – 93.

8. Тельвак В. Польська грушевськіана кінця XIX – початку XX ст. / В. Тельвак // Український історик. – №3–4 / 1. – 2004 – 2005. – С. 47 – 60.

9. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.) / В. Тельвак // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 67 – 82.

10. Шаповал Ю., І. Верба. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

11. Щербак М. М. Грушевський і жандарми: вчений і система / М. Щербак., Н. Щербак // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 74 – 80.

ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Сапожніков П.Г.

Розглянутий нами період ознаменований значними зрушеннями у сфері охорони здоров'я. Завдяки діяльності земства в місті та в повіті в 1874 р. було відкрито перше стаціонарне лікувальне відділення – Маріупольська земська лікарня. Існуюча раніше тимчасова лікарня припинила своє існування. За відсутністю коштів на будівництво спеціальною будівлі, лікарня розташовувалась в найманій квартирі. Вона була розрахована на 30 ліжок. Поступово кількість стаціонарних пацієнтів довели до 50 чоловік. Мешканці, що мешкали в повіті постійно, обслуговувалися безкоштовно, приїжджі – за певну плату. В 1874 р. вона складала 35 копійок, а з 1880 р. – 50. Територія повіту розділялася на лікарняні ділянки. До 1913 р. їх нараховувалося тридцять чотири. У семи з них діяли земські лікарні (с. Ігнатіївка, с. Павловка, с. Михайловка, с. Малий Янісоль, с. Майорське, с. Максиміліанівка, с. Темрюк)[1, с.124].

17 жовтня 1890 р. в Маріуполі було відкрито лікарський заклад, який утримувався на кошти міста – Маріупольська міська лікарня на 15 койок. Цим благородною справою міська влада відзначила щасливе спасіння імператорської родини під час аварії поїзда в Борках. Спочатку лікарня розташовувалась в пристосованих найманих приміщеннях, де вели прийом лікар та два фельдшера. В 1897 р. було завершено будівництво нового лікарняного приміщення, будівництво якого проводилось за рахунок 30 тис. руб., які на це заповів А.Д. Хараджаєв, та 25 тис. руб. з міського бюджету [3, с.155].

Лікарня складалася з чоловічого та жіночого відділень, розрахованих на 30 койок. Були збудовані операційна, приймальна аптека, кабінет лікаря, інфекційне відділення, палата для венеричних хворих. Допоміжні служби знаходилися в окремому приміщенні.

До початку ХХ ст. ріст населення продиктував необхідність створення нових лікарняних закладів, в тому числі єврейської лікарні, міської амбулаторії, бактеріологічного кабінету, а також військових лазаретів.

Робочі металургійні підприємства обслуговували дві заводські лікарні. В 1913 р. в них працювало 4 лікаря, 8 фельдшерів, 3 акушерки. За законом 23 липня 1912 р. були організовані лікарняні каси, які виконували страхові функції. Їх бюджет формувався з 2% надходжень з заробітної платні робочих і 2/3 цієї суми, яку вносили заводоуправління. З лікарняних кас виплачувалась допомога робітникам, отримавши каліцтво або травму під час виробництва, без втрати можливості продовжувати працювати. При заводі Соїфера діяла фабрична лікарня, персонал якої складав лікар та фельдшер. Відомчі лікарі працювали при залізних дорогах, в Маріупольському порту, при навчальних закладах [2, с. 74].

Також розвивалася галузева медицина. Так, з 1894 р., населенню Маріупольського повіту оказувалася офтальмологічна допомога. Її здійснювали окулісти, які були направлені «Попечительством императрицы Марии Федоровны про слепых». Проте їх фінансування здійснювало земство.

В 1911 р. на узбережжі Азовського моря в дачній місцевості був відкритий перший туберкульозний санаторій, або, як тоді казали «санаторія». Він діяв лише влітку, коли найбільш повно проявлялися лікувальні властивості морського повітря та води. Кошти для утримання цього закладу збиралися на благодійних святах Білої квітки, яке проводило Маріупольське відділення Всеросійської ліги по боротьбі з чахоткою.

Широко розповсюджувалася приватна лікарняна практика. Доктор медичних наук А.І. Марконі і Семенов-Блуменфельд відкрили хірургічні відділення. В 1908 р. почало діяти перше зубне відділення Л.С. Штейнберга. В місті діяло 6 аптек.

В цілому в 1910 р. в Маріуполі працювало 16 лікарів, 23 акушери, 7 стоматологів. В наступні роки збільшилась кількість «вільнопрактикуючих» медиків.

Під час Першої світової війни медичну допомогу пораненим та хворим воїнам організував місцевий комітет Червоного Хреста, очолюваний А.Д. Хараджаєвим. В Маріупольському повіті ним було створено лазарети при заводах Нікополь-Маріупольського товариства і «Русский Провиданс», при акцизному винному складі в селах Михайлівка, Ігнатіївка, Нова Каракуба, Темрюк, на станції Волноваха та при лазареті селянських товариств.

Під контролем земських та міських органів місцевого самоврядування знаходились також питання щодо санітарії та боротьби з епідемічними захворюваннями. Особливу увагу приділяли боротьбі з оспою. Дільничні «оспопрививатели» або фельдшери вели роз'яснюючі роботи і вакцинували населення. У випадку епідемії влаштовувались холерні бараки, лазарети для тих, хто захворів віспою.

Отже, ми бачимо, що в сфері охорони здоров'я в місті простежуються позитивні зміни, і далеко не останню роль тут зіграла Земська управа, інколи виступаючи як ініціатор, а інколи, і як інвестор проектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из ХХІ века / Р.П. Божко, Н.Н. Гашененко. – Маріуполь: Рената, 2008. – 428 с.
2. Божко Р.П. Мариупольский краеведческий сборник / Р.П. Божко – Маріуполь, 2010.
3. Яруцкий Л.Д. Мариупольская старина: Рассказы краеведа / Л.Д. Яруцкий. – Маріуполь: Новый мир, 2008. – 360 с.

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЛОВОДСТВА НА РЕСПУБЛІКАНСЬКОМУ РІВНІ.

Сальнікова Н.В.

Закладання нормативних основ діловодства в Україні у 1920-х рр. відбувалося у контексті політичних трансформацій, що спричинили реформування та корекцію попередніх технологій документування.

Створення нових органів влади та управління вимагало встановлення нових правил організації роботи з документами та документування управлінської інформації. В Україні відчувалася нагальна потреба у правових актах, що регламентували б порядок складання, оформлення офіційних документів. Розпочалося калькування російської моделі діловодства, прийняті в Україні впродовж 1920-1930-х рр. в розвиток відповідних нормативів РСФРР, а згодом й СРСР, нормативно-правові акти, по суті відтворювали повністю тексти, без урахування національної специфіки.

Зрозуміло, що в силу багатьох обставин, діловодство не було серед пріоритетних об'єктів правового регулювання радянської влади в УСРР. Однак відмова від дореволюційної нормативної бази потребувала врегулювання цього питання на принципово нових засадах та організаційного оформлення на державному рівні.

На засіданні РНК УСРР від 22 березня 1921 року наркомун державного контролю УСРР М. О. Скрипнику було доручено терміново розробити проект постанови про створення спеціальної комісії, яка б опікувалася питаннями підвищення продуктивності праці в радянських установах. На першому організаційному засіданні Комісії 29 березня 1921 р. було визначено основні напрями її діяльності, серед яких важливе місце посідало розроблення єдиної системи діловодства для радянських установ на основі вивчення взаємовідносин між ними. Окрім того, Комісія мала видавати збірники законодавчих та адміністративних актів, довідники та іншу літературу.

Робота Комісії розпочалася з обстеження радянських установ, зокрема, наркоматів: юстиції, освіти, соціального забезпечення, праці, зовнішньої торгівлі, внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції. Оскільки обстеження були комплексними, вони включали й питання організації діловодства, а виявлені дані надавалися підкомісії державного діловодства для подальшого опрацювання та обґрунтування вжиття необхідних заходів для покращення організації радянського апарату. Передбачалося створення єдиної системи державного діловодства, що базувалася б на принципах простоти, прозорості, оперативності, контролю виконання документів. До доробку підкомісії слід віднести розроблення форм канцелярських книг, журналів, бланків документів [1, арк. 1].

У складі Комісії задля оперативного виконання завдань було створено дві підкомісії: державного рахівництва та державного діловодства. І хоча підкомісії розпочали роботу 1 липня 1921 року, однак вже у вересні підкомісію державного рахівництва було ліквідовано через недостатню ефективність роботи та відсутність позитивних результатів в її діяльності. Підкомісія державного діловодства продовжувала працювати.

Численні обстеження дозволили підкомісії державного діловодства зробити висновки, що спільними недоліками, які негативно впливали на діяльність установи, є майже повна відсутність контролю стосовно правильного ведення діловодства та низька продуктивність праці.

Важливим моментом у роботі підкомісії на початку 1920-х рр. було узагальнення та осмислення зарубіжного досвіду у сфері діловодства.

Заслуговує на увагу також розроблений підкомісією державного діловодства план підвищення кваліфікації радянських працівників, відповідно до якого функціонували короткотермінові курси діловодів. Загалом Комісії зі спрощення державного апарату було поставлено завдання посилити увагу до підготовки діловодів на курсах, а підкомісії державного

діловодства доручено розробити проект створення спеціального інституту з вивчення діловодства [2, арк. 2-5].

На особливу увагу в контексті вивчення питань нормативного регулювання діловодства на республіканському рівні заслуговує унормування його мови. Одним із перших нормативних актів радянської влади з мовних питань в Україні була постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. «Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською» [3], яка фактично закріпила за українською мовою статус державної. Офіційно курс на українізацію був проголошений XII з'їздом РКП(б) у 1923 р., а матеріалізація рішення цього партійного форуму відбулася в Декреті ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (01.08.1923) [5]. Усвідомлюючи роль діловодства у розвитку мови, цілий розділ декрету було присвячено саме цьому питанню. Зокрема, наголошувалося, що діловодство державних установ впродовж року з дня проголошення декрету переводиться на українську мову у державних відомствах.

Порядок і календарний план переходу на українське діловодство в кожному відомстві визначалися спеціальною інструкцією, затвердженою Раднаркомом, з урахуванням прав національних меншин.

Декретом також було визначено чітку мовну ієрархію в діловодстві. Для губернських установ у листуванні між собою та з центральними органами дозволялося вживати поширену в даній місцевості мову із двох найпоширеніших мов – українську або російську. Діловодство в губернських і окружних органах проводилося переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належала до іншої національності. Районні органи влади листувалися з вищими органами переважно однією з двох найпоширеніших мов, а з населенням – тією мовою, якою велося діловодство в установах району. Для органів влади у міжсоюзних відносинах обов'язковою була російська мова. Відповіді на звернення окремих громадян мали надаватися мовою звернення.

Документи публічно-правового характеру (посвідчення, свідоцтво про освіту, акти громадянського стану, право на проживання та інші) видавалися центральними, губернськими та окружними установами двома найпоширенішими мовами. Документи в округах і районах, чинність яких обмежувалося даною адміністративно-територіальною одиницею, видавалися двома мовами – українською та мовою нацменшини даної округи чи району.

Законодавчі акти та постанови центральних і губернських органів влади було дозволено оприлюднювати двома найпоширенішими мовами: українською та російською. В округах і районах законодавчі акти та розпорядження, а також обов'язкові постанови місцевих органів влади публікувалися двома мовами – мовою більшості даної місцевості й однією з двох найпоширеніших мов.

Як бачимо, декрет був надзвичайно демократичним, оскільки передбачав варіативність у виборі мови діловодства. Проте до ідеї ведення діловодства українською негативно поставилося багато службовців. З огляду на реальний стан українізації та практичну відсутність кваліфікованих кадрів, які б володіли українською, Центральною всеукраїнською комісією по українізації при РНК УСРР було видано спеціальну інструкцію, що передбачала тимчасову двомовність у діловодстві радянських установ, а також дозволяла приймати на роботу працівників, які не володіли мовою, за умови, що впродовж року вони опанують нею.

Однак досягти очікуваних результатів не вдалося, брак кадрів які б володіли українською, призводив до того, що для виконання директив «центру» стосовно ведення діловодства українською, місцева влада була змушена залучати до роботи навіть «класових ворогів» зі знанням мови.

Для покращення ситуації та прискорення темпів українізації постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 року «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату» [6] передбачалося з 1 січня 1926 р. діловодство державних установ перевести на українську мову. Під дію цієї постанови підпадали установи Академії наук, науково-дослідні лабораторії та навчальні заклади.

Вводилися конкретні санкції до порушників та встановлювалася кримінальна відповідальність за опір українізації з боку урядовців постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 6 липня 1927 р. "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури" [4]. Водночас було визнано необхідним, з урахуванням входження УСРР до СРСР, правові акти та інші нормативні документи видавати як українською, так і російською мовами, втім внутрішнє діловодство мало вестися виключно українською.

Співробітників, що не вивчали українську мову або мову відповідної місцевої національної більшості, а також тих, хто негативно ставився до українізації, звільняли без попередження. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови й культури, а для тих, хто не знав мови, організовували спеціальні курси. Спочатку їх проводили після роботи безоплатно, але після 1927р. особи, які не спромоглися вивчити мову, мусли платити за таке навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 124.
2. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 794.
3. Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською: Постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. // Зб. узаконень та розпоряджень Робітн.-селян. уряду УСРР. – 1920. – № 1. – Ст. 5.
4. Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури: постанова ВУЦВК, РНК УСРР від 6 липня 1927 р. . // Зб. узаконень УСРР. – 1927. – № 34. – Ст. 157.
5. Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови: Декрет ВУЦВК, РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. // Зб. узаконень та розпоряджень Робітн.-селян. уряду УСРР. – 1923. – № 29. – Ст. 435.
6. Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату: Постанова ВУЦВК, РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. // Зб. узаконень та розпоряджень Робітн.-селян. уряду УСРР. – 1925. – № 26. – Ст. 202.

ГЕТМАН П. ДОРОШЕНКО В ОСВЕЩЕНИИ РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Тарасов С.В.

Одним из наиболее выдающихся украинских деятелей периода Руины является гетман Правобережной Украины П. Дорошенко, стремившийся к созданию единого Украинского государства, которое должно было быть независимым, либо лишь номинально считаться вассальным по отношению к Турции, или России. Однако, свергнув И. Брюховецкого, гетман не смог надолго объединить Украину. П. Дорошенко вновь мог располагать силами лишь Правого берега Днепра, что усложняло стоявшую перед ним задачу. Задача П. Дорошенко усложнялась и тем, что он не контролировал всего Правобережья.

Гетман не был сторонником России, но он не был и сторонником Польши; кроме того, он являлся яркой и талантливой личностью и был одной из крупнейших фигур периода Руины. Странно, однако, что жизнь и деятельность этого человека нередко проходили мимо внимания русских историков, даже тех из них, которые специально занимались изучением XVII столетия. М. Покровский, не упоминал этого гетмана[9]. И. Розенфельд, в своей монографии также почти не говорил о нем[10]. Вместе с тем, те из русских историков, которые писали о П. Дорошенко (не зависимо от того, принадлежали они, как С. Соловьёв к либеральному, или как Д. Иловайский к охранительному направлению) выработали единый взгляд на деятельность гетмана. Их высказывания по данному вопросу не представляют собой широкого спектра мнений и вполне согласуются друг с другом.

Одним из первых обратился к изучению деятельности П. Дорошенко Н. Устрялов. Он дал гетману краткую, но яркую характеристику. По мнению историка, переговоры, закончившиеся

Андрусовским соглашением, могли бы тянуться гораздо дольше, если бы не вмешательство Турции, причиной которого было «безрассудное честолюбие Дорошенка» [14,с.248].

Гетман считал возможным «самобытное существование» Украины, он мечтал о независимости и от Польши, и от России. Это стремление, а так же горячий темперамент, храбрость на поле боя, ораторский талант привели к тому, что казаки стали смотреть на гетмана, как на второго Б. Хмельницкого [14,с.249]. Н. Устрялов видел в П. Дорошенка виновника «Ужасного волнения» в Украине, которое отозвалось на Дону и Волге. Более того, историк полагал, что сам мятеж С. Разина был инспирирован агентами гетмана [14,с.252-253]. Наследием П. Дорошенка стала «Заднепровская Малороссия, осыпанная пеплом городов, облитая кровью несчастного народа» [14,с.254]. Таким образом, деятельность гетмана резко осуждалась.

М. Погодин коротко охарактеризовал П. Дорошенка, как гетмана, который, предавшись турецкому султану не щадил ни российских, ни турецких владений [8,с.240]. В. Берх в своих монографиях, посвященных царствованию Алексея Михайловича и Федора Алексеевича, рассматривал гетмана П. Дорошенка, как «жоварного честолюбца» [1,с.281;2,с.26], который стал причиной «вторжения турок» [1,с.267].

П. Медовиков, вслед за Н. Устряловым, считал, что П. Дорошенко был человеком мужественным, пылким, хитрым, красноречивым. По его совам гетман казался вторым Б. Хмельницким [6,с.89]. Историк признавал, что П. Дорошенко «составил смелый план, образовать из своего отечества особое государство», которое было бы неподвластно ни Польше, ни Москве [6,с.90].

С. Соловьёв писал о П. Дорошенко в своей многотомной «Истории России» довольно подробно, но это, как правило, лишь факты без оценок. Как обычно, ученый излагал конкретный материал и весьма редко сопровождал свой рассказ суждениями общего характера. Однако, судя по общему тону и нескольким замечаниям, можно сделать вывод, что мнение С. Соловьёва было следующим. Прилуцкий полковник П. Дорошенко был одним из тех представителей казацкой старшины, которые после смерти Б. Хмельницкого стали рваться к власти, не оглядываясь на какие-либо нравственные нормы. Так, например, П. Дорошенко разделался со своим конкурентом С. Опарой с помощью татарских мурз. С. Опара сам хотел отложиться от Польши, сделав ставку на крымских татар, то есть собирался сделать то, что впоследствии совершил П. Дорошенко. Далее Прилуцкий полковник, используя давление татар, добился своего избрания в гетманы [12,с.144].

С. Соловьёв считал П. Дорошенко главным виновником «смуты» и главным виновником того, что Правобережная Украина пришла в запустение и была отдана туркам [12,364;13,с.221]. Единственным положительным следствием деятельности гетмана, по мнению ученого, было то, что П. Дорошенко, сам того не желая померил Польшу и Россию, которые перед лицом турецкой опасности заключили Андрусовское перемирие [12,с.181]. Упреки П. Дорошенко в адрес Москвы, по поводу Андрусовского договора, исследователь объявил несостоятельными [12,с.346].

«Дорого поплатились сваты – Брюховецкий и Мефодий – за смуты; недолго торжествовал и главный ее виновник – Дорошенко», – писал исследователь [12,с.346]. После того, как правобережный гетман разделался с И. Брюховецким, татары поставили в Запорожье нового гетмана – П. Суховеенко. Затем и Д. Многогрешный объявил себя совершенным гетманом. «Малороссия разрывалась», – сделал вывод историк [12,с.365]. П. Дорошенко, несмотря на свои несомненные таланты, был бессилен что-либо изменить. Более того, он, по мнению С. Соловьёва, стал заложником ситуации и собственного окружения [12,с.365].

В. Эйнгорн полемизировал с Н. Костомаровым, полагавшим, что П. Дорошенко был сторонником национальной самобытности Украины. Но политический идеал гетмана «при ближайшем рассмотрении... оказывается далеко не самобытным, а близким к польскому шляхетному строю» [14,с.133]. Таким образом, В. Эйнгорн считал правобережного гетмана последователем И. Выговского не только во внешней, но и во внутренней политике, тем более, что П. Дорошенко соглашался подчиниться королю на условиях Гадяцкого договора [14,с.136].

По мнению В. Сергеевича, П. Дорошенко было все равно с чьей помощью объединять Украину: с помощью России, или с помощью Турции. С этой целью гетман вступил в переговоры с Османской империей и Московскому царству пришлось иметь дело и с поляками и с турками.

Однако, русское оружие, по словам исследователя, «имело преимущество», что привело к Переяславской раде 1674 г. [11,с.87].

Д. Иловайский, полагал, что гетман П. Дорошенко хотел быть вторым Б. Хмельницким. «Он не собирался возвращать Украину в состав Польши, а мечтал о сильном самостоятельном владении, которое равно было бы независимо и от Польши, и от Москвы...» [5,с.241]. Разумеется, Д. Иловайский не мог одобрить внешнюю политику П. Дорошенко, но считал, что обращение гетмана за помощью к Крыму и Турции имело свой исторический прецедент, а именно, деятельность Б. Хмельницкого [5,с.233-234]. Историк разделял мнение С. Соловьёва о последствиях политики П. Дорошенко. Гетман, сам того не желая, примирил Польшу с Москвой [5,с.234].

В. Мякотин, в своей статье для «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» охарактеризовал гетмана следующим образом. Историк считал П. Дорошенко человеком с широкими политическими идеалами и любовью к отечеству. Но личное честолюбие не только уживалось с названными чертами, но и очень часто превалировало над ними [7,с.61]

Но П. Дорошенко сам подорвал свой авторитет. Его власть становилась все более ненавистной народу, и он удерживал ее лишь «путем насилий, доходивших до зверств» [7,с.61]. Деятельность гетмана не только не привела к осуществлению его плана, но и сделала его совсем недостижимым. Правобережье было приведено «в состояние близкое к пустыне и на долгие годы лишилось своего влияния» [7,с.61]

Таким образом, В. Мякотин видел в деятельности П. Дорошенко трагическое противоречие. Силы, которыми он располагал, были не достаточны для того, чтобы выполнить выдвинутую им программу. Гетману пришлось обратиться к иноземной помощи. Как считал историк «это подорвало в корне начатое им дело», так как обратила борьбу украинского народа за свои национальные права в борьбу соседних держав за обладание Украиной. При этом, на территорию последней вторгся новый и грозный враг в лице турок [7,с.60].

Таким образом, обзор российской историографии 2-й половины XIX - начала XXст. показывает, что взгляды русских историков на личность и деятельность гетмана П. Дорошенко не отличались разнообразием. Полемики по названному вопросу практически не велось. В. Пичета и Д. Мякотин, по сути, принимали без возвращений обобщения сделанные в работах Н. Устрялова и С. Соловьёва. Потому мы действительно можем говорить о едином взгляде русских историков на проблему. Исследователи признавали его человеком выдающихся способностей и больших личных амбиций; который хотел создать независимое от России и Польши украинское государство. Но логика борьбы вынудила его признать себя вассалом султанской Турции. Результат такой политики стал печальным для Украины.

Собственно, украинские историки не возражали против подобной характеристики, с той лишь разницей, что выдвигали на первый план не амбициозность, а патриотизм П. Дорошенко [3,с.V; 4,с.345].

ЛИТЕРАТУРА

1. Берх В.Н. Царствование царя Алексея Михайловича. / Берх В. – Ч. 1. – СПб., 1834. – 325с. + VII с.
2. Берх В. Царствование царя Федора Алексеевича и история первого стрелецкого бунта. / Берх В. – Ч. 1. – СПб., 1834. – 122 с. + VII с.
3. Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. / В.В. Волк-Карачевский // Университетские известия. – 189. - № 11. – С. 1-51.
4. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: МП «Левада», 1995. – 696 с.
5. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д.И. Иловайский. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
6. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича / П. Медовиков. – М., 1854. – 256 с.

7. Мякотин В. Дорошенко / В.Мякотин // Энциклопедический словарь. – [Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург)]. – Т. XIV. – СПб., 1895. – С. 60-61.
8. Погодин М.Н. Начертание русской истории для училищ. [Сочинение профессора Погодина] / М.Н. Погодин. – М., 1835. – 323 с.
9. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен / М.Н. Покровский, М.Н. Никольский, В.Н. Сторожев – Т. III. – М., 1911. – 232 с. + 72 с.
10. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): [Историко-юридический очерк] / И.Б. Розенфельд. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
11. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 671 с.
12. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
13. Устрялов Н.Г. Русская история / Н.Г. Устрялов. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с.
14. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в / В.О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ ДЕПОРТОВАНИХ ТАТАР ПІД ЧАС ТРАВНЕВОЇ ОПЕРАЦІЇ 18 ТРАВНЯ 1944 РОКУ У КРИМУ ЗА ПИСЬМОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Чернищенко О.О.

Актуальність теми обумовлена необхідністю визначення точних кількісних показників депортованих кримських татар під час травневої операції, яка була здійснена за наказом радянського керівництва, знаменуючи ще одну хвилю етнічних чисток в межах Радянського Союзу. Це питання актуалізувалось з доступом до нових письмових джерел. Вирішення питання кількості депортованих у 1944 році є важливим аспектом в вивченні історії національних меншин України у зв'язку з нагальною потребою переосмислення і переорієнтування внутрішньої політики України по відношенню до національних меншин, а особливо, в світлі поточних подій це стосується кримськотатарського народу, на долю якого в минулому, а віднедавна і в теперішньому столітті, випали важкі випробування. Підведення підсумків роботи фахівців-істориків у напрямку аналізу письмових джерел періоду депортації кримських татар (1944 рік) є важливою складовою наукової проблеми. Питання раніш не мало пріоритету серед науковців, але вивчення складних суспільно-політичних і економічних процесів, які випали на долю кримського народу, наразі є актуальним. Точні кількісні показники дозволять переосмислити масштаби, цілі та довгострокові наслідки депортації кримських татар.

Наукових досліджень зі згаданої проблематики недостатньо. Це пов'язано, по-перше, з певною незацікавленістю науковців, а по-друге, обмеженим колом джерел через неможливість доступу фахівців-істориків до архівів. Закордонні спеціалісти звертали увагу на національний рух кримських татар, але теж були значно обмежені в використанні джерел. До вивчення окремих видів писемних джерел долучилась українські історики Е. Кангієва [15], В.М. Брошеван, П.К.Тигліянець [4], Г. Бекирова [11]. Грунтовні дослідження Н. Бугая [13], Ю. Дантлюка [14], Ю. Белухи [12], А. Наберухіна [16] значно розширили коло доступних джерел з архівів СРСР і якісно збільшили знання з цієї проблематики.

Кількісні показники депортованих під час травневої операції 18 травня 1944 року містяться в збірках документів та роботах дослідників. Це, передусім, такі різновиди актових і діловодних джерел як доповіді, накази [1,3,4], службове листування [2,6,7,8,9,10], а також такий вид письмових джерел як статистичні матеріали [5].

Метою дослідження є виявлення кількісних показників депортованих представників кримськотатарського народу під час травневої операції 18 травня 1944 року у Криму за письмовими джерелами.

Початок підготовки до операції можна простежити за наказом народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР і народного комісара державної безпеки від 13 квітня 1944 року під

назвою «О мерах по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов» [4] яким наказано сформувати загони НКВС, також приєднати мотострілецькі полки, стрілецькі полки і батальйони і забезпечити їх оснащення всім необхідним.

В записці Б. Кобула і І. Серова до Л. Бері від 7 травня 1944 року визначається кількість необхідної техніки (2000 вантажівок), бензину, а також «разрешить выселить 330 человек немцев, австрийцев, венгров, румын, итальянцев, проживающих в Крыму» [2]. Операція готувалась масштабна, як бачимо були задіяні значні сили НКВС.

Важливим документом є також Записка Л. Берії до Й. Сталіна від 10 травня 1944 року, в якій зазначалось те підґрунтя, на якому базувалось звинувачення кримських татар «Из частей Красной Армии в 1944 г. дезертировали свыше 20 тыс. татар, которые изменили Родине, перешли на службу к немцам и с оружием в руках боролись против Красной Армии...» [1]. В документі зазначається також велика кількість зброї яку мали дезертири, при чому вказуються також кулемети, міномети і гвинтівки з патронами. Висновок з аргументів Л. Берія робить недвозначний – виселення за межі Криму.

Щодо статистичних джерел, то радянським урядом була складена «Довідка про чисельність дезертирів з Червоної Армії за три роки Великої Вітчизняної війни» [5]. Згідно неї за 3 роки бойових дій було виявлено дезертирів зі всієї Кримської АРСР – 479 чоловік.

Власне Сталіним була сформована подальша доля депортованих кримських татар (а також греків, вірмен, болгар, німців) у документі від 11 травня 1944 року під назвою «О крымских татарах» [3]. Обґрунтування звинувачень кримського народу міститься на початку документу «дезертировали из частей Красной Армии, обороняющих Крым, и переходили на сторону противника, вступали в сформированные немцами добровольческие татарские воинские части, боровшиеся против Красной Армии». Таким чином, репресивна машина, яка раніш вже виправдала себе, знову розпочала роботу.

Хід операції, яка розпочалась 18 травня 1944 року можна прослідкувати за матеріалами офіційної переписки – телеграмами.

Перші свідчення належать до 18 травня, це звіт Б. Кобулова і І. Серова [6] (комісари, які керували операцією) про підвезення до ешелонів 90 тисяч татар, а 17 ешелонів вже було завантажено (це 48 тисяч людей).

Не забарилася і звіт Л. Берії Й. Сталіну щодо переребігу виконання депортації в записці йдеться мова про 48 400 відправлених до спец поселень і 27 ешелонів знаходяться ще під завантаженням [7].

Телеграма, яка датується від 19 травня до Л. Берії [8] – це звіт про поточне просування операції. Зазначається про перебування в місці залізничної станції 140 тисяч чоловік, завантажені і відправлені вже 44 ешелони – це 119 424 чоловік. Наступна телеграма, що надійшла дещо пізніше свідчить про підвезення 165 515 чоловік і відправлено 136 412 кримських татар [9].

Одним з фінальних звітів можна вважати телеграму від Кобулова і Серова до Л. Берії. В звіті йдеться мова про завершення операції і наводяться дані про виселення 180 014 чоловік в 67 ешелонах, окрім цього було мобілізовано 6 тис. кримських татар. Сумарна статистика з виселених разом з мобілізованими склала 191 044 людини [10].

Отже, зробивши огляд наявних письмових джерел з травневої операції, можна зробити висновки, що кількість депортованих кримських татар в тому числі і мобілізованих складала 191 044 людини. Проте ця цифра не є остаточною з огляду на постійну появу нових джерел. Ще одним видом джерел в визначенні кількісних показників мають стати документи особового походження – щоденники, мемуари, спогади очевидців тих подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комитет Обороны И. В. Сталину 10 мая 1944 г. // Зінченко Ю. І. Кримські татари. Історичний нарис. Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України / Юрій Анатолійович Зінченко. – К.: Гол. спец. ред. літ-ри мовами нац. меншин України, 1998. – С.134-135.

2. Народному комиссару внутренних дел СССР Л.П. Берии // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 84.
3. О крымских татарах // Депортовані: кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці // Документи. Факти. Свідчення. (1917-1991). – К.: Муз. Україна, 2004. – С. 154.
4. О мерах по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов // Брошеван В.М., Тыглиянц П.К. Изгнание и возвращение / Владимир Михайлович Брошеван, Павл Карпович Тыглиянц. – Симферополь: Таврида, 1994. – С.35.
5. Справка о численности дезертиров из Красной Армии за три года Великой Отечественной войны // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 86.
6. Телеграмма заместителя наркома государственной безопасности Б.З. Кобулова и заместителя наркома внутренних дел И.А. Серова наркому внутренних дел Л.П. Берии о начале депортации крымских татар // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 152.
7. Телеграмма наркома внутренних дел Л.П. Берии И.В. Сталину и В.М. Молотову о начале депортации крымских татар // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 86.
8. Телеграмма заместителя наркома государственной безопасности Б.З. Кобулова и заместителя наркома внутренних дел И.А. Серова наркому внутренних дел Л.П. Берии о продолжении операции по выселению крымских татар // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 152.
9. Телеграмма заместителя наркома государственной безопасности Б.З. Кобулова и заместителя наркома внутренних дел И.А. Серова наркому внутренних дел Л.П. Берии о продолжении операции по выселению крымских татар // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 86-87.
10. Телеграмма заместителя наркома государственной безопасности Б.З. Кобулова и заместителя наркома внутренних дел И.А. Серова наркому внутренних дел Л.П. Берии об окончании операции по выселению крымских татар // Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение и коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Инсан, 2002. – С. 152-153.
11. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР. (1944-1991) / Гульнара Бекирова. – Симферополь: Оджакъ, 2004. – 332 с.
12. Білуха Ю. (кер. кол. упор.) Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989-1999) / Юрій Білуха. – Київ: Абрис, 1999. – 416 с.
13. Бугай Н.Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии / Николай Фёдорович Бугай. – М.: Дружба народов, 1992. — 288 с.
14. Дантлюк Ю.З. Кримські татари. 1944-1994 рр. : статті, документи, свідчення очевидців / Ю. Данилюк, О. Бажан, В. Гугобло. – К.: Рідний край, 1995. – 362 с.
15. Кангієва Е. Періодичні видання кримських татар у Європі та США // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / Ін-т історії України НАН України / Едіє Меетівна Кангієва. – К.: СГТ, 2006. – Вип. 12.– С. 268-279.
16. Наберухін А., 1944 рік: детатаризація Криму // Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / Упорядн.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк; Ред. кол.: Ю.З. Данилюк (відп. ред.), В.К. Андрушко, В.А. Войналович, Л.А. Гречина, Й.І. Жизицький, А.І. Наберухін, (відп. секр.), В.О. Савчук, Є.М. Скляренко, С.О. Скотніков, Л.І. Чорний. НАН України. Інститут історії України; Хмельницький інститут регіонального управління та права; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К.: Рідний край, 1995. – С. 6-15.

ПОВСЯКДЕННІСТЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДІЛОВІДНІ ДЖЕРЕЛА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА ЯК НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я

Арабаджи С.С.

Для дослідження повсякденного життя греків Північного Приазов'я необхідно залучати діловідні джерела, що виникли в результаті діяльності Маріупольського повітового земства. До цих матеріалів можна віднести щорічні звіти Маріупольської повітової земської управи, збірники докладів і постанов земства Маріупольського повіту, журнали і протоколи засідань управи, цифрові медичні звіти тощо. Вони є опубліковані місцевими друкарськими закладами і більша їх частина зберігається у фондах МКМ.

У звітах Маріупольської повітової земської управи, що висвітлюють деякі аспекти повсякденності греків Північного Приазов'я, виділяються такі частини: «Народное продовольствие», «О натуральных земских повинностях», «Врачебная часть», «Ветеринарная часть», «Народное образование». З часом назви деяких частин змінювались, і з'являлись нові, наприклад, «Сельскохозяйственные сведения», «Разведение домашних животных» і т.ін. З частини щодо народного продовольства і сплати податків можна дізнатися, з якими труднощами стикалися греки під час посівної кампанії і збору врожаю, чи вистачало їм продовольства на цілий рік, з якими шкідниками і якими засобами боролися, як часто брали гроші в борг з Губернського продовольчого капіталу внаслідок неврожайних років, а також які податки платили і наскільки вони були обтяжливими для грецького населення.

Рівень здоров'я та самопочуття є невід'ємною частиною повсякденного життя будь-якої людини. Зазначений аспект повсякденності допомагають розкрити діловідні джерела – звіти земської управи, що містять інформацію про мережу лікарень, медичних ділянок, аптек Маріупольського повіту, про кількість та фаховий рівень вищого (лікарів) та середнього (фельдшери та акушери) медичного персоналу в них, а також дозволяють дослідити матеріально-технічне забезпечення цих закладів.

Для дослідження повсякденного життя греків найретельнішого вивчення заслуговує медична частина звітів, оскільки вона містить особливо цінний і цікавий матеріал з цієї проблематики. Ця частина протягом декількох десятиліть за своїм змістом зазнала значних змін. Якщо на початку видань звітів Маріупольської повітової земської управи «часть врачебная» не ділилася на підрозділи [1], то вже у 1878 р. в цій частині інформацію почали компанувати по окремих питаннях [2]. Майже щорічно назви та змістовність підрозділів мінялись, наприклад, у 1882 р. виокремлювались наступні питання: загальні відомості, лікарська допомога, епідемічні питання, забезпечення дільничних лікарів і земської лікарні ліками, утримання земської лікарні [3]. В середині 80-х років в медичній частині звітів повітової управи відбулися наступні зміни: на відміну від попередніх років, коли подавалась загальна інформація по повіту, тепер до огляду загального стану медичного обслуговування по всьому повіту, додавались ще детальні річні звіти щодо діяльності Маріупольської повітової земської лікарні, окремі річні звіти земських лікарів по кожній медичній ділянці, а також суспільних лікарів [4].

Звіти дільничних лікарів наповнені насиченою інформацією та особистими поглядами працівників медичної сфери на проблеми і особливості повсякденності греків, деякі з них відрізняються емоційною складовою і не позбавлені саркастичних висловлювань у бік грецького населення.

Працюючи зі звітами лікарів, дослідник ні в якому разі не повинен залишатися пасивним спостерігачем. Необхідно проводити порівняльний аналіз джерел, що суперечать один одному, з'ясовувати причини цього тощо. Жоден з документів, яким би авторитетним він не здавався, не повинен сприйматися як беззаперечний. За висловом Е. Томпсона, відомості джерел повинні піддаватися справжньому допиту розуму, досвідченому в науці уважливій недовірі [5].

Важливе значення при аналізі повсякденного життя грецького населення має вивчення рівня освіти населення, оскільки цей фактор має значний вплив на інші елементи культури особистості: на його ціннісні орієнтири, установки, уявлення. По мірі проходження шкільної програми відбувається не тільки збільшення обсягу знань, а й зрушення в нормах, звичках, смаках, що регулюють повсякденну поведінку людини. При дослідженні цієї проблематики на допомогу приходять звіти Маріупольської повітової земської управи, а саме частина, що присвячена питанням народної освіти.

В діловодних джерелах земської управи окрему увагу приділено умовам перебування дітей в навчальних закладах, проблемам, з якими стикалися щодня вчителі та учні, тобто повсякденність дітей у школі. Наприклад, однією з тем, що часто підіймали в звітах – велика кількість пропусків протягом навчального року. Згідно з матеріалами звітів, в грецьких школах навчальний рік зазвичай починався не раніше жовтня (за виключенням великих шкіл) і закінчувався наприкінці березня. Крім цього значну частину днів навчального року учні пропускали з різних причин, головними з яких були нестача теплого одягу та взуття, віддаленість оселі від школи, погодні умови тощо [6].

Достатньо значний пласт інформації, що розриває питання сплати земських податків, відкриття недільних базарів та ярмарок, і особливо проблем шкільної справи в селах і повсякденності в них дітей, міститься в журналах засідань Маріупольських повітових земських зборів. Цінність матеріалів журналів засідань земських зборів обумовлена тим, що в них містяться не тільки тексти доповідей членів зборів, а й пропозиції, побажання та висловлювання пересічних греків.

Обсяг, структура і зміст вільного часу є показниками культурних орієнтирів населення, що мають важливий вплив на уявлення й поведінкові реакції людей. Вільний час – це найбільш цінні періоди повсякденної діяльності людей, оскільки на відміну від невольного часу тут протікають процеси та дії, які, переважно, потрібні людині не для досягнення тих чи інших результатів, а важливі самі по собі. Дозвілєву сторону повсякденного життя греків допомагають відтворити діловодні матеріали Маріупольської повітової земської управи, що містять відомості про мережу культурних закладів, а саме бібліотек у кожному грецькому селищі, надають статистику їх відвідування, а також інформацію щодо тематичного розподілу бібліотечних фондів.

Серед матеріалів діловодства, що допомагають висвітлити умови протікання щоденного існування греків, стереотипи їх свідомості, масштаби девіантної поведінки, а також рівень здоров'я населення, можна виділити доповіді, статті й повідомлення лікарів, що друкувалися у наступних виданнях губернського земства: «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» [7] та «Труды губернских съездов земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии» [8]. Доповіді і статті лікарів були присвячені актуальним проблемам медичної сфери, питанням лікування хворих, особливостям їхнього побуту, що впливав на захворюваність, а звіти розкривають результати проведених заходів або спеціалізованих медичних навчальних виставок тощо.

Таким чином, матеріали діловодства Маріупольського повітового земства та особливо медичні звіти земських лікарів характеризуються інформаційною насиченістю стосовно стану здоров'я грецького населення, рівня освіти, дозволяють відтворити повсякденність дітей у навчальних закладах тощо. Цінність цього виду джерел зумовлена наявністю достовірних відомостей і особистих думок представників земства, медицини та освіти щодо умов життя греків, їх менталітету, наболілих проблем та засобів їх вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовского, 1875. – 188 с.

2. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1878 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1878. – 109 с.
3. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1882 года. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1882. – 230 с.
4. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Очередной сессии Земского собрания 1887 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1887. – 488 с.
5. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. – М.: Издательство «Весь мир», 2000. – С. 101.
6. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Очередной сессии Земского собрания 1887 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1887. – С. 35.
7. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. - № 1 (Январь 1903 г.). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – 168 с.; Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 2 (Февраль 1903 г.). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – С. 169–388; Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 4–5 (апрель-май 1914 г.). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1914. – С. 553–712; Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 6–7 (июнь-июль 1914 г.). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1914. – С. 712–925; Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. (Год шестой). – № 3. (март 1903 г.). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1903. – С. 170–552.
8. Труды X-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии (4-13-го марта 1910 г.). – Т. 2. – Екатеринослав: Типография Торгового Дома «Нейте и Мясоедов», 1910. – 390 с.; Труды XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии (20-29-го марта 1914 г.). – Т. 4. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1914. – 188 с.

НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСТЯН МАРІУПОЛЯ У 1906 Р.

Демченко А.В.

Повсякденне життя населення м. Маріуполя у 1906 р. становить значний науковий інтерес. В останні роки зростає інтерес до історії повсякденності, центром дослідження якою є особистість. Революція 1905 – 1907 рр. відбилась на житті населення всієї Російської імперії. Буремні події вплинули на життя цивільного населення приазовського міста. Окрім того, цей рік ознаменувався виборами до Маріупольської міської думи.

Дослідженням історії Маріуполя цього періоду займалось чимало дослідників. Коробка В.М. присвятив свої праці дослідженню громадського управління у м. Маріуполі, Арабаджи С.С. вивчала повсякденне життя греків Приазов'я. Історія Маріуполя розглянута у виданні «Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века». Колектив дослідників висвітлив історію м. Маріуполя, але повсякденного життя торкався лише фрагментарно. Мазур П. присвятив свої праці висвітленню діяльності міської думи на початку ХХ ст. Але дослідники торкалися питання повсякденного життя населення лише побіжно.

Метою дослідження є висвітлення повсякденного життя містян Маріуполя у 1906 р. на основі матеріалів періодичних видань та журналу Маріупольської міської думи за 1906 р.

Бюджет міста у 1906 р. складав 341 тис. 479 руб. З цих коштів необхідно було утримувати Сирітський суд, міське громадське управління, міську поліцію, пожежну команду, міські споруди. Окрім цього витрати з бюджету йшли на народну освіту, благоустрій міста та медичні, санітарні та ветеринарні галузі [1].

Вивчаючи «Журнал Маріупольської міської думи» за 1906 р. можна скласти уявлення про жалювання окремих категорій містян [2].

Посада	Жалування, руб. на рік
Міський голова	4800
Член міського громадського управління	1500
Міський архітектор	2000
Міський землемір	600
Міський штейгер	284
Голова Сирітського суду	780
Член Сирітського суду	300
Діловод Сирітського суду	780
Брандмейстер пожежної частини	500
Старший пожежник	240
Молодший пожежник	215
Завідувачі вагами на Соборній та Покровській площі	300
Завідувач громадської бібліотеки	480
Міський лікар	1700
Ветеринар	1100
Міський фельдшер	695
Акушер	235
Священик	300
Дяк	200
Наглядач кладовища	180

Як бачимо, різниця між окладами містян різних професій була великою. Для того, щоб зрозуміти фінансові можливості городян, можна привести наступні дані. У 1906 р. міська Дума затвердила граничні ціни на м'ясо. Так, 1 фунт (приблизно 409 гр.) яловичини, в залежності від сорту, коштував від 10-12 коп., 1фунт телятини – 13 коп. за задню частину и 10 коп. за передню, 1 фунт баранини – 20 коп. [3].

У газеті «Мариупольская жизнь» від 4 липня 1906 р. зустрічаємо об'яву про відкриття у місті приватного реального училища. Вартість навчання складала: підготовчий клас – 60 руб. На рік, перший клас – 80 руб. [4]. Отже, родина, дохід якої складав менше 400 руб. на рік не могла дозволити собі навчати свою дитину у приватних закладах освіти.

Для Маріуполя 1906 р. ознаменувався виборами до міської Думи, які були призначені на 23 листопада. Гласних обирали на наступні 4 роки. Саме цій події й були присвячені теми міських газет у листопаді 1906 р. Так, у газеті «Мариупольская жизнь» від 19 листопада підіймалося питання ефективності праці гласних [5]. Відзначалось, що здобутків в них не багато, а місто має безліч проблемних питань, серед яких:

1. Відсутність освітлення на вулицях;
2. Погана якість води;
3. Відсутність власного водопроводу;
4. Недостатня якість народної освіти;
5. Санітарні та медична частина «не витримують навіть поблажливої критики».

Проблемі народної освіти присвятив свою статтю Н. Волин [6]. Автор зауважував, що міська дума виділяє замало коштів для утримання освітніх закладів. Але приватні заклади освіти, де навчаються діти заможних батьків, отримують більше допомоги. Відповідь на питання: «Чому склалась така ситуація» Н. Волин вбачає у соціальному складі гласних. Більшість з них походили з заможного прошарку населення, якому були нецікаві проблеми менш заможних містян.

Як бачимо, у пресі того часу можна знайти багато критики на адресу міської Думи. На шпальтах можна зустріти й невеликі сатиричні нотатки, які висвітлюють роботу головного органу міського самоврядування.

Однак, не лише ці питання хвилювали містян. Не вщухали революційні події, тому на шпальтах газет активно йшло обговорення тактики партії «Народна воля» [7] та головних ідей об'єднання «Союзу істинно російських людей». Підіймалися питання бездіяльності царської влади та ролі народу в революціях. У редакції місцеві мешканці писали про ситуації розповсюдження газет та брошур, які мали антиреволюційний характер і говорили, про руйнівну силу Маніфесту від 17 лютого 1906 р. [8].

Говорячи про життя населення Маріуполя у 1906 р., не можна залишити поза увагою питання медичного забезпечення. Так, у травні вищезазначеного року 1121 людина звернулася до Міської амбулаторної лікарні. З цієї кількості 629 чол. – вперше, 492 – повторно. Було виписано 1388 рецептів на безкоштовне отримання ліків. За червень місяць кількість захворілих знизилась. За медичною допомогою звернулося 891 людина. Первісні захворювання – 528 чол., повторні – 363 чол. За перший місяць літа хворі отримали 1274 рецепти на безкоштовне отримання ліків. Лідером серед захворювань була дизентерія та інші шлунково-кишкові захворювання [9].

Звертатися ра допомогою до Міської лікарні могли не тільки мешканці Маріуполя. Іногородні могли звернутися до лікарні, але при цьому сплатити на користь міста певну суму грошей. З однієї людини стягували 50 коп. за добу. За 1906 р. до міського бюджету надійшло 4 тис. 457 руб. 83 коп. [10].

Це лише фрагментарний огляд повсякденного життя населення м. Маріуполя у 1906 р. Це питання потребує більш поглибленого та детального вивчення з залученням ширшого кола джерел. Жалування містян було різним, в залежності від сфери праці та обсягів покладених обов'язків. Але наразі можна сказати, що події революції 1905 – 1907 рр. не залишилися поза увагою місцевого населення. Головною подією року у місті можна назвати вибори гласних до місцевої Думи. Свої погляди на цю проблему та незадоволення роботою представників громадського самоврядування місцеві мешканці висказували на шпальтах газет.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журнал Мариупольской городской думы за 1906 г. - Мариуполь, 1907. – С. 3.
2. Там же.
3. Мазур П. Как городская дума решала социальные вопросы [Электронный ресурс] / Павло Мазур – Режим доступа до ресурсу: <http://old-mariupol.com.ua/kak-gorodskaya-duma-reshala-socialnye-voprosy/>
4. Об'ява про відкриття приватного реального училища// Мариупольская жизнь – 1906 – №49. – С.1.
5. Мариуполь, 19 ноября // Мариупольская жизнь – 1906 – №94. – С.2.
6. Волин Н. Заботы города о начальном народном образовании / Николай Волин. // Мариупольская жизнь. – 1906. – №94. – С. 2–3.
7. Русская печать // Мариупольская жизнь. – 1906. – №49. – С. 2–3.
8. Брус Н. Письмо из слободки / Н. Брус. // Вестник Мариуполя. – 1906. – №3. – С. 3.
9. Хроника. // Мариупольская жизнь. – 1906. – №49. – С. 2.
10. Журнал Мариупольской городской думы за 1906 г. - Мариуполь, 1907. – С. 40.

ФЕЛЬДШЕР І ЙОГО ОBOB'ЯЗКИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ.

Дюсембекова А. М.

Ця тема є актуальною на сьогоднішньому етапі, бо нам важливо розуміти, відомо що медична система вона не з'явилася одразу в сучасному вигляді. Медична сфера розвивалася поступово методом спроб та помилок. Саме земська медицина заклала основні принципи та визначила функції роботи молодшого медичного персоналу. В цей час на фельдшерів було покладено більшу частину роботи, оскільки лікарів на той час не вистачало. І отже, він був однією з головних ланок передачі інформації про хвороби населенню.

На сучасному етапі ця тема знаходиться у стані розробки, дослідники тільки частково звертали увагу на посаду фельдшера і його обов'язки. Наприклад, праця Н. Писаренка «Развитие земского здравоохранения в Донбассе в конце XIX – начале XX вв.» [1] показує, що за невеликий відрізок часу було створено досить розвинене медичне обслуговування, була вирішена проблема кадрового забезпечення. Праця колективу наукових співробітників Маріупольського краєзнавчого музею Р. Божко, Т. Булі, Н. Гашенко та ін. [2], де розкриваються питання про загальний розвиток м. Маріуполя, але також наводяться відомості щодо роботи медичного персоналу зокрема і фельдшерів.

Краєзнавець П. Мазур в своїй праці «Земская медицина в греческих селах Приазовья» [3] аналізує основні проблеми розвитку земської медицини, її становлення та розвиток. Окремий розділ в його праці присвячений медичному персоналу, його роботі та оплати цієї праці.

Комплекс джерел, який був використаний для висвітлення цієї теми можемо класифікувати за видовою ознакою на актові, діловодні та статистичні. Діловодні джерела охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, записів лікарів. Ця велика група представлена звітами Маріупольської повітової земської управи та звітами про стан медицини в Маріупольському повіті. Актові документи представлені постановами земства щодо медицини, які містяться в «Систематичному збірнику постанов Маріупольського повітового земства з 1869 по 1913» [4]. Статистичним джерелом для вивчення цієї теми виступає «Цифровой медицинский отчет по Мариупольскому уезду Екатеринославской губернии за 1910 г.» [5], де наводиться статистика витрат на земські лікарні та на оплату роботи медичного персоналу.

Метою даного дослідження являється характеристика основних обов'язків фельдшера в Маріупольському повіті.

При кожному лікареві в повіті працював фельдшер та акушерка. В обов'язки фельдшера входив запис хворих, перев'язка після операції, виготовлення ліків, лікування хворих за відсутності лікаря і віспощення. Що стосується віспощення, то в 1905 р. Маріупольське земство хотіло вести деякі нововведення, замість фельдшерів, щеплення повинні були робити фельдшериці, запрошенні в якості спеціальних віспощеплювачів, в обов'язки яких повинно було входити крім щеплення ще і точна реєстрація кількості народжених та померлих, реєстрація всіх щеплених та не щеплених [6, с. 10]. Як свідчать джерела, всіх цих положень фельдшери не могли виконувати, оскільки постійно були зайняті лікуванням хворих. Але земство так і не втілило цей задум в життя через брак коштів [7, с. 11].

Крім фельдшерів, які знаходяться при лікареві існували ще і самостійні фельдшерські пункти, як земські так і земсько-суспільні. В їх обов'язки входило прийом амбулаторних хворих виготовлення для них ліків. Коли траплялися особливо тяжкі випадки захворювання у людей, то фельдшер відправляв їх до лікаря в лікарню, якщо ж цього не можливо було зробити, тоді викликали лікаря до хворого. При появі епідемії дільничний фельдшер мав повідомити своєму лікарю. Якщо вона досить швидко поширювалася, то на допомогу земство висилало ще одного фельдшера, в тяжких випадках висилався лікар.

У 1873 р. зібранням земської управи були постановлені наступні положення:

- при кожному дільничному лікареві має бути фельдшер;

- на повіт запрошується 10 фельдшерів з зарплатою у 300 руб., 5 з них працюють при лікарях в місці їхнього проживання;
- кожний фельдшер надавав 2 рази в рік відомості за пів року про щеплених дітей;
- фельдшери не могли покидати місце своєї роботи без дозволу лікаря;
- за кожну щеплену дитину фельдшерам виплачувалося по 10. коп. [8, с. 549];
- звільнення відбувається тоді, коли лікар 3 рази напише заяву про некомпетентність лікаря потім управа перевіряє ці відомості і в разі підтвердження звільняє;
- фельдшери мали надавати ліки і допомогу населенню безкоштовно [9, с. 558];
- якщо фельдшер хворіє їх утримання зберігається протягом 8 місяців;
- для подорожей по дільниці фельдшер отримував від управи без прогонний білет на отримання коней на земських і обивательських станціях [10, с. 559].

У 1878 р. на зібранні управи була внесена пропозиція надавати фельдшерам додаткові кошти для найму квартири та оплати опалення, так само як і лікарям. У 1880 р. зібрання постановило назначити і внести в кошторис зарплату на 12 фельдшерів у розмірі по 325 руб. кожному і додатково по 25 руб. на квартиру та плату за опалення. На утримання сільських фельдшерів було внесено 759 руб. У 1898 р. земським зібранням була ухвалена інструкція для фельдшерів.

Дільничним фельдшером міг бути лише той хто закінчив повний курс школи фельдшерів. Число молодшого медичного персоналу з кожним роком зростало, бо населення все більш звикало до медичної допомоги. Якщо у 1874 р. фельдшерів було всього 11 і управа виділяла їм 3300 руб. то у 1905 р. нараховувалося вже 38 дільничних фельдшерів і 15 земсько-суспільних на яких виділялося 18 955 руб. У 1911 р. кількість їх дорівнювала 68, з них 39 працювала з лікарем і 29 на самостійних пунктах. Із загального числа фельдшерів тільки 17 були зі шкільною освітою, всі інші були ротними. Як зазначав лікар С. Казанський склад молодшого медичного персоналу був далекий від досконалості так, як фельдшерицями не були забезпечені навіть лікарні, самостійні пункти при такій немалій кількості були розподілені нерівномірно [11, с.16].

Фельдшерам надавалася відпустка кожного року на 1 місяць, управа також ухвалила положення про необхідності мати 5 запасних фельдшерів для заміни. З цього приводу на засіданні управи була дискусія, бо деякі гласні були не згодні з тим, що треба мати аж 5 запасних фельдшерів і на їхню думку, можна було обійтися 1 [12, с. 563].

В обов'язки пунктового фельдшера входило те, що він мав бути на роботі щоденно з 8:00 до 14:00, відвідувати на дому важко хворих, для фельдшерки-акушерки надавати населенню акушерську допомогу. Фельдшерська амбулаторія по мірі можливості мала розміщуватися у центрі села і складатися не менше ніж з 2 кімнат, відокремлених від квартири фельдшера. Одна кімната повинна була служити для прийому хворих, інша для очікування прийому. Також на амбулаторії мав висіти графік роботи з особистим підписом лікаря. Кожного року декілька фельдшерів відсилали на повторні курси при Катеринославській фельдшерській школі і надавали на термін до 2 місяців зі збереженням утримання і субсидією від земства [13, с. 569].

У 1913 р. до інструкції управою були внесені деякі доповнення. Наприклад, те, що фельдшер повинен надавати ліки тільки по рецепту, який обов'язково мав занести до реєстраційної картки хворого. Якщо фельдшер пропрацював 25 років то він мав право вийти на вислугу з пенсією у розмірі 300 руб. на рік, за 20 років видається 2/3 пенсії, а за 15 років – половина [14, с. 571]. Черговий фельдшер мав слідкувати за дезінфекцією речей і за дотриманням правил гігієни при відвідуванні особливо заразних та хірургічного відділення. Він також слідкує за видачею їжі хворим та контролем її якості.

Отже, робота фельдшера була не менш складною ніж у лікаря. Земською управою була складена чітка інструкція, яку мав виконувати фельдшер. З кожним роком кількість молодшого медичного персоналу і їх зарплата збільшувалися. Існували як земські фельдшери, так і земсько-суспільні. В їх обов'язки входило реєстрація хворих і догляд за дезінфекцією приміщення, також фельдшер мав виготовляти ліки. У разі відсутності лікаря всі його повноваження переходили до нього. Для підвищення кваліфікації управа відсилала фельдшерів на спеціальні курси зі збереженням утримання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Писаренко Н.Н. Развитие земского здравоохранения в Донбассе в конце XIX – начале XX вв. / Н.Н. Писаренко // Историчні і політологічні дослідження. – №1-2. – Донецьк, 1999. – С. 61-64.
  2. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др. – Мариуполь, 2008. – 428 с.
  3. Мазур П.И. Земская медицина в греческих селах Приазовья / П.И. Мазур. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2001. – 28 с.
  4. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
  5. Цифровой медицинский отчет по Мариупольскому уезду Екатеринославской губернии за 1910 г. – Мариуполь: Электро-Типогр. Бр. Гольдрин. – 1913. – 175 с.
- Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1905 г. – Мариуполь: Типография Е.И. Гольдрина, 1906. – 162 с.
- Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1905 г. – Мариуполь: Типография Е.И. Гольдрина, 1906. – 162 с.
- [6465. Составленные положения упровой и комиссии земских врачей, касательно, фельдшерского персонала] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
- [6520. Составленная инструкция управой для фельдшеров] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
- [6520. Составленная инструкция управой для фельдшеров] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
- Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии в 1911 г. – Мариуполь: Электро-Типогр. Бр. Гольдрин, 1913. – 193 с.
- [6539. Доклад управы об ежемесячном отпуске медицинского персонала] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
- [6569. О самостоятельных фельдшерских пунктах] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
- [6570. Собранием дополнена инструкция для фельдшеров] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В МАРИУПОЛЬСЬКІЙ МАРИЇНСЬКІЙ ЖІНОЧІЙ ГІМНАЗІЇ

Орос В.А.

До освітньої реформи 1864 р. в Російській імперії практично не існувало навчальних закладів для дівчат, які б давали освіту гімназичного рівня. Приватних пансіонів було явно недостатньо, та і вони, по суті, були справою приватної ініціативи. У їх відкритті державні і громадські установи не брали участь. Плата за навчання була висока, і контроль за її підвищенням був також справою приватного порядку. Навчання в приватних жіночих пансіонах було доступне

тільки для дітей заможних батьків дворянського і купецького станів. Таким чином, про гідну освіту для жінок на державному рівні не згадувалося взагалі. Реформа виправила цю ситуацію.

16 вересня 1876 р. жіноча гімназія відкрилась і в Маріуполі у складі підготовчого та 3-х основних класів. Потім щорічно відкривалось по одному класу до сьомого включно. З часом кількість класів зростала. Так, на 1 січня 1902 р. гімназія складалася з 15 класів: трьох підготовчих - двох старших (основного і паралельного) та одного молодшого, семи основних, чотирьох паралельних і VIII додаткового [1]. На 1 січня 1916 р. гімназія складалася вже з 20 класів: чотирьох підготовчих - молодшого та старшого, з паралельними відділеннями, семи основних і семи паралельних та VIII додаткового, з паралельним відділенням [2]. Восьмий педагогічний додатковий клас в гімназії було відкрито за ініціативи голови педагогічної ради в 1892 – 1893 навчальному році з річним курсом у трьох відділеннях – російська мова з церковнослов'янською та словесність, математика, історія та географія. Кількість уроків на тиждень була такою: Закон Божий – 2, педагогіка та дидактика – 3, російська мова – 3, математика – 3, історія та географія – 2, чистописання, спів та малювання – 1 [3].

Навчання у гімназії було платним. У 1876 р. була встановлена така платня за навчання: 15 руб. в підготовчому класі, 25 руб. в інших – за обов'язкові предмети, за необов'язкові (іноземні мови) – по 5 руб. за кожний [4]. Вартість річного навчання однієї учениці в 1901 р. становила 58 руб. 78 коп. Платня за право навчання стягувалася у цей час у наступних розмірах: в підготовчих класах - по 35 руб. на рік, в перших, других, третіх та четвертих класах – по 57 руб., в п'ятих, шостих та сьомих – по 62 руб., восьмому додатковому – 100 руб. У 1913 р. вартість навчання однієї учениці вже становила 66 руб. 40 коп. [5].

У 1893 р. в Маріїнській гімназії діяв навчальний план, що складався відповідно до Положення про жіночі гімназії. Він включав такі предмети:

- «Російська мова» (підручник російської граматики Кірпічникова (II клас) та Смірновського (I клас)); IV клас – теоретичне засвоєння синтаксису, читання та переклад уривків з Осторомірова Євангелія; V клас – «Теорія словесності», «короткі повідомлення з Логіки»; VI клас – читання народної словесності (билини, хрестоматію Галагова), давня література (книжкова словесність) – читання та розбір уривків з Літопису, Вчення Володимира Мономаха та Слово о полку Ігореві, вивчення реформи Ломоносова російської мови, підручник Галаганова для інших класів.
- «Математика»: I, II класи – невеликий курс арифметики (пряме просте та швидке обчислення, порівняння чисел, III клас – рішення задач, IV клас – рішення задач та числових прикладів, V клас – курс алгебри, геометрії, VI, VII класи – рівняння 2-ого ступеня, вимірювання площини.
- «Історія»: III клас – елементарний курс руської історії, IV клас – Давня історія, V клас - Середньовічна історія, а з російської – до Іванна IV, проходження історії Англії, Франції, Германії, Італії; VI-VII класи – Руська історія (після Московської Русі до тогодення).

Також викладалися Закон Божий, педагогіка, французька мова, географія, фізика, природна історія [6]. Зі звіту за 1915 р. дізнаємося про появу у навчальному плані нових предметів - космографії і німецької мови.

Німецька мова не викладалася з 1882 р., за вивчення французької окрема платня не стягувалася. Креслення та малювання були включені до розкладу двічі на тиждень як обов'язкові для всіх учениць, крім підготовчого класу та дівчат, що мають поганий зір. Програма рукоділля включала: III клас – вивчення швів; IV клас – крій та шиття білизни; V клас – шиття гладдю; VI клас – починають крій суконь та працюють шовком; VI клас – крій та шиття суконь [7]. Гімназистки також навчалися танцю, співу та музиці. Учителю гімнастики давав уроки танцю за окрему платню – по 3 руб. на рік, за винятком VIII класу. Річних уроків музики було 12 на тиждень. Платня з кожної учениці становила 25 руб. на рік. Навчання проходило по методиці Леберта і Штарка [8].

Співу навчалися всі учениці, починаючи з II класу. При Маріїнській жіночій гімназії діяв хор, в якому співали учениці V – VIII класів, влаштовувалися урочисті акти і вечори з нагоди

християнських свят, іменин государя, знаменних дат народження і смерті видатних осіб імперії. Вихованки Маріїнської гімназії давали вистави і концерти ще й для збору коштів для відкриття додаткового восьмого класу в гімназії.

Гімнастиці також обов'язково навчалися учениці всіх класів, окрім VIII. Програма гімнастики передбачала поділ за віковою категорією: 8-12 років (молодша) – постійно знаходитись у русі за допомогою різних ігор; 12-14 (середня) – зменшення активності, рухи з пересуванням центру ваги; 14-18 (доросла) – рухи за американсько-данською системою. Найкращим часом для проведення уроків гімнастики вважалися другий та третій уроки. Доволі часто ці заняття відбувалися на свіжому повітрі, супроводжувалися дихальними рухами. Тривалість гімнастичного уроку становила 45 хвилин. Починалось і закінчувалось заняття однаково – з маршу [9].

З 1876 по 1879 рр. Маріїнська гімназія розміщувалась у будинку купця Палеолога на Скатеринській вул. з річною платою за оренду у 1500 руб. У 1893 р. через нестачу місця гімназія була переведена в орендовану будівлю, яка належала купцю А. І. Чебаненку. За приміщення дума сплачувала 3000 руб. на рік. Воно складалося з двоповерхового будинка та флігеля. Проте умови для занять залишалися несприятливі: кількість повітря на одну ученицю становила 1,8 куб. м. (замість 15 куб. м.); не було навіть простіших пристроїв для постійної вентиляції (на перервах відкривали вікна та двері); тільки в п'яти класах освітлення відповідало потребам гігієни, в інших площа освітлення досягала лише половини, або взагалі третини кімнати [10].

Службовці гімназії поділялися на дві групи: завідувачі матеріальною частиною гімназії - опікунська рада та службовці з навчально-виховної частини - педагогічна рада. Зі звіту за 1895 р. серед службовців з навчально-виховної частини відомі: голова педагогічної ради директор чоловічої Олександрійської гімназії Г. Тимошевський; начальниця гімназії О. Генглез, законовчитель Д. Текежі та інші викладачі та викладачки. Також до складу службовців гімназії входили класні наглядачки та лікар. Всього – 14 чоловіків і 12 жінок. Середній вік педагогічної колегії - 31 рік [11]. Всі уроки, пропущені викладачами з поважних причин, замінювали наглядачки. Такі заняття присвячувалися практичним вправам з читання, диктовки та розбору російської та французької мов. У нижчих класах при відсутності викладача учениці VIII класу займалися кожна за своєю спеціальністю згідно вказівкам викладача-керівника.

Фонд навчальної літератури, що використовувалася у Маріїнській гімназії до 1 січня 1892 р., знаходився у такому стані: фундаментальна бібліотека складала 209 творів в 278 том., учнівська - 634 твори в 905 том. Інших посібників з креслення, малювання, природничої історії та картин з історії було 271 примірників. Через нестачу коштів довго не було фізичного кабінету, проте згодом перешкодою стала замала площа приміщення гімназії. Для практичних занять дівчата відвідували фізичний кабінет при чоловічій гімназії. [12].

При гімназії існувала стипендія імені Івана та Катерини Чебаненко, встановлена їх дочкою С. І. Хараджаєвою, колишньою Почесною Попечителькою гімназії.

На літо задавалися канікулярні роботи з таких предметів: Закон Божий – II клас читання з 16-ої глави Євангелія від Матфея, повторення всього Старого Заповіту; III – читання з Євангелія перших двох глав від Матфея, повторення Нового Заповіту; IV клас - новозавітні свята; V клас - повторення символу віри; VI клас – прочитати Євангеліє від Іоана; VII клас – прочитати послання апостола Павла до Римлян. Російська мова: II клас – синтаксис та етимологія статті «Синичка», переказ байки «Селянин в біді»; III клас – переказ байки Крилова «Лев та миша», синтаксичний та етимологічний розбір вірша Фета «Степ навесні» перших шести рядків; IV клас - перекладення статті «Хрещення Русі»; V клас – передати письмово зміст повісті Пушкіна «Капітанська дочка»; VI клас – повторити про драматичну поезію з підручника Белоруського; VII клас – твір на тему: «Які сторони російського суспільства опинилися під впливом письменників минулого століття» [13].

Таким чином, навчальний процес у Маріїнській жіночій гімназії спирався на рекомендований Міністерством освіти навчальний план, який був наближений до курсу навчання

в інститутах шляхетних дівчат. Стандартний перелік дисциплін включав такі предмети: закон Божий, російську мову, арифметику, основи геометрії, географію загальну й російську, історію, найголовніші поняття з природничої історії та фізики “з додаванням відомостей стосовно домашнього господарства та гігієни”, краснопис, рукоділля. Крім предметів основного курсу додатково вивчалися також французька й німецька мови, малювання, музика, спів, танці, проте учениці окремо вносили плату за кожний предмет. Для бажаючих здобути звання домашньої наставниці або вчительки, при гімназії був організований спеціальний курс (восьмий клас). За Положенням про жіночі гімназії 1870 р., ученицям VIII класу викладали основні відомості про виховання, прийоми й методи викладання предметів навчального курсу жіночих гімназій. Крім того, у восьмому класі уведено педагогічну практику. Учениці, нагороджені золотою або срібною медалями, також могли працювати домашніми наставницями.

ЛІТЕРАТУРА

5. Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1901 гражданский год. Мариуполь: Тип. С. И. Голдрин, 1902. С. 4.
6. Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1915 гражданский год. Мариуполь: Элек. – Тип. Бр. Голдрин, 1916. С. 2.
7. Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1893 гражданский год. Мариуполь: Тип. А. А. Франтова, 1894. С. 65.
8. Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / сост. О. Петрашевский. Мариуполь: Тип. А. А. Франтова, 1892. С. 241.
9. Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1913 гражданский год. Мариуполь: Элек. – Тип. Бр. Голдрин, 1914. С. 13.
10. Там само. С. 6-12.
11. Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1894 гражданский год. Мариуполь: Тип. А. А. Франтова, 1895. С. 18.
12. Там само. С. 49.
13. Там само. С. 31-38.
14. Там само. С. 249.
15. Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1895 гражданский год. Мариуполь: Тип. А. А. Франтова, 1896. С. 14-15.
16. Там само. С. 248-249.
17. Там само. С. 53-54.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТ МІСТЯН МАРІУПОЛЯ У ЧЕРВНІ-СЕРПНІ 1914 РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «МАРИУПОЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ»

Попова А.С.

Історія повсякденності є актуальною для сучасної історичної науки як в Україні, так і в світі. А саме історія рідного міста становить великий інтерес, особливо у передвоєнний час. Це нещодавно наше місто було предметом агресії і військового конфлікту, і ми як ніхто розуміємо почуття людей напередодні Першої світової війни.

Вивченням історії повсякденності нашого міста займалися такі історики як Коробко В. М., Арабаджи С. С. Грунтовною працею з історії міста Маріуполя є «Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века», де ми можемо почерпнути інформацію починаючи з заснування міста і закінчуючи історією сьогодення, але інформації щодо повсякденного життя у цьому виданні дуже мало.

Метою мого дослідження є висвітлення повсякденного життя містян Маріуполя у червні-серпні 1914 рр. за матеріалами газети «Мариупольская жизнь».

Напередодні Першої світової війни Маріуполь був доволі розвинутим промисловим містом з численним населенням. У червні 1914 р. життя містян протікало доволі спокійно. У місті 2 червня відбувся футбольний матч-реванш з англійською командою. Матч закінчився повною перемогою маріупольців [1]. Було відкрито жіночу гімназію у лісі, для того щоб учениці не тільки отримували знання але й розвивалися фізично [1], педагогічні курси для народних вчителів Маріупольського повіту. Також, музею ім. А. І. Куїнджи було подаровано багато картин: «Общее собрание членов общества имени А. И. Куинджи в Москве постановило принести в дар художественному музею в Мариуполе следующие картины, принадлежащие кисти А. И. Куинджи: «Украинская ночь» это повторенная картина, первый экземпляр которой находится в Третьяковской галерее), «Вечер в степи» (эскиз) «Ай-Петри» (этюд), «Облако», «Закат в степи», «Закат на море» (эскиз), «Осень», «Лесистая балка», «Горы», «Вечер»...» [1], що свідчить про розвиток культурно-просвітницької сфери життя маріупольців. 15 червня 1914 р. пройшли велосипедні гонки, в якості учасників виступали майже виключно місцеві їзди. З учасників гонок відзначили кращих їзців - Фішера, Здоровцева, Морєва і Ярощука, їм були роздані призи-жетони [1]. Ця стаття засвідчує про розвиток спорту у нашому місті.

З випуску за липень 1914 р. ми можемо дізнатися що цей місяць був дуже спекотним, з статті «Панамские шляпы»: «Невероятные жары текущего лета заставляют самых терпеливых людей искать возможно более легких одеяний и головных уборов. Спрос на панамские шляпы повысился до громадных размеров...» [2]. Також у цьому місяці пройшла екскурсія селян: «На днях возвратилась в Мариуполь экскурсия крестьян уезда, организованная мариупольским земством. Экскурсия в составе 19 крестьян под руководством земского агронома г. Катаева посетила ростовскую опытную станцию, Грушевское имение и показательные участки при мариупольском опытном поле...» [2], що свідчить про обмін досвідом та вдосконалення навичок селян у своїй діяльності. Як і у попередньому місяці у Маріуполі пройшли футбольні матчі між командами «Нікополь» і «Провіданс», перемогу отримала перша команда [2].

Через спеку, задушливе повітря у місті збільшилась кількість захворювань. Стаття за 14 липня подає нам такі дані: «За последнее время зарегистрированы эпидемические заболевания в уезде: корь - 10, скарлатина - 4, оспа - 11, брюшной тиф - 13, возвратный тиф - 2, дифтерит - 18, дизентерия - 12, заушница - 18, коклюш - 105, инфлуэнца - 130, сибирская язва - 5, рожа - 12...» [2].

Газета за серпень починається з статті про патріотичну маніфестацію: «Манифестанты от сквера с пением гимна, с портретом Государя Императора, с национальными флагами направились к Александровскому парку.

Здесь к манифестантам присоединился оркестр парка, которым был исполнен гимн «Боже, Царя храни!», покрытый возгласами: «ура!» «Да здравствует Государь Император!» «Да здравствует русская армия!» «Да здравствует! Сербия!» «Долой Австрию!»...» [3]. І таких маніфестацій у місті у серпні 1914 р. відбулося 2. Це засвідчує те, що світ сколихнула війна і ця інформація дійшла до нашої держави та рідного міста. Люди відчували що можливо воєнні дії торкнуться і їх держави, але вони вірили що їх імператор та армія найкращі та вони не допустять цього.

Взагалі у цьому випуску дуже багато статей присвячено воєнній тематиці. Є статті з інформацією про те, як багато дітей збігали від своїх батьків з метою піти на фронт, але поліція їх затримувала і повертала додому [3].

З цього випуску ми, також, можемо дізнатися про заснування нової волості: «Екатеринославским губернским присутствием постановлено с 1 января будущего года в районе Петровской волости, Мариупольского уезда, образовать самостоятельную волость - Ново-Петриковскую. В районе седьмого земского участка Мариупольского уезда постановлено из Крестовского, Знаменовского, Ново-Николаевского и Ново-Бузовского сельских обществ образовать самостоятельную - Крестовскую волость...» [3].

За 23 серпня 1914 р. є стаття «Против пьянства», у якій забороняється вживати алкогольні напої на вулиці, дорогах, площах та інших відкритих місцевостях. Якщо ця постанова буде не

виконана, то винні повинні піддавались в адміністративному порядку тюремному ув'язненню або фортеці на строк до 3 місяців, арешту на той самий строк або грошового штрафу до 3000 рублів [3].

Таким чином, можна зробити висновок, що напередодні Першої світової війни життя місцевих жителів Маріуполя було спокійним та різноманітним. Відкривалися навчальні заклади, проходили екскурсії, проводилися різні спортивні змагання, що свідче нам про розвиток міста та піклування місцевої влади про буденне життя своїх жителів. Хоча в газеті за серпень дуже багато лунає свідчень про початок воєнних дій та закликів до війни, містяни продовжували жити як і до цього часу – не тільки працюючи, а й і відвідуючи різні культурно-освітні, спортивні та ін. заходи.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Мариупольская жизнь» (июнь 1914 г.) [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://old-mariupol.com.ua/mariupolskaya-zhizn-iyun-1914-goda/>
2. «Мариупольская жизнь» (июль 1914 г.) [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://old-mariupol.com.ua/mariupolskaya-zhizn-iyul-1914-goda/>
3. «Мариупольская жизнь» (август 1914 г.) [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://old-mariupol.com.ua/mariupolskaya-zhizn-avgust-1914-goda/>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УКРАЇНИ 1950 – 1980 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Реуцька А.М.

Протягом останнього часу в Україні відбувається збільшення інтересу до такого напрямку історичної науки як історія повсякденності. Під історією повсякденності ми розуміємо практики щоденного життя людей через призму сприйняття ними свого існування. Саме в рамках даного напрямку є можливість висвітлення умов життя та роботи, можливостей задоволення духовних і матеріальних потреб людей, без чого неможливе розуміння історичного процесу та суспільного розвитку.

Протягом 1950-х – 1980-х рр. в рамках УРСР існувало 16 підприємств чорної металургії, які розташовувалися у наступних містах: Бровари, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Донецьк, Єнакієво, Запоріжжя, Комунарськ, Костянтинівка, Краматорськ, Кривий Ріг, Макіївка, Маріуполь. Розвиток чорної металургії сприяв розширенню виробництва, створенню нових робочих місць, що обумовило зростання кількості населення. За період з 1959 р. по 1989 р. в містах з підприємствами чорної металургії простежується постійний приріст населення (Діаграма 1) [1]. Дані обставини призвели до розбудови інфраструктури міст, покращення матеріального становища працівників підприємств і ширших можливостей для задоволення їх духовних потреб.

Оскільки підприємства чорної металургії надавали значну кількість робочих місць, тому високими були показники серед населення міста, зайнятого в металургії. Переважну більшість свого дня людина проводить на роботі, а її стан після роботи в значній мірі визначається умовами організації праці на останній. В УРСР працівникам надавалися поїздки вихідного дня профспілками підприємств. Тобто, можемо простежити практично у всіх сферах життя особистості відбиток її професійної діяльності. Зауважимо, що проблемі умов життя і праці приділена увага у численних наукових розвідках та монографіях. З огляду на це вкрай необхідно проаналізувати доробок попередників у дослідженні питання повсякденного життя працівників підприємств чорної металургії УРСР у 1950 – 1980 рр.

Наявну літературу з даної теми слід розділити на три групи. До першої групи належать узагальнюючі праці з історії УРСР та окремих її адміністративних одиниць. Науковий доробок першого історіографічного періоду вміщує загальні відомості щодо досягнень у розвитку народного господарства, розбудови інфраструктури країни, товаропостачання, соціального забезпечення та побуту населення. Відзначається провідна роль комуністичної партії в даних

здобутках. Значна увага приділяється висвітленню досягнень у рамках соціалістичного змагання [2]. В Історії міст і сіл Української РСР [3] подається стислий екскурс в історію окремих адміністративних одиниць УРСР, а потім, починаючи з кінця XIX ст., коли зароджується робітничих рух, описуються пов'язані з ним події. Період радянської влади висвітлюється подібно до узагальнюючих праць. Дослідженням соціально-політичної, економічної, культурно-релігійної політики, що здійснювалась в УРСР у 1950 – 1980 рр. в рамках другого історіографічного періоду займалися В.К. Баран і В.М. Даниленко [4]. Державну економічну та соціальну політику в період 1950-х – 1960-х рр. розглядав С.В. Кульчицький [5]. Питання культурно-ідеологічних процесів у 1950-і рр. досліджувались Л.А. Шевченко [6]. На сучасному етапі відбувається критичне осмислення робіт попереднього періоду, виявлення хиб та створення об'єктивних досліджень.

До підгрупи, пов'язаної з висвітленням демографічних процесів у республіці, входять дослідження особливостей міграції населення в межах УРСР [7]. Також у перший історіографічний період увагу дослідників привертала проблематика пов'язана з інститутом сім'ї [8]. Зокрема, робота А.Г. Волкова висвітлює різні аспекти демографічного розвитку сім'ї у СРСР. У другий період було створено ряд дисертацій з аналізу демографічних показників населення окремих регіонів республіки [9].

Другу підгрупу в рамках першої групи репрезентують праці, тематика яких пов'язана з розвитком промисловості УРСР, зокрема чорної металургії, що була особливо популярною серед радянських дослідників. Характерним для праць 1950-х – 1980-х рр. є висвітлення процесів у промисловості виключно з позитивної сторони, замовчування недоліків [10]. Аналіз літератури показує, що в незалежній Україні висвітлення промисловості втратило минулу актуальність, про що свідчить зменшення кількості досліджень. Серед сучасних авторів даною проблематикою займався М.Р. Плющ [11].

Роботи першої групи надають можливість зрозуміти умови, які впливали на повсякденність населення, створити загальний образ повсякденного життя пересічного громадянина.

Друга група – роботи присвячені соціально-побутовим умовам та культурному розвитку населення УРСР, зокрема робітників. У перший історіографічний період була створена значна кількість праць, які стосувалися робітничого класу [12]. У праці «Історія робітничого класу Української РСР» розкриваються рівень виконання плану п'ятої п'ятирічки в промисловості, соціалістичне змагання, матеріальні умови життя, склад сімей робітників, питання гендеру. Увага приділена найбільш популярним святкам в робітничому середовищі. Вплив політики десталінізації на соціокультурне життя населення, розвиток соціального законодавства, рівень матеріального забезпечення населення, питання гендеру та соціальних девіацій стали предметом дослідження істориків у другому історіографічному періоді [13]. Значна кількість дисертацій присвячена виміру повсякденності українців періоду 1950 – 1980 рр. [14], що свідчить про розвиток такого наукового напрямку як історія повсякденності у вітчизняній науці. Дисертаційна робота В.М. Вовк розкриває проблеми розвитку культурної, соціальної, медичної сфер, а також матеріально-побутове обслуговування населення міст. Досліджено ідеологічний вплив партійно-державної номенклатури на культурне життя та політику партії щодо українських народних традицій. Висвітлено найбільш поширені форми дозвілля. У дисертації О.Б. Пенькової розглянуто вплив державної політики на трансформації сімейно-побутової обрядовості та громадських свят у 1960 – 1980 рр. Починаючи з 1990-х рр., відбувається спад у кількості досліджень пов'язаних з робітничим класом, що свідчить про зміну пріоритетів у науковому середовищі [15].

Окрему підгрупу в рамках даної групи складають дослідження присвячені безпосередньо Донбасу. До періоду 1950 – 1980 рр. відноситься робота М.П. Приходько [16], у якій розглянуто благоустрій житла в регіоні. Великий статистичний матеріал міститься в «Історії робочих Донбасса» [17], зокрема, зміни чисельності робітників, їх кваліфікаційний рівень. Вказана праця містить дані щодо політики керівництва країни в галузі металургії та розвитку соціалістичних змагань у середовищі працівників металургійних підприємств як складової частини цієї політики. Також висвітлені питання матеріального забезпечення працівників, проведення заходів у сфері культури. У сучасний період було створено ряд дисертацій, пов'язаних з тематикою

повсякденності населення Донбасу [18]. Зокрема, дисертація М.С. Герасимової є комплексним дослідженням повсякденності мешканців регіону в 1945 – 1953 рр. Аналізуючи соціально-культурний аспект життя населення, автор окреслює суспільно-політичні настрої у повоєнні роки, висвітлює основні форми дозвілля. У другий період автори, як і раніше, займалися проблемами житлового будівництва [19]. Серед інших аспектів соціального розвитку Донбасу слід відзначити забезпеченість медичним персоналом його населення [20].

Праці, що належать до другої групи, розкривають окремі аспекти повсякденності населення УРСР, зокрема робітників. Тому дану інформацію можемо використати для висвітлення загальних рис повсякденності працівників підприємств чорної металургії.

До третьої групи відносяться дослідження пов'язані з духовною культурою населення УРСР. До першого періоду належить робота В.Ю. Келембетової [21], у якій автор розцінює релігію як пережиток, що має бути виключеним з побуту радянського громадянина. Подібні погляди в цілому є характерними для всієї радянської літератури, що виходила з марксистсько-ленінської ідеології [22]. Значно більше досліджень, присвячених даній тематиці, припадає на другий період. Релігійна проблематика розглядається з об'єктивної точки зору, у роботах відсутня завідомо негативна її оцінка. П.М. Бондарчук [23] висвітлює мотиви релігійності населення, вплив релігії на поведінку віруючих у соціумі, на їх трудову діяльність, ставлення до державної ідеології, світської культури, виконання ними громадянських обов'язків. У ряді статей розкривається проблема взаємин між владою та церквою [24]. Література, представлена в даній групі, надає можливість простежити політику партії щодо духовної культури населення, зміни у її стані протягом 1950-1980 рр.

Таким чином, у загальних працях з історії і демографії УРСР, а також розвитку промисловості республіки питання, які стосуються повсякденності працівників металургійних підприємств, розглядаються лише побіжно. Дані дослідження надають можливість зрозуміти умови, які впливали на повсякденність. На сучасному етапі відбувається критичне осмислення робіт попереднього періоду, виявлення хиб та створення об'єктивних досліджень. У роботах зміщуються акценти на інші сфери економіки. Науковий інтерес як радянських, так і сучасних дослідників викликали проблеми, що стосуються різних аспектів повсякденності населення республіки. Проте, при всій винятковості вищезгаданих праць, не було створено робіт, присвячених повсякденному життю працівників металургійних підприємств. Якщо автори періоду 1950-1980 рр. активно досліджували робітничий клас, то сьогодні відбувається спад інтересу до даної проблематики. Тема релігії у радянських дослідженнях висвітлювалась лише в негативному контексті. Подібні обставини призвели до актуалізації, починаючи з 1990-х рр., у вітчизняній історичній науці робіт пов'язаних з релігійною сферою життя громадян УРСР. Аналіз історіографії свідчить про те, що повсякденність працівників підприємств чорної металургії УРСР періоду 1950 – 1980 рр. на сьогодні не стала предметом окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность городского населения союзных республик (кроме РСФСР), их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg2.php; Всесоюзная перепись населения 1970 г. Численность городского населения союзных республик (кроме РСФСР), их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr70_reg2.php; Всесоюзная перепись населения 1979 г. Численность городского населения союзных республик (кроме РСФСР), их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr79_reg2.php; Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность городского населения союзных республик, их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php

2. Історія народного господарства Української РСР: в 3 т. – К.: «Наукова думка», 1985. – Т.
3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті роки). – 463 с.; Історія Української РСР: в 2 т. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – Т.2. – 780 с.; Історія Української РСР (науково-популярний нарис) / За ред. К.К. Дубини. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. – 412 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 765 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – 792 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 939 с.
4. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. / В.К. Баран. – Л.: МП «Свобода», 1992. – 124 с.; Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 447 с.; Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки: в 15 т. – Т. 13).
5. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964 рр.) / С.В. Кульчицький // УІЖ. – 1998. №2 – С. 102-114, №3 – С. 120-129, №4 – С. 91-102.
6. Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-і – 50-і рр. / Л.А. Шевченко // УІЖ. – 1992. – №7,8. – С. 39-47.
7. Товкун В.І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959 – 1963 рр. / В.І. Товкун // УІЖ. – 1966. – №4. – С. 49-56.
8. Волков А.Г. Семья – объект демографии / А.Г. Волков. – М.: «Мысль», 1986. – 271 с.; Чуйко Л.В. Браки и разводы / Л.В. Чуйко. – М.: Статистика, 1975. – 175 с.
9. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Субботіна; ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – 19 с.; Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.Ф. Шипік; ДонНУ. – Донецьк, 2005. – 20 с.
10. Грушевский Д.Н. Имени Ильича: Из истории ордена Ленина Ждановского металлургического завода им. Ильича / Д.Н. Грушевский. – Донецк: «Донбас», 1966. – 190 с.; Миколенко М.М. Діяльність Комуністичної партії України по розвитку чорної металургії в період розгорнутого будівництва комунізму / М.М. Миколенко. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – 176 с.; Нарбут С.С. Зарево над заводом: История Макеевского металлургического завода им. С.М. Кирова / С.С. Нарбут. – Донецк: «Донбас», 1965. – 128 с.; Развитие металлургии в Украинской ССР / [Ред. коллегия З.И. Некрасов (отв. ред.), Ю.А. Анисимов, В.В. Врублевский и др.]. – К.: «Наукова думка», 1980. – 960 с.; Середенко М.М. Чорна металургія України. 1917 – 1957 / М.М. Середенко. – К.: Держтехвидав УРСР, 1957. – 168 с.; Терещенко Н.А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти / Н.А. Терещенко. – К., 1967. – 118 с.
11. Плющ М.Р. Промисловість України у 80-і – 90-і роки: люди, проблеми, уроки / М.Р. Плющ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 335 с.
12. Історія робітничого класу Української РСР: в 2 т. – К.: «Наукова думка», 1967. – Т. 2. – 507 с.; Кондуфор Ю.Ю. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / [Ю.Ю. Кондуфор, А.П. Гриценко, М.В. Коваль, С.В. Кульчицкий]. – К.: «Наукова думка», 1986. – 240 с.; Митюков А.Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности / А.Г. Митюков. – К., 1965. – 199 с.; Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР (1946 – 1970 рр.) / В.О. Романцов. – К., 1972. – 219 с.
13. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / [Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 697 с.; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в

другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

14. Вовк В.М. Побут і дозвілля міського населення України в 50-х – 80-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Вовк; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 20 с.; Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 33 с.; Лук'янець О.А. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті – середина 1960-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Лук'янець; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 234 с.; Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Б. Пенькова; ДонНУ. – Донецьк, 2006. – 24 с.; Тевікова О.В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953 – 1964 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Тевікова. – Полтава, 2010. – 304 с.

15. Заблоцька К.В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960-1985 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / К.В. Заблоцька; ДонНУ. – Донецьк, 2000. – 241 с.; Сергєєва М.В. Інженерно-технічні кадри важкої промисловості Донбасу (1965 – 1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Сергєєва; ДонНУ. – Донецьк, 2013. – 190 с.

16. Приходько М.П. Житло робітників Донбасу (Процес виникнення і розвитку робітничих поселень) / Приходько М.П. – К., 1964. – 107 с.

17. История рабочих Донбасса: в 2 т. – К.: «Наукова думка», 1981. – Т. 2. – 440 с.

18. Бодрухина І.М. Зміни соціально-побутових умов життя населення Донбасу в середині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Бодрухина; ЛНУ ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2013. – 200 с.; Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: автореф. дис. к.і.н.: 07.00.01 / М.С. Герасимова; ДонНУ. – Донецьк, 2007. – 20 с.; Каретніков І.Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953 – 1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Г. Каретніков; ДонНУ. – Донецьк, 2013. – 200 с.; Шимко О.В. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у середині 1960-х – середині 1980-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Шимко; ДонНУ. – Донецьк, 2012. – 200 с.

19. Краснопорова Л.О. Процес житлового благоустрою у містах Донецької області (1943 – 1964 рр.). Історичний аспект / Л.О. Краснопорова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Донецьк, ДонНУ, 2012. – Кн. 21. – С. 216-223.

20. Карачевська В.І. Підготовка та забезпеченість медичними кадрами на Донбасі у середині 1960-х – кінці 1980-х років / В.І. Карачевська // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Донецьк, ДонНУ, 2012. – Кн. 21. – С. 233-238.

21. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки / В.Ю. Келембетова. – К.: «Наукова думка», 1974 р. – 191 с.

22. Колодний А.М. Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання: дис. ... канд. філос. наук: 07.00.01 / А.М. Колодний; КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1966. – 277 с.

23. Бондарчук П.М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940 – 1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / П.М. Бондарчук – К.: Інститут історії НАН України, 2012. – 322 с.

24. Лисенко О.Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? / О.Є. Лисенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. – С. 136-143.; Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-х – 60-х років на Україні / І.П. Меркатун // УІЖ. – 1991. – №10. – С. 70-76.

ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТ.

Темірова Н.Р.

Історія повсякдення посіла стабільне місце в колі інтересів вітчизняних науковців. Адже цей напрямок дозволяє розширити уявлення про минуле шляхом його локалізації, конкретизації на рівні як груп населення так окремих представників тієї чи іншої епохи. Історія великих землевласників не так давно, зо два десятиліття тому, набула статусу новаторської. Нині є потреба заглибитися у “світ поміщика”, аби краще зрозуміти сутність еволюційних змін, які відбувалися на зламі двох минулих століть. Велику складову його посідало повсякдення.

У вітчизняній науковій літературі цей аспект знайшов відображення опосередковано, в контексті соціально-економічної проблематики. Зокрема, дослідники намагалися пояснити характерні риси світогляду поміщиків в українських землях [5].

Повсякденне життя поміщиків різної заможності було неоднаковим. У дрібних маєтках, де землеволодіння не перевищувало 100 дес., воно відрізнялося від життя в резиденціях, чийм власникам належало по кілька десятків тисяч десятин, але саме спосіб життя найбагатших став стереотипом, в якому домінувала гармонія розкоші. Д. Бовуа, описуючи життя власника палацу в Антонінах графа Юзефа Потоцького, відзначав, що, коли він виїжджав з дому, розчинялись двері і два козаки розстеляли по засніженій доріжці червоний килим аж до підніжки екіпажу, який чекав на нього. Уся обстановка свідчила про багатство. Успадковані після Сангушків 60 тис. дес. чорнозему процвітали: кілька цукроварень, прекрасно доглянуті ліси, корпус управителів, добре оплачувані робітники, а в його центрі – розкішний палац і величезна стайня [1, с.259].

Розкішню вирізнявся Немирівський плац князів Щербатових, опис якого знаходимо у звіті завідуючого Вінницьким музеєм про службову поїздку до м. Немирова у справі культурно-історичного майна княгині Щербатової. Двоповерховий будинок був обставлений оригінальними й цінними меблями червоного дерева та карельської берези. Більшість виконані в стилі “ампір”. У палаці розміщувалася надзвичайно багата бібліотека, яка налічувала тисячі томів, написаних головними європейськими мовами, і містила чимало книг з історії мистецтва. Тут же зберігався архів із чиншовими документами, дарчими, фамільними документами Потоцьких, Строганових, Щербатових, Салтикових та інших близьких до родини осіб. Приміщення палацу було вбране витворами живопису, серед яких портрети, мініатюри, образи тощо. Ще однією окрасою палацу були мармурові бюсти. Завідуючий Вінницьким музеєм після огляду палацу дійшов висновку: “Взагалі культурні багатства будинку неоціненні” [9, арк 1-1,зв.].

У маєтку Терешки графа Владислава Грохольського Старокостянтинівського повіту Волинської губернії центральне місце посідав панський кам'яний двоповерховий будинок, який мав прихожу, сім кабінетів, бібліотеку, малу й велику зали, більярдну, їдальню, буфетну, вітальню, спальню, гардеробну, на другому поверсі розташовувалися три кімнати й гардеробна. Розкішним уявляється умеблювання спальні: два ліжка, шафа, комод, чотири дивани, туалетне й письмове бюро, кілька крісел, дев'ять стільців, стіл, сім столиків, ширма, дзеркало. Все це з горіхового, червоного, дубового дерева, оббите зеленим плюшем, оздоблене мармуром і позолотою. Вартість умеблювання цієї кімнати перевищувала 3 тис. руб. До будинку прилягав флігель, у якому містилися кімнати ксьондза, управителя та так звана Біла кімната. Вартість будинку становила 55 тис., умеблювання – 47,4 тис. руб. Серед найцінніших речей названі 38 картин, 12 фамільних портретів у позолоченій рамі, 8 мармурових скульптур, 2 персидські килими, 5 пудів фамільного столового срібла, круглий столик мозаїчної роботи ХІ ст. тощо. Окрім цього, на території маєтку розташовувались 6 будинків для службовців, 12 – для вузьких спеціалістів (коваль, кучер, повар, інші), 39 будинків для наймитів, окремий будинок для інвалідів [10, арк. 6, 10,зв. – 11, 16-17.].

У побуті великих правобережних поміщиків, насамперед, польських усе свідчило про багатство: незліченна челядь, збірки живопису, книги з золотими корінцями в бібліотеках, старовинні меблі, архітектура, парки, коні, полювання, розкішні екіпажі, бали, свята, прийоми, де

все надзвичайно вишукане. У дворах трохи бідніших маєтків, яким належало лише по кілька сотень десятин, спосіб життя дещо скромніший.

Дещо іншу картину бачимо на Лівобережжі. За спостереженням Ю. Янсона, у Харківській губернії “ви не зустрінете розкоші й комфорту, які панували у садибах і заводах Київської губернії; немає тут парків, палаців поміщика, розкоші приміщень управителів, контор з окремими департаментами й безліччю економів і чиновників, які отримували величезне утримання” [11, с.5].

Садиба Скоропадських у Тростянці складалася з великого дерев'яного одноповерхового будинку, до якого були “приклеєні” башти в готичному стилі. У ньому розташовувалися парадні кімнати і дідова спальня. До цього будинку прилягала двоповерхова прибудова, яка за стилем нагадувала шотландські замки. Перед старим будинком розташовувалися флігелі, в яких мешкала прислуга й гості [8, с.385].

У Волокитинському маєтку діда майбутнього гетьмана Української держави П. Скоропадського по материнській лінії Андрія Миклашевського в Чернігівській губернії стояв великий будинок, оточений лужком, на якому розмістилися флігелі для гостей. Далі простягалася довга липова алея, що завершувалася кам'яними ворітьми у середньовічному стилі [14]. Маєток був центром місцевого життя. Наприклад, у Тростянецький маєток Скоропадських з'їжджалися навколишні землевласники для обговорення нагальних проблем [8, с.384].

Два діди П. Скоропадського – обидва розумні, освічені, вправні господарі – являли протилежність один одному. Іван (по батьковій лінії) завжди жив у маєтку, цікавився місцевим життям. Андрій Миклашевський (по материній лінії) проводив час у Волокитинському маєтку лише кілька місяців, ведучи надзвичайно замкнене життя. Решту часу він жив за кордоном, взимку, як правило, у Ніцці. Скоропадський дуже простий у звичках. Миклашевський показово ввічливий, знався тільки з людьми певного кола, їв тільки вишукані страви й бездоганно одягався. Він був “західною людиною”. У Тростянці була простота, у Волокитині дотримувалися етикету [8, с.396-397]. Так в одній родині представлені два найпоширеніші типи поміщиків: патріархальний і європеїзований.

У поміщицьких сім'ях був заведений чіткий розпорядок дня. Ось які враження залишив у щоденнику Володимир Бобринський. У будні дні діти Бобринських прокидалися о 6.45, у вихідний день – у будь-який час. Зразу після пробудження читали Євангеліє. Потім снідали, після чого починалися уроки під керівництвом гувернера-француза. Для дітей в аристократичних сім'ях домашня освіта була початковою. Найчастіше вчителями працювали або дяки, або іноземці, завдяки чому діти змалечку вчили іноземні мови [6, арк. 68,зв. – 69, зв.]. Навчання продовжувалося у пансіонах, гімназіях. Отже, обов'язковою для поміщицьких дітей була середня освіта, чого не можна сказати про вищу. Земельна аристократія посилала своїх синів на навчання за кордон – до Франції, Німеччини, Англії, Швейцарії.

Батько І. Скоропадського, Петро Іванович отримав спочатку домашнє виховання, потім по закінченні школи гвардійських юнкерів служив корнетом у кавалергардському полку. Потім був направлений до Кавказької армії. У 30-річному віці вийшов у відставку, після чого протягом 26 років обіймав посаду стародубського повітового предводителя дворянства. Як згадує його син, “він цілком віддався службі по виборах, і віддався їй зовсім безкорисливо, винятково через принцип” [8, с.391].

Складовою повсякдення є дозвілля. Надзвичайною пишнотою відрізнялися свята й прийоми у правобережних маєтках. Тут збиралися “вершки” цього вишуканого товариства: Четвертинські, Радзівили, Любомирські, Липковські, Чечелі, Залеські, Ржевуські, Могильницькі, Ярошинські [1, с.259]. До Тростянецького маєтку Скоропадських щочетверга навколишні поміщики з'їжджалися на обід. Потім сідали за карткову гру. О 7-й годині подавалася вечеря і близько 10-ї роз'їжджалися [8, с.384]. Найчастіше такі прийоми відвідували не надто великі землевласники. Такі ж пани як Г.П.Галаган чи В.В.Тарновський приїжджали до Скоропадських рідко.

П. Скоропадський описував святкування у Волокитині найурочистішої події – дня народження свого діда Миклашевського. Зранку проводилося урочисте богослужіння у місцевій церкві, на якому були присутні мешканці навколишніх сіл. Потім поверталися до будинку, на

дворі біля якого грав оркестр Костромського піхотного полку, виписаний з Глухова. Селяни з Волокитина та інших сіл також запрошувалися до саду, де пригощалися й розважалися – лазіння по стовпах, катання на гойдалках, танці. Всі діти отримували цукерки, робітники – подарунки. Святування тривало до пізнього вечора і закінчувалося великим феєрверком [8, с.398].

У деяких маєтках влаштовувалися вистави, нерідко з добродійною метою (додаток 5). Наприклад, в аматорському театрі Смілянського маєтку Бобринських у суботу, 19 серпня 1895 р., відбулася вистава “Сваха” у 3-х діях. 24 жовтня 1899 р., в неділю в залі при Смілянському рафінадному заводі на користь добродійного товариства влаштовувався музичний вечір. У програмі – російські пісні, романси, арії, інструментальні твори у виконанні графа О. Бобринського та інших. В антрактах планувався буфет, а по закінченні концерту – танці. Вхід по квитках, вартість яких коливалася від 55 коп. до 3 руб. 10 коп. [7, арк. 2,5].

Одне з найяскравіших дитячих вражень П. Скоропадського – музика: “Взагалі, все перебування в Тростянці моє пов’язане зі світом звуків: постійна гра на фортепіано, тріо й квартети струнні чергувалися з дня у день”. На великі свята вся родина їздила слухати літургії в навколишніх церквах [8, с.385].

Воронцови-Дашкови володіли прекрасною фамільною картинною галереєю. В будинку містилася велика бібліотека, вироби зі срібла, фарфору, кришталю, дорожчості тощо. Про коло інтересів хазяїв свідчить перелік газет і журналів, які передплачувалися: “Illustrated London News”, “Figaro” “Вестник Европы”, “Отечественные записки”, “Новое время”, “Санкт-Петербургские ведомости”, “Стрекоза” та інші.

В аристократичних поміщицьких сім’ях будь-якої національної належності пріоритет віддавався французькій мові, що теж вважалося ознакою соціальної вишості. Французька дозволяла приєднатися до європейського світу. Дворянська комісія, “яка була гласом тих сил, які нині об’єдналися і склали так звані наради “об’єднаного дворянства” під головуванням графа Бобринського; дворяни ці завжди дивилися на селян як на щось таке, що становило середнє між людиною й волом. Це саме і є той погляд, якого трималося історично, спокон віків польське дворянство; воно дивилося завжди на своїх селян як на бидло, і мені представляється, що та участь, якій піддалося Царство Польське, розтягнуте сусідніми державами, що в цій участі багато в чому було винне ставлення польського дворянства до народу” [2, с. 521].

Частина поміщиків зберігала пам’ять про своє історичне минуле та національну приналежність. За згадкою П. Скоропадського, перші українські враження формувалися в дідовому будинку. Україна розумілася як славне минуле, але це уявлення не мало ніякого політичного підґрунтя й виходу на тодішню сучасність. Більше того, родина Скоропадських була глибоко віддана цареві. Водночас завжди підкреслювалося, що родина належить не до великоросів, а до малоросів знатного походження. В будинку висіли старі портрети гетьманів, різних українських політичних і культурних діячів. Серед них знаходилися й кілька зображень козака Мамає. Був і портрет І. Мазепи, “настільки ненависний всякому росіянину, в домі йому не поклонялися..., а мовчки ставилися з симпатіями”, – згадує П. Скоропадський [8, с.388].

У домі співали українські пісні. Дуже поважали бандуристів, їх завжди щедро винагороджували. Родина виписувала “Київську старовину”, читали книги Костомарова та інших українських письменників. Дотримувалися українських звичаїв у домашньому побуті та в релігійній обрядовості. Але якщо дід Павла Івановича розмовляв українською мовою, то самого майбутнього гетьмана та інших дітей у родині українській мові не вчили, у вжитку панувала мова російська. Щирим українцем був П. Лизогуб. Він був великим прихильником мистецтва, товаришував із Т. Шевченком. За свідченнями очевидців, він виділявся із загального середовища любов’ю до батьківщини. Хоча спілкувався переважно російською мовою, але знав українську і охоче пересипав українськими словами й фразами. Його будинок був убраний портретами дітей у українському одязі, мальованими батьком [4, с.19-20].

Земельні аристократи час від часу з'являлися в найкращих готелях Європи. Марія Браницька проводила більше часу в Ніцці, ніж у Білій Церкві, але це був поодинокий випадок, бо загалом з огляду на деполітизацію польських аристократів в умовах Російської імперії їхні маєтки служили виправданням існування: у своєму маєтку поляк виконував місію - виступав охоронцем частки польської землі. Для більшості польських землевласників маєток був "маленькою батьківщиною", де панувало специфічне сприйняття землі. Це їх відрізняло від решти поміщиків – українців і росіян. Зведення в культ спадкової поземельної власності поміщиків з України багато чим завдячувало тиску, якого вона постійно зазнавала від росіян. Поляки, усунуті від політики царською системою, мали дуже обмежене поле діяльності для прояву своєї величезної економічної потуги в громадському житті, що допомогло б їм зберегти себе на тлі неймовірних утисків, при відсутності можливості вчитися рідною мовою як у школах, так і в університетах. Отже, маєтки служили для них і притулком, і місцем реалізації життєвої енергії, і сенсом життя.

"Болюче" відчуття "своєї" землі рідше зустрічалося в українських та російських поміщиків. Очевидно, тому, що їхнє поняття батьківщини було значно ширшим. Їм були доступніші високі посади, широка участь у громадському житті. Вони були ближчі до верхівки політичної системи Російської імперії. Так, граф М. Воронцов був постійним партнером царя й членів царської сім'ї в картковій грі, неодмінний учасник полювання. Будинок Воронцових-Дашкових на Англійській набережній був одним із наймодніших для свого часу. Тут збирався "увесь Петербург" [3, с.45].

Характерною рисою повсякдення в аграрному суспільстві виступає консерватизм, що простежується і в житті земельної аристократії зламу двох попередніх століть. П. Скоропадський, майбутній гетьман Української держави, перші п'ять років життя провів за кордоном, у Вісбадені, після чого родина перебралася в Тростянецький маєток діда, Івана Скоропадського. У Тростянці "тоді ще не був вилучений старий патріархальний уклад життя, кріпосне право було вже давно знищене, але увесь уклад життя й взаємини людей ще були старі... Основною рисою цих взаємин, особливо між поміщиком і оточуючим народонаселенням, була дивовижна простота і якась близькість одне одному". Років через десять не залишилося й сліду від цього [8, с.383].

Отже, повсякдення поміщицтва на межі XIX-XX ст. еволюціонувало в напрямі зміни "старого" укладу з притаманними йому осілістю, прив'язаністю до землі, повагою до минувшини, вищою мобільністю, світськістю, тобто традиційні риси повсякдення піддавалися модернізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д.Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 410 с.
2. Витте С.Ю. Воспоминания. Т.2 (1894-октябрь 1905) / С.Ю.Витте. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 639 с.
3. Исмаил-Заде Д.И. Илларион Иванович Воронцов-Дашков / И.Д. Исмаил-Заде // Исторические силуэты. – М.: Наука, 1991. – С. 20-62.
4. Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861-1863 гг.). По поводу сорокалетия освобождения крестьян / А. Лазаревский. – К., 1901. – 34 с.
5. Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. / Ю.П. Присяжнюк., Л.М. Горенко – Черкаси, 1996. – 143 с.
6. РДАДА, ф.1412, оп.7, спр. 68.
7. РДАДА, ф.1412, оп.8, спр.584.
8. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
9. ЦДІАК України, ф.258, оп.1, спр.200.
10. ЦДІАК України, ф.239, оп.1, спр.76.
11. Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Югозападных губерний (1867-1868 гг) / Ю. Янсон. – СПб., 1869. – 83 с.

СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І В ХІХ-ХХ СТ.

ГЕНОЦИД ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ЧАСИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ НА ДОНЕЧЧИНІ (1941-1943)

Алексєєва М.А.

Проблема Холокосту на Донеччині в роки Другої світової війни являється досить актуальною. У сучасному суспільстві можна спостерігати тривожні тенденції: агресія, ксенофобія, світовий тероризм. Виховання толерантності – необхідна умова існування будь-якої цивілізації.

Події, які відбувалися під час Другої світової війни, стали частиною єврейської історії. Кульмінацією антисемітизму став геноцид єврейського народу. У цей час нацисти та їх посібники знищили близько 6 млн. євреїв, у тому числі 1,5 млн. на окупованій території Радянського Союзу. Вивчення цього питання дозволяє нам оцінити жахливі масштаби, форми та методи трагедії. Згідно статистики, з 20 жовтня 1941 до 7 вересня 1943 р.р. в Донецькій області за період окупації загинуло майже 318 тис. мирних громадян різних національностей, але переважна більшість загиблих була представниками єврейського етносу.

Дослідження з історії Холокосту з'явилися ще в радянський період, але незаангажований розгляд цього питання почався у 90-і роки ХХ ст.. Особливо важливими джерелами для дослідження означеної проблеми є матеріали особового походження: мемуари, спогади, щоденники, автобіографії.

Фізичне винищення євреїв в Європі почалося після нападу Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. Дуже важливе місце у планах німецького командування відводилося захопленню в найкоротші строки України. Протягом одного року німецькі війська та їх союзники окупували територію України (червень 1941 – липень 1942 рр.). Наміри гітлерівців були відображені в плані «Ост» – плані знищення населення та «освоєння» окупованих територій на Сході. Наприкінці вересня 1941 р. виникла загроза окупації Донеччини німецькими загарбниками. Німці зайшли в область з півдня [4].

Для регулювання суспільного життя, втілення в життя наказів і розпоряджень окупаційної влади створювалися органи місцевого самоврядування – міські, районні і сільські управи. В період окупації ряд населених пунктів був перейменований. 8 жовтня 1941 року в середині дня у Маріуполь Бердянським шляхом увійшли німці. Ввечері того ж дня все місто було зайнято ворогом. Наступним ранком містом було розклеєно оголошення з наказом негайно зібрати єврейську громаду. Під загрозою розстрілу керівництво єврейської громади повинно було скласти списки осіб, до числа яких підпадали як звичайні, так і видатні люди. За розпорядження військового коменданта, у місті було складено список № 1, до якого входило все єврейське населення Маріуполя. 16 жовтня всі євреї повинні були пройти реєстрацію [1].

18 жовтня 1941 року у місті появились листівки з наказом, в якому зазначалось, що всі громадяни зі списку повинні були 20 жовтня, у восьмій годині ранку з продуктами, документами, цінними речами і одягом явитися у колишню будівлю штабу 238-го Маріупольського стрілецького полку територіальних військ. 20 жовтня 1941 р. став страшним днем в історії Маріуполя: на Агробазі було розстріляно від 9000 до 14 000 осіб (відомості різняться).

Взагалі на Донеччині великі міста постраждали найбільше. Сталіно (зараз Донецьк) було захоплено 20 жовтня. Місту повернули стару назву – Юзівка. 7 грудня з'явився наказ польового коменданта про накладання на єврейську громаду контрибуції – 8 млн. рублів з виплатою в строк до 1 січня 1942 року. Перші страти мирних мешканців, у тому числі євреїв, було скоєно 21 грудня, 226 євреїв було скинуто у протитанковий рів в західній частині міста. У так званому Білому кар'єрі було створено гетто, 1 травня 1942 р. більш ніж 3 000 людей завантажили у машини і відправили до ствола шахти 4-4 біс, щоб скинути їх у шурф, після цього гетто було знищено. За

оцінкою надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів окупаційних військ у стволи шахти було скинуто більш 10 тис. євреїв [3].

Страшна трагедія розгорнулася в Артемовську. У січні 1942 р. кати зігнали людей у підвали, три дні їм не давали пити і їсти. А в ніч з 10 на 11 січня їх відвезли в душогубках до піщаних кар'єрів, а когось до алебастрових виробіток. Їх зігнали до штольні №46 і живцем замурували. Потім, у шахті, знайшли тіла дорослих і дітей. У місті також було знищено усіх циган.

12 - 13 жовтня сталося лихо у селі Затишшя Волноваського району. Ще в середині ХІХст. в цьому селі була основана єврейська колонія. По мірі наближення німецьких військ, керівництву колонії було доручено відправити худобу на схід. У селі залишилися непрацездатні старі та діти. 97 осіб – євреїв, мешканців сіл Затишшя, Рівнопіль та Хлібодарівка окупанти зігнали до краю села, до яру, і там їх розстріляли [2].

У Дзержинську в міській управі було зареєстровано 350 євреїв. Всіх їх було страчено. У Слов'янську місцями масових вбивств стали міське овочесховище, кар'єр цеглово-черепичного заводу, крейдові кар'єри. 2-3 грудня було розстріляно 420 євреїв. У ямах-могилах, куди скидали трупи, медична експертиза знайшла тіла загиблих віком від 2 до 70 років. Трупи дітей та підлітків, старих та інвалідів були майже без взуття, напівроздягнуті.

Все єврейське населення Константинівки у грудні 1941 року було вивезено на машинах за селище Червоний Хутор і там розстріляно. Всього було 240 осіб. Постраждали мешканці-євреї Краматорська, Селідова, Макіївки, Дружківки. Окремо по Дружківці список закатованих нацистами складає 1130 осіб [2].

На Донеччині тенденція винищення найбільшої кількості євреїв чітко прослідковується в центральних, промислово розвинутих містах, таких як Артемівськ (3000 осіб), Донецьк (3000 осіб), Краматорськ (2000 осіб) і Маріуполь (дані різняться: 9000 - 14 000 осіб). Багато років ведеться дискусія щодо кількості євреїв, знищених німецькими загарбниками під час окупації області. Наводяться різні цифри. Найбільша кількість загиблих припадає на найбільше «єврейське» місто області – Маріуполь, хоча, якщо взяти кількісний склад довоєнного населення і порівняти його з кількістю жертв у роки окупації, то першість найбільш постраждалого може поділити з Маріуполем Артемівськ (Бахмут) [3].

Варто зазначити, що євреї в той чи іншій мірі самі намагалися чинити опір. Нехай він був скоріш за все пасивний, але інколи саме він допомагав врятувати власне життя і життя своїх рідних. Ухилення від реєстрації, невиконання наказів про явку до місця збору для страти або до переселення в гетто, а також втеча напередодні й у ході розстрілів були найпоширенішими актами індивідуального опору.

Таким чином, аналіз джерел та історіографії показує, що доля євреїв на окупованих територіях була вирішена. Їм було складно вижити і пережити трагедію. Друга світова війна принесла багато страждань всьому світові, але ні з чим не зрівнянні людські жертви понесло в цій війні єврейство. Шість мільйонів життів – така ціна, сплачена невеликою нацією за право на своє існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Були Т. Ю. Мариуполь и мариупольцы в Великой Отечественной войне (1941-1945) : исторический очерк / Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко, О. М. Чаплинская. – Мариуполь : Рената, 2010. – С. 27
2. Трагические страницы истории (1941-1943 г.г.). В назидание потомкам. – Донецк: «Ваш имидж», 2012. – С. 15-19.
3. Иващенко А. В., Заславская Л. М. Слезы Холокоста [Электронный ресурс] / А. В. Иващенко, Л. М. Заславская. – Донецк : Издатель Заславский А. Ю., 2012. – С. 32.

ДО ПИТАННЯ ПРО БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КУПЕЦТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Волониць В.С.

Наприкінці ХІХ ст. соціальна допомога навчальним закладам в Росії відрізнялася різноманіттям форм і рівнів. В містах суспільним піклуванням займалися міські благодійні організації та приватні особи.

Особливістю благодійності з останньої третини ХІХ ст. було існування як індивідуальних так і колективних форм соціальної підтримки спрямованої на суспільний загал. Для цього купці навіть об'єднувалися в товариства. Це надавало можливість соціально-орієнтованому торгово-підприємницькому прошарку міст отримати громадське визнання, зростання престижу. Таким чином купецтво брало на себе функції державної опіки з метою посилення своїх позицій у суспільстві. Представники підприємницької еліти, ініціюючи та здійснюючи благодійні заходи, були зацікавлені в отриманні символічного капіталу, за рахунок якого, враховуючи недостатнє державне фінансування освіти та культури, можна було засвідчити свою активну громадську позицією. Саме завдяки отриманню шляхом активної благодійної діяльності цього символічного, емоційного, соціального капіталу купецтво інтегрувалося в суспільне життя міста й у суспільний устрій держави. Іменні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в добродійних товариствах були зразками символічної комунікації та соціальної взаємодії між купецтвом і державою, містом, релігійними угрупованнями, робітниками або ж знедоленими, засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету, власного імені та родини, важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені. Зростання кількості благодійних ініціатив спостерігалось наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей, коли купецька добродійність набула значних розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя й повітового міста Маріуполя.

Місцеве купецтво активно підтримувало освітні заклади міста надаючи фінансову допомогу викладачам, опікувалось незаможними учнями й студентами,

Так в Маріуполі, наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. діяла низка благодійних установ які традиційно з'являлися слідом за відкриттям навчальних закладів. Це були такі товариства як: «Общество попечения о недостаточных воспитанниках Мариупольской мужской Александровской гимназии», «Общество попечения о недостаточных воспитанницах Мариупольской женской Мариинской гимназии», «Мариупольское отделение Екатеринбургского общества попечения о детях» та інші [1].

На початку ХХ ст. таких товариств в місті налічувалось п'ять, засновниками яких були представники місцевого купецтва: «Общество пособия нуждающимся воспитанницам Мариупольской Мариинской женской гимназии» (голова - Д.О.Хараджаев, секретар – А. Ф. Пастернаков), «Общество пособия нуждающимся воспитанникам Мариупольского реального училища» (голова – М. С. Караманов, заступник голови – Є. П. Кефелі, секретар – Є. Ф. Калогномос), «Общество пособия нуждающимся воспитанникам Мариупольской Александровской мужской гимназии» (голова - Д. О. Хараджаев, секретар – О. М. Трегубов), «Общество пособия нуждающимся воспитанницам Мариупольской женской гимназии В.С. Остославской» (голова- С. Г. Квитницький, секретар – В. Ф. Соколова), «Мариупольское общество попечения о детях» (голова О.О. Лікакі, заступник голови О.О.Попова, секретар – О. М. Воронков) [2].

Першим було засновано «Общество пособия нуждающимся воспитанникам Мариупольской Александровской мужской гимназии». Статут товариства був складений першим директором

гімназії Ф.О. Хартахаєм і затверджений Указом Міністра Внутрішніх Справ від 15 червня 1881 р. Проте товариство розпочало свою діяльність лише з 1882 р. Першим головою правління товариства став колишній почесний попечитель гімназії Ф.В. Гампер. Правління складалося з голови, скарбника, секретаря та двох членів, які обиралися на один рік. Засідання правління, де розглядалися заяви щодо потреб учнів, відбувалися один раз на місяць. Директор і інспектор гімназії запрошувалися для участі в засіданнях з правом голосу. Фонди товариства формувалися за рахунок членських внесків (5 руб. на рік), пожертв, доходів від проведення благодійних концертів, виставок, відсотків на капітал [3].

Основними статтями витрат товариства були: плата за навчання, обмундирування, взуття, покупку навчальних посібників і фінансове заохочення учнів, які закінчили курс. Загальні показники надходження і витрат грошових коштів благодійного товариства представлені в наступній таблиці.

Таблиця 1. Прибуток і витрати грошових коштів мариупольського благодійного товариства «Общество пособия воспитанникам Мариупольской Александровской гимназии» [4].

	1882 р.	1883 р.	1884 р.	1885 р.	1886 р.	1887 р.	1888 р.	1889 р.	1890 р.	1891 р.
Прибуток (руб.)	390 р. 82 к.	731 р. 98 к.	731 р. 98 к.	406 р. 67 к.	298 р. 87 к.	447 р. 75 к.	360 р. 22 к.	357 р. 68 к.	412 р. 26 к.	318 р. 77 к.
Витрати (руб.)	187 р. 55 к.	347 р. 33 к.	235 р. 85 к.	198 р. 80 к.	160 р. 60 к.	217 р. 2 к.	239 р. 8 к.	309 р. 77 к.	212 р. 86 к.	618 р. 90 к.

Мариупольські купці були жертводавцями більшості навчальних закладів міста. Так більше 30 років попечителем Мариупольської чоловічої гімназії був Давид Хараджаєв, Іван Найдьонов опікувався Слобідським початковим училищем, Яків Пічахчі - Карасівським початковим училищем, Іван Гоф - технічним училищем, Микола Караманов - реальним училищем. Піклувальники надавали фінансову допомогу закладам і учням з бідних сімей. Держава заохочувала таку діяльність, надаючи їм класні чини та нагороди. Крім участі в благодійних товариствах міська влада та представники великого мариупольського купецтва були засновниками численних стипендій для обдарованих учнів. Так, наприклад, в 1905 р. з нагоди 25-річчя громадської діяльності Д.О. Хараджаєва було прийнято рішення «заснувати з міських коштів п'ять стипендій імені Д.О. Хараджаєва: три стипендії у розмірі 150 руб. для мариупольських жіночої та чоловічої гімназій та механіко-технічного училища, і дві стипендії при мариупольському міському чотирикласному училищі у розмірі 50 руб. ».

Д.О. Хараджаєв також виплачував дві стипендії учням, заробітну плату вчителям Олександрівської чоловічої гімназії, побудував на свої кошти гімназичну церкву, фінансував публікацію щорічних звітів гімназії. В пам'ять про своїх батьків заснувала стипендію імені Катерини та Івана Чебаненко матір Д.О. Хараджаєва Софія Іванівна [5].

Отже, представники торгово-промислової верстви Мариуполя прагнули засвоїти європейський спосіб життя, займалися доброчинністю, що вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей у місцевому купецькому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земского собрания с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь: Типо – Литография А.А. Франтова. – С. 312, 314 – 320.
2. Адрес – календарь Екатеринославской губернии на 1916 год. Мариупольский уезд: [Электронный ресурс] // URL: <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god-6/>. (Дата обращения 15.10.2015).
3. Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. – Мариуполь: тип. А.А. Франтова, 1892. – С.287–288.

4. Государственный архив Донецкой области. – Ф. 113 (Мариупольская городская управа, г. Мариуполь, Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии). – Оп. 1. – Д. 226 (Требовательные ведомости, счета и переписка с Екатеринославской казенной палатой, обществом попечения о детях, Александровской гимназией и др. о выдаче денежных сумм. 1910 – 1911 гг.). – 127 л.

5. Проценко А. Давид Хараджаев: благотворитель и общественный деятель: худож.-докум. очерки / А. Проценко. – Мариуполь: «Азовье», 2006. – С. 27 – 28.

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ 1905 РОКУ В МАРІУПОЛІ

Воротілова О.О.

Єврейські погроми 1905 року – це одна з наймасовіших насильницьких акцій в історії Російської імперії. У 2016 р. виповнюється 111 років із часу, коли були організовані вбивства євреїв задля придушення революційного руху.

Після опублікування царського Маніфесту 17 жовтня 1905 року вулиці міст Російської імперії заповнили революційні демонстрації супротивників самодержавства і радикально налаштованих людей, які завдяки агітаціям чорносотенним організаціям вважали революційні події спробою євреїв зруйнувати державу [1].

Погроми в містах України відбувалися під керівництвом військ і поліції. Проводились відкриті розмови про вбивство і пограбування єврейського населення. 18 жовтня у Сімферополі поліцейські кричали « Не бійтесь, поліція і військо буде за вас». Серед людей, які вбивали євреїв було багато люмпен – пролетаріата. Крадії, вбивці не гребували жорстокими діями проти євреїв, а безкарність розв'язала їм руки [4, с. 3].

Звістка про революційні події прийшла в Маріуполь 10 жовтня. Першими оголосили страйк – залізничники. 12 жовтня до них приєднались робітники «Нікополя». А через день до них приєднались металурги « Російського Провідансу» та робітники інших підприємств. В ході цього страйку проводились мітинги. Демонстрації налічували 10 тис. людей. В результаті страйків були заарештовані учасники мітингів. Демонстранти зажадали негайного звільнення затриманих. Але в них нічого не вийшло і вони розійшлися [3].

Влада і місцеві організації «Союз російського народу» та «Союз Архангела Михайла» намагалися придушити революційні сили. Тому, коли в Маріуполі поширилися чутки про єврейський погром, Рада робітничих депутатів прийняла спеціальну постанову. У ній говорилося, що «кожного робітника, хто підніме руку на кого б то не було з мирних громадян незалежно від національності або візьме участь в пограбуваннях, визнавати зрадником робітничої справи, ганебним чесне ім'я трудівників і борців, такого робітника не вважати товаришем, і розправитися з ним, як з ворогом ». У тій же постанові пропонувалося «рішуче всім робітникам - в разі погрому - рушити на захист мирного населення» [2].

Чутки про те, що в місті готується єврейський погром, підтвердилися. Ось що говорилося про це у офіційному документі, направленому на адресу міністерства юстиції і прокурора Новочеркаської палати: «З ранку 20-го жовтня під проводом поліцмейстера біля собору зібрався натовп низів Маріупольського населення. Взявши в соборі хрест, хоругви і з ділянок три портрети государя, натовп ця з гімном і криками «Ура» пішла вгору по головній вулиці. На Олександрівській площі, біля банку, до неї приєдналися міський голова і гласний Хараджаев. На зворотному шляху з головної вулиці, коли натовп підходив до кварталу, суцільно зайнятого єврейськими магазинами, де на перехресті стояло близько 300 євреїв, пролунав, на думку більшості, провокаторський постріл, що послужило сигналом до негайного погрому. Всі єврейські магазини були суцільно розграбовані. Розграбовані і розбиті єврейські будинки і на інших вулицях. Поліція і козаки не тільки не зупинили пограбувань, але навіть заохочували їх, а козаки самі брали участь [3]

Не зміг запобігти або хоча б припинити погром і рада робітничих депутатів. В перестрілці були вбиті кілька робітників і серед них один з активних членів заводської організації РСДРП - Петро Михайлов. Тим часом, погром тривав два дні. За цей час чорносотенці розгромили і розбили 282 єврейських торгових приміщення, вбили 22 єврея. Загальний збиток, нанесений погромом, склав тоді 2 мільйони рублів. [2]

Таким чином, єврейські погроми тільки загострили складну політичну ситуацію в Російській імперії і налаштували населення проти влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України: у 10 т. [Текст] / гол. ред. В.А. Смолій. - К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8 : Па-Прик. – 2011. – С. 294.

2. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1905 год. – Мариуполь, 1906. – С. 262.

3. Руденко Н. Г. Еврейский погром в Мариуполе [Электронный ресурс] // Старый Мариуполь. – 2011. Режим доступа с: <http://old-mariupol.com.ua/evrejskij-pogrom-v-mariupole>.

4. Хитерер В. М. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года / Хитерер В. М. // Серия репринтов и репринтов. – Выпуск 52. – К.: Историческая энциклопедия, 1997. – 15 с.

ГРЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ У СЕЛІ АНАДОЛЬ

Грицкевич П.О.

Село Анадоль – одне з селищ заснованих греками у Приазов'ї. За майже 190 років свого існування воно пережило декілька трагічних сторінок. Одна з таких – сталінські репресії 1937-1938 рр., відома під назвою «грецька операція». 1937 р. на березневому пленумі ЦК ВКП(б) Сталін зробив доповідь «Про недоліки партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників». 11 грудня 1937 р. вийшла директива № 50215 за підписом голови НКВС Н.І. Єжова. У ній було сказано, що органи внутрішніх справ повинні викрити і ліквідувати широку мережу грецьких націоналістичних, шпійонських, повстанських, шкідливих організацій, метою яких є ліквідація радянської влади в місцях компактного проживання греків і встановлення буржуазної держави фашистського типу [3].

На думку російського дослідника І. Джухи кількість постраждалих-греків, під час «грецької операції», становить 5700-6500 осіб у Донецькій області [1]. Точна кількість заарештованих досі не відома, тому що неопрацьовані усі архівні справи. Кількість засуджених анадольців за даними «Книги пам'яті греков Украины» становить 76 осіб. За даними інтернет-сайту «Азовські греки» ця кількість сягає 93 жертви [4]. За даними, які приводить місцевий краєзнавець В.П. Калмиков, спираючись на спогади мешканки с. Анадоль Василіси Григоріївни Антонової – це 86 осіб [2].

Арешти почались ще до виходу Директиви Єжова. З 30 червня 1937 р. в дію вступив секретний наказ НКВС за № 00447, у якому ставились завдання щодо масштабів застосування розстрілів по лінії національностей, але все ж робився акцент на ліквідацію «антирадянських елементів», незалежно від національності [1]. В період між 18 квітня 1937 р. і 4 грудня 1937 р. було заарештовано 34 анадольця. Але, після 11 грудня, до закінчення календарного року, менше ніж за місяць, органами НКВС було забрано ще 38 осіб [4]. Провівши 12 грудня 1937 р. вибори у Верховну Раду СРСР, влада трохи загальмувала темпи арештів. Але незабаром перевершила їх.

15 грудня було заарештовано одразу 12 чоловік. За п'ять днів, з 15 до 19 грудня органами було забрано 30 осіб, в тому числі одну жінку. Ці арешти пройшли напрочуд організовано. Місцеві партійні активісти обійшли усіх, чий імена були внесені у список, і запросили їх на зібрання. Коли люди зібралися в управлінні колгоспу, до нього під'їхала вантажівка з озброєними людьми. Вони оточили управління і попросили присутніх сісти на візки, в які були вже запряжені коні [1]. Приблизно так органи діяли і в інших селах.

Взагалі ж за перший місяць дії Директиви № 50215, з 11 грудня 1937 р. по 11 січня 1938 р. було заарештовано 47 жителів с.Анадоль. Це складає половину від усіх репресованих за увесь час «грецької операції» у цьому селі. Така злива арештів не оминула і інші грецькі поселення Приазов'я та загалом була характерна для всієї країни у ці дні.

І. Джуха зазначає, що до людей надходили чутки про можливість арештів. Але більшість з мешканців були впевнені в тому що безвинних не заберуть. Мешканець с.Анадоль Микола Тасіц, виключений з комсомолу за те що зіштовхнув у річку Кальміус комсорга бригади, та не взятий в армію за причиною куркульського походження, перед самим початком операції поїхав до Середньої Азії копати арики і тим самим, на думку І. Джухи, врятувався [1].

Доля анадольців, жертв репресій з усіх грецьких поселень Приазов'я, складає приблизно 2, 2%. П'ятьом особам винесено покарання – «10 лет лагерей», серед них одна жінка – Євдокія Костянтинівна Майтамал. Ще одну жінку – Ніну Іванівну Екзархо засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [4]. Загалом у 1937 – 1938 рр. у Донецькій області заарештовано не більше 15 жінок грецького етносу[1].

Є деякі невідповідності у списках жертв, які приводить місцевий краєзнавець В.П. Калмыков і офіційними. У списку наданому ним у статті «Родное село», вказано 12 осіб, яких немає в офіційних виданнях і на них немає інших даних і посилань [2]. Тому список заарештованих вимагає уточнень.

Список втрат понесених у роки «грецької операції» значно перевищує втрати понесені у роки Другої Світової Війни [2]. Як і в інших населених пунктах, в цей час, ліквідовувалися культурні заклади, та були репресовані кадри закладів освіти. Таким чином репресії 1937 – 1938рр. – найчорніша сторінка в історії с. Анадоль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джуха И. Греческая операция [Электронный ресурс]. – Режим доступа - http://www.greek-martirolog.ru/1937/gr_oper_part1.php
2. Калмыков В.П. Родное село / В.П. Калмыков, – Волноваха: «Наше слово», 2001. – 67 с.
3. Никольский В.Н. Книга памяти греков Украины. / В.Н. Никольский, – Донецк: «Регион», 2005. – 333 с.
4. <http://www.azovgreeks.com>

ГРЕЦЬКЕ СЕЛИЩЕ МАНГУШ У ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСКАХ Ф. А. БРАУНА

Джеломанов В.Е.

Наприкінці 1880-тих рр. Мангуш та інші урумські селища відвідав відомий російський історик-етнограф Ф.А. Браун, який шукав серед приазовських греків-тюркофонів нащадків кримських готів. Як визнав потім сам автор у своїй статті «Мариупольские греки», що вийшла у журналі «Живая старина» від 1890 р., він не знайшов ніякого зв'язку греків з кримськими готами. Але не дивлячись на це Ф.А. Браун занотував досить цікаві особливості греків, в першу чергу відзначивши їх доброзичливість до себе. По приїзду в селище етнограф одразу підійшов до волосного старшини та просив у нього зібрати усіх мешканців села поважного віку. Ті зібрались досить швидко, бо через старість не були зайняті працею на полі. Як зазначав потім етнограф, розмова з мешканцями похилого віку була для нього найцікавішою і найбільш інформативною частиною його дослідження. Серед мангуських греків, згадує дослідник, він зустрів Суворова Леонтія Федоровича (Суворова), який казав, що таке прізвище взяв собі його батько на честь відомого полководця, який командував переселенням у 1778 р. Це єдиний мешканець Приазов'я, який на здивування Ф. Брауна, знав історію греків і навіть чув про існування готського князівства Феодоро. «Это вообще один из интереснейших людей, с которыми мне удалось познакомиться в течении моей поездки. Старик 81 года, разбитый параличем, вот уже третий год лежащий без движения на постели у открытого окна своей избы, еле движущий языком, но замечательно умный, начитанный и сохранивший поразительную свежесть памяти. Он уже в 1835 г. был

старшиной, много путешествовал, бывал и в Крыму. Он с молодости живо интересовался прошлым своего народа, спрашивал об этом кого мог, читал все, что попадалось ему под руки. Он многое мне рассказал, но к сожалению, подробности его рассказа скоро убедили меня в том, что его источник – не устное, а книжное предание, хотя он и уверял, что, например, об Исайке, последнем князе Манкупском, сказывали ему деды... Для него мое посещение было сущим праздником; он расплакался, когда я сказал ему, что хочу писать о его народе книжку, просил упомянуть в книжке и о нем, да непременно прислать ему. Я ему, конечно, обещал», - так пише про свою зустріч з цією людиною Ф.А. Браун [1, с. 86-88]. Після цього Ф.А. Браун відправився до місцевого священника, де також отримав цікаві відомості, бо більшість зі священнослужителів в грецьких селах були грамотними людьми й самі цікавилися своєю історією [1, с. 80].

Ф.А. Браун у своїй статті наступним чином описує зовнішність греків: «Внешний тип у всех переселенцев в общем один и тот же: они среднего роста, не слишком крепкого телосложения; цвет лица смуглый, волосы черные, обыкновенно в кудрях, глаза большие, быстрые, черные; нос большой с горбом, губы широкие, в сильных, энергичных контурах – одним словом это тот же тип, который и теперь еще господствует среди горных жителей Крыма, т.е. тип чисто новогреческий, своеобразно красивый и характерный». Майже не зустрічався, згідно слів Ф.А. Брауна, татарський тип з круглим обличчям та вузькими розрізами очей; готський тип зустрічався час від часу [1, с. 84].

Мангуські греки, як і усі інші в Приазов'ї, за словами Ф. Брауна, не відрізнялися від кримських татар. Він характеризує греків як народ лінивий; підкреслюючи, що працюють лише чоловіки, та й то лише бідні. Жінки «все сидят дома и весь день трубки курят, в чем, конечно, сохранилась черта крымской жизни и татарского влияния...Но вообще они народ трезвый и честный; пьянство пока еще не слишком сильно распространено» [1, с. 86].

Створювали сім'ї уруми тільки з урумами, румеї тільки з румеями (за деякими поодинокими винятками), але причина цього не в національному обособлюванні, а в нерозумінні урумами румейської мови. Досить поодинокими були випадки весілля греків з представниками інших етнічних груп.

Не оминув своєю увагою Ф.А. Браун і розваги греків, головною з яких були панаїри – публічні ігрища та змагання у великі церковні свята декілька разів на рік (храмові, Різдво, Пасха та ін.), які збереглися в Мангуші і понині (в наші дні панаїр проводиться один раз на рік 2 травня на честь травневих свят). В Мангуші – який був одним з найбагатших сіл, – таких панаїрів було більше ніж в усіх довколишніх поселеннях – аж 9 у рік! Два головних, на які могли приходити мешканці інших селищ (8 травня та 8 червня) і сім невеликих (1 січня, 1 та 10 лютого, 21 травня, 27 липня, 11 листопада та 24 грудня) [1, с. 87]. На це свято усі мешканці селища та гості збиралися на вільному місці біля села та починалися змагання: силові, на спритність і в кінці, найшановніший греками вид спорту – вільна боротьба куреш. Судили змагання найстаріші жителі Мангуша. Нагородою переможця була голова бика. Одразу після змагання починався обід, який влаштувала одна чи декілька родин селища (черговість родин, які влаштовували обід вирішувалася заздалегідь священником). Бажаючих влаштувати святковий обід було завжди багато, адже це вважалося за честь. Тому, як зазначає Ф.А. Браун, кожен мешканець приносив на це свято все, що міг [1, с. 87].

Службою в російській армії Ф.А. Браун пояснює той факт, що майже усе чоловіче населення Мангуша в 1880-тих вже добре знало російську мову, а молоде покоління навіть спілкувалося російською між собою. Дослідник відзначає цікавий випадок, коли у переїзді між селами у степу зустрів грека й попросив заспівати йому пісню, а той тонким носовим голосом затягнув «Я жанился, переменился; я таперича не твой» Потім грек роз'яснив здивованому Ф.А. Брауну, що інших пісень греки вже не співають, хіба що старі люди пам'ятають якісь татарські співи [1, с. 85].

Разом з тим дослідник відзначає те, що навіть тюркомовні греки пам'ятали, що колись їх предки розмовляли на грецькій мові. Тому вони іноді просили священників служити службу у храмі на грецькій мові, хоч і не розуміли з неї ані слова – «нам, говорят они, так приятней» І дійсно в цих рідких випадках, коли священник згоджувався, мешканці проявляли більшу старанність у

молитві. Однак етнограф зауважує, що все це відноситься тільки до чоловічої частини населення, бо грекині були більш консервативними. За день перебування у Мангуші він не зустрів жодної жінки, яка розмовляла би російською мовою. Тому у церкві, що с середини 1860-их рр. (офіційно з 1873 р. по розпорядженню Феодосія Катеринославського та Таганрозького) перейшла на церковнослов'янську мову служби, священник іноді повторював суть проповіді і на грецькій мові, щоб було зрозуміло старим мешканцям та жінкам [1, с. 85].

Таким чином, Мангуш наприкінці XIX ст. ставав предметом дослідження відомого етнографа, який залишив матеріали з описами соціального та економічного становища селища, досить цікаві етнографічні та антропологічні відомості стосовно його мешканців, їх звичаїв, обрядів та повсякденного життя, які надають нам змогу більш реалістично відтворити картину життя в грецьких селищах у XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Браун Ф. А. Мариупольские греки // Живая старина. – 1890. – Т. 1, вып. 2. – С. 78-92.

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ЗЕМСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Комірна А.А.

Згідно з Постановою про початкові народні училища [10] розмір фінансування і порядок звітності в грошових сумах за початковими народними училищами встановлювався за наступними відомствами: земством, міськими та сільськими громадами та приватними особами, на рахунок яких училища були засновані і утримувалися. Також вказувалось, що для нагляду та контролю за початковими закладами, земству і міським або сільським громадам необхідно обирати спеціальних попечителів. Попечителів початкових народних училищ затверджувала губернська училищна рада [10]. Піклування про задоволення потреб населення в початковій освіті покладалася у кожному повіті – на повітового представника дворянства і повітову училищну раду, а в цілому по губернії – на губернського представника дворянства і губернську училищну раду.

На початку розвитку освіти в Маріупольському повіті школи утримувались переважно коштом сільських громад, а ось земство, на початковому етапі, брало не таку важливу участь у фінансуванні земських навчальних закладів. Сільська громада відповідала за справність приміщень навчальних закладів, постачання в школи класних меблів та визначення розміру платні вчителям; сільська громада самостійно запрошувала вчителів, яких згодом затверджувала училищна рада, виділяла квартири вчителям та забезпечувала опаленням ці квартири в холодну пору року. А земство, в свою чергу, відповідало за наявність у школах необхідних навчальних матеріалів, наприклад, підручників. Земство також видавало нагороди тим учителям, учні яких вирізнялись гарними успіхами в навчанні.

Через те, що в Маріупольському повіті фінансуванням земських початкових закладів займалось земство та сільська громада, багатоземельні населені пункти, зокрема грецькі села, раніше за інших змогли дозволити собі відкрити школи [6].

Щоб відкрити новий початковий навчальний заклад, на сільському зібранні певного населеного пункту 2/3 усіх домовласників повинні були висловитись за необхідність початкової школи. Потім це рішення узгоджувалось з земською управою та інспектором народних училищ. Тільки у випадку позитивної відповіді, приймалось остаточне рішення про відкриття навчального закладу [9].

З кожним роком зацікавленість населення в отриманні освіти зростала. Лише за період з 1870 р. по 1877 р. кількість витрат збільшилась у 10 разів. Також було зазначено, що величина асигнування для певної школи залежала, по-перше, від кількості учнів, по-друге, від кількості вчителів та помічників вчителів, які там працювали [8]. Таким чином, була створена стійка система як нагляду за школами, так і визначення потрібного фінансування.

Проте інколи були виключення. Так, у журналі зібрання за 11 листопада 1896 р. вказувалось, що земство вирішило асигнувати гроші для ремонту Маріупольського міського 2-х класного училища. Це викликало зауваження з боку гласного Ф.В. Гампера. Він зазначав, що роль земства – засновувати народні школи в повіті і піклуватись щодо їх розвитку та поширення, а щодо міських шкіл, то ними повинне піклуватись Міністерство народної освіти та установа, у введенні якої ці школи знаходились. В решті решт, було прийнято рішення відмінити виплату Маріупольському міському 2-х класному училищу [4]. Але, у 1899 р. земством все ж таки було виділено 400 рублів щорічно для Маріупольського міського 3-х класного училища. Ці виплати були здійснені через можливість відкриття 2-х паралельних класів. Пояснити це можна тим, що на кількість населення у Маріуполі того часу, була досить недостатня кількість шкіл, через що щорічно відмовляли у навчанні близько 1000 дітям [5].

У 1879 р. міські школи були передані у відомство земства. Таким чином, фінансування та певна опіка над ними здійснювалась відомством. Про це зазначено у журналі зібрань за 1879 р., де вказано, що земство постановило про прийняття земством витрат на утримання шкіл, яке поширювалось і на міські народні училища.

Земство також інколи опікувалось і школами у тих населених пунктах, які не знаходились під його відомством. Наприклад, у 1879 р. було прийнято рішення про виплату асигнування у розмірі від 250 рублів до 400 рублів Темрюкській, Чермаклицькій, Марьїнській та Слобідській школам. Проте так і не було вирішено, чи буде це щорічною виплатою, чи одноразовою [3].

У 1870 р. у земство постановило відкрити нову посаду щодо нагляду за школами, яка також потребувала окремого фінансування. Так, член училищної ради гласний А.І. Чебаненко запевнив земство у необхідності людини, яка буде виконувати доручення училищної ради у кожній зі шкіл. В решті решт «земство постановило назначить в распоряжение училищного совета независимо от ассигнованной уже суммы (1000 руб.) еще 800 руб. для приглашения лица, могущего исполнять педагогические поручения училищного совета» [1].

Інформацію про витрати земства на освіту можна передусім знайти у звітах Маріупольської повітової земської управи, де окремий розділ відводився народній освіті. Проте Б.М. Гуревич у своїй праці вже систематизував цю інформацію, зробивши певні висновки. Так, у період з 1870 р. по 1901 р. зростала і кількість шкіл, і кількість учнів, і кількість грошей, витрачених земством на освіту. Б.М. Гуревич з цього приводу вказував, що: «народное образование шло твердым шагом вперед и в то время, как в 1870 г. была 21 школа с 1143 учащимися, в 1880 г. – 53 школы с 4350 учащимися, 1890 г. – 72 школы с 7312 учащимися, а в 1901 г. – 88 школ с 10911 учащимися. Т.е. за 31 год количество школ увеличилось больше, чем в 4 раза, количество учащихся увеличилось в 9 раз; в 1902 – 1903 гг. в уезде имеется 92 земские школы» [7]. Таким чином, через те, що здійснювалось поширення освіти, внаслідок збільшення кількості шкіл та учнів, земство було змушено виділяти більше грошей на підтримання земських початкових закладів. Так, якщо у 1870 р. земство виділяло 3000 рублів, то вже у 1901 р. кількість грошей асигнованих на навчання складала 77884 рублів, у 1902 р. – 83925 рублів, 1903р. – 103280 рублів. Інакше кажучи, витрати станом на 1903 р. збільшились у 34 рази.

У деяких випадках школи могли утримуватись на не земські кошти, а на кошти приватної особи. Так, станом на 1871 р., згідно з доповіддю гласного А.І. Чебаненко, відомо, що у 23-х школах Маріупольського повіту були земські початкові заклади. Не було тільки у с. Волноваха. Проте, замість земської початкової школи там була приватна школа, яку утримував на свої кошти вчитель Малтизов. Тому такий попит з боку населення до освітніх закладів А.І. Чебаненко визначає як привід пошвавлення уваги земства до навчальних закладів та підвищення фінансування [2].

Таким чином, можна зазначити, що зі зростанням кількості навчальних закладів та учнів, які там навчались, земство все більше уваги приділяло цьому питанню. З кожним роком кількість грошей, виділена на навчальні справи ставала більшою. Проте, Б.М. Гуревич у своїй праці вказував, що це не завжди збігалось і з покращенням санітарно-гігієнічних умов будівель, у яких навчались діти та працювали вчителі.

Окрім земства, школами могли завідувати і приватні особи. Їх вклад у розвиток освіти також неоціненний, оскільки у тих населених пунктах, де земство ще не відкрило земські початкові навчальні заклади, ці особи робили усе можливе задля розповсюдження освіти серед населення.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.[4259. Гл. Чебаненко, член училищного совета, представил собранию счет израсходованым суммам. 11 октября 1870 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь: Типография Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 74
- 2.[4261. Гласным Чебаненко, как председателем училищного совета, был прочитан доклад. 20 сентября 1871 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь: Типография Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 74
- 3.[5282. Заслушан доклад управы о пособии учебным заведениям, не состоящим в ведении земства. 11 октября 1879 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь: Типография Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 304
- 4.[5283. Доклад управы о пособии для преобразования Мариупольского городского приходского 2-х классного училища. 11 октября 1896 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь: Типография Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 305.
- 5.[5284. Доклад управы о пособии Мариупольскому городскому 3-х классному училищу. 11 октября 1899 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь: Типография Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 305
- 6.Гуревич Б.М. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них / Б.М. Гуревич – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1904. – С. 14.
- 7.Гуревич Б.М. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них / Б.М. Гуревич – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1904. – С. 16.
- 8.Гуревич Б.М. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них / Б.М. Гуревич – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1904. – С. 76
- 9.Лихачева Л.Б. Земские школы Екатеринбургской губернии в конце XIX – начале XX вв. / Л.Б. Лихачева, С.М. Нестерцова // Новые страницы в истории Донбасса. – Кн.1, 1992. – С. 78.
- 10.Положение о начальных народных училищах 1874 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ru.wikisource.org/wiki\(1874\)](http://ru.wikisource.org/wiki(1874))
- 11.Там само.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ У МАРИУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Новікова С.В.

Активізація як внутрішньої, так і експортної торгівлі сільськогосподарською продукцією через Маріупольський порт в другій половині XIX – на початку XX ст. сприяла розвитку дорожньо-транспортної мережі в місті і його повіті. У цей період через Маріуполь і по території Маріупольського повіту проходило декілька доріг. Починаючи з 1870-х рр. ними опікувалося Маріупольське повітове земство.

Однією з найважливіших місцевих транспортних артерій була поштова дорога, що йшла з Таганрога через Маріуполь і село Мангуш у Бердянськ. Протяжність її маріупольської ділянки складала 33 версти [10, с.495] Не менш важливою була транспортна дорога з Бахмута в Маріуполь, що починалася від меж села Селянське та проходила через село Чердакли. Її протяжність складала 30 верст.

Крім цих доріг в Маріуполі сходилися ще декілька транспортних шляхів:

- через станицю Миколаївську (14 верст);
- з Катеринославського повіту у Бахмутський і на Дон (24 версти);
- з Павлоградського повіту через село Старий Керменчик (63 версти);
- з Бахмутського повіту в Маріуполь і Бердянськ через Волноваху (16 верст);
- з земель Війська Донського в Маріуполь на села Стила та Ігнат'євка до з'єднання з поштовою дорогою (70 верст) [10, с. 496-499].

Кінцевим пунктом на поштовому тракті була поштова станція, що знаходилася на Базарній площі Маріуполя. Вона обслуговувала тих пасажирів, які прибули до міста або від'їжджали з нього. На станції знаходилися стайня, заїжджий двір і харчевня.

Технічне оснащення трактів було вкрай низьким, що суттєво ускладнювало перевезення. Всі дороги не мали штучного покриття. Основним транспортним засобом був кінний гужовий. Він використовувався як для пасажирських перевезень, так і для поштових та вантажних. Візники ділилися на легкових і тяглових. Для перевезення вантажів також використовувалися підводи, запряжені волами. Таких підвод з різними вантажами в місто щорічно приходило близько 50 000 [7, с.315].

Шосейних (всесезонних гужових) доріг в місті було дві. Першу провели у 1840 р. до старого порту (або Біржі). Друга – так зване нижнє портовське шосе – прокладалася з міста до нового порту одночасно з процесом його будівництва у 1886 – 1889 рр. Замощення вулиць в місті почалося в 1870-і рр. Головною причиною для цього стали потреби хлібної торгівлі: візники відмовлялися перевозити зерно по незамощених вулицях або брали за послуги подвійну оплату, що становила у 1880-х рр. близько 50 коп. з чверті, хоча раніше за перевезення зерна з комори до пристані оплата становила 20 – 25 коп. У той самий час плата за перевезення по замощених вулицях знизилася до 10 – 15 коп. з чверті. Місцеві великі зерноторгівці, що входили до складу міської думи, почали сприяти більш активному замощенню вулиць міста. Саме тому першими в Маріуполі були замощені вулиці, які вели до порту і на яких розташовувалися склади для зсипання зерна [4, с.233-234].

Для активізації цієї справи у 1880 р. в Маріуполі був введений спеціальний «напівкопійчаний» збір з зерна, що відправляється за кордон. Цей збір (а також відсотки з його невикористаного залишку, поміщеного у банк) призначався на діяльність портово-мостової комісії, що займалася замощенням вулиць [4, с.236].

У цей час органи місцевого самоврядування також починають регулювати питання оплати за перевезення. Плата за послуги візників спочатку була договірною, але наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. міська влада приймає обов'язкові постанови для візників з вказівкою розцінок за послуги. Візників розподілили на два розряди. До першого були віднесені ті, що мають схвалений міською управою екіпаж кращого типу на гумовому ході, добрих парних коней, належну кучерську зброю і одяг. До другого розряду були віднесені усі інші візники, що задовольняють вимогам обов'язкових постанов. Однокінні візники не отримали розряду. Розподіл візників по розрядах робився міською управою. У разі скарг на візника управа мала право відібрати у нього ярлик і заборонити займатися візництвом на термін до двох тижнів. У 1907 р. на вулицях Маріуполя з'явилися перші автомобілі, а 6 березня 1911 р. власник портовської крамниці В. Рибальченко відкрив автомобільний маршрут «Місто – порт» із зупинками біля каплиці на вулиці Катерининській, біля Харлампіївського собору, біля своєї крамниці. Частина цього маршруту пролягала по нижньому портовському шосе. [1].

Протягом досліджуваного періоду більш активно використовувався і традиційний шлях транспортування вантажів – річковий. Основною водною артерією регіону була р. Кальміус, у гирлі якої ще наприкінці ХVІІІ ст. було облаштовано порт. У 1870-ті рр. територія навколо Кальміуського порту була розподілена між такими великими транспортними компаніями, як «Русское общество пароходства и торговли», «Пароходное общество по Дону, Азовскому и Черному морям», «Северное пароходное общество». На території порту також діяли склади «Русского общества вывозной торговли» та великих маріупольських підприємців-зерноторговців Видовича, Матецького, Трегубова, Хараджаєва. У 1890-х рр. у місті почала діяти пароходна

компанія Регіра, на початку ХХ ст. – представництва пароходних компаній ді Поллоне, Деревицького, «Северного пароходства», «Русского общества пароходства и торговли» [3].

У зв'язку з бурхливим розвитком вугільної і металургійної промисловості в регіоні виникла потреба у створенні залізничної мережі. Значну роль у цьому процесі відіграв приватний капітал. Однією з її важливих ділянок повинна була стати Костянтинівська залізниця. Її будівництво було вкрай необхідним для металургійного заводу Новоросійського товариства, так само – і для обслуговуючих його шахт та кар'єрів. Голова правління Новоросійського акціонерного товариства Дж. Юза звернувся до російського уряду за дозволом на отримання концесії на будівництво залізниці від станції Костянтинівка до Маріуполя. У квітні 1869 р. Комітет Міністрів прийняв пропозицію Юза. У 1870 р. був затверджений Статут Товариства Костянтинівської залізниці та зобов'язання закінчити спорудження залізничної гілки до Маріуполя у 1876 р., а до 1872 р. – здати в експлуатацію ділянку Костянтинівка – Оленівка. У 1872 р., у встановлений термін, ділянка від Костянтинівки до Оленівки з роздільними пунктами Петрівська, Залізна, Ясинувата, Юзово, Руднична почала працювати [6, с.5].

Залізниця з'єднала промислові підприємства, що входили до Новоросійського товариства, із станцією Костянтинівка Курсько-Харьково-Азовської залізниці. Але тільки у 1878 р. від станції Оленівка почалося будівництво Маріупольської ділянки Костянтинівської залізниці [9, с. 138].

Значну роль у розвитку залізничної мережі на території Маріупольського повіту відіграла Донецька Кам'яновугільна залізниця. У 1874 р. Перший З'їзд гірничопромисловців Росії визначив напрям її будівництва. На цьому з'їзді також було прийнято рішення про продовження Костянтинівської залізниці від Оленівки до Мелітополя з тупиковою гілкою до Маріуполя (так звана Мелітопольська дорога) [8, с.131].

Після невдалої спроби С. Полякова, одного з найбільших промисловців, що діяли у цьому регіоні, отримати концесію на будівництво Донецької залізниці (причина відмови уряду – незадовільний стан побудованої ним Курсько-Харківсько-Азовської дороги), у січні 1876 р. концесію отримав С. Мамонтов – інший відомий промисловець, який створив акціонерне товариство «Донецька дорога». Він запросив найвищу ціну за спорудження дороги (47,81 руб. за версту), але завдяки відмінній репутації в Міністерстві шляхів сполучення, все ж таки отримав право на будівництво цієї залізниці. Вже у 1878 р. відбулося урочисте відкриття Донецької Кам'яновугільної залізниці, її загальна протяжність склала 389 верст, а у 1879 р. – 479 верст [2].

У 1880 р. приватна Костянтинівська залізниця Дж. Юза була приєднана до приватної Донецької Кам'яновугільної залізниці С. Мамонтова. У цей час тривало і будівництво Костянтинівської гілки в південному напрямі: у 1881 р. вона була добудована від Оленівки до Волновахи, а у 1882 р. – до Маріуполя. У тому ж році маріупольська гілка почала працювати, а залізничне будівництво в цьому напрямку закінчилося відкриттям ділянки Оленівка – Маріуполь (99 верст). Але перевантаження великих за тонажем вантажів (наприклад, вугілля) із залізничного транспорту на водний почалося значно пізніше, оскільки будівництво глибоководного морського порту в Маріуполі тривало до 1888 р. Тільки у 1889 р. вугілля уперше було завантажене на пароплав «Ведмедича», що відійшов з новозбудованого порту [5].

У 1893 р. Донецька Кам'яновугільна залізниця була націоналізована, а пізніше приєднана до Катерининської дороги. У 1900 р. був споруджений ще один залізничний шлях між Маріуполем і Юзово [3, с.117].

Таким чином, завдяки бурхливому розвитку в Маріупольському повіті промисловості, сільського господарства, внутрішньої та зовнішньої торгівлі в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. активізувалося спорудження транспортної мережі у регіоні. Система транспортних шляхів з'єднала Маріуполь та його порт з районами виробництва сільськогосподарської продукції. Органи місцевого самоврядування активно сприяли її вдосконаленню. Значну роль у будівництві залізничної мережі в регіоні у цей період відіграв приватний капітал, зацікавлений у зростанні обсягів вивозу вугілля та продукції металургійних підприємств через морський порт Маріуполя.

ЛІТЕРАТУРА

1. [Без автора]. В городской думе // Мариупольская жизнь. – 1908. – 4 июня.
2. Белецкий П. Железнодорожное строительство в Донбассе: 1858–1918 [Электронный ресурс] / П. Белецкий. – Режим доступа: <http://infodon.org.ua/uzovka/846>.
3. ГАРО, ф.579. Канцелярия Таганрогского градоначальника, г. Таганрог, 1803-1919 гг., оп.1, спр. 276, арк. 1 - 20.
4. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1889 г. – Мариуполь: Типо-литография Франтова, 1891. – Режим доступа: http://enakievets.info/publ/donbass_ehto_my/istorija_donbassa/istorija_zheleznoj_dorogi_doneck_mariupol/19-1-0-353.
5. История железной дороги Донецк-Мариуполь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://enakievets.info/publ/donbass_ehto_my/istorija_donbassa/istorija_zheleznoj_dorogi_doneck_mariupol/19-1-0-353.
6. Краткий обзор деятельности и постепенного развития казенной Екатерининской железной дороги за время десятилетнего ее существования. – Екатеринослав, 1896. – 28 с.
7. Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. / Изд. почет. Попечителя Д.А. Хараджаева. – Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1892. – 328с.
8. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1875. – 397 с.
9. По Екатерининской железной дороге. – Вып.1. – Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1903. – VI, 193с., ил.
10. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земского собрания с 1869 по 1913 гг. – В 2-х т. – Т. 1. – Мариуполь, 1916. – С. 495 – 499.

МАТЕРІАЛИ ФОНДІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Подгайко М.К.

В Маріупольському краєзнавчому музеї збереглася невелика кількість документів з історії Азовського козацького війська. До їх складу входять справи, що стосуються безпосередньо азовського козацтва. Дві справи відображають деякі моменти взаємовідносин азовських козаків і маріупольських греків. Перша з них: «Дело о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска. 4 сентября 1831- 4 июля 1832 года» [1, арк.17]. Документи цієї справи стосуються етапу переселення азовських козаків з місць їх тимчасового проживання в Дніпровському повіті Таврійської губернії на постійне місце, відведене в Олександрівському повіті. У складі справи 6 листів з канцелярії наказного отамана Азовського козацького війська Гладкого Й.М. в Маріупольський грецький суд, п'ять з яких підписані особисто Гладким, один – чиновником канцелярії 14 класу. Справа також містить лист таганрозького градоначальника Дунаєва О.І. з особистим підписом і рапорт засідателя грецького суду Кіангелі. Перші два документи справи стосуються козаків, відпущених на заробітки. 28 серпня 1831 р. полковник Йосип Гладкий ще як командир Дунайського козачого війська, перебуваючи в штаб-квартирі в селі Каіри Дніпровського повіту Таврійської губернії (нині село Каіри Херсонської області), відправив у Маріупольський грецький суд повідомлення про те, що він відпустив козаків на заробітки до кінця вересня в Таврійську губернію, Маріупольський грецький округ і м. Таганрог. Також він просив суд дати дозвіл на проживання козаків протягом жовтня та повідомити запорожців про необхідність з'явитися після 1 листопада в штаб-квартиру війська вже в Олександрівському повіті. Гладкий в листі повідомляв про те, що відбувається перехід сімейних запорожців з Дніпровського повіту в Олександрівський [1, арк.2-3-зв]. З цього ж приводу полковник Гладкий Й.М. звернувся до Таганрозького градоначальника Дунаєва О.І. У відповідь 11 вересня 1831 р. градоначальник дав відповідне розпорядження Маріупольському грецькому суду[1, арк.4-4-зв.]. Наступні два листи датовані 6 лютим 1832 р., обидві відправлені з села

Білоцерківка Олександрівського повіту (нині с. Білоцерківка Запорізької області), де на ряду з іншими селами на тимчасових квартирах зимували переселені козаки Дунайського полку. Слід зазначити, що надалі з 1832 р. листи в Маріупольський грецький суд надходять з канцелярії вже не командира Дунайського війська, а Наказного Отамана Азовського козацького війська. В листі Йосип Гладкий повідомляє грецький суд, що виділені землі Бердянської казенної пустки з 1 січня 1832 р. надійшли в розпорядження підпорядкованому йому війську [1, арк.8-8-зв.]. У зв'язку з цим отаман просить, щоб греки зігнали свої стада з зазначених територій та не засівали у майбутньому земельні ділянки, які мали на відкуп, бо «казаки сами имеют в означенных участках засеять хлебы» [1, арк.10-10-зв.]. Рапорт про виконання відповідного розпорядження грецького суду підготував його засідатель Кіангелі [1, арк.12-12-зв.]. В листі є цікаві відомості про шахрайства щодо переселенців. Невідомі особи під виглядом земських чиновників їздили по нових хуторах і здійснювали побори. Тому отаман просив грецький суд розпорядитися, щоб офіційні особи спочатку зверталися до канцелярії отамана [1, арк.8-8-зв.]. Три листа в справі стосуються проблеми поведінки азовських козаків. Листи до суду були відправлені 29 січня 1832 р., 1 червня та 4 липня 1832 р. Перший - з села Білоцерківка, де знаходилася штаб-квартира війська, а наступні – з зазначенням зворотної адреси «при реке Кальчике». Малася на увазі майбутня станиця Нікольська, яка розташовувалася на безіменному притоці Малого Кальчика, що впадає в річку Кальчик. В листах Йосип Михайлович Гладкий просить Маріупольський грецький суд вислати під конвоєм козаків, які відпущені на заробітки, але «упражняются беспрерывно в Мариуполе в пьянстве». Всі три листи свідчать про те, що проблема пияцтва серед козаків-заробітчани носить непоодинокий характер. Також в листах згадуються конкретні особи, що «делают непозволительные буйства» – Іван Федоров, син Савицький та писар канцелярії «отлучившийся без ведома начальства войска» Антон Алейніков [1, арк.6-6-зв., 14-14-зв.]. Всі листи справи скріплені сургучними печатками канцелярії Азовського козацького війська. Печатки збереглися фрагментарно. На документах залишився круглий відтиск печатки: по колу розташована назва війська, по центру – герб. Документи підтверджені підписами Й.М. Гладкого.

Друга справа «Дело о землях, подведомственных Мариупольскому греческому суду, на которых поселены казаки Азовского казачьего войска. 18 апреля 1838-15 августа 1838 года» містить 67 пронумерованих аркушів, та стосуються взаємин маріупольських греків і азовських козаків з питань землеволодіння. Ускладнює вивчення документу ступінь збереження листів, який не завжди дозволяє досконало їх вивчити, особливо ті, що надходили з сіл. Насамперед, це стосується якості паперу та чорнил. Документи, що були складені в селах, частково написані російською та частково грецькою мовами. Всі папери справи умовно можна розділити на наступні групи: розпорядження виконуючого обов'язки таганрозького градоначальника і Маріупольського грецького суду, матеріали поліції грецьких сіл і лист наказного отамана Й.М. Гладкого [2, арк.83]. Греки при переселенні в Росію отримали по 12 тисяч десятин землі на кожне селище і Маріуполь. Настільки значну територію вони не змогли освоїти. Тому на початку XIX ст. спеціальна комісія перевела надлишки землі у державну скарбницю. До числа відрізаних земель належали і ділянки, що згадуються в справі, що розглядається. Це так звана урзуфська пустка, що була розташована західніше приморського грецького села Урзуф, і «Митрополитский пустопорожній участок», відрізаний від міської землі. Називався він так тому, що до його складу входила частина земель, що належали раніше митрополиту Готсько-Кафайської єпархії Ігнатію, духовному голові кримських християн. Крім 12 тис. десятин, всім маріупольським грекам була надана у загальне безмитне користування берегова лінія Азовського моря. Кожен населений пункт мав свою прибережну ділянку, яку його мешканці використовували для пристрою рибних заводів, хуторів або здавали в оренду. На землях, які перейшли в казну, в XIX столітті були поселені німці, меноніти, азовські козаки, євреї та ін.

Азовські козаки спочатку отримали 43141 десятину землі Бердянської казенної пустки. Із сукупності документів випливає, що Азовське козацьке військо отримало казенну ділянку, яка примикала до берегової землі маріупольських греків, але відрізану від гурзуфських володінь, тому козаки не мали тут доступу до моря. У зв'язку з цим зав'язалося листування між чиновниками з

питання можливості передачі берегової землі азовським козакам. В результаті був складений «приговор», в якому греки погоджувалися поступитися азовським козакам Гурзуфську берегову землю з 4 хуторами і фруктовим садом в обмін на «митрополитский пустопорожний участок», відрізаний від міста [2, арк.47-48-зв.].

Справа містить виписки з журналу Маріупольського грецького суду, повноважні свідоцтва депутатів грецьких сіл, вирок зборів мешканців м. Маріуполя та уповноважених 24-х грецьких сіл. Документи свідчать про те, що Гладкий неодноразово особисто приїжджав до Маріуполя для вирішення питань з депутатами сіл. Нажаль кінцівка цього документу в повному обсязі не збереглась.

Третя справа з фондів музею «Дело об охране побережья Азовского моря казаками Азовского войска в период Крымской войны 1853-1856 гг.» містить листування канцелярії Азовського козацького війська та Маріупольського грецького суду про розміщення військ, заняття караулів по берегах моря, використання місцевих жителів для несення вартової служби, надання підвід для перевезення фуражу та ін. Та справа потребує більш ретельного вивчення краєзнавцями [3, арк.122].

Таким чином, можна зробити висновок що матеріали фондів Маріупольського краєзнавчого музею є лише частиною матеріалів з історії Азовського козацького війська, проте їх наявність доповнює і розширює загальні відомості про історію козацтва на теренах Маріупольщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дело о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска. 4 сентября 1831- 4 июля 1832 года.- Маріупольський краєзнавчий музей. – Спр. 3525-Д. – 17 арк.

2. Дело о землях, подведомственных Мариупольскому греческому суду, на которых поселены казаки Азовского казачьего войска. 18 апреля 1838-15 августа 1838 года. – Маріупольський краєзнавчий музей. - Спр. 3526-Д. – 83 арк.

3. Дело об охране побережья Азовского моря казаками Азовского войска в период Крымской войны 1853-1856 гг. - Маріупольський краєзнавчий музей. - Спр. 3501-Д. – 122 арк.

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ІКОНИ СВЯТОГО ГЕОРГІЯ

Позолотіна Д.В.

Зазначена тема викликає науковий інтерес, оскільки у вивченні українського іконопису існує ще чимало проблем. Одна з них безпосередньо стосується питань атрибуції стародавніх пам'ятників, визначення точної дати, місця їх створення та авторства. З певних причин в плані датування та місця створення навіть відомих ікон дослідники часто не приходять до єдиної думки і розбіжності часом істотні. Тому встановлення істини в даному випадку стає актуальною проблемою.

Дерев'яна рельєфна ікона «Св. Георгій з житієм» належить до тих рідкісних пам'яток, яких нараховують у світі одиниці. Ця ікона по суті, є «відкриттям» порівняно недавнього часу, хоча інтерес до неї проявляється вже в ХІХ ст. Прихована під срібним окладом (у такому вигляді вона протягом довгого часу перебувала у Харлампіївській церкві м. Маріуполя), пам'ятник практично був недоступний для вивчення [2]. Але й при знятті з нього ризи в 1891 р. ситуація змінилася. Судячи по єдиному відтворенню в статті А. Бертьє Деллагарда, рельєф виглядав огрубілим і спотвореним в силу багатьох мастичних добавок. На цій підставі вчений зробив висновок: він відніс пам'ятник до провінційної майстерні одного з регіонів Візантії і датував його кінцем ХІІ - поч. ХІІІ ст. [4, с.306].

Унікальність ікони визначається не тільки тим, що вона виконана в такому «крихкому» і недовговічному матеріалі як дерево, але, перш за все, за досконалість її художньої пластики. Однак, прийнята дата її створення – ХІІ століття – і донині залишається мало аргументованою [5].

Метою цієї розвідки буде аналіз питання атрибуції, а саме місця та часу створення вищезазваної ікони.

Більш переконливою була думка відомого візантолога професора М. Покровського, що мав можливість вивчати тільки фотографії, надіслані йому в 1895 р. На основі аналізу іконографії він встановив давнє походження пам'ятника, який міг бути створений не пізніше кінця XI – поч. XII ст. [4, с.306].

Через трагічні обставини ікона «Св. Георгій» на довгий час випав з поля зору дослідників. Після закриття Харлампіївської церкви в 1920 -х рр. разом з іншими грецькими старожитностями він вступив до Маріупольського історико-краєзнавчого музею. Видаленому від великих центрів вивчення візантійської культури пам'ятнику загрожувало повне «забуття». Однак, цього не сталося: у 1965 р. ікона «Св. Георгій» була передана Національному художньому музею України, який взяв на себе турботи по реставрації цього унікального пам'ятника. Реставрація була проведена протягом 1965-1970 рр. в одному з найбільших реставраційних центрів – майстерні Російського музею Санкт-Петербурга під керівництвом відомого фахівця з давньої іконопису – Н.В. Перцева [5].

До того часу стан рельєфу внаслідок тривалого поганого зберігання і багатьох, що випали на його долю випробувань, був визнаний катастрофічним: були потрібні термінові заходи для його порятунку. Зусилля реставраторів були спрямовані на зміцнення деревини, ґрунтовно зруйнованої діями жука-точильника, і видалення всіх пізніших оновлень мастичних добавок, що спотворювали первісний вигляд твору.

Тільки після відновлення первісного вигляду ікони з'явилася можливість для її серйозного наукового дослідження, тільки тоді по-справжньому відкрилася роль і художні достоїнства пам'ятника. Він був введений у світовій художній процес середньовічної культури; до нього була прикута увага істориків мистецтва, що усвідомлюють його виключне значення для візантиністики.

Отже, для встановлення істини були потрібні додаткові дослідження. Таким методом, вперше застосовуваним до ікони «Св. Георгій» став радіовуглецевий аналіз деревини, що проводиться спеціальними лабораторіями Голландії та Київського наукового центру радіо – геохімічних досліджень. Саме він повинен був поставити остаточну крапку в суперечці, що триває понад століття. Результат дослідження показав: дата створення ікони – середина XI століття [5]. Тобто, цю дату можемо вважати найбільш імовірною завдяки сучасному методу дослідження.

Але, тепер слід розібратися з іншим аспектом атрибуції. Де ж був створений цей музейний шедевр? Чому його пов'язують із Балаклавським Георгіївським монастирем? За легендою, монастир у Балаклаві, неподалік від античного Херсонесу (Корсуня), заснували грецькі моряки у 891 році. Біля мису Фіолент їх корабель потрапив у шторм, і моряки молилися Христу, благаючи про спасіння. Перед ними з'явився святий Георгій, і море одразу заспокоїлося. Побачивши цей знак, греки припливли до скелі, на якій він стояв і знайшли на камені ікону святого. Сповнені вдячності своєму спасителю, вони влаштували для неї печерну церкву [1, с.31].

Але у першому достовірному записі про монастир, зробленому для Стефана Баторія в 1578 році М. Броневським, чомусь не згадується чудотворна ікона. Перший дослідник музейної ікони «Святий Георгій з житієм», знавець кримських старожитностей А.Л. БертъеДелагард на запитання, звідки з'явилась дана ікона в Георгіївському монастирі, у своїй праці 1839 року відповідав – завдяки митрополиту Ігнатію. Буцімто останній привіз її у 1771 році з Греції як власну домову ікону (роду Гозадінових). Вісім років по тому, тікаючи від турок, він перебрався із своєю митрополією до Маріуполя, забравши ікону з собою (за усним переказом, православні перенесли її на руках). Після смерті митрополита її помістили до храму Святого Харлампія, де вона зберігалась під срібним окладом-шатами (з 1848 року була в новозбудованому соборі) [2].

Із останніх наукових розвідок цікавою видається гіпотеза провідного науковця стародавнього відділу Національного Художнього музею І. Пархоменко щодо привезення ікони до Херсонесу з монастиря міста Сумела із візантійського князівства Трапезунд одним із нащадків роду Феодора Стратилата – Костянтином Гавросом. І це сталося, на її думку, в XI столітті [5].

Але все ж таки, відкритим питанням залишається первісне місцезнаходження ікони, а також її культове призначення: виготовлялась вона для собору, чи для іншої споруди. Враховуючи високий художній рівень ікони, її могли створити у столичній майстерні. Використання золота в оздобленні свідчить, що замовником (чи замовниками) була заможна особа. Чи не з Константинополя, із середовища візантійського імператора?

Звертаючись до історії, можна констатувати, що Візантія тих часів вже втрачала свою могутність через постійні напади турків. Київська Русь, навпаки, — у розквіті. Також відомо, що князь Володимир, повертаючись до Києва із Корсуня (Херсонесу), віз із собою не тільки грецьких священників, вчителів, але й будівничих, художників, ремісників. Корсунь був синонімом культури Візантії [4, с.310].

Отже, здається досить вірогідним, що ікону могли виконати у Києві на замовлення великого князя Ярослава Мудрого. Пізніше якимось чином ікона потрапила до Балаклавського Георгіївського монастиря. Можливо, після смерті Ярослава при розбраті, або ж під час татаро-монгольської навали. Автор статті не відкидає і давньої версії щодо місцевого, корсунського походження ікони. При цьому не можна обійти увагою італійський вплив у Криму. З Венеції та Генуї італійці туди потрапили в XI столітті, згодом заснували свої міста-колонії, зокрема і Чембало-Балаклаву. Логічно припустити, що виконавцем ікони міг бути італієць, а не грек.

Отже, беззаперечним є лише одне – ця ікона «Св.Георгій» належить до золотого фонду давнього мистецтва, ми маємо усі підстави пишатися цією перлиною світової культури ... і продовжувати розкривати її загадки. Кримське походження рельєфу не виключає, а навпаки підтверджує його візантійську основу. Балаклава як головний оплот візантійської культури в Північному Причорномор'ї, має безумовне значення для визначення його витоків і коріння. Тому, не настільки вже важливо – створювався чи рельєф в одній з майстерень Константинополя, що найбільш ймовірно, або був виконаний приїжджим грецьким майстром вже на місці. Так чи інакше – він є високим взірцем візантійської пластики, яка має унікальне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калиниченко В.В., Хара М.М. История, религия и духовная жизнь греческих сел. Приазовья / В.В. Калиниченко, М.М. Хара // Круглий стіл «Історія грецьких сіл Приазов'я 26 листопада 2009 року. – Маріуполь: МДУ, 2009 р. – С. 29 – 32
2. Краткое житие Святителя Игнатия Мариупольского, митрополита Готфейского и Кефайского. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.azovgreeks.com/gendb/ag_article.cfm?artID=104
3. Лебедев Д.В. К проблеме возникновения византийского памятника иконы «Святой Георгий Победоносец с житием» и его иконографический образ // «Наука. Религия. Общество». – 2008. – № 2. – С. 60 – 64
4. Міляєва Л. Маріупольська ікона «Св. Георгій з житієм» / Л. Міляєва // «Хроніка». – 2000 р. – №33. – С. 305 – 319
5. Членова Л.Г. Византийский рельеф «Святой Георгий с житием» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.azovgreeks.com/gendb/ag_article.cfm?artID=46
6. Яруцкий Л.Д. Мариупольская старина: рассказы краеведа / Л.Д. Яруцкий. – Мариуполь: «Новый мир», 2008 г. – 360 с.

РЕФОРМА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У МАРІУПОЛІ НА ПОЧАТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Романцов В.М.

Ліквідація російського самодержавства на початку Російської демократичної революції 1917 р. обумовила необхідність перетворень у різних сферах суспільного розвитку країни. Історія Російської імперії засвідчила, що старі інституції, які виконували функції охорони самодержавної влади, були елементами репресивної системи, яка зжила себе, здійснюючи каральну діяльність по

відношенню до будь-якої опозиції щодо царської влади. Демократизація суспільного життя на початку революції одразу поставила на порядок денний необхідність зламу старої правоохоронної системи та створення принципово нових інститутів влади. Цей процес добре простежується на революційних подіях у Маріуполі протягом березня – травня 1917 р.

В історичній літературі ці питання раніше не висвітлювалися. В деяких навчальних посібниках з історії держави і права України та Росії лише констатувалися факти ліквідації царської поліції, жандармерії та створення міліції в Росії та Україні [1, с. 521, 528; 2, с. 24]. Формування нових правоохоронних структур у Маріуполі на початку демократичної революції 1917 р. взагалі не розглядалося істориками. Дослідження цієї наукової проблеми становить безумовний інтерес для сучасного українського суспільства, оскільки дає цікавий історичний дослід для українських реформаторів нашого часу.

3 березня 1917 р. Тимчасовий уряд офіційно оголосив, що нова влада поставила важливе завдання щодо заміни поліції народною міліцією з виборним керівництвом. 6 березня було ліквідовано окремий корпус жандармів. Реформування правоохоронних структур здійснювалося до червня 1917 р. [15]. 5 березня голова Тимчасового уряду князь В. Львов відправив головам губернських земських управ циркулярну телеграму, в якій повідомлялося, що розпорядженням органів місцевого самоврядування поліція повинна була реформуватися на міліцію [4].

Демократичні кола Маріуполя, які прийшли до влади на революційній хвилі, одразу розпочали реформування місцевих правоохоронних структур. Постало питання про те, щоб замість старої, дискредитованої поліції створити міліцію. 5 березня 1917 р. на об'єднаних зборах представників маріупольських міських громадських організацій, ради робітничих депутатів, кооперативних, торгівельно-промислових та ремісничих союзів, солдатів та офіцерів було створено Маріупольський міський об'єднаний комітет громадських організацій та вирішено до створення міліції залишити міську та заводську поліцію «при виконанні її обов'язків». З іншого боку, вирішено також заарештувати архів жандармського відділення в місті та охоронного відділення на заводі. Жандармському підполковнику Купріянову було наказано «тимчасово залишити зброю та справочинство щодо військового шпигунства». Ці розпорядження були виконані комісарами зборів за участю представників військових частин [3].

Оскільки при створенні Маріупольського міського громадського виконавчого комітету передбачалося, що він візьме на себе управління містом, буде займатися «справою громадської безпеки, порядку, спокою міста Маріуполя та пов'язаних з цим питань» [6], то цей новий орган місцевого самоврядування активно взявся до справи реформування правоохоронних структур.

Одразу ж комітет розглянув питання щодо роззброєння дискредитованої в суспільстві колишньої царської поліції. 7 березня громадський виконавчий комітет відсторонив від служби маріупольського поліцеймейстера Глинського, приставів, їх помічників, околоточних наглядачів, городових старої поліції. Було вирішено відправити їх до військового начальника, за виключенням тих, проти кого буде відкрите судове переслідування [4].

У зв'язку зі створенням народної міліції на посаду головного комісара міліції, яку було запроваджено, призначили присяжного повіреного П. Роскошинського. Його помічником став земський службовець Т. Коваленко. Були також призначені комісари та їх помічники до трьох частин міліції та заводу. До складу міліції було вирішено залучити «поранених військових чинів», робітників та інших добровольців [4].

Комітет ініціював перед командуючим Чорноморським флотом питання про заміну жандармського підполковника Купріянова на іншу особу в питаннях протидії військовому шпигунству та здійснення військової цензури, оскільки його перебування в місті викликало суспільне невдоволення [5]. Але вирішення зазначеного питання гальмувалося.

У зв'язку з цим на засіданні громадського виконавчого комітету 8 березня було вирішено негайно відсторонити підполковника Купріянова, оскільки його перебування на займаній посаді «становило загрозу для нового державного порядку загалом та особливо в Маріуполі». Було відсторонено також жандармських нижніх чинів. Всіх їх вирішено затримати, а їх зброю та справи відібрати. Було прийнято також постанову про відсторонення від служби залізничного

жандармського ротмістра О. Ловцевича та всіх жандармів, які перебували на службі при станції Маріуполь [6].

24 березня тимчасовий комісар в'язниці на засіданні громадського виконавчого комітету повідомив, що заарештований колишній поліцмейстер Глинський хворіє, а колишній жандармський підполковник Купріянов оголосив голодування. Обидва знаходилися в тюремній лікарні, і в зв'язку з поганим станом останньої пропонувалося перевести їх до іншої лікарні. Лікарям Бехтереву та Гіацинтову було доручено спільно з тюремним лікарем з'ясувати стан здоров'я арештованих [9].

Тим часом, комісія з позасудових арештів при Маріупольському міському громадському виконавчому комітеті продовжувала розслідування злочинної діяльності колишніх пристава 2-ї частини заводів Нелідовського, поліцмейстера Глинського, жандармського підполковника Купріянова, жандармського ротмістра Ловцевича, помічників пристава Бабича та Брацилло і звернулася з проханням до всіх, хто мав якісь відомості надати необхідну інформацію [11]. За пропозицією В. Балясова, на засіданні виконавчого комітету 27 квітня було створено особливу комісію для розслідування справ про діяльність секретних агентів колишньої політичної поліції. Надати цій комісії можливість збирати матеріали, проводити дізнання та розслідування і доповідати раді робітничих та солдатських депутатів, яка, в свою чергу, буде робити подання до громадського виконавчого комітету щоб видати постанову на арешт [11].

На засіданні виконавчого комітету було також повідомлено, що за клопотанням його голови М. Земцова міська дума відкрила кредит на суму 50 000 руб. для утримання та облаштування міліції. Постановлено спільно вирішувати питання щодо її організації. Для вирішення зазначених питань та розробки положення про міліцію було створено спільну комісію в складі 4-х гласних міської думи (І. Гофа, Д. Хараджаєва, Х. Данилова, К. Пічахчі) та 4-х членів комітету (С. Бехтерева, Г. Псалті, Славкіна та І. Пічахчі) [6]. 12 березня на засіданні громадського виконавчого комітету було затверджено штати маріупольської міліції [7]. 2 та 27 квітня до штатів міліції було внесено зміни [11].

В ході подальшого формування міліції комітет звернувся з проханням до осіб, які бажали отримати посади головного комісара міліції, дільничих комісарів, та їхніх помічників, подати заяви про це до президії комітету та разом з тим надати відомості про свою попередню діяльність [11].

Міністерство внутрішніх справ своїм телеграфним розпорядженням запропонувало казенним палатам передати всі грошові суми, які передбачалися для поліції на потреби міліції. В цей же час повідомлялося, що київські художники працювали над формою для міліціонерів. Пропонувалися френч та кепі, а в руках паличка, в кишені револьвер [8].

Для підвищення фахової підготовки міліціонерів та їх політичного рівня їм читалися лекції з питань держави та права. За пропозицією комісаріату 3-ї частини помічником комісара А. Рождественським були прочитані міліціонерам тієї ж частини 4 лекції з питань:

- право та держава;
- значення перевороту 27 лютого 1917 р.;
- форми державного устрою;
- виборче право, Установчі збори.

У газетному повідомленні зазначалося, що «лекції супроводжувалися бесідами, які показують, що міліціонери поставилися до політичних питань, які піднімалися в лекціях, з великим інтересом. ... Міліціонери висловили побажання, щоб і надалі їм читали лекції з сучасних політичних питань» [11].

У процесі формування нових правоохоронних структур громадський виконавчий комітет визначив правила, за якими співробітники міліції мали діяти за екстремальних умов. 26 квітня на його засіданні у зв'язку з заявою комісаріату міліції про можливі зловживання іменем міліції при обшуках та інших діях міліціонери повинні обов'язково мати з собою посвідчення. Обшуки в приміщеннях з метою захисту безпеки та недоторканості жител громадян можуть здійснювати керівники міліції з обов'язковим пред'явленням посадового посвідчення та офіційно оформленого

ордеру на право обшуку [11]. Громадськість була поінформувана про це в кількох номерах газети «Мариупольское слово» [12; 13]. З іншого боку, у зв'язку з частими випадками пограбування 9 травня виконавчий комітет прийняв постанову про те, щоб комісаріату надати право в екстрених випадках затримувати злочинців і тримати під арештом понад 24 години з наданням виконавчому комітету списків затриманих [13].

Таким чином, аналіз джерел свідчить про те, що протягом березня – травня 1917 р. в Маріуполі за умов демократичної революції активно здійснювалися перетворення місцевих правоохоронних інституцій. Були ліквідовані поліція та жандармерія, які дискредитували себе репресивною діяльністю проти опозиційних сил, захищаючи самодержавство. Старі правоохоронні структури були швидко ліквідовані, а їх керівники заарештовані і перебували під слідством.

На демократичних засадах формувалася народна міліція з числа поранених військовослужбовців, робітників та інших добровольців. Формування міліції відповідно до постанов Тимчасового уряду здійснював Маріупольський громадський виконавчий комітет, який отримав підтримку з боку міської думи. При цьому маріупольський самоврядний орган діяв активно, послідовно, виявляючи ініціативу та наполегливість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Исаев И. А. История государства и права России: учебник. – 2-е изд. / И. А. Исаев. – М.: Юристъ, 2003. – 768 с.
2. Історія держави і права України: підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А.Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – К.: «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
3. Мариупольская жизнь. – 1917. – 7 марта.
4. Мариупольская жизнь. – 1917. – 8 марта.
5. Мариупольская жизнь. – 1917. – 9 марта.
6. Мариупольская жизнь. – 1917. – 14 марта.
7. Мариупольская жизнь. – 1917. – 15 марта.
8. Мариупольская жизнь. – 1917. – 16 марта.
9. Мариупольская жизнь. – 1917. – 30 марта.
10. Мариупольское слово – 1917. – 3 мая.
11. Мариупольское слово – 1917. – 4 мая.
12. Мариупольское слово – 1917. – 6 мая.
13. Мариупольское слово – 1917. – 11 мая.
14. 1802 – 1917. МВД России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mvd.ru/history/1802_1917

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ДУБРОВНИЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1358-1526 РР.)

Веремєєва М.В.

Середньовічне місто являє собою найбільш яскравий соціокультурний і економічний феномен епохи феодалізму. Міста були не тільки осередком ремесла і торгівлі, а й культурно-просвітницькими, релігійними центрами, носіями і поширювачами різноманітних форм торгівлі, товарно-грошового кредиту, вогнищами зародження нових соціально-економічних відносин. Довгий час залишалися без належної уваги дослідників політико-адміністративний устрій, особливості побуту, самосвідомості городян і зв'язок міст з навколишнім світом феодального села.

Дубровник - єдине далматинське місто, яке в найважчих обставинах зуміло відстояти право на самоврядування і на початку XIII ст. створило незалежну державу - республіку, що мала дипломатичні зв'язки майже з усією Європою. Його політико-адміністративна структура може послужити характерним зразком системи самоврядування середньовічних міст-комун, що склалися в середземноморському регіоні феодальної Європи. Самоврядування міста в XIV в. набуває рідкісну стійкість: міські інститути Дубровника не були такими хиткими, як в італійських містах [6].

Можна виділити кілька особливостей у розвитку комунального ладу в далматинських містах. Перша з них полягає в тому, що для виникнення комуни не було необхідності звільнювати міста з-під влади сеньйора. Ця влада в інших країнах Європи могла бути сильною, але й могла бути порівняно м'якою, як у сусідній Італії [1]. Міста Далмації на ранньому етапі середньовіччя знали панування не близького сеньйора, а далекого суверена, не мали значного апарату управління. Тому система міського врядування народжується не в боротьбі з сеньйоріальною і не за її подобою, а вільно, відшукуючи інші зразки для наслідування.

Друга особливість еволюції комунального устрою в містах Далмації полягає в тому, що вона не спромоглася ліквідувати властиві ранньому місту елементи античної полісної організації. Середньовічне далматинське місто зберігло риси, що ріднять його з античним полісом: місто і його земельна округа утворюють міцний органічний зв'язок; місту споконвіку належать найближчі до його меж землі. Земельна округа згодом розростається, але нерозривна єдність з містом зберігається, городяни зайняті сільськогосподарською працею, а сільські жителі – ремісничою.

Ще одним «полісними» проявом можна вважати рівний розподіл землі між городянами. Коли Дубровник приєднує нові землі, він ділить їх на рівні частки і прагне порівну розподілити їх між городянами. Крім того, у Далмації не існувало плати за виконання посад на міській службі. Всі магістрати працювали безкоштовно. Вважалося, що вони несуть почесний обов'язок по відношенню до рідного міста. Не можна не бачити тут аналогії з літургіями, що існували в стародавній Греції. Усі перелічені особливості і надають середньовічному далматинському місту велику схожість з полісом [9].

Витоки міського права необхідно шукати у Дубровницькому статуті 1272 року, першому правовому кодексі міста [3]. Прийнятий 29 травня 1272 р., він дійшов до нас у записі 1342 р. Цей документ знаменитий вже тим, що є одним з найбільш ранніх в Далмації, і тим, що він майже повністю відображає тогочасне міське життя. У Статуті 68 статей було присвячено сімейному та спадковому праву, стільки ж – кримінальному, 67 статей стосуються морського права. Практично всі аспекти міського життя – сімейні відносини, цехова організація, створення торгових і морських компаній, оренда землі та видача кредиту, формування міської адміністрації, суду та багато іншого - знайшли відображення в ньому. Показовим є і час створення документу – остання третина XIII ст. – час, коли в місті остаточно затверджуються ті форми, в яких відтепер буде вестися його ділове життя, у тому числі і форми діловодства. Недарма майже одночасно зі статтями в Дубровнику виникає система запису і зберігання документів – нотаріат [4].

Статут був надійним керівництвом для середньовічних суддів і адміністраторів. Для складання будь-якого документу була потрібна не проста письменність, а знання тих юридичних тонкощів, які надавали записаному тексту довіру в очах міського суспільства [5]. Щоб надати довіру документу, потрібно було дотриматися ще двох умов: написати акт у присутності свідків, вказавши в ньому їх імена, і відповідним чином підписати документ. Присутність свідків для людей середньовіччя була обов'язковою: в разі потреби їх можна було викликати в суд. Для сучасних же дослідників їх імена є найціннішим джерелом для дослідження питання про склад городян.

Досконалість далматинського нотаріату в значній мірі визначалася близькістю до Італії. Саме в італійських містах-державах раніше, ніж в інших країнах, розвивається інтенсивне міське життя, що вимагає документального оформлення, тут створюються правові школи де спеціально готують нотаріїв. Нарешті, саме тут найактивніше виявляють себе ті політичні сили, до компетенції яких належало право призначати нотарієм, - папство та імперська влада. Саме тому місцеві нотарі, як правило, включали в своє службове позначення слова «поставлений імперською владою» або «поставлений Апостольською владою» [10].

Подібними рисами в усіх далматинських містах характеризувалася і робота канцелярії. Різниця між діяльністю нотарія і чиновника міської канцелярії полягала в тому, що все, що виготовляв останній, не видавалося на руки, а залишалось у справах комуни [7]. Це були постанови Великої ради, судові рішення, скарги на завдану шкоду і маса інших паперів, часто близької нотаріальної тематики.

Виявлення основи соціальної піраміди далматинського міста ускладнюється через недостатню кількість джерел, але зате вершина її яскраво видна. Це нобілі, міський патриціат [2]. Ось що пише про них Филип де Диверсіс у своєму «Описании Дубровника»: «...Все нобили, которым исполнилось 18 лет, составляют Большой совет. ...Этот совет издает законы, распределяет и утверждает расходы... Большой, или Главный, совет представляет, образно говоря, источник, из которого вытекают большие и малые потоки... Ибо в этом основном совете создаются все остальные административные органы... В этом совете каждый месяц из числа нобилей избирается лицо, которое называется князь, или ректор, города. Когда он отслужит тридцать дней, он уступает свое место другому... Ему придается одиннадцать нобилей, из которых пять называются судьями, шесть — советниками...» [8].

Отже, до середини XV ст. Дубровник пройшов складний шлях соціально-політичного розвитку від маленького рибальського поселення до великого торгового центру, який посів чільне місце в середньовічній історії центрального Середземномор'я і Балканського півострова. Місто жило злагожденем життям як єдиний соціальний організм. Його адміністративний устрій являв собою характерний і яскравий приклад середньовічного міста-комуни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комелова Г. Сплит. Дубровник / Г. Комелова И., Уханова. – Л., 1976. – С.126.
2. Манкен И. Дубровачки патрицијат у XIV веку / И. Манкен – Београд, 1960. – С. 76.
3. Радонић Ј. Дубровачка акта и повеље / Ј. Радонић – Београд: Српска академија наука, 1939. – 287 с.
4. Салимбене де Адам. Хроника / Перевод И. С. Култышевой, С. С. Прокопович, В. Д. Савуковой, М. А. Таривердиевой. Статьи О. Ф. Кудрявцева, В. Д. Савуковой, М. А. Таривердиевой: РОССПЭН, М. – 2004. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Salimbene_de_Adam/framepos11.htm
5. Самарцић Р. Велики век Дубровника / Р. Самарцић – Београд, 1962. – С. 268-269.
6. Сванидзе А. Генезис феодальных городов в раннесредневековой Европе: проблемы и типология // Городская жизнь в средневековой Европе / Отв. ред. Е.В. Гутнова. М., 1987. С. 17–114.
7. Тадић Ј. Дубровачка република / Историја народа Југославије // Ј. Тадић Књ 2. – Београд, 1960. – 213 с.

8. Филипп де Диверсис. Описание Дубровника (1440) / Хрестоматия по истории южных и западных славян Т.1. Минск: Изд-во «Университетское», 1987. – 244 с.
9. Фрейденберг М. Дубровник и Османская империя / М. Фрейденберг – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – С.223.
10. Чернышов А. В. Коллегиальные органы в системе самоуправления средневековых коммун Далмации (XIV — нач. XV в.). // Общество и государство на Балканах в средние века. Калинин, 1980. С. 128-148.

КУЛЬТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЄГИПТІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ МУХАММЕДА АЛІ Грибанова Т.Л.

Сучасний Єгипет активно співпрацює з західними країнами. На сучасному етапі розвитку активізація зовнішньоекономічних зв'язків є одним з найбільш пріоритетних напрямків в системі перетворень і реформ, що проводяться в країні. Традиція реформування зародилася ще з часів Мухаммеда Алі. Єгипет представляв найбільш розвинену і заможну частину Османської імперії і користувався особливим політичним статусом, входив до її складу як цілісна територія. Намісником (пашею) Єгипту був Мухаммед Алі. В першій половині XIX ст. влада в Єгипті була зосереджена в руках Мухаммеда Алі, засновника династії, яка правила в країні до 1952 р. За цей період єгипетським пашею були проведені реформи, що призвели до вступу країни до нової історичної епохи.

Мета публікації – розглянути причини і перебіг проведення культурної реформи в Єгипті за часів правління Мухаммеда Алі (1805-1848 рр.).

Історія Єгипту першої половини XIX ст. загалом, та реформи Мухаммеда Алі, зокрема, досліджувалися істориками Російської імперії. Однак основні зусилля в цьому напрямку були докладені радянськими авторами. Першу узагальнену працю про Єгипет написав В.Б. Луцький [1]. Також реформи Мухаммеда Алі розглядалися в узагальнюючих працях Е.І. Зеленова [2] та Ф.М. Ацамби [4][3]. Із сучасних дослідників треба згадати російську вчену Ж.В. Петруніну, яка присвятила багато своїх праць Єгипту за часів правління Мухаммеда Алі: життя єгиптян[4], розвитку медичної служби [5], системі військової освіти [6]. В незалежній Україні ця тема не досліджувалась.

До основних джерел з проблеми слід віднести знамениту хроніку єгипетського історіографа Абд Ар-Рахман ал-Джабарті [7], одне з найбільш багатих за різноманітністю фактичного матеріалу джерел з історії Єгипту кінця XVIII – початку XIX ст. А також мемуари французького лікаря, соратника єгипетського паші, Антуана Бартелемея Клода (1799 – 1867 рр.), відомого в Єгипті під ім'ям Клот-бей [8]. Він був не лише очевидцем розвитку і становлення нової єгипетської держави, але і активним учасником реформ, що проводилися в пашалику в той час.

Розвиток державної освіти в Єгипті не мав на меті зробити з єгиптян освічених людей. Реформа освіти була викликана перш за все необхідністю реформування армії, потребою в освічених людях, здатних запозичувати та впроваджувати на єгипетському ґрунті досягнення європейської цивілізації. Натхненником та ініціатором реформ був Мухаммед Алі, який не вмів читати і писати до 45 років, але мав надзвичайну пристрасть, майже маніакальність до освіти. Він постійно давав поради своїм синам та дочкам, яким було 30 років, вчитися заради власного майбутнього. Погані результати у навчанні та ухиляння від занять були єдиними причинами, які були здатні викликати гнів Мухаммеда Алі до власних дітей [9].

Майже 10 років він управляв Єгиптом, не знаючи елементарної грамоти. Але великий природний розум допоміг йому швидко освоїти основи військового мистецтва, техніки, історії. Він вникав в деталі управління армією, підприємствами, сам стежив за іноземним друком [10].

Незабаром уперше в історії Єгипту були відкриті світські школи, де навчали арабській мові, арифметиці, турецькій мові, основам математики, географії, історії, малюванню. Цивільні училища давали спеціальну освіту: інженерну, політехнічну, медичну, ветеринарну,

сільськогосподарську, музичну. До кінця 30-х років XIX ст. в єгипетських світських школах навчалось 9 тисяч учнів. Усі вони знаходилися на повному державному забезпеченні, отримували гуртожиток, харчування, одяг і стипендію. Відкриття світських шкіл було великим прогресивним явищем для Єгипту [11]. Вони були створені за європейським зразком.

Мухаммед Алі послав до Європи десятки молодих єгиптян для вивчення військових і технічних наук, агрономії, медицини, мов, права. На арабську мову переводилася спеціальна література, підручники. Навчені в Європі єгиптяни по поверненню на батьківщину ставали офіцерами і чиновниками, працювали в якості директорів та інженерів на урядових підприємствах; деякі з них займали посади міністрів [12].

В 1828 році було засноване піхотне училище, військова офіцерська школа в Каїрі і воєнно-морська в Александрії. В 1831 році відкрилися артилерійське і кавалерійське училища, в 1825 р. – училище генерального штабу. В 1844 році урядом були засновані вищі військові курси – Мадраса, які знаходились в Парижі, так як легше та вигідніше для казни було доставити учнів у Францію, чим забезпечити перебування кваліфікованих французьких фахівців у Єгипті. Цей учбовий заклад проіснував до 1867 року. Крім військових навчальних закладів, були створені і цивільні училища і школи: медичне і ветеринарне (1827 р.), політехнічне (1828 р.), сільськогосподарське (1833 р.), іноземних мов і перекладацьке – «Дар аль-альсун» (1835 р.) [13].

За Мухаммеда Алі великий розвиток отримала арабська література. З 1828 року виходила перша арабська газета «Єгипетські новини». Почалася інтенсивна перекладацька діяльність. Силами учнів і співробітників, заснованої в 1835 році школи перекладачів, значна кількість європейських літературних творів і навчальних посібників стали надбанням єгипетських читачів. У Булакській типографії в 1821 році друкувалися книги арабською, персидською і турецькою мовами. Виникли наукові і культурні центри – обсерваторії, національна бібліотека в Каїрі, з'явилися приватні газети. Єгипетські видання отримали широке поширення в інших арабських володіннях Османської імперії [14].

За відомостями французького лікаря, соратника Мухаммеда Алі, Клот-бея, кількість тих, що мешкали в Єгипті в середині 1830-х роках склало 2 890 150 чоловік [15]. Прагнучи підтримати і збільшити кількість жителів в підвладних територіях і залучити європейців в Єгипет. Мухаммед Алі в комплексі перетворень Єгипту велику увагу приділяв розвитку медицини, досягнення якої, поряд з науковими дослідженнями, були спрямовані переважно на турботу про армію і флот. Медична галузь в попередній період історії не була сферою особливої уваги правителів Близького Сходу. Тому діяльність Мухаммеда Алі у цій області заслуговує особливого схвалення [16]. У Єгипті були засновані військові і цивільні госпіталі. Вони були не гірші за більшість європейських госпіталів того часу [17].

Цілком можна погодитися з думкою Е.І. Зеленова про те, що реформаторська діяльність Мухаммеда Алі призвела до розриву з мамлюцьким минулим і знаменувала вступ Єгипту в нову історичну епоху, суттю якої був «перехід з традиційного часу в новий, від традиційного суспільства до сучасного», а засобом такого переходу виступала модернізація в різних її формах [18].

Таким чином, все, за що брався Мухаммед Алі, чи то створення армії, чи то реформа державного апарату, або створення промислових підприємств, натрапляло на відсутність підготовлених кадрів. Спочатку в Єгипет запрошувалися іноземні фахівці, в основному французи і італійці, але послуги європейців обходилися державі занадто дорого, і Мухаммед Алі вирішив готувати своїх фахівців. Десятки молодих єгиптян стали посилати в Європу, де вони вивчали медицину, архітектуру, землеробство, гірничозаводську справу, дипломатію. Мухаммед Алі заснував ряд світських шкіл, в яких готувались національні кадри, була відкрита перша в Єгипті друкарня, стала виходити перша єгипетська газета, широкого розвитку досягла медицина. Це було прогресом у розвитку країни і мало значні наслідки для подальшої історичної долі Єгипту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луцкий В.Б. Новая история арабских стран / В.Б. Луцкий. – 2 – е изд. – М.: Наука, 1966. – 371 с.
2. Зеленов Е.И. Египет: Средние века. Новое время / Е.И. Зеленов. – М.: Санкт-Петербургского университета, 1999. – 340 с.
3. Ацамба Ф.М. История стран Азии и Африки в новое время / Ф.М. Ацамба, В.И. Павлов, М.Н. Пак. – М.: МГУ, 1989. – Ч.1. – 384 с.
4. Петрунина Ж.В. Жизнь египтян в период правления Мухаммеда Али в представлениях российского общества XIX в. / Ж.В. Петрунина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – №2. – С. 235-238.
5. Петрунина Ж. В. Развитие медицинской службы в Египте в первой половине XIX в. // Труды 3-й международной конференции молодых учёных и студентов «Актуальные проблемы современной науки». Естественные науки. Часть 39. Секция: История. – Самара: Изд-во Самарского государственного технического университета, 2007. – С. 32 – 36.
6. Петрунина Ж. В. Развитие системы военного образования в Египте в период правления Мухаммеда Али // Гуманитарий. Сборник научных трудов. Выпуск VIII. – М.: МПГУ, 2006. – С. 310 – 316.
7. Ал-Джабарти Абд ар-Рахман Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий [Электронный ресурс]. – Доступный з: <http://www.vostlit.info/Texts/rus /Jabarti3 /frametext16.htm>.
8. Клот-Бей А.Б. Египет в прежнем и нынешнем состоянии [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Egipet/XIX/1820-1840/Klot_bey /text6.htm.
9. Зеленов Е.И. Вказ. праця. – С. 230.
10. Луцкий В.Б. Вказ. праця. – С. 54.
11. Ацамба Ф.М. Вказ. праця. – С.307.
12. Луцкий В.Б. Вказ. праця. – С. 53.
13. Зеленов Е.И. Вказ. праця. – С. 229.
14. Ацамба Ф.М. Вказ. праця. – С.307.
15. Клот-Бей А.Б. Вказ. праця.
16. Петрунина Ж.В. Жизнь египтян... – С. 235.
17. Луцкий В.Б. Вказ. праця. – С. 53.
18. Зеленов Е.И. Вказ. праця. – С. 211.

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1920-1926 РР.)

Горб Є.С.

Згідно відомостей перепису 1921 р. першою за чисельністю національною меншиною Другої Речі Посполитої були українці. Орієнтовно, на території Польської Республіки проживало бл. 3,9 млн. осіб українського населення (приблизно 15,2% від загальної кількості). Можливість уточнення цієї цифри видається малоюмовірною, оскільки в номенклатурі перепису не існувало визначення «українець», – натомість використовувалась категорія «русинська народність» (куди могли зараховуватись як українці, так і безпосередньо русини). Існувало також визначення «місцеві», під яким розуміли жителів прикордонних територій (зокрема Підляшшя та Полісся) і до числа яких також частково зараховували українців. Українська людність компактно розташовувалася на етнічній мапі Польської Республіки, що неабияк сприяло політичній консолідації (на відміну від євреїв наприклад).

Агресивна національна політика урядових кіл, спровокована посиленням націонал-демократів у польському суспільстві не могла не викликати занепокоєння очільників українського громадсько-політичного руху, який мав тривалий та цілком успішний досвід політичної боротьби

за національні права у складі імперії Габсбургів. Неабияку роль зіграв також відгомін подій Української національно-демократичної революції, яка вирувала у Наддніпрянщині. Весь комплекс зазначених чинників сприяв розгортанню активної діяльності широкого спектру політичних партій та організацій української громади Другої Речі Посполитої.

З огляду на той факт, що проблема функціонування партійної системи української громади Другої Речі Посполитої досить ґрунтовно розроблена як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії ми розглянемо лише найбільш впливові політичні угруповання українців міжвоєнної Польщі. Дещо видозмінюючи класифікацію вітчизняного історика В. Футала, ми виділяємо легальні та нелегальні українські політичні об'єднання Другої Речі Посполитої. До легальних партій можна віднести Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), а до тих, що стояли поза законом – Українську військову організацію (УВО) та Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Окремим табором виступає петлюрівська еміграція [9,с.268].

Українське національно-демократичне об'єднання було утворено у Львові 11 липня 1925 р. внаслідок злиття Трудової партії, партії Національної Роботи («Заграви») та групи послів з Української Парламентарної Репрезентації. В залі засідань були також присутні делегати з 49 повітів Західної України. На об'єднаних зборах ухвалили політичну платформу нової партії та відозву до українців, обрали Центральний та Народний комітети. Очолив УНДО Д. Левицький. ЦК УНДО складався з 39 членів, а Народний комітет з 113-ти. Серед провідних діячів УНДО варто відзначити В. Целевича, М. Струганського, М. Черкаського, Д. Лопатинського, О. Марітчака, Г. Тершаковця, К. Трояна та ін. [2,с.4;3,с.1-2].

Перший наклад газети «Діло», в якому була опублікована відозва УНДО до українського громадянства конфіскувала польська влада. Другий наклад вийшов з великими цензурними пропусками, а тому текст відозви вдається відновити лише фрагментарно. Мета діяльності УНДО згідно відозви – політичне, культурне та економічне об'єднання української нації. УНДО прагнули до згуртування селянських, робітничих та міщанських мас, за приватну власність на землю та поширення кооперативного руху. Дещо розмитію виглядала декларація про повернення великим українським містам «на українській національній території їх природного національного характеру» [3,с.1]. З огляду на відносно нейтральний характер відозви УНДО не стало об'єктом переслідувань з боку влади.

Абсолютно інше ставлення було в офіційної польської влади до Української військової організації, яка постала у 1920 р. на чолі з полковником Є. Коновальцем. Негативізація УВО в очах очільників Другої Речі Посполитої пов'язана перш за все з виразним антипольським спрямуванням діяльності організації та методами, які вони використовували для досягнення своїх цілей – перш за все терористичні акти. Верхівка УВО складалася з досвідчених військових, комбатантів Є. Коновальця по «Січовим Стрільцям». Кістяк організації складали полковник А. Мельник, Я. Чиж, В. Кучабський, полковник Р. Сушко, Є. Зиблікевич, І. Герчанівський та ін.

Цікавий той факт, що Українська військова організація з самого свого початку не проектувалася як територіальна – вона діяла не тільки на «східних кресах» Другої Речі Посполитої, але й на території Наддніпрянщини. Один з колишніх членів УВО В. Мартинець виразно окреслює методи та завдання організації у перші роки її існування – збройна боротьба з «окупантами» на всіх етнічних українських землях. Тактику боротьби він порівнює з методами ірландських сінфайнерів та бойових організацій ранніх «пепсівців» на чолі з Ю. Пілсудським. Своєрідним «бойовим хрещенням» для УВО стала організація замаху на Ю. Пілсудського 25 жовтня 1921 р. у Львові, який здійснив С. Федака. Далі послідували наступні замаху [5,с.25-26].

Організаційне оформлення УВО розгорнулося навесні 1921 р. завдяки зусиллям Є. Коновальця, полковника Ю. Отмарштайна, старшин І. Чмоли та Р. Дашкевича. На західноукраїнських землях було організовано 4 округи УВО на правах самостійних організацій. Координувати діяльність округів мала Начальна Команда. Кістяк організації складали досвідчені військові з Української галицької армії (УГА), а основну масу становила селянська, робітничая та студентська молодь [6,с.20-21]. Отже, УВО не можна назвати політичною партією у властивому їй розумінні – скоріш за все можна провести аналогії з бойовими організаціями ПСП, які свого часу

зробив В. Мартинець. Агресивні методи діяльності УВО одразу ж поставили її поза законом, а тому про жодне представництво бодай у місцевих органах влади годі й було і мріяти.

Крайня лівниця серед українських партій Другої Речі Посполитої була представлена Комуністичною партією Західної України (КПЗУ), яка виникла з Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Партія, як і всі комуністичні організації в Польській республіці діяла нелегально, проте, була представлена в органах влади через свої легальні організації. КПЗУ функціонувала переважно за рахунок дотацій з боку уряду УРСР. У перші роки свого існування західноукраїнські комуністи користувалися широкою підтримкою серед українських селян та студентів [6,с.45-46]. Цікавим є той факт, що значну частину членів КПЗУ становили колишні бійці загонів Січових Стрільців, УГА. Саме тому західноукраїнські комуністи вдало грали на національних почуттях мешканців Галичини – їх ідеологію можна асоціювати з націонал-комунізмом [8]. Саме тому члени КПЗУ опинилися між двох вогнів – вони були поза законом у Другій Речі Посполитій, а радянські комуністи дивилися на них з обережністю через національний компонент в політичній платформі КПЗУ. Через це партія не мала великого політичного майбутнього.

Емігрантів з колишньої УНР в Польщі об'єднував Український Центральний Комітет, який був утворений 1921 р. у Варшаві. Метою організації була консолідація всіх українських емігрантів на теренах Польської республіки. УЦК створив розгалужену мережу регіональних організацій, в тому числі освітніх, культурних, жіночих тощо. Очолював Комітет колишній голова Департаменту Державного Контролю УНР М. Ковальський. Особливої політичної активності УЦК не проявляв [1;4;7].

Таким чином, політичне життя українців в Другій Речі Посполитій було представлено фактично всіма напрямками політичного спектру – від крайньої лівниці (КПЗУ) до радикальної правиці (УВО). Якщо крайні партії не мали шансів хоч якось впливати на політичну ситуацію в Польській республіці через свій радикалізм, то центристи на кшталт УНДО відносно вдало реалізували себе в органах державної влади (перш за все Сеймі). Діяльність Українського Центрального Комітету у Варшаві носила здебільшого гуманітарний та культурно-просвітницький характер, а тому, вважати його політичною партією у властивому розумінні цього слова не можна. Боївки УВО також не були особливо зацікавлені у будь-якій легалізації своєї організації та виході на сеймове поле діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вішка О. Українська політична еміграція у Польщі (1920-1939) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Vishka_Omelian/Ukrainska_politychna_emihratsiia_u_Polschi_1920-1939.pdf.
2. Діло. – 1925. – Ч. 153 (10536).
3. Діло. – 1925. – Ч. 154 (10537).
4. Кубійович В. Український Центральний Комітет / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3445.
5. Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – [б.м.], 1949. – 349, LXXVI с.
6. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. 1920-1939. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – 639 с.
7. Садовський М. Микола Ковальський (1885-1944) / М. Садовський. – Нью-Йорк – Торонто, 1954. – 13 с.

8. Сливка Ю.Ю., Панфилова Т.О. Українські політичні партії Західної України 20-30-х років ХХ століття / Ю.Ю. Сливка, Т.О. Панфилова // Державне будівництво. – 2009. - №2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/4/01.pdf>.

9. Футала В. Діяльність українських політичних сил у міжвоєнній Польщі (1918-1939): проблеми і напрями наукових досліджень / В. Футала // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 268-291.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПОШТОВОГО АДМІНІСТРАТОРА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Орехова С.Є.

Поштовий зв'язок є однією із пріоритетних та найважливіших галузей в економіці України, який покликаний задовольняти потреби споживачів, органів державної влади, місцевого самоврядування, оборони й безпеки держави, підприємств і установ, широких верст населення у засобах і послугах поштового зв'язку. Корисний ефект виробничої діяльності підприємств поштового зв'язку полягає в прийманні, обробці, перевезенні та доставці (врученні) поштових відправлень, виконанні доручень користувачів фінансових операцій, що в цілому спрямовано на задоволення потреб споживачів поштових послуг.

Реалізує діяльність із надання послуг поштового зв'язку в Україні – Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта», входить до сфери управління Міністерства інфраструктури України. Укрпошта функціонує як самостійна господарська одиниця з 1994 р., коли було утворено Українське об'єднання поштового зв'язку Укрпошта, яке в липні 1998 р. реорганізовано в нині діюче.

Укрпошта є національним оператором поштового зв'язку згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 січня 2002 р. Діяльність Укрпошти регламентується Законом України «Про поштовий зв'язок» від 4 жовтня 2001 р. [4], ін. законами, а також нормативними актами Всесвітнього поштового союзу [3]¹.

Всесвітня поштова конвенція, яка було прийнята на першому Конгресі у 1874 р., регулює обмін письмовою кореспонденцією, поштовими посилками, грошовими переказами, виконання якої – обов'язкова умова діяльності усіх держав-членів і до сьогодні.

Всесвітній поштовий союз працює за трьома принципами:

- єдність територій – в роботі можуть приймати участь всі країни світу;
- свобода транзиту – жодна країна світу не може відмовити у перевезенні пошти;
- єдність тарифів – тарифи повинні бути встановлені згідно з вимогами ВПС.

Необхідно відзначити, що Україна є повноправним членом ВПС з червня 1947 р. Підтверджується цей факт циркуляром директора Швейцарської Конфедерації ВПС п. Мурі, підписаному 30.05.1947 р., в якому зазначено про приєднання Української Радянської Соціалістичної Республіки до Всесвітньої поштової Конвенції [2, с. 282].

Делегації Української РСР постійно брали участь у роботі ВПС та його робочих органах. Так, у 1964 р. на XV Конгресі ВПС делегація зв'язківців УРСР у складі СРСР приймала участь в

---

¹ **Всесвітній поштовий союз (ВПС).** 9 жовтня 1874 р., була укладена Бернська угода, яка заснувала Всесвітній поштовий союз (ВПС) із штаб-квартирою в столиці Швейцарської Конфедерації м. Берні. ВПС є спеціалізованим агентством Організації Об'єднаних Націй, що регулює надання універсальної поштової служби. 190 держав-членів ВПС формують найбільшу мережу доставки у світі. 5 млн. поштових працівників усього світу щорічно обробляють і доставляють приблизно 430 млрд. внутрішніх поштових відправлень, понад 18 млн. міжнародних відправлень, близько 4,6 млрд. посилок. ВПС забезпечує країнам і громадянам право на єдину поштову територію, відпрацьовує єдину технологію збору, приймання, обробки і доставки пошти, упроваджує єдині стандарти якості, надає рекомендації щодо тарифів, розробляє стратегію розвитку пошти та поширює нові технології.

обговорюванні проблем щодо відновлення у ВПС прав Китайської Народної Республіки, виключення з Союзу Південно-Африканської Республіки, а також питання багатомовного режиму у зносинах ВПС з країнами-членами.

Події 80–90-х років у житті країни віддзеркалювались на діяльності поштової служби. Так, пожвавлена еміграція громадян СРСР до США та Ізраїлю в десятки разів збільшила обсяг поштової кореспонденції. З січня 1993 р. республіки колишнього СРСР перейшли між собою на міжнародні засади обробки поштових відправлень із взаєморозрахунками за міждержавний поштовий обмін.

На XXI Конгресі ВПС у 1994 р. в Сеулі Україна була обрана до Адміністративної Ради (займається контролем за роботою Союзу, а також за загальними принципами і урядовою політикою стосовно поштових служб між двома конгресами) в якості одного із чотирьох заступників його Голови, що безсумнівно є визнанням авторитету держави світовим співтовариством. У листопаді 1994 р. Укрпошта стала членом міжнародної організації «Європейська Асоціація поштових операторів», до якої входить 41 європейська країна.

Отже, Укрпошта сьогодні – це:

- близько 11,8 тисяч поштових відділень по всій Україні;
- понад 77,9 тисячі працівників, з них майже 33,4 тисяч – листоноші, 13 тис. – оператори поштового зв'язку;
- підприємство щороку здійснює обробку та доставку споживачам понад 240 млн. поштових відправлень, 16 млн. посилок та відправлень з оголошеною цінністю, 15 млн. переказів, доставляє понад 83 млн. пенсій;
- безпосередня доставка пошти здійснюється до 15 млн. абонентських поштових скриньок;
- розповсюдження за передплатою та вроздріб 10 тис. найменувань періодичних видань або понад 700 млн. примірників у рік;
- перевезення близько 30 тис. тонн періодики щороку, загальний пробіг автотранспорту при цьому становить понад 86 млн. км.

Забезпечують виконання цієї роботи філіали підприємства (обласні, міські та спеціалізовані дирекції). Загалом Укрпошта пропонує споживачам близько 50 видів послуг. Фінансування та інвестиції переважно спрямовуються на підвищення ємності мереж, упровадження ІТ-систем для розвитку нових сервісів і підготовки до впровадження нових технологій «третього покоління», розвиток широкосмугового доступу до мережі Інтернет (у тому числі бездротового).

Поштовий адміністратор України – Укрпошта бере активну участь у роботі міжнародних організацій: Всесвітнього поштового союзу, Асоціації європейських державних поштових операторів PostEurop, Регіональної співдружності у галузі зв'язку. За останні роки фахівці Укрпошти залучені до участі у роботі наступних міжнародних організацій:

- Рада операторів поштового зв'язку РСЗ (членство з 2001 р.);
- Міжнародний Союз зі спорту, культури та міжнародного туризму у секторі пошти та телекомунікації (СКІПТ) (членство з 2003 р.).

Відповідно до вимог всесвітньої поштової спільноти визначено місія підприємства, яка полягає у наданні споживачам високоякісних послуг у сфері поштового зв'язку, фінансових та інших загальнодоступних послуг. Цінності – відповідальне ставлення до кожного клієнта, забезпечення високої якості послуг, гарантія надійності та оперативності [5].

Міжнародна поштова служба України є частиною єдиної системи поштового зв'язку України. Встановлення правових, організаційних, технологічних і фінансових відносин з міжнародними операторами поштового зв'язку, міжнародний правовий захист інтересів України у питаннях поштового зв'язку за дорученням Кабінету Міністрів України покладено на УДППЗ «Укрпошта».

Міжнародна діяльність Укрпошти спрямована на зміцнення відносин з поштовими адміністраціями зарубіжних країн для безперешкодного та ефективного функціонування всесвітньої мережі. Для реалізації цих планів Укрпошта використовує можливості міжнародних та

регіональних організацій, встановлює багатостороннє та двостороннє співробітництво, використовує досвід інших поштових адміністрацій.

Середовище, в якому доводиться функціонувати поштовим службам у більшості регіонів світу, характеризується насамперед значною лібералізацією ринку поштових послуг, зняттям штучних юридичних бар'єрів, безупинно зростаючою конкуренцією з боку приватних операторів, широким запровадженням засобів електронного зв'язку, які витісняють традиційну поштову кореспонденцію [1, с. 25].

Укрпошта організовує міжнародний поштовий зв'язок шляхом:

- укладення договорів на перевезення міжнародних поштових відправлень;
- контролю за роботою підвідомчих структурних підрозділів;
- листування з ВПС з питань організації надання послуг поштового зв'язку;
- участі в контрольних перевірках, що проводяться ВПС.

Обробкою реклаमाцій, обліком вхідної та вихідної пошти, розрахунками по кінцевих витратах займається Дирекція розрахунків поштового зв'язку (ДРПЗ), як філія Укрпошти.

Обробку, відправку міжнародних відправлень за призначенням та їх передачу іноземним пунктам міжнародного поштового зв'язку здійснюють структурні підрозділи підприємства поштового зв'язку – установи та пункти міжнародного поштового обміну.

Установа міжнародного поштового обміну (УМПО) – це структурний підрозділ підприємства поштового зв'язку, який здійснює оброблення міжнародних поштових відправлень й відправку їх за призначенням. В УМПО здійснюється митний огляд, та митне оформлення міжнародної пошти. УМПО забезпечують обробку всієї міжнародної пошти. УМПО в Україні організовані у дирекціях Укрпошти: Одеській, Львівській та Київській дирекції оброблення та перевезення пошти.

Пункт міжнародного поштового обміну (ПМПО) – це структурний підрозділ підприємства поштового зв'язку, який безпосередньо здійснює обмін депешами з міжнародною поштою із зарубіжними поштовими службами. ПМПО в Україні організовані у дирекціях поштового зв'язку: Одеси, Львова, Києва та у місті Чоп. Діяльність УМПО та ПМПО направлено на:

- прийом депеш з міжнародною поштою, яка надходить наземним, морським та АВІА транспортом;
- передача депеш іноземним поштовим службам, службам міжнародних перевезень (АВІА, наземний, морський та автомобільний транспорт);
- прийом депеш безпосередньо від зарубіжних поштових служб;
- відправлення за призначенням депеш, які надходять від зарубіжних поштових служб;
- облік та контроль сум митних зборів;
- формування міжнародної документації для відправки депеш за кордон АВІА, морським, залізничним та автомобільним транспортом;
- поіменна перевірка і обробка вхідних, вихідних та транзитних депеш, формування супровідних документів, оформлення дефектної пошти.

Адміністрація ВПС приділяє велику увагу питанням якості міжнародної служби державам-членів, про що свідчить програма «Якість служби».

Розглядаючи хід цієї програми можна відмітити, що покращення якості за рахунок скорочення строків проходження та забезпечення схоронності світової поштової мережі і поштових відправлень є першочерговим завданням для збереження авторитету пошти перед клієнтурою.

Виконання програми «Якості служби» надасть можливість досягти значного успіху завдяки таким заходам:

- звернення уваги поштових служб на виконання норм якості міжнародної поштової служби і особливо норм суцільного контролю;
- проведення постійного контролю якості міжнародної поштової служби в світовому масштабі;
- проведення додаткового суцільного контролю якості міжнародної поштової служби;

- здійснення постійного контролю за ефективністю світової поштової мережі;
- проведення оновлення баз даних за результатами контролю якості;
- створення центру інформації та допомоги по міжнародному пересиланню.

У зв'язку з підвищенням попиту на послуги визначеної якості зі сторони клієнтів пошти в масштабі всього світу, все більше поштових адміністрацій приймають участь у здійсненні програм контролю. Відповідно до цих програм, Міжнародному Бюро постійно намагається удосконалювати свої системи контролю з тим, щоб адміністрації отримували актуальну інформацію та результати аналізів.

В рамках міжнародних проектів Уряд України ставить перед керівництвом Укрпошти завдання з Європейської інтеграції. У зв'язку з цим підписані наступні документи:

- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони;
- Розпорядження КМУ від 17.09.2014 р №847-р «Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони»;
- Розпорядження КМУ від 18.03.2015 р. №222-р «Про схвалення розробленого Міністерством інфраструктури плану імплементації Директиви 97/67/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 грудня 1997 р. про спільні правила розвитку внутрішнього ринку поштових послуг Співтовариства та покращення якості обслуговування»;
- План заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014–2017 роки;
- План імплементації Директиви Європейського Парламенту та Ради 97/67/ЄС про спільні правила розвитку внутрішнього ринку поштових послуг Співтовариства та покращення якості обслуговування;
- Заходи плану імплементації Директиви Європейського Парламенту та Ради 97/67/ЄС про спільні правила розвитку внутрішнього ринку поштових послуг Співтовариства та покращення якості обслуговування із змінами.

Отже, підвищення якості міжнародної поштової служби, ефективна діяльність підприємства в цілому є одним із першочергових завдань, які поставив перед собою поштовий світ, поштовий адміністратор та Уряд України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубев А.К. Рынок услуг связи Украины / Голубев А.К. – Одесса : ОНАС им. А. С. Попова, 2005. – 224 с.
2. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / В. Г Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков, та ін. під ред. В. Мухіна. – К. : Аспект, 2002. – 328 с.
3. Всесвітня поштова конвенція (Конвенцію затверджено Указом Президента № 564/2006 (564/2006) від 21.06.2006. Офіційний переклад). / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. Загл.з екрану.
4. Про поштовий зв'язок: закон України від 04 жовтня 2001 року № 2759-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 6. – ст. 39.
5. УДППЗ «Укрпошта». Загальна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrposhta.ua/pro-pidpriyemstvo/zagalna-informaciya/> – Загл. з екрану.

ЄВАНГЕЛЬСЬКО-БАПТИСТСЬКА ЦЕРКВА У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПОВОЄННОЇ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Подобєд О.А.

Невід'ємною частиною життя українських переміщених осіб, які опинилися у роки Другої світової війни у Західній Німеччині, була її церковно-релігійна складова. Українське церковно-

релігійне життя у повоєнній Західній Німеччині, за даними Центрального представництва української еміграції в Німеччині станом на січень 1948 р., було представлено Українською греко-католицькою церквою (67% віруючих), Українською автокефальною православною церквою (31% віруючих), Євангельсько-баптистською та ін. церквами (2% віруючих) [5, 309]. У цьому контексті недослідженою проблемою постає визначення значення діяльності Євангельсько-баптистської церкви у житті українських ДіПі (від англ. displaced person, DP – переміщена особа), що мешкали протягом 1945 – 1950 рр. у Західній Німеччині.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українських закордонних дослідників, зокрема, книзі Л. Биковського «Василь Кузів. 1887 – 1958. Його життя та діяльність» (Вініпег; Мюнхен; Детройт, 1966) та монографії В. Маруняка «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні» (Мюнхен, 1985). Джерельну базу дослідження становлять матеріали архіву та періодики, спогади та листування сучасників подій, а також фотоматеріали.

Автор ставить за мету з'ясувати основні напрями діяльності Євангельсько-баптистської церкви серед українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині.

Євангельсько-баптистську церкву, що діяла серед українських переміщених осіб у Німеччині, очолював Комітет української Євангельської церкви під головуванням суперінтенданта Василя Кузіва (1887 – 1958). В. Кузів, будучи суперінтендантом Української євангельської реформованої церкви у США, протягом 1946 – 1948 рр. перебував у Німеччині й Австрії, ставлячи за мету врятувати «цвіт народу від загибелі» [1, с. 61]. Йшлося про надання правової, моральної й матеріальної допомоги українським переміщеним особам, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися в Австрії та Німеччині. Як зазначав дослідник Лев Биковський, приїзд В. Кузіва до Німеччини «вітали всі українські втікачі, незалежно від віровизнання, політичної орієнтації чи місця походження» [1, с. 61].

Одним із важливих напрямів діяльності В. Кузіва стала місійна робота серед українських переміщених осіб. У перші повоєнні роки серед ДіПі, які опинилися далеко за межами Батьківщини й, з одного боку, не планували всупереч примусовій репатріації повертатися в Україну допоки там панує сталінський режим, а з іншого – не мали чіткого уявлення щодо свого майбутнього, панували відчай, перманентна зневіра у власних силах, траплялися напади суму [7, с. 75] й з'являлися думки про самогубство [6, с. 124]. Загалом, 1945 – 1950 рр. були, за влучним висловом поета Петра Карпенка-Криниці (справжнє прізвище – Горбань) «щедрими на розпач» [2, арк. 55]. Тому за умов, що склалися, переміщені особи як ніколи потребували моральної підтримки, яку й забезпечувала їм Церква. Ось чому проведені протягом 1946 – 1948 рр. В. Кузівим понад 20 урочистих євангельських богослужінь [1, с. 63] користувалися широкою популярністю серед українських ДіПі у Німеччині.

Іншим напрямом роботи суперінтенданта став організаційний. З ініціативи В. Кузіва у Баварії відбулося два з'їзди представників українських євангельських громад Західної Німеччини. Перший – у с. Ноєндетельсау (22 – 25 травня 1947 р.), другий – у м. Аугсбург (8 – 11 листопада 1947 р.). З'їзди ухвалили створити братство імені Г. Сковороди та розпочати видання часопису «Добра новина». Однак реалізувати заплановане не вдалося через масову рееміграцію українців, яка розпочалася у 1948 р.

Актуальним напрямом роботи В. Кузіва стало надання правової допомоги українським переміщеним особам у питанні їхньої рееміграції до США, Канади та демократичних європейських країн. Характерно, що допомога надавалася українським ДіПі незалежно від їхнього віровизнання.

Матеріальна допомога українським переміщеним особам, які мешкали в англійській, американській та французькій окупаційних зонах Німеччини й Австрії становила ще один напрям діяльності В. Кузіва. Незадовго до поїздки суперінтенданта до Німеччини з його ініціативи у м. Ньюарк штат Нью-Джерсі (США), де він понад два десятиліття був пастором, створено Український євангельський допомоговий комітет (1946 р.), очільником якого став Омелян Онищук [1, с. 61]. Організація збирала кошти та надавала матеріальну допомогу тим ДіПі, які її потребували. Після від'їзду В. Кузіва до США продовжувачем його роботи у Німеччині

призначено англійця Гуго Бекера [1, с. 64]. Останній у м. Аугсбург заснував Український євангельський допомогивий комітет, який продовжив матеріально підтримувати переміщених осіб.

Слід зазначити, що прибувши до США В. Кузів доклав зусиль до інформування громадськості про катастрофічне як моральне, так і матеріальне становище українських ДіПі у Німеччині. З цією метою він оприлюднив на шпальтах газети «Свобода» свою статтю під назвою «Д. П. в Європі» [4]. У ній автор критично висловився з приводу діяльності ІРО (від англ. International Relief Organization, ІРО – Міжнародна організація допомоги) по відношенню до українських переміщених осіб. В. Кузів наголосив, що наприкінці 1947 р. значно погіршилися умови матеріального життя українців у таборах переміщених осіб, зокрема, «зменшено приділи харчування до розміру, що стоїть нижче від пайок для німецької людности» [4, с. 2]. Разом із тим В. Кузів у м. Ньюарк організував всенародне віче, на якому у тому числі влаштував виставку продуктів харчування переміщених осіб. Виявляється, українські митці у Німеччині виготовили з розфарбованого у різні кольори гіпсу наочність – хліб, масло, м'ясо, а також посуд зі стравами, які становили щоденний раціон ДіПі [1, с. 67] й подарували суперінтендантові. Як зауважував сучасник подій І. Пасічник, учасники віча, прослухавши коментарі В. Кузіва щодо продовольчих експонатів були нажахані якістю життя українських переміщених осіб. Як наслідок, українська громада США та Канади долучилася до збирання грошей і продуктів харчування для ДіПі у Західній Німеччині, а також збирання «ашурансів» (від англ. assurance – гарантія, запевнення) на виїзд переміщених осіб до США [1, с. 67].

Водночас українські ДіПі у Німеччині теж не сиділи склавши руки. Так, у 1947 р. делегація Комітету української Євангельсько-баптистської церкви брала участь у Всесвітньому баптистському конгресі, що відбувався у столиці Данії. Українська делегація ДіПі, як згадував один з її учасників В. Гусарук, у своєму меморандумі просила надати допомогу вірянам у переселенні до США, Канади, Аргентини та інших країн і забезпечити їх роботою; переселити «проповідників на духовну працю в тих країнах, де відчувається потреба і де живе наш нарід» [3, с. 23]; взяти опіку над людьми похилого віку, особами з особливими потребами, хворими, вдовами та сиротами.

Масовий виїзд українських переміщених осіб із Німеччини й Австрії, що розпочався у 1948 р., призвів до зменшення у цих державах чисельності церковних громад і священників. Так, якщо наприкінці 1948 р. євангельсько-баптистських церковних громад нараховувалося 17 із 19 священниками, то у 1949 р. їхня кількість зменшилася до 12 і 12 відповідно [5, с. 312].

Не менш важливим напрямом діяльності Комітету української Євангельсько-баптистської церкви став напрям культурницький. Реалізуючи прагнення вірян до здобуття релігійної освіти було створено біблійну школу, у якій навчалося 20 студентів, а також недільні школи і гуртки молоді. Окрім того, Церква мала місійний подорожуючий хор і церковні хори [3, с. 22-23]. Друкованим органом євангелістів-баптистів став місячник «Дорога правди».

Таким чином, діяльність Євангельсько-баптистської церкви сприятливо позначилася на житті української громади у таборах переміщених осіб повоєнної Німеччини. Серед основних напрямів роботи Церкви слід назвати місійну, культурницьку й організаційну роботу, надання матеріальної допомоги українським переміщеним особам, а також сприяння рееміграції останніх до США, Канади й інших країн. Наголосимо, що Євангельсько-баптистська церква так само, як і Українська греко-католицька церква й Українська автокефальна православна церква надавала моральну підтримку й матеріальну допомогу, у тому числі й у питанні рееміграції, українським ДіПі незалежно від їхнього віросповідання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биковський Л. Василь Кузів. 1887 – 1958. Його життя та діяльність / Лев Биковський. – Вінніпег ; Мюнхен ; Детройт : [Б. в.], 1966. – 104 с.
2. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 230. – Без оп. – №1. – 170 арк.

3. Гусарук В. Всесвітній Баптистський Конгрес у Копенгагені (29-го липня – 3-го серпня 1947 р.) / В. Гусарук // Дорога правди. – Кронберг. – 1948. – Ч. 4 – 5. – С. 20 – 23.
4. Кузів В. Д. П. в Європі / Василь Кузів // Свобода. – 1948. – Ч. 267. – 16 листопада. – С. 2-3.
5. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні : [у 2 т.]. – Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1 : Роки 1945-1951. – 1985. – 432 с.
6. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи / Улас Самчук. – Вінніпег (Канада) : Накладом Товариства «Волинь», 1979. – 355 с.
7. Черінь Г. Листи до Лицаря. 1946 – 1949 / Ганна Черінь. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 103 с.

ОСОБИСТІТЬ ШАМІЛЯ ТА СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗОВАНОГО РУХУ ГОРЦІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО КАВКАЗУ

Пошен М.В.

Боротьба горців Дагестану та Чечні проти місцевих феодалів та російських колонізаторів за свою свободу та незалежність під керівництвом Шаміля – одна із самих яскравих сторінок в історії Північно-Східного Кавказу.

Шаміль був родом із поселення Гімри. Батьки Шаміля були простими узденами (вільними селянами). Відомості про дитинство Шаміля мізерні. Відомо, що з малку він захоплювався джигитівкою та фехтуванням. Суворі умови життя горців виховали в Шаміля сувору особисту дисципліну і відповідальність. Він захоплювався вивченням теологічних дисциплін, особливо уважно студював Коран. Не менш ретельно вивчав граматику, логіку, риторіку, арабську мову, а в 20-річному віці приступив до вивчення філософії, тлумачення Корану і законодавства [4, с. 374]. Гаджи-Алі, який довгі роки супроводжував його в якості секретаря і добре знав особистість імама, писав про нього: «Шаміль був людиною вченою... і в той же час гарний наїзник, стрілок, плавець, бігун. Одним словом, ніхто і ні в чому не міг змагатися з ним, він добре вивчив народ і землю Дагестану в той час, коли перебував при Гамзат-Беке. Він був здатний на все, що б не задумав зробити» [1, с. 12].

З початку боротьби повстанців проти місцевих феодалів та російських колонізаторів Шаміль був у перших рядах борців за свободу і незалежність. Він був найближчим радником і другом першого імама Газі-Магомеда, свідомо і беззавітно бився проти царизму, показував приклади відданості народній боротьбі. Авторитет і популярність Шаміля серед горців були настільки великі, що Гамзат-бек (другий імам) ще за життя оголосив його своїм наступником [6, с. 105].

Діяльність Шаміля, як одного з вождів, почалася не після смерті імама Гамзат-бека, а набагато раніше. У період імамства Газі-Магомеда і Гамзат-бека Шаміль був їх правою рукою [6, с. 106].

Дізнавшись про загибель Гамзат-бека, Шаміль відправляє гінців по всьому Дагестану, призиваючи поважних представників суспільства приїхати на схід та обрати нового імама [3, с. 18]. Про час та місце обрання Шаміля імамом в історіографії існують різні точки зору, однак расхождення не мають принципіального значення для теми дослідження.

Будучи вибраний імамом, Шаміль добре розумів, що для успішної визвольної боротьби не достатньо одного героїзму. Він приступає до впровадження на Північно-Східному Кавказі шаріатських норм життя населення. З урахуванням особливостей шаріату Шаміль почав викорінювати з життя горян адати (місцеві традиційні норми), особливо адат кровної помсти. Сам імам їздив по аулах, роз'яснюючи горцям стан справ в Дагестані і закликаючи до об'єднання для спільної боротьби. Російський історик А.А.Каспарі писав: «Як адміністратор Шаміль був однією з геніальних особистостей XIX століття і дійсно вніс законність і порядок там, де споконвіку панувало лише кулачне право...» [5, с. 440].

Газі-Магомед постійно запевняв Шаміля, що «тільки на шляху ісламу, тільки за допомогою шаріату і мюридизму – беззаперечної покори найсміливіших джигітів мюршиду (імаму) можливо

духовне, моральне і політичне відродження горців, яке, врешті-решт, призведе до звільнення від російського панування».

Шаміль, як і його попередники, закликав горців боротися і проти місцевої феодальної аристократії. Відібравши у беків всі права, він відтіснив їх самих в загальну масу і тим самим стер з лиця землі це звання на цілих 25 років. Ведучи непримириму війну проти феодальних володарів, він вважав їх ворогами горців в не меншій мірі, ніж колонізаторів. «Не обирайте хана, бека в ватажки» закликав Шаміль, знаючи, в чиїх інтересах вони використовують свою владу.

Не секрет те, що Шаміль, ведучи війну на два фронти - проти жителів тих сіл, які підпорядковувалися йому і проти царизму, він змушений був з метою залучення горців під прапор мюридізму жорстоко карати неслухняних, аж до їх фізичного знищення і спалення сіл. Проте, Шамілю вдалося залучити на свою сторону народні маси Дагестану і Чечні [6, с. 109].

В перші роки свого правління Шаміль особливу увагу звертав на поширення мурідізму та укріплення своєї влади в Дагестані. Вирішивши свої першорядні завдання, він звертає свою увагу на Чечню. На той час в Чечні діяв автономний від Шаміля не активізований визвольний рух під керівництвом Ташов-Гаджи, який не визнавав прав Шаміля на володіння у цьому регіоні. Задля укріплення та централізації влади в регіоні, Шаміль у 1835 році особисто зустрічається з Ташов-Гаджи. Шляхом переконань в необхідності рішучих дій, зробивши Ташова та його наближених своїми мюридами, обіцяючи всіляку посильну допомогу, імам домагається своєї мети та розганяє повстання на теренах Чечні під своїм керівництвом.

З 1836 року Шаміль розпочинає активні бойові дії на території Дагестану. Необхідність у них була викликана багатьма факторами: постійні набіги російських військ на прикордонні території, зміцнення проросійської частини Аварського ханства, яке відділяло землі імамату від союзної Чечні та заклики Ташова-Гаджи, який погрожував «зреченням» Шамілю у разі подальшої військової бездіяльності.

Дві перші спроби захопити Хунзах, столицю Аварії, не увінчались успіхом. Також була проба підняти на боротьбу горців-аварців, які проживали в тилу проросійського регіону. Зрозумівши нездатність захопити Хунтах, Шаміль обирає інший напрямок дії, його рідний аул Гімри, який також мав велике стратегічне значення в регіоні. Шаміль розбиває російські війська під командуванням генерал Ланского біля Гімри, та змушує їх відступити.

Перемога в Гімах була першим великим успіхом Шаміля, який підніс його в очах горців, укріпив авторитет та зародив їх сподівання на те, що саме Шаміль в змозі об'єднати та визволити Кавказ.

Д. О. Мілютін відзначав, що звістка про цю перемогу сприяла тому, що на боротьбу проти Росії піднялися «вільні суспільства від Чечні і Аварії: Велика і Мала Чечня, кумики, ауховці, качкаліковці, Ічкерія, суспільства гірської Чечні; суспільства верховий Аргуна: шубути, шатоевці, кісти» [2, с. 10]. 1836 рік був також роком політичного року Шаміля, укріпивши свою владу в західній частині Дагестану, він пропонує російській владі перемир'я.

Для придбання ще більшого впливу серед населення в тому ж 1836 Шаміль одружується на вдові колишнього імама Гамзат-бека. В кінці року він досяг бажаного: всі вільні дагестанські гірські суспільства від Чечні до Аварії визнали його владу.

Таким чином, володіючи військовим талантом, великими організаторськими навичками, витримкою і наполегливістю Шаміль 25 років панував над Північно-Східним Кавказом. Встановивши контроль над значною частиною Дагестану і Чечні, Шаміль приступив до організації своєї держави, в якому методично формувалася регулярна армія, беззаперечно підкорялася командирам імама.

Об'єднуючи ханства та вільні товариства, розширюючи та зміцнюючи імамат, Шаміль спирався не тільки на свій авторитет та право спадкоємства, а також на воєнну силу, жорстокість та показові покарання проросійських та нейтральних ханств.

На першому етапі своєї діяльності, що охоплює 1834–1839 роки, Шаміль побудував фундамент держави Імамат на території Північно-Східного Кавказу, заснованої на військово-цивільній організації управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1990.
2. Милютин Д. А. Описания военных действий 1839 года в Северном Дагестане. – СПб., 1850.
3. Руновский А. И. Мюридизм и газават в Дагестане по объяснению Шамиля / Аполлон Иванович Руновский. – Махачкала: Юпитер, 1996.
4. Захарьин (Якунин) И. Н. Кавказ и его герои. – СПб, 1902.
5. Каспари А. А. Покоренный Кавказ. – СПб., 1904. – 460 с.
6. Магомедов М. Б. Кавказская война 1820-х – 1950-х гг.: историко-правовые аспекты: Дис. д-ра ист. наук. – М.: РГБ, 2005. – 395 с.

БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ

Самойленко А.В.

Брусиловський прорив є однією з найважливіших подій Першої світової війни, у ході цієї операції виявився талант О. Брусилова, як головнокомандуючого російської армії. Це питання розглядали К. Зайончковський, К. Залеський, К. Верига, а також В. Волковинський. Дослідницьким завданням є більш чітко висвітлення подій наступальної операції російської армії.

Загальна ситуація на фронтах Першої світової війни до початку 1916-го складалася несприятливо для Німеччини та її союзників. Протягом перших двох кампаній Центральні держави затратили величезні зусилля, щоб зламати опір Антанти. Значно виснаживши свої матеріальні та людські ресурси, вони так і не змогли досягти цієї мети. Літній наступ російської армії був частиною загального стратегічного плану Антанти на 1916 рік [4, с.243].

Директива російської Ставки головного командування призначила російський наступ на всіх трьох фронтах (Північному, Західному та Південно-Західному). Співвідношення сил, за даними Ставки, складалося на користь росіян. Головний удар повинні були завдати війська Західного фронту, а допоміжні – Північний і Південно-Західний. Для збільшення переваги в силах у квітні-травні здійснювалося доукомплектування частин до штатної чисельності [5, с.345].

Ставка побоювалася переходу в наступ армій Центральних держав у разі поразки французів під Верденом і, бажаючи перехопити ініціативу, дала вказівку командувачам фронтами бути готовими до наступу раніше запланованого строку. Директива Ставки не розкривала мети майбутньої операції, не передбачала глибини операції, не вказувала, чого повинні були домогтися фронти в наступі [3, с.43].

Під час підготовки операції командувач Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилов вирішив зробити по одному прориву на фронті кожної з чотирьох своїх армій. Хоча це розпорошувало сили росіян, супротивник також позбавлявся можливості своєчасно перекинути резерви на напрям головного удару. Головний удар Південно-західного фронту на Луцьк і далі на Ковель завдавала сильна Восьма армія (командувач генерал А. М. Каледін), допоміжні удари завдавалися Одинадцятою армією (генерал В. Сахаров) на Броди, Сьомою (генерал Д. Щербачов) – на Галич, Дев'ятою (генерал П. Лечицьке) – на Чернівці і Коломию. Командувачам арміями була надана свобода вибору ділянок прориву.

У травні російські війська під безпосереднім командуванням генерала Брусилова почали потужну артилерійську підготовку, слідом почала діяти піхота. Переважаючи ворога в кількості піхотинців у 2 – 2,5 рази, артилерії у 1,5 – 1,7 рази, російські війська досить легко прорвали на широкому фронті оборону австрійців. Найбільшого успіху на першому етапі досягла Восьма армія, яка, прорвавши фронт, 7 червня зайняла Луцьк, а до 15 червня вщент розгромила Четверту австро-угорську армію ерцгерцога Йосипа-Фердинанда [1, с. 230 – 234]. Здавалося б, Ставка повинна підтримати такий оперативний успіх. Але початок наступу Західного фронту тимчасово відкладають, одночасно відмовляючи Брусилову у виділенні резервів і наказують продовжувати скоювати супротивника демонстративними боями. Тільки через десять днів Ставка стала перекидати резерви на Південно-Західний фронт, надавши йому право завдати головного удару. З 4 червня по 20 вересня на фронті від Луцька до Чернівців росіяни почали масовий наступ. Армія

під командуванням Брусилова здійснила наступ по фронту в 550 км, глибина прориву дійшла до 120 км.

Важкі бої, то затухаючи, то спалахуючи знову, тривали до вересня 1916 року. Без підтримки сусідів армія генерала Брусилова розгромила австро-угорські та німецькі війська на Галичині і Буковині, завдавши їм величезних втрат - до 1,5 мільйонів осіб, захопили близько 600 гармат, 1800 кулеметів. Знову були відвойовані Чернівці, Коломия, Броди та Луцьк. Нечуваний для того часу прорив дозволив групі російських військ за кілька днів зайняти Луцьк і в подальшому розвивати наступ у північно-західному напрямку на Ковель. Восьма армія лише за перші одинадцять днів наступу пройшла 70 – 75 км [3, с.54].

В такому положенні фронт протримався цілий рік, внаслідок чого прилегла місцевість уздовж річки Стоходу й Стиру була цілком знищена, наприклад, зникли колишні містечка Свинюхи й Озютичі. Зазнала збитків місцевість біля так званого трикутника міст-твердинь: Ковель-Дубно-Рівне. Війна на Волині знищила або пошкодила 212000 будинків, 170 кілометрів брукованих доріг, 3800 мостів, а також мережу меліораційних каналів і ровів на Волинському Поліссі [2, с. 155 – 156].

Оскільки червневий Луцький прорив не передбачався планом Ставки, йому не передувало зосередження потужних фронтових резервів, тож неможливо було розвинути цей прорив. Саме з цих причин успішну операцію Південно-Західного фронту деякі військові історики назвали «програною перемогою». Величезні втрати російської армії в операції (за деяким даними, тільки Південно-Західний фронт на 13 червня втратив до півмільйона людей) змусили провести додатковий призов новобранців, що наприкінці 1916 р. підсилило невдоволення війною серед населення Росії. На цих позиціях російська армія знаходилась аж до укладення Берестейського миру на початку 1918 року.

Таким чином, Брусиловський прорив визначають як найвеличнішу наступальну операцію російської армії у Першій світовій війні, яка зумовила зміни у тактиці та стратегії ведення бойових дій та мала велике стратегічне значення для всього театру війни на Східному фронті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брусилов А. Мои воспоминания / А. Брусилов. – Мн.: Харвест, 2003. – 432 с.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914 – 1923. – У 2-ох т. / В. Верига. – Львів, 1998. – Т.1. – 524 с.
3. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. Волковинський // Український історичний журнал. – Київ, 2004. – № 7. – С.38 – 56.
4. Зайончковский А. Первая мировая война / А. Зайончковский. – СПб.: ООО Из-во "Полигон", 2002. – 878 с.
5. Залесский К. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь / К. Залесский. - М.: Вече, 2000. – 576 с.

САРМАТИЗМ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЧИ МЕНТАЛЬНА ОСНОВА ШЛЯХЕТСЬКОЇ СВІДОМОСТІ?

Терендій Т.В.

Кожному народу притаманні свої, специфічні, відмінні від іншого риси та особливості характеру. На рубежі Середньовіччя та початку Нових часів починається довгий та складний процес складання націй, відбувався він довго, зі своїми проблемами для кожного народу, але ті ментальність, особливість світогляду та відношення до оточуючого світу, що відрізняють кожен народ, були закладені саме тоді. Винятком не були і поляки, XVI-XVII ст. стало часом, коли сформувався такий феномен як польський шляхетський сарматизм. Так як саме шляхта була рушійною силою в формуванні польської нації, то саме від неї можна вести витоки сучасного польського менталітету.

Серед дослідників польської шляхти слід особливо підкреслити працю польського історика Мацижевського Я. [1] «SzlachtaPolskaiępaństwo», яка комплексно розкриває особливості генези польського стану та витоки явища сарматизму. Генеологію сарматизму досліджував Маньковський Т. [2]. Грунтовна та вельми ілюстративна праця, присвячена польському сарматизму, належить ще одному польському історичу – Гребовському С. [3]. Святогляд та цінності сармата-шляхтича досліджувала історик Вроцлавського університету Б. Журомскете [4]. Також вагомий внесок в розробку питання витоків, особливостей та наслідків польського сарматизму зробили російські дослідники Бухарін С. [5], Матвеєв Г. [6] та Лескінер М. [7].

Сарматизм як домінуюча тенденція самосвідомості польської еліти формувалася в епоху пізнього Ренесансу та бароко, у шляхетському середовищі на ґрунті особливого політико-правового статусу дворянського стану в суспільстві і державі. Основним положенням сарматизму став постулат про особливе походження польського народу, під яким розумілася тільки шляхта. На відміну від інших країн Європи, де в цей період розвивалися буржуазно-капіталістичні відносини, у Польщі відбувалося подальше зміцнення і консервація феодально-кріпосницьких порядків. На початковому етапі це призвело до підйому економіки, розвитку та зростання міст, активізації торгівлі, а також до стрімкого збагачення шляхти [8].

Вперше про сарматизм завів мову польський історик Ян Длугош (1415 – 1480 рр.) [9]. Він стверджував в польському суспільстві почуття гордості за своє історичне минуле і державний патріотизм. Закріпив поняття сарматизму як відображення етноісторичної специфіки польського менталітету астролог Мацей Карпіга з Мехова (1457 – 1523 рр.). Широку популярність здобув його трактат «Про дві Сарматії» (1517 р.) [10]. Ця праця стала головним джерелом відомостей про Польщу та Східну Європу на Заході та мала велике значення у формуванні національного польського менталітету. М. Карпіга стверджував «славне походження» поляків від народу старовини – сарматів, в той же час дистанціюючись від «варварського» світу «азіатської Скіфії». Сарматизм відіграв важливу роль в польській літературі бароко і мав величезний вплив на менталітет, звичай та ідеологію польської знаті.

Період генезису сарматської ідеології був часом формування своєрідних уявлень про демократію тільки для обраних. Польська шляхта проголошувала себе спадкоємицею традицій античного демократизму так, як вона його розуміла [11]. Крім того, Річ Посполита виступала як оплот католицького християнства. Тож це призвело до появи образу благородного захисника католицької віри проти іноземних культур та релігій.

Річ Посполита спочатку була поліетнічною державою, в якій панування належало не тільки феодалам польським, але і литовським та представникам інших народів. Поступово ідея сарматизму набула поширення в Литві, в Білорусі, а також на українських землях. Утворився навіть своєрідний український сарматизм [12].

Поляки в першу чергу оголосили себе «хранителями міфічних сарматських чеснот». Сармату личить бути лицарем і воїном, хорошим сільським господарем, людиною з освітою і з цікавістю до світу. Такі ідеологеми характерні для раннього періоду сарматизму. Мабуть, не випадково його супроводжували найбільші державні успіхи Речі Посполитої.

Після підписання в 1569 році Люблінської унії між Польщею і Великим князівством Литовським, Річ Посполита стала третьою за розміром і четвертою за населенням країною, однією з найбагатших держав континенту. У XVI-XVII ст. Польща була однією з провідних держав Європи, тоді на її долю випало завдання об'єднання слов'янського світу і створення протидії Османській імперії. Литва, на відміну від Польщі, до з'єднання за Люблінською унією, мала шанси об'єднати православно-слов'янський світ. Але шляхетська політична еліта як носій сарматської ідеї обраності і «католицької» догматичної нетерпимості не тільки зірвала цей об'єднавчий проект, а й в подальшому зумовила крах своєї державності [13].

Ідеї сарматизму склали разом абсолютно унікальний комплекс уявлень, які знайшли відображення практично в усіх сферах польської шляхетської культури XVII-XVIII ст. В числі міфологем шляхетської соціальної самосвідомості – міф про шляхетську рівність, особливу шляхетську доблесть і політичну відповідальність [14].

Таким чином, польський сарматизм є унікальним явищем у світовій культурі. Сарматизм як шляхетська ідеологія Речі Посполитої XVI-XVII ст. визначив ментальні особливості польської знаті, що дуже відрізнялися від західноєвропейської аристократії. Ідея станової шляхетської винятковості, відмінності від іншого населення держави та зверхність над іншими станами обумовили відставання Речі Посполитої від провідних держав світу, де відбувалася трансформація політичної та соціально-економічної системи. Західна Європа цього часу була уособленням абсолютистської монархії, зростаючого капіталізму та переходу до правового всестанового суспільства, а в той самий час в Польщі укріплюється феодально-кріпосницька система на чолі з заможною шляхтою. Сармат-шляхтич був глибоко переконаний, що його держава є винятком, островцем свободи серед моря деспотизму. У колишньому Польському королівстві лише шляхту можна було вважати політичною нацією. Спроби розширення поняття громадянства і розбудови правової сучасної держави почалися надто пізно і не могли врятувати Річ Посполиту. Польська держава з її ідеєю сарматсько-шляхетської демократії не витримала випробування суворою політичною реальністю та пала під натиском сусідніх країн.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Maciszewski J. Szlachta Polska i jej państwo / Jarema Maciszewski. – Warszawa: Wyd. II, 1986. – 324 p.
2. Mankowski T. Genealogia sarmatyzmu / T. Mankowski. – Warszawa, 1946. – 341 s.
3. Grzybowski S. Sarmatyzm / S. Grzybowski. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1996. – 75 s.
4. Brigita Žuromskaitė Skala wartości społeczeństwa nowożytnego (światopogląd sarmacki) [Електронний ресурс]. – Доступний з:<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4749>
5. Бухарин С. Россия и Польша. Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации / С.Бухарин, Н. Ракитянский. – М., 2011. – 944с.
6. Матвеев Г.Ф. История южных и западных славян: В 2 т. Том 1. Средние века и Новое время. Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 692 с.
7. Лескинен М.В. Образ сармата в истории: На пути формирования национального самосознания народов Речи Посполитой во второй половине XVI - первой половине XVII вв.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М.: Институт Славяноведения РАН, 1998. – 32 с.
8. Лескинен М.В. Вказана праця. – С. 20.
9. Ян Длугош. История Польши [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos/framepred.htm>
10. Матвей Меховский Трактат О Двух Сарматиях [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Mehovskij/frametext1.htm>
11. Бухарин С. Вказана праця. – С. 241.
12. Mankowski T. Та праця. – С. 34.
13. Бухарин С. Вказана праця. – С. 245.
14. Матвеев Г.Ф. Вказана праця. – С. 162.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ МІЖМОР'Я

Тодоров І.Я.

В світі на наших очах постала нова геополітична ситуація передусім пов'язана з доволі вдалими спробами руйнації сталої системи міжнародних відносин і міжнародного права. На тлі російської агресії в Європі спостерігається стрімке зближення позицій Румунії, Польщі, України і країн Балтії в питаннях інтеграції і взаємної відповіді на нові виклики з боку спільного супротивника. В Центральноєвропейських країнах, з одного боку популярна думка, що на даний момент ні НАТО, ні Європейський Союз не відповідають повною мірою їхнім очікуванням, а з іншого – питання перегляду членства в цих організаціях в жодному випадку не стоїть. Разом з

членством у Європейському Союзі та Північноатлантичному альянсі вони отримали підтвердження того, що вони є західними і демократичними країнами. Захід не має рішення як вийти з ситуації війни Росії з Україною, що стала головним геополітичним і цивілізаційним викликом сьогодення. Відтак з'являється спокуса відкласти кризу, пов'язану з Україною. Водночас Москва шукає шляху примусу України й Заходу до прийняття російської формули миру на українському Донбасі. Суть цієї формули полягає в тому, що Україна залишається в «сірій зоні», поза членством в НАТО й поза активною співпрацею з ЄС. Донбас як анклав входить до структури української державності, щоб там чинити руйнівний і деморалізуючий вплив. Захід теоретично хоче розв'язати проблему при збереженні територіальної цілісності України. Втім ресурсів, прагнення, можливості, готовності Заходу повернути ситуацію у статус-кво - немає. І тому відбувається пошук можливості компромісу з Росією. В цьому полягає абсолютне протиріччя між стратегічними інтересами Росії й України. Кремль, як і раніше, зберігає прагнення утримати Україну в рамках свого геополітичного впливу. Україна обрала західний геополітичний вектор, але не отримує належної підтримки ні від ЄС, ні від США. Євросоюз виявився абсолютно безхребетним, безпринципним [1].

В цьому складному контексті постає необхідність відродження геополітичної концепції Міжмор'я. Один з ініціаторів відновлення ідеї центрально-європейської конфедерації був загиблий президент Польщі Л. Качинський. Саме він пропонував провести конференцію про "Міжмор'я". Однак планам не вдалося реалізуватися - 10 квітня 2010 року Л. Качинський разом із представницькою делегацією Польщі загинув в авіакатастрофі під Смоленськом, яку дуже імовірно організували російські спецслужби. Сьогодні, через два роки після анексії Криму і вибуху війни в Україні часто цитують слова, сказані президентом Польщі під час російсько-грузинської війни в 2008 році. "Ми добре знаємо, що сьогодні Грузія, завтра Україна, післязавтра Прибалтика, а пізніше можливо прийде час і на мою країну, на Польщу" [2].

Щодо проекту "Міжмор'я" то наміри Польщі можуть розглядатися як більш ніж серйозні. Це не одноразова забаганка новообраної польської влади для власного електорату, це життєва необхідність Центральної і Східної Європи відвоювати своє місце під сонцем перед Західною у Євросоюзі та геополітиці загалом. Візит А. Дуди до Бухареста в листопаді 2015 р. фактично розпочав процес формування коаліції держава від Балтії до Чорного моря – переговори в румунській столиці були присвячені розширенню співпраці між країнами Центральної Європи.

Концепція «Міжмор'я» у більш широкому трактуванні – як спільного простору або й альянсу між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями. У геополітичному, історичному та гео економічному плані він може бути означений як «Центральна Європа» у широкому розумінні цього слова – група країн між державами ЄС-15 (які входили до ЄС уже 1995 року) та двома євразійськими державами – Росією і Туреччиною. В окреслених межах розташовані 20 країн (враховуючи Косово), які до кінця 80-х років ХХ століття пережили соціалістичний експеримент різної глибини й інтенсивності, а після того розпочали більш або менш успішну трансформацію своїх економік та суспільно-політичних систем до ринкових та демократичних. 11 із них уже стали членами ЄС, а 12 – НАТО. Ще 8 так чи інакше євроінтегруються, і принаймні половина із них прагне до НАТО. А ще одна, Білорусь, продовжує залишатися в сфері впливу Росії, час від часу вдаючись до підкресленої демонстрації своєї незалежності. Безпековий і геополітичний виклик для регіону формує реваншистська політика Росії, яка свого часу так чи інакше претендувала на зверхність фактично над усіма країнами Міжмор'я [3].

Президент Польщі А. Дуда вимагає включення країн-сусідів – Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії до переговорного процесу щодо українського врегулювання. НАТО має створити у Європі міжнародний штаб, розмістивши його частини у країнах Балтії, Польщі та Румунії. Для узгодження деталей ініціативи відбулася зустріч керівників армій цих держав з головнокомандувачем сил НАТО в Європі Ф. Брідлавом. Очікується, що в цих штабах працюватиме по 80-120 людей [4].

Залишаючи збоку економічні, політичні та військові аспекти, варто поглянути на певні культурно-антропологічні особливості запропонованого об'єднання. Перш за все, впадає в очі, що

більшість можливих членів цього гіпотетичного об'єднання належать до балто-слов'янського світу, а мадяри та румуни традиційно пов'язані зі слов'янством. Важливим є те, що всі ці країни є посткомуністичними, а більшість із них зазнала російської окупації. У країнах, які би могли об'єднатися у Міжмор'я, прив'язаність населення до традиційних християнських та національних цінностей доволі сильна. Принаймні, набагато сильніша, ніж у «старій» Європі. Тому можна очікувати, що у випадку формування цього об'єднання, Міжмор'я могло би стати своєрідним центром відродження традиційної Європи. Таке ймовірне відродження традиційної Європи могло би спровокувати і відродження релігійності, а так стати джерелом онови європейського християнства. Гіпотетично конфедерація Міжмор'я могла б бути найбільш християнським, автентичним регіоном Європи [5].

Теоретично центральним гравцем Балто-Чорноморської співдружності могла би бути Україна, що спричинено її вигідним географічним розташуванням, природними ресурсами, пасіонарним населенням, економічним, технологічним, науковим та військовим потенціалом. Окрім того, вона залишається великою доларовою зоною. США зацікавлені в тому, щоб Україна зберегла цілісність та незалежність. Союзниками України, як і потенційними жертвами російського тиску є наші найближчі сусіди Польща, Румунія і Молдова, а також Грузія, Литва, Латвія та Естонія. Від російської експансії прагнуть себе захистити також Азербайджан та Туреччина. Дії Росії проти України підривають регіональну стабільність в країнах від Балтії до Чорноморсько-Каспійського басейну, створивши виклик для НАТО як ключового елемента Європейської безпеки та поставивши під сумнів подальшу долю всього Європейського проекту й ідеї об'єднаної Європи. Через загострення загальної ситуації у світі сучасна система європейської безпеки перебуває у стані випробування. Специфіка безпекового середовища в Європі донедавна полягала в тому, що загроза виникнення тут повномасштабного воєнного конфлікту оцінювалася як низька, натомість сукупний ефект від дії новітніх загроз міг би мати для континенту руйнівні наслідки. Але на сьогодні у світлі подій, пов'язаних із російською агресією проти України, такі міркування починають істотно переглядатись. Водночас, характер новітніх загроз, що мають транскордонний асиметричний характер, виключає можливість самостійного протистояння цим загрозам з боку окремих держав. Перебуваючи поза членством в ЄС та НАТО, Україна не може брати повноцінну участь у формуванні механізмів європейської безпеки і, не маючи власної потужної і ефективної системи безпеки і оборони, фактично перебуває у зоні «вакууму безпеки». Безперечним є завдання – максимально дистанціюватись від Росії і збройна агресія Кремля в Україні сприяє цьому. Варто наполегливо переконувати Захід в невідворотності прийняття України до Північноатлантичного альянсу [6].

На думку британського експерта Е.Лукаса Міжмор'я на практиці нездійснено і контрпродуктивно. Країни Міжмор'я занадто розділені, щоб сформувати єдиний фронт. Угорщина знаходиться в руках впертого Віктора Орбана, який без розуму від ідеї сильного лідерства (особливо його власного) і користується все більш теплими стосунками з Володимиром Путіним. Чеські та словацькі влади (і особливо президент Чехії Мілош Земан) не люблять протидії Росії. Болгарія незмінно ненадійна [7]. Не спричаючись стосовно Угорщини чи Болгарії, на наш погляд, Міжмор'я може бути зреалізовано за більш вузького формату (Польща-Румунія-Україна-країни Балтії) передусім як об'єднання **спрямоване проти російської агресії і як каталізатор зусиль інших країн ЄС та НАТО в протидії російській агресії.**

Після підписання Угоди про асоціацію зростає актуальність і можливість створення Балто-Чорноморського об'єднання на базі східноєвропейських країн-членів ЄС (держави Балтії, країни Вишеградської групи та Румунія), а також країни-учасниці «Східного партнерства» ЄС (Україна, Молдова, Грузія). Реалізація Балто-Чорноморської ідеї наштовхуватиметься на супротив з боку РФ, підвищить ризики російського тиску на ці держави для перешкодження просування інтересів і впливів ЄС на пострадянському просторі, який РФ традиційно відносить до зони своїх інтересів. Вбачається за доцільне використання досвіду східноєвропейських країн-учасниць ЄС у процесі євроінтеграції, зокрема, - створення регіональних організацій для об'єднання зусиль на

європейському напрямку. В такому контексті з'являється можливість надання об'єднанню ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) нової якості, яка пов'язана з процесами поглиблення інтеграції з ЄС. Новий формат взаємодії країн ГУАМ з ЄС сприятиме не лише поживленню торгівельно-економічних відносин в регіоні, а й дозволить стабілізувати регіональну геополітичну ситуацію, створюватиме умови для врегулювання «заморожених конфліктів» в Придністров'ї, Криму та Південному Кавказі [8].

Російська військова агресія проти України стала найбільшим викликом європейській безпеці з часів закінчення «холодної війни» і викликає велике занепокоєння як у держав Центрально-Східної Європи, які можуть стати потенційними об'єктами вторгнення. Причиною цього є те, що вони є традиційною сферою особливих геополітичних інтересів Росії. У цьому зв'язку країни регіону почали нарощувати озброєння і збільшувати витрати на оборону, використовуючи при цьому ресурсну базу НАТО [9].

Агресивна й зухвала поведінка Росії брутально порушила суверенітет України та зруйнувала її територіальну цілісність, знехтувала базові норми й принципи міжнародного права, поставила архітектуру європейської безпеки й «вестфальську» модель світового устрою перед серйозними випробуваннями, небаченими з часів холодної війни. Таким чином, проблеми національної безпеки України вийшли за межі її державних кордонів і набули регіонального та глобального виміру. На відміну від посткомуністичних держав Балтії й Центрально-Східної Європи, доміантою міжнародної діяльності України тривалий час залишалось еквілібристичне маневрування між Росією й Заходом, підтримка відносної рівновіддаленості від цих «полісів сили», що навряд чи відповідало зовнішньополітичним пріоритетам та національним безпековим інтересам України в цілому. Російська агресія проти України змусила й інші країни переглянути свої стратегічні документи у сфері забезпечення національної безпеки. Так, у лютому 2015 р. нову Стратегію національної безпеки було прийнято в США, у листопаді 2014 р. – у Польщі, упродовж 2016 року оновлюють відповідний документ ЄС, Німеччина та низка інших європейських держав. Досліджуючи основні геополітичні і зовнішньополітичні пріоритети, які характеризують ідентифікацію геополітичної ситуації навколо України, а також її геостратегічний курс, можемо виділити наступні перспективи розвитку української геостратегії: залучення України до європейського цивілізаційного простору, всебічна інтеграція до європейських політичних і соціальних структур, а також структур безпеки; зміцнення стратегічного партнерства зі США; зміцнення і консолідація особливих відносин із стратегічно важливими країнами Міжмор'я. Активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій. Сучасна геостратегія України має вибудовуватись на докорінно змінених пріоритетах, що якнайповніше відповідали б національним інтересам нашої держави. Якщо раніше Україна не мала повноцінних геостратегічних союзників, то тепер вельми привабливим стратегічним партнером України стала Центрально-Східна Європа, яка прагне забезпечити мир та стабільність на своїх кордонах. Україна має наполегливіше підкреслювати світові власну значимість у недопущенні ядерного протистояння, стримуючи окупантів на сході і півдні нашої держави, а також не забувати про реформування суспільства і держави для посилення власних позицій на міжнародній арені [10].

Отже, розбудова геополітичного проекту «Міжмор'я» має низку позитивів для України. Серед позитивних сторін для України є підвищення обороноздатності країни; приборкання російської агресії і зменшення загрози зі сторони східного сусіда; подальше відкриття ринків країн, які є досить еластичними до ціни товарів (а конкурентною перевагою України на даному етапі є саме ціна); впровадження «європейських стандартів» в нашій країні; можливість реалізації амбіцій лідерства; розширення фінансування внутрішніх інновацій та залучення інновацій зі сторони країн-партнерів та збільшення інвестицій із США. Водночас не варто забувати про

можливі негативні наслідки: існує можливість погіршити відносини з країнами т.з. «старої Європи».

ЛІТЕРАТУРА

1 Чого далі чекати від Путіна. Лілія Шевцова: Кремль намагається оформити нову пост-посткримську формулу виживання // День. – 2015. - № 184-185. – 2015, 9-10 жовтня.

2 Даріуш Матерняк: Польща буду активнішою на сході. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sacds.org.ua/ru/comments/580>

3 Міжмор'я: між ідеєю та реальністю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/152581>].

4 Головним партнером Польщі, замість України, може стати Румунія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/news/2016/01/18>.

5 Рудюк С. Думки після прочитання «Геополітичної подорожі» Джорджа Фрідмана (засновника та керівника приватної розвідувально-аналітичної агенції “Stratfor”). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/mysli-posle-prochtenija-fridmana/>].

6 Намонюк Ч.І. Особливості формування сучасної геостратегії України // Матеріали наукової конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах – К., 2015. – С.125-126.

7 Лукас Е. Уявне Міжмор'я. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/151822>].

8 Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України Аналітична доповідь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1711/>

9 Гладиш М.Л., Краєвська О.А. Балтійський вимір Європейської політики безпеки та оборони // Грані. – 2015. - № 4. – С. 80.

10 Намонюк Ч.І. Особливості формування сучасної геостратегії України // Матеріали наукової конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах – К., 2015. – С. 127.

THE SPECIFICITY OF RELIGIOUS CONFLICT AND THE WAYS OF THEIR RESOLUTION

Трима К.А.

Religion has a dual legacy in human history regarding peace and violence. Conflict resolution theory must examine more systematically the decision-making of religious actors and leaders in order for strategies of peacemaking to be effective in the relevant contexts. It is the argument here that the study of religion and conflict resolution will yield an important new field of inquiry.

Every major religion of the world has expressed at some point, through its leaders and thinkers, a commitment to the value of peace, both in classical texts and modern reformulations. Furthermore, religious actors are playing an increasingly important and valuable role in resolving international conflicts. Mennonite, Quaker, and Catholic leaders have successfully intervened in and mediated African, Asian, and Latin American conflicts, as have key Buddhist leaders such as Maha Gosananda from Cambodia and Thich Nhat Hanh from Vietnam. [2] The purpose of this article is to highlight what will be necessary for a new course of study of religion and its relationship to conflict and conflict resolution methodologies.

Throughout the long era of human history, religion has been a major contributor to war, bloodshed, hatred, and intolerance. Yet religion has also developed laws and ideas that have provided civilizations with a cultural commitment to critical peace-related values. The latter include empathy, an openness to and even love for strangers, the suppression of unbridled ego and acquisitiveness, the articulation of human rights, unilateral gestures of forgiveness and humility, interpersonal repentance and the acceptance of responsibility for past errors as a means of reconciliation, and the drive for social justice.

There are two essential benefits to exploring a relationship between religion and conflict resolution theory.

First, there is a vast reservoir of information in sacred texts on peacemaking and on prosocial and antisocial values that affect conflict. This literature contains a litany of individual struggles with the inner life that have led either toward or away from a violent disposition..

Second, religion plays the central role in the inner life and social behavior of millions of human beings, many of whom are currently actively engaged in struggle. Diplomats and mediators could benefit from an in-depth understanding of the motives for either violence or coexistence.

It is certainly often the case that motives other than religion, such as the desperation of economically disenfranchised people, are central to conflict. However, religious language and symbolism are critical ways in which human beings interpret reality. It is essential to be schooled in how the variety of myths, laws, or metaphysical assumptions express in the minds of believers their deepest feelings. This enables the negotiator to empathize with the forces on both sides of the conflict, and to interact dynamically with the spiritual language of frustration and anger that leads to violence. Thus, even if the roots of the conflict are economic discontent, the revolt against the status quo may in fact express itself in religious terms. This requires an intervention strategy that can acknowledge and utilize the role of religion.

Theories of peacemaking and conflict resolution need to analyze the nature of the leaders in society who have the courage to advocate peace with an enemy, even when they are subject to ridicule. What, by contrast, is in the mind and heart of the West Bank settler who will die to defend his piece of sacred, ancient Israel? One may know by heart selections from the book of Joshua in which the Israelites are commanded to occupy all of Canaan and dispose of its inhabitants, while the other dreams of the moment between God and Abraham in Genesis 18:19 where the gift of the land is based on a commitment to justice and righteousness. These textual foundations of religious positions can offer crucial insight into what creates, sustains, or, alternatively, prevents violence in Israeli life.

But there is still a great degree of inner confusion about these matters. This confusion is important because it implies that the path to violence may be negotiable if it is clear that attaching too much sanctity to land is endangering human life. Fear and insecurity in the face of terrorism and war are more significant in the minds of many religious people than is the inviolability of land. That means that confidence-building measures regarding the protection of Jewish life could be more effective both in the secular and religious community if it became clear that giving up land would truly lead to personal security. In point of fact, the vast majority of religious Jews in Israel are not affiliated with Gush Emunim or Kach, two radical groups that have placed a premium on land. [9] Rather, the primary religious opposition to the peace movement is the simple fear of loss of life, which has explicit halakhic (religious/legal) ramifications in terms of obligatory defense. Knowing this should profoundly modify the goals and tactics of conflict resolution strategies involving religious Jews.

There are a variety of possible explanations as to why people choose one religious response over another regarding conflict. Certainly one cannot dismiss the cognitive or emotional needs that may be met by a particular text, idea, or spiritual image. Further, it is often true that there are powerful social motivations for affiliating with any group that espouses a certain doctrinal approach to religious experience, an affiliation that, in turn, enmeshes the person in a particular moral, social, and political universe. The violent or politically coercive aspects of that response may be less important to the individual than the other benefits received from this association. How deep is the commitment to violence? Can it be separated from the rest of the spiritual commitment? For example, the Islamic Brotherhood in Egypt, along with other religious groups, seems to enjoy great popularity for its humanitarian and post-disaster work among the poorest elements of society. When people vote for the Brotherhood in the polls, are they voting for caring humanitarians who fulfill the demands of the Quran to redistribute wealth, or are they voting for a group that works to overthrow the government? Clearly we cannot know without better research, but we are certainly failing to comprehend the appeal of extremism, or to address adequately the violence, if we do not understand this complex interplay of religious values and institutions.

It is only partially true that what causes a person to focus on one text or another is due to one's emotional nature, family upbringing, or socioeconomic status. This is too easy a dismissal of the powerful impact of ideas on human minds or hearts in the search for guidance in ambiguous ethical and political circumstances. It is the ambiguity of many human situations that is crucial here. No one would assume, at least on the individual level, that an arbitrary poverty line, for example, can predict who will become violent or antisocial. Some disenfranchised people, often in the worst of circumstances, become saints, while others become rebels, revolutionaries, and terrorists. To offer another example, a loving family structure will not necessarily provide a guide as to how someone will behave in complex confrontational circumstances. Certainly it is helpful to have been reared in a nurturing environment, and it has been persuasively argued that family ethos has a critical impact on which personalities are more prone to either violence or altruism. Yet the ambiguity remains, especially over an extended span of time where the stress of protracted periods of fear greatly affects a person's judgment. More investigation is required into the effect of one's most deeply held beliefs on violent behavior. For many people those deeply held beliefs and habitual actions are religious in character. The values and texts that spring to mind first in radical circumstances of societal upheaval or personal crisis are critical.

In summary, it must be noted that religion has a dual legacy in human history regarding peace and violence, and both its contribution to violence and its advocacy of prosocial values and peacemaking need to be studied. Conflict resolution theory regarding religious actors must examine the latter's complex ways of decision-making, including the mixed motivations typical of many actors. Universal commitments, such as human rights, may play a crucial role in achieving international consensus on basic civic values, especially among many religious liberals around the world. However, this may not be a sufficient common denominator for people who define their religiosity as opposition to universal, secular values. Good conflict resolution strategy demands a method of reaching out to even the most intractable and parochial religious position by engaging in a serious examination of values and culture.

REFERENCES

1. Саркисянц М. Английские корни немецкого фашизма [Электронный ресурс] / М. Саркисянц. — Режим доступа: <http://knigosite.org/library/read/92015>.
2. Benhabib S. The Claims of Culture. Equality and diversity in the global era / S. Benhabib. — New Jersey : Princeton University Press, 2002. — 216 p.
3. Chishti M. The International Women's Movement and the Politics of Participation for Muslim Women / M. Chishti // American Journal of Islamic Social Science. — 2002. — № 4. — P. 80—99.

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСЛАМСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «БРАТИ-МУСУЛЬМАНИ»

Трофименко А.В.

З крахом біполярної системи міжнародних відносин, наростанням процесу глобалізації відбувається трансформація викликів міжнародній безпеці, на перший план виходить міжнародний тероризм як найбільш небезпечна загроза сучасності. Безпрецедентні терористичні атаки в США 11 вересня 2001 р. продемонстрували, що тероризм стає силою світового масштабу. З кожним роком проблема міжнародного тероризму постає все більш гостро: відбувається збільшення кількості терористичних організацій, особливо на засадах ісламського фундаменталізму, зростає кількість та масштабність терористичних актів, збільшується територіальне охоплення, адже сьогодні прояви тероризму спостерігаються в усіх регіонах світу. Зазначені процеси підвищують науковий інтерес до вивчення цього феномену, дослідження його зародження, еволюції, соціальної основи тощо.

З огляду на це, актуальним виступає дослідження ідеологічних засад, з допомогою яких відбувається організація та спрямування груп людей, що в якості методу боротьби за свої переконання обирають насилля. Особливий науковий інтерес представляє аналіз еволюції

ідеології однієї з перших організацій радикального ісламського фундаменталістського руху «Брати-мусульмани», яка займає особливе місце серед ісламських організацій, що виступають за повернення до джерел «чистого ісламу».

Рух «Брати-мусульмани» з'являється в Єгипті в переломний момент його історії, коли англійці контролювали все політичне та економічне життя країни. У першій треті XX ст. під впливом модернізації в єгипетському суспільстві відбулися значні політичні та соціально-економічні зміни. Вплив Заходу почав деформувати життєві цінності єгиптян, посилюючи розрив між традицією та модернізацією. У цей період соціально-економічні проблеми, зокрема безробіття, розрив в рівні життя в місті та селі, призвели до появи значної кількості людей, незадоволених соціальними умовами життя, які намагалися повернутися до звичних традиційних суспільних відносин через звернення до релігії [1].

У цих умовах у 20 – 30-х рр. XX ст. зароджується рух «Брати-мусульмани» (1928 р.), засновником якого став шкільний вчитель Хасан аль-Банна, який і заклав ідеологічні основи цієї асоціації.

Хасан аль-Банна розглядав Коран і Сунну як основні джерела регулювання політичної, економічної і соціальної сфер життя суспільства. Головним завданням, на його думку, було створення держави, основаної на верховенстві шариату (усі сфери життя суспільства регулюються згідно норм Корану та Сунни). В основі його політичної програми знаходить відображення ідея панісламізму – «Братство» вважало за необхідне створення союзу ісламських держав під прапором єдиної релігії. Тобто, аль-Банна не підтримував націоналізм в його класичному прояві, закликав до об'єднання всіх мусульман в єдиній ісламській батьківщині. У якості форми правління для такої федеративної держави вони пропонували халіфат – виборну державну владу, регульовану вищим авторитетним органом, який робив би експертний висновок щодо відповідності проведених урядом заходів нормам ісламу. У ролі такого органу вони розглядали свою організацію [6, с. 204].

Голова халіфату фактично має поєднувати і виконавчу, і судову владу, проте, не дивлячись на відсутність принципу розділу влади, аль-Банна позитивно висловлювався щодо демократії, основними принципами якої є народ як джерело влади та свобода слова, що, на його думку, відповідає принципам ісламу. При повазі до демократії, «Братство» категорично не приймало політичний плюралізм, який не відповідає менталітету єгиптян [4].

Важливим засобом вирішення проблем іноземного панування та створення халіфату ідеологи асоціації називали джихад, розуміючи його широко, як «старанність на шляху Аллаха». При цьому Х. аль-Банна дотримувався своєрідного ставлення до ролі і місця збройної боротьби. Вважаючи, що вона є вищою формою джихаду, Х. аль-Банна проте, говорив, що мусульманин може застосувати зброю тільки при певних обставинах. Перш за все, коли всі інші засоби себе вже вичерпали, а ісламський рух зміг придбати «силу віри переконання» і «силу єдності та згуртованості». Проте, вже в 1940-х рр. Х. аль-Банна створив військовий підрозділ – «секретний апарат», який повинен був служити силовим забезпеченням цілей організації [6, с. 205].

У ранній період діяльності «Братство» не було схоже на цілісний політичний рух, воно не мало чіткої політичної позиції. «Брати-мусульмани» спочатку було просто назвою одного шкільного гуртка, організованого кількома мусульманськими інтелектуалами, які мали як світську, так і релігійну освіту. Засновники прагнули дати новий імпульс традиційному ісламу, закликавши до більшої активності в боротьбі за всебічну реформу суспільства і вирішивши в цих цілях створити новий релігійний рух культурного та виховного характеру. Проте поступово відбувалася політизація «Братів-мусульман», яка йшла під впливом як кількісного зростання його прихильників, так і змін в соціальній структурі руху. Уже в 1938 році на конференції, присвяченій молодим активістам, Хасан аль-Банна виступив за поетапну і послідовну ісламізацію всієї системи державної влади Єгипту, її зовнішньої політики, судочинства, армії, економіки, культури, освіти, сімейного та сімейного укладу [1].

Цікавим є організаційний принцип асоціації, який використовувався надалі як приклад для інших радикальних угруповань. Цей принцип складає взаємодія «джамаат ісламія» (ісламські асоціації) і «усар ісламія» (ісламські родини). «Джамаат ісламія» складається з двадцяти осіб на

чолі з аміром, який є главою групи й організатором усієї її діяльності. Персональний склад групи відомий тільки йому. Амір групи знає тільки керівника, що безпосередньо працює з ним. Він інформує його про діяльність і кількісний склад групи, нічого не повідомляючи про її персональний склад [1]. Така структура забезпечує надійну конспірацію діяльності організації.

Загибель аль-Банни в 1949 р., наступні репресії з боку влади Єгипту, неспроможність останньої в короткі терміни задовольнити очікування суспільства привели до радикалізації ісламського руху, яке виразилося в ідеях нового ідеолога руху «Братів-мусульман» Саїда Кутба, у 50 – 60-ті рр. ХХ ст. Його ідеї вплинули на погляди багатьох ісламських фундаменталістів майже у всіх мусульманських країнах. Ставши головним ідеологом організації, Кутб в якості основної мети руху висунув досягнення «Братами-мусульманами» політичної влади.

У основі ідеології С. Кутба лежить поділ суспільств на два типи: хакімійя – ісламське суспільство, яке визнає владу тільки Аллаха і де панує право шаріату, та джахілійя – суспільство доісламського язичництва, у якому закони походять від людей. Відповідно, більшість сучасних культур є джахілійєю і підлягають ліквідації. При цьому до джахілійї відносяться і ті ісламські суспільства, що, незважаючи на мусульманську віру, не вводять принципи примату шаріату. С. Кутб відкидав можливість еволюції джахілійї в ісламське суспільство, виступаючи за її повну ліквідацію [6, с. 206].

Метою свого життя С. Кутб вважав перетворення ісламського світу за принципами Корану. Він виділяв два головних метода боротьби за торжество ісламу – переконання і воєнні дії. Перший метод використовується для боротьби на рівні ідей, вірувань, а другий – на рівні держави, суспільства, організацій. Ці два методи, згідно Кутбу, повинні взаємодіяти: спочатку за допомогою воєнного виступу мусульманське суспільство знищує ті інститути джахілійї, що заважають поширенню ісламу, і добивається тим самим для людей свободи вибору віри. Після встановлення ісламської системи акцент робиться на переконання, щоб показати вільним тепер людям, що іслам єдина істинна віра. Мета збройної боротьби – розчистити шлях для методу переконання [3].

Погляди Кутба здійснили значний вплив на діяльність багатьох ісламських фундаменталістів, включаючи не тільки сунітів до яких належать члени цієї організації, але й шіїтів. Його праці і сьогодні популярні серед мусульман усього світу і використовують як навчальний посібник радикальними ісламськими організаціями та рухами при ідеологічній підготовці борців за віру.

Крім зазначеного, до основних ідеологічних засад «Братів-мусульман» того періоду належать: негативне ставлення до Заходу, який несе основну відповідальність за деградацію ісламського світу, адже його вторгнення в ісламське суспільство призвело до падіння норівів, забуття мусульманами настанов Корану; негативне ставлення до існуючого світоустрою, що виступає як дискримінаційний щодо народів і країн Третього світу, у тому числі і до мусульманських держав; переконання, що сила – це єдиний шлях до відродження ісламу, вони відкидають ідею про можливість реформування системи через одержання посад в уряді, відкидають можливість досягнення широкої народної підтримки шляхом пропаганди ісламу з метою побудови ісламської держави [3].

У середині 60-х років в Єгипті настав черговий етап конфронтації між керівниками країни і «Братством». З метою ослаблення ісламської опозиції тогочасний президент Єгипту Г. Насер висунув тезу, що принципи соціалізму збігаються з постулатами мусульманської релігії, в результаті його авторитет своєю популярністю затьмарив вплив всіх інших політичних сил, включаючи «Братів-мусульман» і лівих. С. Кутб же звинуватив правителя і тих мусульман, які його підтримують, в невірі. У 1966 р. С. Кутб був страчений за державну зраду.

У 70-ті рр. ХХ ст. ісламістський рух в Єгипті переживав новий етап. Новий президент Єгипту А. Садат вирішив використати ісламістів для боротьби з лівими силами. Були зняті обмеження на діяльність ісламістських угруповань, звільнені з в'язниць активісти, отримали можливість виходити в світ друковані видання мусульманських фундаменталістів.

З середини 80-х рр. XX ст. в ідеології і практиці «Братів-мусульман» відбулися серйозні зміни. Члени асоціації набагато стриманіше стали висловлюватися з більшості своїх раніше поставлених завдань. Так, положення про створення халіфату в Єгипті втратило колишню актуальність. Основні труднощі єгиптян (низькі заробітки і безробіття) були декларовані ними як пріоритетні. Плюралізм, що раніше не визнавався «Братами», зараз вважається ними необхідним елементом ісламської держави. «Брати мусульмани» керуються принципом справедливих виборів з метою зміни влади мирним шляхом, вони підкреслюють необхідність підтримки ідеї багатопартійності та важливості принципу поділу влади, що фактично суперечить ідеям їх головного наставника аль-Банни. У сучасних умовах «Брати мусульмани» декларують повну відмову від насильства, заявляючи, що збройна боротьба не є ефективним засобом досягнення мети, тобто побудови ісламського суспільства [4].

«Брати-мусульмани» також розробили економічну програму, яка являє собою синтез класичної ісламської моделі і сучасної ринкової економіки. Вони роблять акцент на найбільш актуальних проблемах єгипетської економіки – нерозвиненість місцевої промисловості, засилля імпорту, недоступність вищої освіти, майнова нерівність, пропонуючи при цьому заходи як світського (індустріалізація), так і релігійного характеру (закят – податок на користь бідних) [4].

Такий перехід до більш поміркованої ідеології був обумовлений виходом «Братів-мусульман» на широку політичну арену і необхідністю заручитися підтримкою народу та інших опозиційних рухів з метою отримання влади. Це призвело до посилення позицій «Братства» у країнах Близького Сходу.

У Йорданії та Кувейті «Брати-мусульмани» легально стали вести політичну діяльність.

Історичними подіями в розвитку організації стали перемога партії «Брати-мусульмани» на парламентських виборах у Єгипті у грудні 2011 р. та перемога на президентських виборах представника організації М. Мурсі у червні 2012 р. Проте, прийшовши до влади, рух виявився нездатним цією владою скористатися. «Брати-мусульмани» відмовилися йти на компроміс з іншими політичними силами та вступати з ними в коаліції, за рік свого правління «Братство» настроїло проти себе всі головні політичні сили Єгипту, що визначило його падіння [5, с. 96]. Уже 3 липня 2013 р. М. Мурсі було скинуто в результаті військового перевороту, а організація була визнана терористичною. Після чого в країні розпочалися виступи прибічників організації, що призвели до помітного зростання популярності «Братів-мусульман» в єгипетських низах.

На даний час «Брати-мусульмани» є найсильнішою і найбільш ідеологізованою релігійною організацією Єгипту, представники сирійського відділення організації активно діють в рядах військових сил поміркованої опозиції, виступаючи в Сирійському конфлікті проти уряду Б. Асада, організація має міжнародну мережу відділень і центрів в більш ніж 30 країнах Америки, Європи, Азії та Африки, що діють як легально, так і нелегально. До сьогодні здійснюються активні закордонні контакти.

За деякими даними, економічний потенціал «Братів-мусульман» включає 180 ісламських компаній і оцінюється більш ніж в 25 млрд. дол. США, що дозволяє активно впливати на політику уряду Єгипту [2].

Таким чином, виникнувши як відповідь на «вестернізацію» у єгипетському суспільстві в 1928 р., «Брати-мусульмани» сьогодні перетворилися на одну з провідних міжнародних організацій радикального ісламського фундаменталізму. Протягом свого історичного розвитку, ідеологія «Братства» пережила декілька етапів трансформації.

Перший етап – 30 – 50-ті рр. XX ст. – становлення організації на основі ідей Хасана аль-Банни. У основі ідеології організації було покладено ісламський фундаменталізм («відродження» ісламського віровчення у його первісному вигляді, його «очищення» від чужорідного, у першу чергу, західного впливу), ідея створення держави, основаної на верховенстві шариату, та панісламізм – створення єдиного халіфату як федерації ісламських країн, ідея збройної боротьби як крайньої міри, коли всі інші засоби вичерпані.

Другий етап – 50 – 80-ті рр. ХХ ст. – радикалізація ідеологічних поглядів під впливом вчення Саїда Кутба, трансформація поглядів на збройну боротьбу, яка була покликана розчистити шлях для методу переконання.

Третій етап – з 80-х рр. ХХ ст. – перехід до поміркованих ідей, зумовлений виходом «Братів-мусульман» на політичну арену, відмова від насилля в досягненні мети, переніс акценту на вирішення актуальних соціально-економічних проблем життя населення шляхом реформування політичної та економічної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гессе Г. Организация «Братья-Мусульмане» в Египте: создание и идеология (конец 20-х начало 30-х годов ХХ века) [Електронний ресурс] / Герман Гессе. — Режим доступу : <http://ilp.rau.am/uploads/blocks/0/1/138/files/gor-gevorkovich.pdf>.
2. Володина Н. В. Деятельность исламской радикальной организации «Братья-Мусульмане» в арабских странах и других странах мира [Електронний ресурс] / Н. В. Володина. — Режим доступу : <http://xn--b1aiui.xn--p1ai/ru/2014/1/16>.
3. Канах А. Сучасні ідеологічні основи діяльності асоціації «Братів-Мусульман» [Електронний ресурс] / Аммар Канах. — Режим доступу : http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/20049/03_kanah.pdf?sequence=1.
4. Кондраль А. А. Трансформация идеологии ассоциации «Братья-Мусульмане» [Електронний ресурс] / А. А. Кондраль. — Режим доступу : http://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/tif/7/Kondral_AA.pdf.
5. Коротаев А. Анатомия египетской контрреволюции / А. Коротаев, Л. Исаев // Мировая экономика и международные отношения. — 2014. — № 8. — С. 91—100.
6. Международный терроризм: борьба за геополитическое господство / Под ред. А. В. Возженикова. — М. : Эскмо, 2007. — 528 с.

ПОЧЕСНІ КОНСУЛЬСТВА МАЛИХ ДЕРЖАВ

Трофименко М.В.

Малі держави можуть бути визначені цілим рядом способів, але серед науковців і вчених завжди залишається неоднозначність та розбіжності щодо таких класифікацій. Деякі науковці характеризують малі держави як суб'єкти із обмеженими можливостями та впливом. Інші науковці, щоб визначити тип держави, використовують такі показники: населення, територія, валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), а також елементи військово-економічного потенціалу держави. Основна проблема полягає в тому, щоб визначити, де прокласти межу між малими державами та країнами середніх розмірів, бо між серед визначень «мала держава» та «середня держава» існує ще й «карликова держава». Дослідження карликових держав, здається, застигло на вивченні питань суверенітету та дієздатності – тобто, на тому, як залежність від інших держав у питанні розробки та проведення політики впливає на цю політику. Відповідно до цього деякі автори припускають, що необхідність карликових держав підтримувати дійсний суверенітет на території в деякій мірі ставиться під сумнів іншими державами, а також що ці країни не можуть підтримувати те, що у більших державах визначається як мінімальна необхідна «присутність» у міжнародній спільноті держав (членство в міжнародних організаціях, посольства в основних столицях тощо) через відсутність ресурсів. Наприклад, у 1920 році заява Ліхтенштейну на членство в Лізі Націй була відхилена через відсутність атрибутів суверенітету, а також відсутність армії. Однак, сьогодні ці традиційні параметри держави хоча й не є менш важливими, однак не є абсолютними у визначенні статусу держави. Як зазначає один спеціаліст: «Я твердо вважаю, що не розмір земельної ділянки або чисельність населення країни визначають її

значення та взаємодію зі світовою громадськістю, а її внесок у багатосторонню дипломатію та її досягнення»¹.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) також спробувала надати визначення малим та карликовим державам. У дослідженні, яке проводив Навчальний та дослідницький інститут Організації Об'єднаних Націй у 1971 році, наводилися вислови Генерального секретаря ООН, які були вжиті у 1966 році та визначали малі держави як «невеликі за площею, чисельністю населення, а також людськими та економічними ресурсами». Згідно з визначенням ООН, мала або карликова держава означає державу з населенням чисельністю один мільйон або менше. Хоча вираз «карликова держава» може бути сприйнятий посадовими особами країн як зневажливий, але насправді він вже прижився у науковій літературі та є загально вживаним. Ми розуміємо терміни «карликова держава» та «мала держава» як рівнозначні, що позначають країни з населенням менше 100 тисяч жителів. Однією з таких країн є Ліхтенштейн.

Незалежно від обраного визначення, суть держав з позначкою «мікро» позначатиме обмеженні ресурси у зовнішній політиці та дипломатії. Через невеликий розмір карликові держави, як правило, характеризуються обмеженими природними ресурсами і менш масштабною економічною діяльністю, що стає на заваді діяльності уряду та громадським послугам. З цієї причини вони сприймаються як держави зі слабкими повноваженнями в галузі міжнародних відносин. Малі держави з обмеженими ресурсами вважають штаб-квартиру Організації Об'єднаних Націй важливим центром аналізу та синтезу інформації для своїх дипломатичних, економічних потреб та питань безпеки.

Ліхтенштейн вперше вирішив створити почесні консульства у 2004 році, а їх призначення почав у 2007-2009 роках, щоб заповнити певні представницькі прогалини у стратегії зовнішньої політики Ліхтенштейну.

На відміну від інших країн, де почесний консул виконує традиційні обов'язки, такі як видача віз та обслуговування громадян, у Ліхтенштейні п'ять нині працюючих почесних консулів взагалі не виконують традиційні посадові обов'язки. Консули Ліхтенштейну практикують далекосяжну публічну дипломатію, покращують свій імідж та поширюють просвітницьку роль, спрямовану на підвищення рівня знань про Ліхтенштейн у інших країнах. Тобто, вони демонструють країну як виробничий центр світового рівня, намагаються створити більш сприятливу картину своєї фінансової політики у контексті нападів на країну за низьке оподаткування, а також виступають в якості стратегічних зовнішньополітичних пунктів отримання та обробки інформації.

Реалізація дипломатії може стати дорогим задоволенням для малих держав – лише відкриття посольств у майже 200 країнах могли б значно збільшити витрати. На міжнародному рівні обмеження для більшості карликових та малих держав були настільки суворими, що багато з них взагалі не в змозі самостійно представляти свої інтереси. Це призвело до появи деяких помилкових засобів розширення встановлення зв'язку зі своїми представництвами за кордоном. Головною характеристикою карликових держав в галузі дипломатії є інтенсивне використання механізмів з метою не тільки мінімізувати витрати на підтримку представництв за кордоном, а і максимізувати прибуток.

Логічно було б знайти економічний засіб розширення дипломатичних можливостей для двосторонньої співробітництва. Тут можна розглядати різні варіанти. Постійне представництво є першим та основним шляхом встановлення відносин між державами. Хоча, цей варіант може підійти більше великим країнам. У той час як постійні посольства є незамінними у виконанні своїх основних функцій і в той час як обмежене, але селективне відкриття постійних представництв підходить також і малим державам, карликові держави, можливо, мають шукати альтернативи, враховуючи свої обмежені ресурси. Варіантом такого представництва може бути одностороннє представництво. Одностороннє представництво – це коли одна країна підтримує постійне

---

¹ Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 120. — Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — P. 4.

представництво в іншій, але інша країна не має представництва у цій країні. Крім традиційного двостороннього представництва карликові держави можуть розглянути більш альтернативні та інноваційні шляхи розширення і встановлення діалогу з іншими країнами. Одним із шляхів є одночасне багатостороннє представництво. Це також називається паралельне представництво або крос-акредитація. Коли уряд застосовує цей метод, він відкриває одне посольство або призначає одного посла для двох або більше країн. Цей прийом часто використовується для підтримки двосторонніх відносин, не відкриваючи при цьому окремі посольства у кожній країні. Існує три варіанти використання такої моделі. Перший варіант – це коли посол одночасно призначається для двох або більше країн, в яких держава, що призначає, вже має фізичні дипломатичні представництва. Другий – посол і посольство країни одночасно призначаються для двох або більше країн, де держава, що призначає, не має представництва. Третій – посол (але не посольство) призначається для двох або більше країн. У таких випадках посол міг би очолювати посольство в третій країні або міг би працювати в Міністерстві закордонних справ країни проживання. У цьому випадку послы живуть в одній країні, а виїжджають до інших, якщо це необхідно. Це дозволяє країні мати повноцінні дипломатичні відносини з країною без постійного посла. Незважаючи на відносну економічність, метод одночасного багатостороннього представництва не часто застосовується карликовими державами.

Іншим методом, схожим на вищезазначений, є варіант, коли посол-нерезидент займається питаннями що виникають у країні призначення, перебуваючи у своїй країні. Цей метод можна удосконалити до створення невеликого посольства на чолі з тимчасовими повіреними у справах, при цьому посол проживатиме у своїй країні та виїжджатиме до призначеної країни кілька разів на рік. Поняття «посол з особливих доручень» або «спецпредставник» належать до понятійного апарату цього методу. У цьому випадку головою представництва є резидент своєї країни, акредитований у декількох державах за кордоном.

Одним з інноваційних підходів, що був запропонований науковцями, є створення віртуальних посольств і консульств для підтримки карликовими державами двосторонніх відносин.

Цікаво, що навіть така потужна держава як США впроваджує віртуальні представництва, хоча і з перемінним успіхом. Деякі країни використовують невеликі торгові та туристичні служби замість офіційного дипломатичного представництва в регіонах, що представляють економічний інтерес. Нарешті, кількість консулів, безумовно почесних, розглядається в якості інноваційного рішення щодо питання представництва. Призначення почесних консулів є результатом обмежень, з якими стикаються малі держави в міжнародних відносинах і зовнішній політиці.

Цей останній підхід є одним з найбільш ефективних засобів, до якого карликові держави можуть вдаватися, щоб розширити свою міжнародну діяльність. Відмінність функцій дипломатичних та консульських представництв у якійсь мірі полягає в змінній практиці. Іноді дуже важко відокремити суто комерційні інтереси держави від політичних або навіть стратегічних питань.

Ліхтенштейн загалом має п'ять форпостів для розширення двостороннього представництва і досягнення деяких з вищезгаданих цілей зовнішньої політики (два почесних консульства в Німеччині: Франкфурті та Мюнхені, а також три почесних консульства в США: Маконі, Лос-Анджелесі та Портленді).

Перше почесне консульство в Ліхтенштейні було відкрито лише в 2007 році в Сполучених Штатах, а нові створювались протягом 2010 року. Роль, функції та взаємовідносини цих консульств, їх голів і ключових зацікавлених сторін продовжують розвиватися.

У Сполучених Штатах функції почесного консульства охоплюють чотири основні напрямки діяльності. Консули в середньому витрачають близько 900-1000 годин на рік на втілення в життя питань дипломатичної діяльності та на відрядження. Їх обов'язки включають в себе:

- Доступність та зв'язки з громадськістю: бути доступним протягом усього дня або протягом декількох годин в день, щоб займатися справами та питаннями, що стосуються Ліхтенштейна. Для

цього необхідно відправляти електронні листи, відповідати на дзвінки, переглядати листи та інші документи та надсилати інформаційні матеріали.

- Надання інформації про Ліхтенштейн: проводити лекції та показувати презентації в школах, громадських організаціях, в культурних центрах, а також відвідувати університети, щоб розширити загальні знання про Ліхтенштейн.

- Представництво: участь у проведенні нарад консульського корпусу, відвідування важливих подій та участь у внутрішній діяльності; проведення урядових заходів на всіх рівнях – національному, державному та місцевому; проведення як урядових так і неурядових прийомів. Багато часу витрачається на подорож до місця проведення подій і заходів, які можуть відбуватися 2-3 рази на тиждень, а з ночівлею – один або два рази на місяць. Консульський корпус є важливою базою для проведення будь-якої діяльності.

Демонстрація результатів ефективної діяльності почесних консулів Ліхтенштейну відбулася в Джорджії 26 лютого 2009 року, коли Сенат штату Джорджія прийняв дві окремі резолюції, в яких високо оцінював Князівство Ліхтенштейн за його роботу в сфері консульських відносин і оцінюючи діяльність доктора Брюса С. Аллена як почесного консула Князівства Ліхтенштейн на Півдні та Південному Сході США, якого було призначено на довічний термін. Консул Аллен потім звернувся до Сенату штату Джорджія для обговорення численних досягнень Ліхтенштейну, а також для того, щоб повідомити, що саме Джорджія стала першим місцем призначення першого почесного консула в історії Ліхтенштейну². Ця промова була невеликим вступом для подальшого розгляду питань на суб-національному рівні, коли 17 березня 2009 року Посол Ліхтенштейну Клаудія Фрайтш звернулася до Палати представників Джорджії в рамках програми Ліхтенштейну з розширення обізнаності про Ліхтенштейн на території США, а також активізації співпраці з американським народом в різних регіонах.

Оскільки Ліхтенштейн міг призначити тільки обмежену кількість почесних консулів, то він почав з найбільших американських економічних та регіональних центрів.

На думку посла Ліхтенштейну, почесні консульства, що знаходяться у США, відіграють ключову роль в стратегії дипломатичного розвитку країни. Зокрема, існує необхідність представити Ліхтенштейн як багатогранний центр економіки та бізнесу. Всупереч поширеній думці, обробна промисловість робить найбільший вклад в економіку Ліхтенштейну, а вже потім фінансові послуги. Щодо сприйняття Ліхтенштейну як фінансового центру, то почесні консули зобов'язані інформувати громадськість про останні реформи в секторі фінансових послуг Ліхтенштейну в тому числі про багатосторонні угоди та про боротьбу з фінансовими злочинами. Почесні консули в США зосереджуються на просуванні іміджевої реклами, тобто проводять лекції та презентації; відповідають на питання для інформаційних матеріалів і є активними членами місцевого консульського корпусу.

У Сполучених Штатах почесні консули щороку представляють докладний звіт про діяльність. Вони також мають регулярно взаємодіяти з Посольством (один-два рази на тиждень). Посол і почесні консули обговорюють питання відносин з громадськістю, публічну дипломатію, культуру, туризм, прямі іноземні інвестиції, а також існуючі або плановані заходи, що стосуються досягнень Ліхтенштейну.

У Німеччині почесні консульства Ліхтенштейну з'явилися зовсім недавно, і в той же час вони мають сильний громадський вплив та відіграють важливу роль, як і їх американські колеги, але їх діяльність трохи відрізняється. Ця різниця в основному пов'язана з необхідністю проведення кризових переговорів з метою врегулювання суперечок щодо податків між урядами двох країн. Як зазначив почесний консул доктор Крістіан Вайгель: «Мое завдання полягає в розширенні обізнаності про Ліхтенштейн поза питанням податкової суперечки». Разом зі своїм колегою Крістіаном Ратьеном вони сприяють досягненню цієї мети шляхом впливу на внутрішні дебати щодо питання високих податків vs. права громадян на недоторканність приватного життя й на використання послуг зарубіжних фінансових центрів на власний розсуд, не вказуючи на менших сусідів³. Вони також намагалися підкреслити позицію Ліхтенштейну як доброго сусіда, що надає можливості торгівлі, туризму та інвестицій. Як прокоментував Вайгель: «Ми хочемо показати

людям Баварії, що просто необхідно поїхати до цієї країни і що кожен південний німець повинен її відвідати, принаймні один раз у своєму житті».

З наявністю почесних консулів Ліхтенштейн, здається, має досить непоганий корпоративний підхід у сфері міжнародних відносин. Цей «фірмовий» підхід передбачає введення інновацій шляхом розширення параметрів класичної консульської установи за межі видачі віз та обслуговування громадян; зосередження уваги на брендингу та публічній дипломатії, щоб створити імідж та ефект впізнавання для Ліхтенштейну; проникнення в стратегічні регіони, при цьому переміщуючи національний капітал; і визначення дипломатичної ключової та не ключової компетенції.

Наявність у Ліхтенштейні почесних консулів демонструє інноваційний підхід і можливу гнучкість, властиву даній організації. Розширення дипломатичних зв'язків служить декільком цілям. Цей метод ефективно впливає на розвиток дипломатії, розширює можливості публічної дипломатії, покращує імідж, з мінімальним ризиком та витратами.

Консульська модель Ліхтенштейну також являє собою важливий механізм в рамках загальної публічної дипломатії та стратегії брендингу. Починаючи з 2002 року, Ліхтенштейн змінив свій національний імідж шляхом встановлення інтегрованих суспільних відносин, дипломатії та брендингової кампанії. Крім модернізації інтернет-сайту уряду на привабливе джерело інформації з усіх питань (від фінансів до туризму), спілкування з журналістами та представниками громадської думки та проведення консультацій для створення бренду Ліхтенштейну, князівство використовувало класичну дипломатію. Невелика дипломатична служба, яка історично обмежена посольствами в Берні та Відні, була розширена до восьми іноземних представництв, у тому числі в міжнародних центрах, таких як Брюссель, Берлін, Нью-Йорк і Вашингтон.

Ліхтенштейн виходить за рамки створення та використання бренду, «використовуючи» своїх почесних консулів для ведення публічної дипломатії. Не зважаючи на те, що не існує повноцінного визначення терміну публічної дипломатії, вона включає в себе заходи в галузі інформації, освіти та культури з метою впливу на іноземний уряд. Коротке визначення терміну дається Полом Шарпом, який описує її, як «процес, за допомогою якого прямі відносини з людьми в країні встановлюються для просування інтересу і розширення значення тих, кого представляють». Публічна дипломатія призначена для іноземної громадськості, і її можна розглядати як симптом підвищення рівня м'якої сили в міжнародних відносинах. Як маленькі, так і великі країни в останні роки проявили великий інтерес до публічної дипломатії.

Грунтуючись на ролі публічної дипломатії, по суті, почесні консули Ліхтенштейну є регіонально-орієнтованими суб-національними послами.

Можливо, Роберт Кеохейн був правий, коли сказав, що: «Якщо ліліпути можуть зв'язати Гуллівера, або примусити його битися за них, їх треба роздивитися так само ретельно, як і гіганта»⁴. Ліхтенштейн є наявним прикладом цього афоризму через використання князівством почесного консульства – універсальної і економічно ефективної дипломатичної установи, чия діяльність знаходиться за межами традиційних функцій консульств, таких як: видача віз та обслуговування громадян.

²Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 120. — Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — P. 28.

³Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 120. — Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — P. 31.

⁴Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 120. — Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — P. 37.

Ця модель має як сильні, так і слабкі сторони. З позитивного боку це збільшує кількість з мінімальними витратами ресурсів, надає регіонам більшу роль у великих і важливих двосторонніх дипломатичних відносинах і використовує місцеві і регіональні мережі. З іншого боку, масштаби не досить великі, оскільки існує лише 27 закордонних представництв, отже Ліхтенштейн володіє обмеженими можливостями контролю за діяльністю великої кількості почесних консулів. Підбір персоналу має вирішальне значення і являє собою великий ризик. Нарешті, дати оцінку успіху в галузі публічної дипломатії також дуже важко.

З інноваційної точки зору уряд Ліхтенштейну відкрив почесні консульства і надав їм повноваження в рамках публічної дипломатії та стратегії брендингу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Batora Jozef. Public Diplomacy in Small and Medium-Sized States: Norway and Canada / Jozef Batora // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 97. — Netherlands Institute of International Relations “Clingendael”, 2005. — 26 p.

2. Mohamed Ali Naseer. The Diplomacy of Micro-States / Ali Naseer Mohamed // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 78. — Netherlands Institute of International Relations “Clingendael”. — 37 p.

3. Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein’s Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 120. — Netherlands Institute of International Relations “Clingendael”, 2011. — 38 p.

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ КОНЦЕПТИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ Й СВІТОВОМУ ПРОСТОРІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Ціватий В.Г.

Упродовж своєї багатовікової історії Україна, на всіх етапах існування державності, активно впроваджувала в процесі державотворення елементи дипломатичного протоколу, етикету та церемоніалу в контексті загальноєвропейської дипломатичної практики. Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) та й і впродовж до початку ХХ століття, для Європи характерний об’єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики, дипломатичної практики і дипломатичних служб держав європейського простору [4].

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) відбувається об’єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення політики та органів зовнішніх зносин держав Європи [2].

Постановка проблеми концептуалізації та інституціоналізації зовнішньої політики (концептів політики) є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методи пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Саме в період раннього Нового часу створюються нові концепти дипломатії, нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Характер і ступінь інституціоналізації суспільства, тобто кількість виникаючих в ньому інститутів і процес їх утворення свідчать про тип суспільства і етапність його розвитку, тип держави і права, тип політичної системи і асоціативного життя, свободи утворення політичних і

інших об'єднань. Початкові форми інституціоналізації (зокрема, інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії) виникають на рівні самоорганізуючих процесів, як, наприклад, реалізація зовнішніх функцій держав з упорядкованими і спрямованими діями; лідери (держави-лідери), здатні очолити і спрямувати цей процес; зачатки постійних керівних органів зовнішніх зносин, а саме явище піддається реально чи формально керуванню (або управлінню), наприклад, європейська система держав XVI-XVIII ст. в еволюційно-часовому вимірі.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб держав Європи.

Актуальність досліджень і постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. XVI-XVIII століття – досить важливий, і в той же час складний, трансформаційний і неоднозначно визначений у політико-дипломатичному контексті період суспільно-політичного життя та ідентичності українців.

Цю добу раннього Нового часу в житті українського народу заповнили такі політичні процеси, як перехід усіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань тощо.

В українській політиці, дипломатії та культурі це була колоритна і плідна епоха пошуку та самоідентифікації українцями себе на європейському просторі, як принципово інституційна складова їх подальшого розвитку і самоутвердження, формування образів українців та України в поглядах інших народів, і перш за все – європейських народів, а також шляхів та пошуку ідентичності українців у цьому складному вирі суспільно-політичних проявів, механізмів та шляхів подолання конфліктних ситуацій регіональної ідентичності. Постійна дипломатична служба у XVI-XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин в Європі. Філіп де Комін, політик і дипломат початку XVI століття, відзначає: «Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки» [1, с. 299-309].

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики. Українські землі в XVI-XVIII століттях теж були інтегровані в цей загальноєвропейський процес, хоча і в своєрідній формі. У цей період в історії України відбулося чимало важливих історичних подій. [7]. У розвиток українських дипломатичних традицій та протокольної практики XVI-XVIII століть вагомий вклад внесли – козацька дипломатія [5]. Дипломатична діяльність Пилипа Орлика мала не скільки практичні, а стільки – ідеологічні результати.

Саме завдяки його безперестанній боротьбі за незалежність України, розроблена ним державна конституція «Конституція прав і свобод Запорізького війська», сприяли тому, що в тогочасній Європі було сформовано образ України та погляди в пересічних громадян, що незалежна Україна потрібна Європі як протизвага міцніючій Російській імперії, що виникла на базі Московського царства. Набуваючи дедалі більше національних рис, політична і правова культура України доби раннього Нового часу значно вплинула на подальший розвиток української державності, інституцій, правової системи та національної культури, особливостей національного протоколу, етикету та дипломатичної практики [3, с. 71-72].

Величезним досягненням XVI-XVIII століть було формування образів українців і політичних поглядів про те, що Козацька держава, Гетьманщина стали духовними спадкоємцями Київської Русі. Вони наполегливо зміцнювали наснагу державницько-національної свідомості, яка витримавши нелегкі випробування у XVIII, перейшла у XIX-XX століття.

Протягом наступних сторічч йшов процес непохитної формалізації, інституціоналізації посольського звичаю, дипломатичної практики та елементів дипломатичного протоколу в усіх державах Європи, наближаючи його до церемоніалу, дипломатичного протоколу і етикету Нового часу (XIX століття).

Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, протокол, етикет, церемоніал тощо).

Роз'єднаність українських земель, відсутність політичного центру, важкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські навали – усе це гальмувало як розвиток продуктивних сил, так і становлення української політичної та правової культури. Але незважаючи на складні соціально-політичні умови, в яких розвивалася українська політична і правова культура, її подальший поступ не міг зупинитися. Українські землі поступово інтегрувалися в європейську систему міжнародних відносин, яка формувалася в добу раннього Нового часу. Україна продовжувала розвиватися, поєднуючи в собі кращі традиції минулого та тогочасні досягнення європейських держав, і, зокрема, у сфері міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії. Уже в XV-XVI століттях назва «Україна» фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах, народних думках та піснях.

У розвиток українських дипломатичних традицій та протокольної практики XVI-XVIII століть вагомий вклад внесли – козацька дипломатія, дипломатія Дмитра Вишневецького, дипломатія Богдана Хмельницького. Козацька дипломатична служба була достатньо відомою у всій Європі. Її представників приймали при дворах європейських монархів. Доба Гетьманату залишила в спадок Україні надбання дипломатії Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика [6; 8; 9, р. 199-209].

Дипломатична діяльність Пилипа Орлика мала не скільки практичні, а стільки – ідеологічні результати. Саме завдяки його безперестанній боротьбі за незалежність України, розроблена ним державна конституція «Конституція прав і свобод Запорізького війська», сприяли тому, що в тогочасній Європі було сформовано погляди в пересічних громадян, що незалежна Україна потрібна Європі як протизвага міцніючій Російській імперії, що виникла на базі Московського царства.

За наступних гетьманів – Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та правління Малоросійської колегії Україна поступово перетворилася на провінцію Російської імперії і знаходилася під впливом її дипломатичної практики та протоколу. Набуваючи дедалі більше національних рис, політична і правова культура України доби раннього Нового часу значно вплинула на подальший розвиток української державності, інституцій, правової системи та національної культури, особливостей національного протоколу, етикету та дипломатичної практики. Величезним досягненням XVI-XVIII століть було формування політичних поглядів про те, що Козацька держава, Гетьманщина стали духовними спадкоємцями Київської Русі. Вони

наполегливо зміцнювали наснагу державницько-національної свідомості, яка витримавши нелегкі випробування у XVIII, перейшла у XIX-XX століття.

І в Західній, і в Східно-Центральній Європі дипломатичні засоби застосовувалися як правило одні й ті ж, у всякому разі подібні, хоча, звичайно, існували і розбіжності, обумовлені особливостями історичного розвитку держав, національними звичаями і характером міжнародних відносин західноєвропейського і східно-центральноевропейського регіонів. Дипломатична практика, норми протоколу і етикету, церемоніал та посольський звичай не залишалися незмінними та стійкими, вони постійно оновлювалися, сприятливо реагуючи на зміни в міжнародному житті Європи і на особливості розвитку суспільства. Протягом XVI-XVIII століть йшов процес непохитної інституціоналізації посольського звичаю, дипломатичної практики, дипломатичного протоколу та церемоніалу. Українська дипломатія та елементи дипломатичного протоколу (посольства, дипломатичне листування, дипломатичний церемоніал) активно застосовувалися в XVI-XVIII століттях і свідчили про Україну, як європейську державу, яка активно боролась за свою незалежність, за своє місце в сім'ї європейських народів.

З першої чверті XIX століття починається новий етап в історії європейської дипломатії. Для України ж, протягом другої половини XVIII і до 1917 року тривав процес творення «української духовної республіки» – розвитку духовної та політико-правової культури (література, мистецтво, періодика, виникнення науково-просвітницьких та політичних угруповань, партій, товариств, створення національного шкільництва).

Отже, процес інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії у добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) охопив усі держави Європи, і отримав своє інституційне завершення в рішеннях Віденського конгресу (1814-1815 рр.). Усе вищевикладене переконує нас у тому, що ті традиції, які склалися віками, і не зважаючи на всі історико-політичні дилеми, метаморфози і концепти, зберігають свою силу та привабливість і в наш час, формуючи позитивні образи українців та України в європейській суспільно-політичній думці та політико-дипломатичному просторі. Але одночасно і становить проблеми, які потребують вирішення: багато архівних матеріалів як в Україні, так і за рубежом чекають на своїх дослідників саме з питань вивчення європейської та української дипломатичної спадщини, з питань краєзнавчих досліджень, подолання ментальних кордонів і стереотипів щодо образів українців та України, а також узагальнення їх історичних коренів і компаративного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коммин Филипп де. Мемуары / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю.П. Малинин. – М.: Наука, 1987. – Кн. 1. – Гл. XIV. – С. 299-309.
2. Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231с.: ил. – (серия «Культура Возрождения»).
3. Циватый В.Г. Застольный/столовый этикет, традиции питания и тренды украинской национальной кухни: институционально-региональное измерение / Вячеслав Циватый // Традиционная культура в современном мире. История еды и традиции питания народов мира. Материалы I Международного симпозиума. – Москва, 2014. – С. 71-72.
4. Циватый В.Г. Доба раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.): інституціональний вимір європейських дипломатичних практик / В.Г. Циватый // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 94-98.
5. Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Тарас Чухліб. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 3-тє вид. – 616 с.
6. Шевчук В.О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В.О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392с.

7. Яковенко Н.Л. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К.: Laugus, 2012. – 472с. (Серія «Золоті ворота»; Вип. 2).

8. Gierowski J.A. Historia Polski, 1505-1864 / Jozef Andrzej Gierowski. – Warszawa, 1984. – 320 p.

9. Nordmann C. La montée de la puissance européenne (1492-1661) / Claude Nordmann – Paris: Presses universitaires de France, 1974. – 325 p.

КЕРІВНИЦТВО НАВЧАЛЬНИМ ПРОЦЕСОМ ТА СТРУКТУРА ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ТОВАРИСТВА ІСУСА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Чиканенко Д.С.

Актуальність теми полягає у тому, що західноєвропейська католицька програма навчання була успішно перенесена на східнослов'янський регіон. Перлина знання дає можливість сучасній Україні, котра потроху включається у загальноєвропейські процеси, знайти ті точки дотику, котрі дадуть нам можливість простежити взаємодію та взаємовплив західноєвропейської та української культур.

Мета публікації полягає в тому, щоб проаналізувати керівництво навчальним процесом та структуру освітніх закладів ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст.

Питання освітньої діяльності єзуїтів у східнослов'янському регіоні є недостатньо вивченим. В роботі сучасного закордонного науковця Ф. Руло [1] духовні справи розглядаються з точки зору як індивіда, так і церкви, а також яким чином це було пов'язано зі шкільною справою ордену єзуїтів. В монографії вітчизняної дослідниці Т. Шевченко [2] розглянуто процес формування концепції єзуїтського шкільництва, проаналізовано організацію навчального процесу на основі плану «Ratio Studiorum», окреслено обсяг дисциплін тощо. Навчальний посібник української дослідниці А.В. Папазової [3] містить данні про формування ордену єзуїтів, функціонально-ієрархічну структуру, діяльність ордену в галузі освіти. Праці російського історика XIX ст. М.О. Кояловича [4] та дослідника сучасної Росії О.Р. Андрєєва [5] також допомогли розкрити систему освіти ордену. Радянський релігієзнавець, професор Л.М. Великович [6] звертаючись до багатого фактичного матеріалу, показав як впродовж своєї історії орден єзуїтів виступав ударною силою папського престолу. Електронний ресурс «Єзуїти в Україні» [7] дає стислу, але змістовну інформацію щодо виникнення та розвитку Товариства в Україні.

Джерела з історії освітньої діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в зазначений період – це Статут Товариства Ісуса [8], правила навчальних занять (Ratio Studiorum) [9], Булла римського папи Павла III [10]. Важливими є актові документи [11]. Зазначені джерела дозволяють розкрити частину фактів щодо впровадження освітньо-виховної системи ордену.

Здобуваючи щоразу більший успіх у справі духовної реформи Римо-Католицької Церкви у Речі Посполитій, місіонери Товариства Ісуса звернули свою увагу і на православних [12]. Першу нереалізовану ідею запросити єзуїтів до Корони Польської висловив Мацей Дзєжговський у 1545 році на Ловецькому синоді. Перший же єзуїт – Альфонс Сальмерон – з'явився тут лише у 1555 р. як богослов папського нунція Алоїзія Ліппомано [13]. Вже з другої половини XVI почалась польська колонізація українських земель. Польський уряд прагнув підкорити своєму впливові православне населення шляхом поширення католицтва. Для реалізації своєї мети орден поставив перед собою завдання боротьби з протестантизмом і православ'ям. Тому метою ордену в галузі освіти було поширення католицтва серед учнів та їхніх батьків, «викорінюванні безвір'я й зло вір'я й укріпленні благочестя, а не в розвиткові розуму» [14].

Орден створив мережу навчальних закладів в регіоні: шкіл і колегіумів. На чолі всієї мережі навчальних закладів стояв генерал. Без його наказу не можна було ввести що-небудь нове в план навчання [15]. Підтвердженням влади генерала ордену слугує статут Товариства та «Булла римського папи Павла III», в якій міститься наступне судження: «Нехай судження щодо ступеня, займаної кожним, а також вибір і розподіл посад повністю знаходиться в руках Генерального Настоятеля або прелат, якого нам належить обрати, щоб дотримувався належний порядок, необхідний в кожній добре влаштованій громаді [16]. Провінціал призначав префектів, учителів. Щорічно в січні ректор мав надсилати журнали колегіуму провінціалові для наступного переправлення в Рим. Раз на місяць ректор проводив нараду вчителів у присутності префекта, у веденні якого знаходилася навчальна й організаційна робота. Префекти призначали з кращих учнів класу цензора, який допомагав учителю і мав деякі привілеї [17].

Викладачі підпорядковувались префектові у справі навчання й дисципліни учнів, подавали йому тези своїх викладів, не мали права залучати до викладання твори авторів, не передбачених шкільною програмою. Викладачі-магістри в єзуїтських школах могли мати помічника серед кліриків. Він виконував усі доручення магістра, дбаючи про чистоту в класі і ретельність праці самого магістра [18].

Навчальні дома Товариства Ісуса були, головним чином, колегіумами середнього, а також вищого рівня. Перші давали типову освіту гуманістичної школи з трьох «граматичних» класів (*infima, grammatical, syntaxis*) і двох «гуманістичних» – поетики й риторики; у рамках двох останніх могли викладатися грецька мова, початки філософії й моральної теології. Другі (повні колегіуми) мали спеціальні класи вищих наук – філософії (2 – 3 роки) й теології (4 роки); філософські студії передбачали також вивчення логіки й математики [19]. Школи та колегії користувались популярністю також і у середовищі української шляхти [20].

У східнослов'янському регіоні наприкінці XVI – до середини XVII ст. академій – вищих навчальних закладів ордену – не було. Але вже до середини XVII ст. потреба в академії з'явилася. Першими викладачами у новостворених школах ордену були німці, італійці, чехи, бельгійці, шотландці та інші. Більшість українських колегіумів даного періоду були п'ятикласними, частіше 4-х, 3-х, 2-х класними. Найчастіше освіта учнів закінчувалася риторикою чи поетикою, навіть – граматикою [21].

У системі домів у регіоні допоміжну роль відігравали бурси, музичні бурси і конвікти. Бурси й конвікти навчали до рівня середньої школи, музичні бурси відігравали допоміжну роль, шляхом публічних виступів залучаючи учнів у школи, а населення до храмів [22].

Отже, впровадження освітньо-виховної системи ордену у східнослов'янському регіоні відбувалося вельми успішно, йшов розвиток освіти. Орден зумів створити потужну систему освітніх закладів, а згодом реалізовував методи виховання. Була чітка структура рівнів колегіумів ордену – середні та вищі. У свою чергу середні складались з трьох граматичних класів та двох гуманістичних. У вищих колегіумах були спеціальні класи вищих наук. Отже, завдяки складній системі керівництва і устрою системи навчання, орден досягав більш чіткої організації навчання для мирян та якісного формування майбутніх єзуїтів. Ця система навчання була у подальшому успішно адаптована для українських земель як після занепаду ордену, так і в подальшому за часів відновлення та розквіту місіонерської діяльності Товариства Ісуса.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Руло Ф. Святой Игнатий Лойола и восточная духовность [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://oleh-sj.com/SI/Rulo.html>.
2. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XV – середини XVI століття / Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.
3. Папазова А.В. Місіонерська діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні: Навч. посібник / А.В. Папазова. – Маріуполь: СПД Кременева Г.Е., 2011. – 254 с.
4. Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / Михаил Осипович Коялович. – М.: Лучи Софии, 1999. – 400 с.

5. Андреев А.Р. Игнатий Лойола и Общество Иисуса / А.Р. Андреев [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.libros.am/book/read/id/287229/slug/ignatijj-lojjola-i-obshhestvo-iisusa#ТОС_idp266512.
6. Великович Л.Н. Черная гвардия Ватикана / Лазар Наумович Великович. 2-е узд., доп. – М.: Мысль, 1985. – 271 с.
7. Єзуїти в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://jesuits.org.ua/?page_id=839.
8. Лойола И. Устав Общества Иисуса / Игнатий Лойола // Андреев А.Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи: XVI - начало XIX в. – М.: Русская панорама, 1998. – С. 248-253.
9. Ratio Studiorum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://admin.wyk.edu.hk/documents>.
10. “Magna charta” (булла римського папи Павла III) // Орден иезуитов: правда и вымысел. Сб. / Сост. А.Лактионов. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – С. 531-534.
11. Жалоба луцких православних шляхтичей и мещан на иезуитов, студентов и служителей луцкого иезуитского коллегіума. 11 августа (нов. ст. 21) 1634 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М.: АН УССР, 1953. – Т.1. – С. 138-142.
12. Руло Ф. Вказ. праця.
13. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 92-93.
14. Папазова А.В. Вказ. праця. – С. 45.
15. Ratio Studiorum; Лактионов А. Вказ. праця. – С. 531-534.
16. Лойола И. Устав Общества Иисуса; “Magna charta”. – С. 531-534; Андреев А.Р. Вказ. праця. – С. 248-253.
17. Папазова А.В. Вказ. праця. – С. 46.
18. Андреев А.Р. Вказ. Праця.
19. Ratio Studiorum; Папазова А.В. Вказ. праця. – С. 46.
20. Коялович М.О. Вказ. праця. – С. 10; Жалоба луцких православных шляхтичей...
21. Папазова А.В. Вказ. праця. – С. 47.
22. Там само. – С. 51.

КЛЮЧОВІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ У ХХІ СТОЛІТТІ.

Ялі. М.Х.

На сьогоднішній день структурні особливості міжнародної системи та перспективи її розвитку, так само як і міжнародну інформаційну безпеку визначають, насамперед, такі процеси, як глобалізація, глобальна інформатизація, формування глобального інформаційного суспільства й інформаційного простору. Разом з тим традиційні положення геополітики доповнюються новими закономірностями геополітики інформаційного суспільства (інформаційної геополітики), поява яких пов'язана із зміною цінності територій, ресурсів, зміною положення геополітичних центрів у просторі відповідно до нової системи цінностей інформаційного суспільства, що суттєво відрізняється від системи цінностей суспільства індустріального, а також новими умовами досягнення переваги одних держав над іншими.

Основою сучасної глобалізації як процесу є рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), а її якісної відмінною особливістю - здійснення комунікацій в режимі реального часу. Саме тому багато експертів називають сучасний етап глобалізації «інформаційною глобалізацією». Найважливішим процесом інформаційної глобалізації є інформатизація.

До ІКТ необхідно віднести сукупність технологій в мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки, телекомунікації та оптико-електронній промисловості. На додаток, на відміну від деяких дослідників, видатний соціолог М. Кастельс відносить до них також генну інженерію й постійно зростаючу різноманітність її досягнень та застосувань. По - перше тому, що вона зосереджена на декодуванні, управлінні і можливому перепрограмуванні інформаційних кодів живої матерії. А також тому, що сьогодні біологія, електроніка й інформатика все більше зближуються та взаємодіють поміж собою в області застосувань і відкриття нових матеріалів [1].

Інформатизація є продуктом науково-технічної революції, яка є сукупністю якісних змін в техніці, технології та організації виробництва, що здійснюються під впливом великих наукових досягнень і відкриттів, а також роблять визначальний вплив на соціально-економічні умови суспільного життя.

Головним результатом цих трансформацій є перехід найбільш розвинених країн світу до побудови інформаційного суспільства. Його ключовими рисами є наступні:

- створення глобального інформаційного простору, здатного забезпечити нову якість життя;
- збільшення питомої ваги інформаційно-комунікативних технологій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті (ВВП) країни;
- поява якісно нових комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів, подолання інформаційної нерівності (бідності), прогресуюче задоволення людських потреб в інформаційних продуктах і послугах. [2, с.3].

Сьогодні в Україні також відбувається інтенсивна інформатизація більшості сфер людського життя та діяльності, а це, на думку вітчизняних експертів, є запорукою того, що новітні інформаційні технології невдовзі стануть визначальними чинниками соціально-економічного та інтелектуально-духовного розвитку українського соціуму [2].

Цей процес характеризується такими об'єктивними показниками:

- обмін інформацією набув миттєвого та глобального характеру, відстані й державні кордони вже не є суттєвою перешкодою для руху інформаційних потоків;
- значно зросли й продовжують зростати можливості збору, обробки, зберігання, передачі інформації, доступу до неї;
- суттєво зросло та продовжує зростати значення доступу до інформації для розвитку різних сфер людської діяльності;
- виникає й дедалі більше загострюється проблема інформаційної нерівності й бідності – як на внутрішньому та регіональному, так і на міжнародному рівнях;
- відбувається перехід до нових форм зайнятості населення, зокрема формуються нові трудові ресурси за рахунок збільшення кількості зайнятих в інформаційно/інтелектуально орієнтованих типах робіт;
- безпрецедентно зросла кількість персональних і корпоративних контактів на локальному та глобальному рівнях, Україна активно включається у процеси формування нових трансдержавних і транснаціональних спільнот та ідентичностей [2, с.4].

Провідну роль в темпах розвитку глобальної інформатизації та формування глобального інформаційного суспільства займає розповсюдження Інтернету. Можливості Інтернету, як нового способу комунікації, значною мірою продукують глобальні зміни, що створюють новітній інформаційний простір суспільно-політичної сфери.

Інтернет, маючи багато соціальних і культурних граней, спричинив появу та масштабне поширення відмінно нових моделей соціальної інтеграції, є полем для суспільно-політичної активності, універсальним середовищем для комунікації, розваг та навчання, є комунікаційним середовищем, в якому можливе здійснення різних форм опосередкованої комунікації – міжособистісної та групової.

Мережа Інтернет стала важливим досягненням, яке дійсно поклато початок ери глобалізації та дозволило окремим індивідам, суспільствам та державам всієї планети вільно здійснювати комунікативну функцію. Вона дозволила здійснювати якісно нові функції у забезпеченні корпоративної та особистої комунікації: миттєво вступати в контакт з людиною, яка знаходиться в будь-якій точці земної кулі, проводити електронні конференції в режимі реального часу та мультимедійному режимі, отримувати доступ до безмежного обсягу інформації, набувати освіти, здійснювати бізнес, проводити рекламні компанії, підвищувати рівень комфорту людського існування, підвищувати ефективність взаємодії громадян та влади, оперативного реагувати на зміни ситуації в різних регіонах країни та світу, організовувати ЗМІ у режимі реального часу та багато іншого.

Нове інформаційне суспільство дає нову мобільність людству, можливість для розвитку різних зовнішньополітичних ініціатив і швидкого впровадження нових ідей до реальної політики. Найбільше значення має перехід від ієрархічного вертикально вибудованого суспільства до формування горизонтальних і мережевих структур, в тому числі у сфері міжнародних відносин. Вплив інформаційних процесів на характер і зміст глобального міжнародного співробітництва досліджується з різних позицій. Зокрема, можна виділити позицію соціального оптимізму.

При цьому підході інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) розглядаються як можливість вирішення всіх нагальних проблем. Позитивно оцінюється і вплив ІКТ на характер і зміст глобального міжнародного співробітництва за такими аспектами:

- формується інфраструктура науково-технічного міжнародного співробітництва в рамках таких організацій як ЮНЕСКО, ВООЗ, МОП та ін;
- інформаційний простір стає головною ареною культурного обміну, міжособистісних комунікацій представників різних країн;
- інтенсивне використання інформаційного обміну створює можливість ефективно використати науково-технічний потенціал інтелектуальних сил світу;
- використання інформаційно-комунікативних технологій дозволяє в боротьбі з міжнародним тероризмом швидко розгорнути мобільні угруповання стратегічних сил на будь-якому етапі антитерористичних дій.

В той же час, в контексті тематики дослідження необхідно враховувати такі наслідки розвитку і поширення інформаційно-комунікативних технологій як:

- Поглиблення розриву між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, а також поява нового розриву між постіндустріальними країнами та країнами з традиційними індустріальними економіками;

- Виділення в усіх країнах світу груп людей, пов'язаних з інформаційними технологіями, та їх відокремлення в автономне «інформаційне співтовариство»;

- Перетікання інтелектуальних ресурсів до найбільш розвинених країн з поступовою концентрацією інформаційно-комунікаційного потенціалу в корпораціях і державах постіндустріального типу;

- Уповільнення і/або припинення науково-технічного прогресу в неінформатизованих суспільствах з наростанням в них фінансових труднощів та соціальної деградації за межами країн з інформаційними економіками.

- Широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя значно посилило залежність держави й суспільства від стійкої роботи інформаційних і телекомунікаційних систем, збереження інформаційних ресурсів. При цьому стрімкий розвиток і застосування ІКТ підвищує вразливість всіх членів міжнародного співтовариства перед обличчям нових викликів та загроз, формує нові ризики, небезпеки й загрози в інформаційній сфері.

Особливу загрозу для інформаційної безпеки держави внаслідок стрімкого впровадження інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя становить конструйований характер суспільної свідомості.

Слід враховувати, що інформаційні технології за своєю соціальною і психологічною суттю представляють собою не традиційні засоби взаємодії з матеріальним світом, але комплекси з перетворення живої людської свідомості. Вказана обставина і визначає специфіку генерування небезпек інформаційно-технологічної природи:

- Можливість перенесення психології конфлікту в інформаційний простір і розв'язування руйнівної комп'ютерної війни з перспективою розвалу систем управління та технологічної деградації інформатизованих сфер;

- Маніпулювання світовими фінансами і дестабілізація фондового ринку, що загрожує небезпечним зниженням якості інвестицій і виникненням неприйнятної ризику для всієї глобальної валютно-фінансової системи;

- Масове культивування серед окремих груп (на основі врахування їх соціальних і національних особливостей) певного образу життя і стилю соціальної поведінки, що може

розвинути «дурні схильності» (на кшталт вживання наркотиків) в суперсучасний різновид етнічної та класової зброї [3]

Бурхливий розвиток науки і техніки, засобів і способів комунікації, вдосконалення технологій інформаційного і психологічного впливу на людину сприяють виникненню нових видів зброї, заснованих на нових концептуальних, технічних, фізичних і технологічних принципах.

Однією з найбільш характерних особливостей інформаційно-психологічної зброї є її латентний характер, коли об'єкт не підозрює, що проти нього застосовується ця зброя. А якщо він і розуміє це, то завдяки домінуванню протиборчої сторони у інформаційній і психологічній сферах об'єкт впливу нічого не може протиставити. Саме в цьому полягає головна небезпека викликів і загроз у XXI столітті.

За умов поглиблення глобальної інтеграції та посилення жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір. Сучасні інформаційні технології дають державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкурентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів [4].

Це, на превеликий жаль, повною мірою стосується сьогодні і України, яка виявилася абсолютно не готовою для протидії веденню проти неї «гібридної війни», важливою складовою якою є саме інформаційна війна, що велася сусідньою державою впродовж усіх років незалежності і готувала, таким чином, підґрунтя до військової агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс / Пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД. – 2010. – 64 с.
3. Михайлов В. Геополитическое измерение глобального информационного пространства // Геополитика: учебник / Под общ. ред. В.А. Михайлова. М., 2007. - <http://uchebnik-online.com/129/481.html>.
4. Информационные ресурсы власти и формирование новой постклассической картины политического мира XXI в. // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2004. – № 2. – С. 26–37.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ СПЕКТР ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ РЕСПУБЛІКИ КІПР НА МОМЕНТ ВСТУПУ В ЄС

Ясірова Ю.Ф.

Політичні партії в демократичних країнах є виразниками суспільних інтересів, генераторами ідей розвитку держави. Їхні ідеологічні засади зумовлюють типологію політичного поля країни загалом та різні аспекти функціонування партійної системи зокрема. Важливим фактором змін ідеологічних орієнтирів партій європейських країн стає зовнішній фактор ЄС. Республіка Кіпр стала членом ЄС в 2004 р. З того часу партійна система країни трансформувалася, змінилася її структура, з'явилися партії, що представляють нетрадиційні для країни політико-ідеологічні течії. В цьому контексті вбачається актуальним аналіз ідеологічного спектру кіпрської партійної системи на момент вступу в ЄС.

На момент вступу Республіки Кіпр до ЄС партійна система країни складалася з восьми партій, кожна з яких на той момент мала представництво в парламенті: Прогресивна партія трудового народу / АКЕЛ, Демократичний збір / ДІСІ, Демократична партія / ДІКО, Рух соціал-демократів / ЕДЕК, Рух за екологію та охорону навколишнього середовища, Нові горизонти, Об'єднані демократи / ЕДІ, Демократичний рух боротьби / АДІК. За типологією партійних систем Дж. Сарторі для Республіки Кіпр характерною є багатопартійна система помірного плюралізму.

Демократично збалансований законодавчий механізм складають вісім партій, чотири з яких є ведучими з постійним парламентським представництвом. Усі партії орієнтовані на участь в уряді, можливо шляхом коаліційних угод. Внесистемної опозиції немає. Для більш детального аналізу стану партійної системи країни необхідно розглянути ідеологічні орієнтації партій.

Прогресивна партія трудового народу / АКЕЛ як наступниця Комуністичної партії Кіпру є представницею лівих сил. Згідно зі статутом партія створена як вища форма організації робочого класу та трудящих і керується в своїй діяльності марксистсько-ленінською ідеологією. В статуті також було зазначено, що АКЕЛ бореться за Кіпр вільний, суверенний, федеральний, демілітаризований та вивільнений від іноземних військ та переселенців. Партія вважає зближення греків-кіпріотів та турків-кіпріотів складовою єдиного фронту боротьби [3]. Наприкінці 1980-х на початку 1990-х рр. АКЕЛ стояла на порозі змін. В 1990 р. на з'їзді АКЕЛ було прийнято документ названий «Наше сприйняття соціалізму», який став новим ідеологічним маніфестом партії. Основним елементом змін був визначений широкий шлях, на якому трансформувалася концепція лівих. Ця лінія інтерпретації розглядає ліві сили як широкий масовий рух робітничого класу, в якому партія звертається і до середніх класів. Було розроблено програму «оновленого соціалізму», де форми власності будуть змінюватися, ринок і центральне планування будуть об'єднані, рушійні сили і форми їхнього політичного союзу будуть визначатися конкретними умовами, характером і природою соціального і політичного порядку для встановлення соціалізму [9]. Отже, ідеологія АКЕЛ коливалася між марксизмом-ленінізмом і соціал-демократією. Тим не менш завдяки достатньо швидкій реакції на зміни партія вчасно модернізувалася і проблеми комуністичного руху здолала практично безболісно. Так, АКЕЛ стала основним виключенням серед лівих партій в Європі.

Демократичний збір / ДІСІ знаходиться на протилежному кінці політичного спектру. Політична філософія Демократичного збору, як зазначено в статуті партії, заснована на грецькій культурі і європейських принципах і цінностях. Вона спрямована на формування суспільства плюралізму, толерантності, справедливості, солідарності, рівних можливостей та гендерної рівності, захисту прав меншин, звільнене від дискримінації, заснованого на основі соціальної економіки та ринку, забезпечуючи соціальну згуртованість, захист навколишнього середовища та розвитку культури [13]. Згідно Декларації принципів Демократичного збору партія має за принцип обслуговування всіх класів і всіх громадян Республіки Кіпр, незалежно від раси і релігії. Кіпрська проблема займає окреме місце в Декларації принципів ДІСІ. Партія підтримує лінію за мирне врегулювання кіпрської проблеми і пошук ефективного і дійсно прийнятного рішення, за мирне співіснування і співпрацю греків і турків. Партія підтримує політику тісної співпраці з кіпрської проблеми з грецьким урядом. Проголосивши необхідність обороноздатності ДІСІ займала пронатовську позицію [6]. В 1998 р. Демократичний збір приймає Декларацію про євродемократію, яка представляє собою пропозиції партії для ХХІ ст. Згідно документу консерваторами визнаються всі ті хто були прихильниками однопартійного державного соціалізму і досі залишаються в'язнями доктрин, які вже втратили свою актуальність. Політичні терміни «ліві», «центристи», «праві» визнаються застарілими і ненаповненими ніяким істотним змістом. Визнається, що в сучасному світі домінують три складові: ринкова економіка, прагматизм, необхідність соціальної єдності. Ними визначається ідеологічний напрям ДІСІ на сучасному етапі. Демократичний збір займає проміжну позицію між лібералізмом і соціалізмом [8]. Таким чином, Демократичний збір дотримується ідеалів західної демократії, свободи і справедливості. Ідеологія партії заснована на цінностях політичних сил правого спрямування, та більш конкретно на цінностях християнської демократії. Засновуючись на принципах євродемократії ДІСІ позиціонує себе осторонь від крайніх політичних поглядів.

Рух соціал демократів / ЕДЕК створений як Об'єднаний демократичний союз центру став першою соціалістичною партією на Кіпрі. Стимулами до створення ЕДЕК стали, по-перше, необхідність вирішення кіпрської проблеми, по-друге, необхідність уникнення поляризації в політичному житті країни. Засновник партії В. Ліссарідіс визначив головні програмні принципи діяльності новоствореної партії: міжпартійне співробітництво у вирішенні кіпрської проблеми;

політика неприєднання та позитивного нейтралітету; підтримка кооперативного руху; впровадження державного плану надання медичного обслуговування; безкоштовна освіта; державний контроль за банками і т.д.[10]. В 2000 р. після спроб переформатування партії та перейменування її в Рух соціал-демократів було прийнято її статут, який визначає суттю ідеології партії правове суспільство, в якому людина, якість життя, навколишнє середовище, здоров'я, право на працю, освіта та культура є пріоритетними. Ринкова економіка та соціальна солідарність визнані кіпрськими соціал-демократами нерозривно пов'язаними між собою. Партія бореться за поширення ідей соціал-демократії, визволення батьківщини, народний суверенітет і соціальну справедливість в рамках сучасного демократичного плюралістичного суспільства. Окреме місце займає кіпрська проблема серед зведення цінностей та принципів партії. ЕДЕК виступає за мирне вирішення проблеми, за єдиний Кіпр в мирній, демократичній, політично сильній єдиній Європі [14]. Таким чином, Рух соціал-демократів ЕДЕК від заснування позиціонує себе як середню ланку між традиційними лівими та правими силами. Проте, судячи з позицій партії щодо економічних питань, вона все ж займає більш ліві позиції, знаходячись в ідеологічному полі лівоцентристських сил.

Демократична партія / ДІКО була створена спочатку як Демократичний фронт / ДІПА, що представляв собою правоцентристське угруповання. Демократичний фронт мав за мету заповнити прогалину в кіпрській політиці, запобігти поляризації [12]. В 1978 р. Демократичний фронт було перейменовано в Демократичну партію. А початок ХХІ ст. стає етапним для ДІКО. В 2000 р. після зміни керівництва партії та обрання її головою Т. Пападопулоса було проведено Установчий з'їзд Демократичної партії, на якому було прийнято Ідеологічну декларацію та Статут партії [2; 86]. В Ідеологічній декларації партії зазначається, що вона пропонує кіпрському суспільству політичну філософію соціального центру, яка є набором принципів і цінностей, що пропонують соціальну єдність, політичну перспективу, поліпшення умов життя. Ідеологія центру зосереджена на людині і спрямована на поліпшення її життя. Ідеологія соціального центру це ідеологія адаптації та еволюції. Ідеологія націлена на змішану систему, яка комбінує приватну ініціативу та державне планування, а також і піклується про навколишнє середовище. На рівні політики ідеологія центру відхиляє розбіжності між правими та лівими [11]. Статут партії серед головних цілей знову ж таки визначає внесок в боротьбу за визволення Кіпру. Рішення конфлікту повинне забезпечити незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та єдність країни, виведення окупаційних військ та переселенців, повернення біженцям їхнього майна та відновлення основних прав та свобод людини. Необхідною умовою національного виживання та справедливості визначається тісна співпраця з Грецією [5]. Таким чином, Демократична партія представляє центристські сили Республіки Кіпр. Відповідно до філософії соціального центру ДІКО адаптує приставала до табору лівих або правих залежно від ситуації.

Рух за екологію та охорону навколишнього середовища згідно його статуту є Партією зелених Кіпру. Ідеологія партії та її політична філософія засновується на цінностях Всесвітнього екологічного руху. Серед основних принципів були визначені наступні: функціонування руху на принципах екології, демократії, політичної екології, сталого розвитку та рівності; принципи соціальної справедливості та екологічної рівноваги, що застосовуються в правовій державі; політична і соціальна рівність; боротьба за розповсюдження істинної демократії та віра в модернізацію, економічний і культурний розвиток в рамках повної поваги до навколишнього середовища і людських цінностей [15]. Тим не менше маніфест партії достатньо відрізняється від інших партій зелених в Європі. Наприклад, що є досить дивним, вона фокусується на кіпрській проблемі, а інші її цілі загалом визначені головними течіями в кіпрській політиці і є апоретичними. Погляди членів партії та їхні методи роботи з'являються відповідно до головних течій кіпрської політики. В той же час вони позиціонують себе як партію в центрі політичного спектру [1]. Тобто, Рух за екологію та охорону навколишнього середовища посідає окрему ланку в структурі партійної системи Кіпру. Загалом він відноситься до партій зелених, а в ідеологічному спектрі займає позиції центристів.

Партія Нові горизонти представляла собою радикальну популістську партію правого спрямування. Позиції партії торкалися всіх сфер соціального та політичного життя. Головною метою партії відповідно до заявленої нею політики було повернення до унітарної держави [16].

Партія Об'єднані демократи / ЕДІ як зазначалося в установчій декларації, повинен був стати носієм нових політичних ідей і цінностей і сприяти оновленню політичного життя, переглядаючи сучасні пропозиції і прийняття нових форм діяльності та методології [7]. Партія займає серединні позиції, ставши ще одним представником центристів в кіпрській партійній системі.

Демократичний рух боротьби / АДК був заснований колишнім членом Демократичної партії. В установчій декларації руху було відзначено глибоку віру і відданість принципам та ідеалам демократії. Метою партії було проголошено Кіпр дійсно вільний для всіх законних жителів, вільний від іноземних армій і залежності від інших держав [4]. Таким чином, і ця партія належала до політичних сил центру.

Аналіз головних ідеологічних орієнтирів кіпрських партій на момент вступу до ЄС 2004 р. дозволяє нам говорити про те, що загалом партійна система Республіки Кіпр представлена партіями різного спрямування, як правими так лівими і центристськими. Але великих розбіжностей серед партій не має. Дві найбільші партії АΚΕΛ та ΔΙΣΙ займають протилежні позиції ідеологічного поля, що сприяє загальній поляризації партійної системи. Інші партії мають більш помірні погляди, дотримуючись центристських позицій. Лівоцентристська ΕΔΕΚ та правоцентристська ΔΙΚΟ намагаються зайняти проміжну ланку між ΑΚΕΛ та ΔΙΣΙ та здобути підтримку електорату, який не пристає ні до лівих ні до правих. Молоді невеликі партії займають ланку в центральному спектрі ідеологічного поля. Вони майже не мають ідеологічних розбіжностей і набувають лише коаліційного потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Botetzagias I. Clinging on? The Cypriot Greens [Електронний ресурс] / Botetzagias I. // *Environmental Politics*, 2007. — Vol. 16 (1). — P.124-129. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/228672507_Clinging_on_The_Cypriot_Greens
2. Christoforou C. The evolution of Greek Cypriot party politics / C. Christoforou // *The Government and Politics of Cyprus* / J. Ker-Lindsay, H. Faustman. — Oxford : Peter Lang, 2009. — Ch. 4. — 296 p.
3. Καταστατικό του ΑΚΕΛ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.akel.org.cy/?page_id=420#.Vad8QeLtmko
4. Αγωνιστικό Δημοκρατικό Κίνημα. Πρωταγωνιστές. Βουλευτικές εκλογές 2001. [Електронний ресурс] // *Ο Φιλελεύθερος online*. — Режим доступу: <http://www.philenews.com/afieromata/Ekloges/adik.asp>
5. Δημοκρατικό κόμμα. Καταστατικό [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.diko.org.cy/images/media/assetfile/Democratic%20Party%20Katastatiko.pdf>
6. Διακήρυξη αρχών 4 Ιουλίου 1976 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.disy.org.cy/default.asp?id=127>
7. Ενωμένοι Δημοκράτες. Πρωταγωνιστές. Βουλευτικές εκλογές 2001. [Електронний ресурс] // *Ο Φιλελεύθερος online*. — Режим доступу: <http://www.philenews.com/afieromata/Ekloges/edi.asp>
8. Ευρωδημοκρατία: Η πρόταση μας για τον 21ο αιώνα. 12 Δεκεμβρίου 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CBwQFjAAahUKEwiHiKCjzvGAhUKGCwKHUgbAp4&url=http%3A%2F%2Fdisy.org.cy%2Foldsite%2F%25E2%25E5%25E6%25F4%2Fwww.disy.org.cy%2Fimages%2Fpublic%2Fmisc%2Fdiak2.doc&ei=Nky2VYeVFIqwsAHIt0jwCQ&usq=AFQjCNGVeFsoy80AI8mfXzogVz-PgGAVmw&bvm=bv.98717601,d.bGg&cad=rja>
9. Η δική μας αντίληψη για το Σοσιαλισμό [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.akel.org.cy/?page_id=431#.VaeetuLtmko
10. Η ίδρυση της Ενιαίας Δημοκρατικής Ένωσης Κέντρου (ΕΔΕΚ) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://edek.org.cy/wp-content/uploads/2015/06/idritikidiakiriksi.pdf>

11. Ιδεολογική Διακήρυξη του Δημοκρατικού Κόμματος [Elektronний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.diko.org.cy/easyconsole.cfm/id/144>
12. Ιδρυτική Διακήρυξη. Ιδρύεται δημοκρατική παράταξη [Elektronний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.diko.org.cy/easyconsole.cfm/id/30>
13. Καταστατικό Δημοκρατικού Συναφγερμού [Elektronний ресурс] — Режим доступу: <http://www.disy.org.cy/assets/Katastatiko2010.pdf>
14. Καταστατικό ΕΔΕΚ [Elektronний ресурс]. — Режим доступу: <http://edek.org.cy/wp-content/uploads/2015/04/%CE%9A%CE%91%CE%A4%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F-%CE%9A.%CE%A3.-%CE%95%CE%94%CE%95%CE%9A-2015.pdf>
15. Καταστατικό Κινήματος Οικολογών Περιβαλλοντιστών [Elektronний ресурс]. — Режим доступу: http://cyprusgreens.org/wp-content/uploads/2013/07/katastatiko_final_October_2011.pdf
16. Νέοι Ορίζοντες. Πρωταγωνιστές. Βουλευτικές εκλογές 2001. [Elektronний ресурс] // Ο Φιλελεύθερος online. — Режим доступу: <http://www.philenews.com/afieromata/Ekloges/neo.asp>

WYKORZYSTANIE PRASY W DZIAŁALNOŚCI PROPAGANDOWEJ PAŃSTWA ISLAMSKIEGO

Małyga G.

Jedna z szerzej akceptowanych definicji terroryzmu, której autorem jest Bruce Hoffman, kładzie wyraźny nacisk na fakt, że immanentną częścią tego zjawiska jest świadome budzenie strachu, zdobywanie rozgłosu poprzez przemoc, zastraszanie „namierzonej widowni”, która może obejmować wrogą grupę etniczną bądź religijną, cały kraj, rząd lub partię polityczną czy też opinię publiczną [9, s. 42]. Organizacją, która w ostatnich latach zdobyła największy rozgłos, stając się niemal synonimem muzułmańskiego terroryzmu religijnego, jest Państwo Islamskie (PI). Ugrupowanie to na dużą skalę posługuje się wyrafinowaną propagandą w celu nagłośnienia swoich działań, uzyskania wspomnianego wcześniej efektu zastraszania, a także aby rekrutować nowych zwolenników w swoje szeregi. Masowo stosowane są w tym celu nowe formy komunikacji internetowej, w szczególności media społecznościowe, jednak organizacja obficie korzysta też z możliwości, jakie dla celów uprawiania propagandy daje wydawanie własnych gazet. Sztandarowym przykładem jest tu anglojęzyczny magazyn PI „Dabiq”, który spełnia ważną rolę w strategii medialnej tej organizacji. Istotnym zagadnieniem jest jednak kwestia tego, do kogo skierowane jest przesłanie periodyku, co może być istotne z perspektywy wypracowania metody zwalczania terrorystów w swoistej wojnie informacyjnej. Niniejsza analiza za cel przyjmuje postawienie odpowiedzi na to pytanie.

Państwo Islamskie to sunnicka salafistyczna organizacja terrorystyczna wyrosła na terenach Syrii i Iraku, której celem jest ustanowienie światowego kalifatu. Jej początków należy szukać jeszcze na przełomie XX i XXI wieku, zaś w chaotycznej rzeczywistości syryjskiej wojny domowej i postsadamowskiego Iraku rozwój grupy nabrał tempa, doprowadzając ją do obecnej potęgi. Państwo Islamskie ewoluując, wielokrotnie zmieniał też nazwy, a tę, pod którą znane jest obecnie, przyjęło w czerwcu 2014 r., kiedy jego przywódca Abu Bakr al-Baghdadi ogłosił się kalifem, zgłaszając tym samym pretensje do zjednoczenia pod swoją polityczno-religijną władzą wszystkich muzułmanów na świecie [14]. Dążąc do stworzenia na terenach Lewantu realnie funkcjonującego państwa, dżihadyści wytworzyli szereg instytucji odpowiadających za sprawy administracyjne, socjalne i polityczne. Rodzajem takiego quasi-ministerstwa do spraw informacji jest Al-Hayat Media Center, odpowiedzialne za produkcję i dystrybucję, często wyrafinowanych i stojących na wysokim poziomie, materiałów propagandowych [11, s. 1]. Istotną rolę w tej działalności odgrywa prasa, o czym świadczy wydawanie przez PI magazynu francuskojęzycznego „Dar al Islam”, rosyjskojęzycznego „Исток” („Istok”) i tureckojęzycznego „Konstantiniyye”. Jednak najdłużej istniejącym i mającym, z racji języka, największy zasięg jest anglojęzyczny „Dabiq”.

Cele i charakter pisma

Od lipca 2014 r. do lutego 2016 r. ukazało się w nieregularnych odstępach czasowych (od 3 do ponad 14 tygodni) 13 numerów „Dabiq”. W okresie poprzedzającym ofensywę dżihadystów na Mosul

(czerwiec 2014 r.) anglojęzyczne raporty wojskowe Państwa Islamskiego publikowane były w formie magazynu „Islamic State News” (wydawanego od 31 maja 2014 r.), zaś kwestie polityczne poruszano w „Islamic State Report” (od 3 czerwca 2014 r.). W ramach każdego z tych tytułów ukazało się kilka krótkich wydań, aż do momentu, gdy „Dabiq” połączył oba z nich, dodając jeszcze istotną porcję tematyki religijnej. Odzwierciedla to starania organizacji o stworzenie spójnej narracji, w której wizja religijna wspierana jest działaniami polityczno-militarnymi [11, s. 2]. Podstawową wersją „Dabiq” jest wersja cyfrowa w formacie pdf. Istnieją nieliczne doniesienia mówiące o kolportażu wydrukowanej gazety na terenach opanowanych przez PI, jednak są one trudne do zweryfikowania [12]. Co ciekawe, zdarzają się też przypadki prób rozprowadzania papierowych egzemplarzy za pośrednictwem platform sprzedaży online [15]. Pismo znaleźć można w internecie, gdzie najpierw jest umieszczane w obszarach sieci niedostępnych dla zwykłych przeglądarek (tzw. *deep web* lub *darknet*), a następnie kopiowane i rozpowszechniane przy użyciu mediów społecznościowych i innych kanałów komunikacyjnych.

Na początkowych stronach pierwszego numeru „Dabiq” zarysowany jest profil, jaki Al-Hayat Media Center chce nadać pismu: ma ono zawierać „fotoreportaż, aktualne wydarzenia i artykuły informacyjne na tematy związane z Państwem Islamskim” oraz odwoływać się do takich wartości muzułmańskich, jak *dżihad* (zmaganie, walka, święta wojna), *hidżra* (migracja, wywędrowanie), *tawhid* (monoteizm, jedność), *dżama'at* (społeczność) oraz *manhadż* (poszukiwanie prawdy) [3, s. 2]. Zwraca uwagę wysoki poziom edytorski, graficzny i językowy periodyku, co świadczy o tym, że dziennikarze i redaktorzy „Dabiq” posiadają nie tylko wymagany warsztat zawodowy, ale też umiejętności językowe na poziomie *native speaker*. Potwierdzają to relacje świadków, którzy dotarli do osób odpowiedzialnych za tworzenie magazynu [16, s. 144]. Taka staranność może świadczyć o tym, że „Dabiq” jest kierowany do odbiorców posługujących się językiem angielskim na co dzień i mających wysokie wymagania wobec prasy.

Analiza treści i docelowych grup odbiorców

Pierwsze numery magazynu „Dabiq” liczyły średnio 40-50 stron, jednak z czasem objętość ta zwiększyła się i obecnie najnowsze wydania mają przeciętnie ok. 60-80 stron wypełnionych kolorowymi fotografiami, grafikami oraz tekstami. Analizując treść publikowanych artykułów, można określić, do kogo kierowane jest przesłanie dżihadystów. Stałym elementem w magazynie są relacje z bieżących działań militarnych Państwa Islamskiego z podziałem na wilajety (jednostki administracyjne; nazwa nawiązuje do podziału stosowanego m.in. w kalifacie osmańskim). Co charakterystyczne, opisywane są tu wyłącznie sukcesy wojskowe dżihadystów, przedstawiane jako nieunikniony wynik boskiego przyzwolenia, a tekst często wzbogacony jest o zdjęcia, niekiedy przedstawiające drastyczne sceny. Często powraca też temat rywalizacji PI z innymi grupami islamskimi (szczególną wrogością darzona jest Al-Qaida i jej sojusznicy) oraz tradycyjnego hołdu *bayat*, jaki samozwańczemu kalifowi Abu Bakrowi al-Baghdadiemu złożyli przedstawiciele lokalnych plemion i bojówek a także ugrupowań z odległych od Lewantu rejonów świata. Informację o takiej przysiędze wierności w wykonaniu przywódców miejscowych syryjskich plemion znajdujemy już w pierwszym numerze pisma [7, s. 12-13]. Wydanie piąte donosi, że *bayat* złożyli mudżahedini na Synaju, w Libii, Jemenie, Algierii i na Półwyspie Arabskim [18, s. 12], zaś ósme informuje o przysiędze nigeryjskiego Boko Haram [17, s. 14]. Zarówno relacje ze zwycięstw militarnych, jak i z sukcesów w jednoczeniu islamskich grup wokół idei kalifatu mają na celu podnoszenie morale muzułmanów przebywających na terenach opanowanych przez Państwo Islamskie oraz budowanie wśród nich przekonania o potędze tej organizacji i prawowitości ogłoszonego przezeń kalifatu. W pewnym stopniu mogą też oddziaływać na muzułmanów mieszkających na Zachodzie – przekonanych bądź potencjalnych zwolenników PI – jednak do tej grupy kierowane są inne teksty z bardzo wyraźnym przesłaniem.

Jako że Państwo Islamskie dużą wagę w swojej doktrynie przykładają do budowy w pełni funkcjonalnego państwa, dużo miejsca w jego propagandzie poświęcone jest wyidealizowanym opisom życia codziennego w ramach nowo ogłoszonego kalifatu [8, s. 4]. Dodatkowym czynnikiem, który ma zachęcać do przyjazdu na tereny Syrii i Iraku, jest motywacja religijna. Dżihadyści nawiązują do *hidżry* (wędrówki Mahometa z Mekki do Medyny), argumentując, że obowiązkiem każdego muzułmanina jest migracja na tereny nowego kalifatu. Motyw ten poruszany jest w „Dabiq” wielokrotnie, zaś w trzecim

wydaniu stanowi on główny temat numeru [2, s. 1]. Wprost wyrażone wezwanie do zasilenia Państwa Islamskiego w jego mateczniku znajduje się także w numerze pierwszym, lecz – co istotne – nie jest ono skierowane do potencjalnych bojowników. Jego adresatami są „wszyscy muzułmańscy lekarze, inżynierowie, naukowcy i specjaliści” [1, s. 11], co wprost wynika ze strategii tworzenia organizmu państwowego mającego sprawnie działać na każdym polu, a nie nastawionego jedynie na przetrwanie i zbrojną konfrontację w obronie dotychczasowych zdobyczy terytorialnych.

Ostatnią grupą docelową, do której jest skierowane przesłanie „Dabiq”, są czytelnicy z kręgu cywilizacji zachodniej (na co wskazuje stosowany język angielski; należy jednak zauważyć, że z racji powszechnej znajomości tego języka jego użycie znacząco poszerza grono odbiorców, czego przykładem może być wypowiedzenie przez IS wojny Japonii na łamach pisma [5, s. 3]), *kuffar* – niewierni, ale także muzułmanie, których wizja islamu jest odmienna od salafickiej interpretacji głoszonej przez dżihadystów. Mogą oni sięgnąć po „Dabiq” celowo, mogą przypadkiem napotkać w internecie treści, które umyślnie zostały zatytułowane bądź opisane w mylący sposób i udostępnione np. w mediach społecznościowych, w końcu mogą także natrafić w mediach tradycyjnych na materiał, w którym opisane jest przesłanie islamistów zawarte w ich materiałach propagandowych (przypadek depechy KAI dotyczącej gróźb w stosunku do chrześcijan, którą przedrukowały liczne media krajowe [13]). Przykładami artykułów skierowanych do opisanej tutaj grupy są pojawiające się w „Dabiq” historie schwytych zakładników, wzbogacone drastycznymi fotografiami z egzekucji i stanowiące ostrzeżenie dla obywateli państw zachodnich przebywających na Bliskim Wschodzie np. jako dziennikarze. Czasem też groźby wyrażane są wprost i kierowane do całych narodów, grup religijnych, ale też poszczególnych osób, np. do prezydenta USA Baracka Obamy. Tematem czwartego numeru pisma była *Nieudana krucjata*, zaś okładkę zdobił fotomontaż obelisku na watykańskim Placu Świętego Piotra z zatknietą na szczycie czarną flagą Państwa Islamskiego. W środku znaleźć można m.in. takie słowa: „Zdobędziemy wasz Rzym, połamiemy wasze krzyże i zniewolimy wasze kobiety, jeśli pozwoli Allah, Najwyższy” [4, s. 5]. Dwunasty numer gloryfikuje sprawców zamachów w Paryżu z listopada 2015 r., na okładce wybijając tytuł „Just Terror” i zapowiadając kolejne akty terroryzmu [10, s. 1]. Najnowsze, trzynaste wydanie pisma na pierwszych stronach przywołuje natomiast postacie zamachowców z amerykańskiego San Bernardino i przypomina o wezwaniu samozwańczego kalifatu, by „muzułmanie uderzali w krzyżowców w ich własnych państwach” [6, s. 3]. Oczywistym celem takich artykułów jest wywołanie strachu u określonych odbiorców – „namierzonej widowni”, o której wspomina B. Hoffman w swojej definicji terroryzmu. Tą widownią są opisani wcześniej czytelnicy z Zachodu, którzy stanowią tym samym trzecią wyraźnie wyodrębnioną grupę docelową, do jakiej kierowane jest przesłanie propagandowego magazynu Państwa Islamskiego „Dabiq”.

Zakończenie

W swojej działalności propagandowej muzułmańskie grupy terrorystyczne posługują się wieloma dopracowanymi narzędziami. Sztukę tę do perfekcji opanowała organizacja Państwo Islamskie, która dysponuje nawet specjalnie do tego celu powołanym departamentem Al-Hayat Media Center. Tworzony przez to swoiste ministerstwo informacji anglojęzyczny magazyn „Dabiq” jest wydawnictwem stojącym na profesjonalnym poziomie edytorskim, które stosuje zróżnicowany środki w zależności od tego, do kogo kierowany jest jego przekaz. Wśród głównych grup odbiorców propagandy „Dabiq” można wyróżnić muzułmanów z terenów opanowanych przez PI, u których pismo stara się podnosić morale i utwierdzać w przekonaniu, że ogłoszony przez Abu Bakra al-Baghdadiego kalifat jest zgodny z islamskim prawodawstwem i tradycją. Drugą grupą są muzułmanie mieszkający na innych terenach, którzy są namawiani do *hidżry*, motywowanej religijnie migracji w celu wspomoczenia kalifatu na miejscu. W tym gronie propagandyści islamscy chcieliby widzieć nie tylko bojowników gotowych ginąć za Allaha, ale także cywilnych specjalistów mogących budować podwaliny nowego państwa. Wreszcie ostatnim wyraźnie wyodrębnionym kręgiem odbiorców są wszyscy ci, których Państwo Islamskie uznaje za wrogów, dążąc do zastraszenia ich bezwzględnością swoich przeszłych działań i groźbą ich powtórzenia w nieokreślonej przyszłości.

SPIS LITERATURY

1. A call to all Muslim, „Dabiq” 2014, nr 1.
2. A call to hijrah, „Dabiq” 2014, nr 3.
3. Dabiq magazine, „Dabiq” 2014, nr 1.
4. Foreword, „Dabiq” 2014, nr 4.
5. Foreword, „Dabiq” 2015, nr 7.
6. Foreword, „Dabiq” 2015, nr 13.
7. Halab tribal assemblies, „Dabiq” 2014, nr 1.
8. Gambhir H. K., Dabiq: The Strategic Messaging of the Islamic State, Institute for the Study of War 2014, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/Dabiq%20Backgrounder_Harleen%20Final.pdf, dostęp 29.02.2016.
9. Hoffman B., Oblicza terroryzmu, tłum. H. Pawlikowska-Gannon, Warszawa 2001.
10. Just Terror, „Dabiq” 2015, nr 12.
11. Husick L. A., The Islamic State’s electronic outreach, Foreign Policy Research Institute 2014, http://www.fpri.org/docs/husick_-_media_war_1.pdf, dostęp: 29.02.2016.
12. ISIS issues print, electronic newspaper, Al Arabiya English 2014, <http://english.alarabiya.net/en/media/2014/07/10/ISIS-issues-print-electronic-newspaper-.html>, dostęp 29.02.2016.
13. Magazyn Państwa Islamskiego atakuje Watykan, Onet 2014, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/magazyn-panstwa-islamskiego-atakuje-watykan/cy3cx>, dostęp: 29.02.2016.
14. Mapping Militant Organizations: The Islamic State, Stanford University 2015, <http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/1>, dostęp: 29.02.2016.
15. Masi A., ISIS Propaganda Magazine Dabiq For Sale On Amazon, Gets Taken Down, International BusinessTimes 2015, <http://www.ibtimes.com/isis-propaganda-magazine-dabiq-sale-amazon-gets-taken-down-1961036>, dostęp: 29.02.2016.
16. Moubayed S., Under the Black Flag: At the Frontier of the New Jihad, London 2015.
17. The bay’ah from West Africa, „Dabiq” 2015, nr 8.
18. Unifying the ranks, „Dabiq” 2014, nr 5.

THE GRAND MUFTI OF JERUSALEM HAJJ AMIN AL-HUSSEINI AND THE «FINAL SOLUTION»

Pietrzykowski S.

In result of a more detailed analysis Hajj Amin al-Husseini, the Grand Mufti of Jerusalem in years 1921-1937 and the central figure of this article, emerges as a declared Arab nationalist whose popularity among the Palestinians and some Arab communities compassionate towards the Palestinians’ case does not raise any doubts, although – due to limitations of his power resulting, among others, from the presence of British governance (to mention the office of High Commissioner for Palestine and Transjordan) and his forced emigration since 1937 – the Mufti, despite his great desire, was not able play any ground-breaking role in the contemporary Middle-East policy. Equally indisputable was his anti-Semitism which character may be read rather politically, while it served more as an extension of Mufti’s resentments toward the Britons (with whom he collaborated until becoming a zealous Nazi supporter) than stemmed from ideological reasons – racial, religious, socio-economic or other (however existence and validity of such reasons cannot be excluded).

In fact, regardless of well-documented cases of misconducts and/or malevolent intentions, despite being an anti-Semite and Arab nationalist (with whom a significant amount of Palestinians tied their hopes for a future independent state[1]) it was unattainable for Hajj Amin al-Husseini to become an originator and one of the main executioners of the Holocaust, as depicted in a portion of Israeli sources and strategies of both domestic and international institutions. Thus, it must be mentioned that the

exaggeration of Mufti's responsibility for the "Final Solution of the Jewish Question" played an important political function deeply embedded in the current Israeli-Palestinian/Israeli-Arab conflict, and the accompanying "war on narratives" – according to a phrase formulated by Gilbert Achcar[2]. This is not the first such example when not-so-distant history was used for modern-day politics. However, in recent years Hajj Amin al-Husseini biography became more critically examined, thanks to recent studies and publications to which I concisely refer in the following pages. After few decades of more or less intentional distortions and misinterpretations the ambiguous figure of the Grand Mufti of Jerusalem finally seems merely disenchant but not trivialized.

Mufti's potential leading part in the "Final Solution of the Jewish Question" raises many doubts among historians. Referring to Bernard Lewis: "It seems unlikely that the Nazis [in the extermination of the Jews - Sz.P] needed any such additional encouragement from outside"[3]. Saul Friedländer defines Hitler's anti-Jewish attitude as "redemptive anti-Semitism". "The Nazi leader saw *the Jew* as a principle of evil in Western history and society – stress Israeli historian – without a victorious redeeming struggle, the Jew would ultimately rule the world"[4]. So motivated Hitler does not need any advisors, such as Hajj Amin al-Husseini, himself often happened to criticize his allies for ineffective or insufficiently orthodox implementation of his recommendations. For instance Hungarian admiral Miklós Horthy's insubordination resulted in taking total control over the implementation of the anti-Jewish plans by Germans, after their invasion on Hungary on October 1944.

Another complication was Hitler's ambivalent opinion on Arabs. On one hand, according to Albert Speer, his close collaborator, he was very impressed by the story about their conquests told by visiting delegation of distinguished Arab guests[5]. Some Nazi officials might profess an idealistic view on the Arabs as fearless warriors. Most of Arab nationalist and religious leaders share Hitler's hostility to Jews, Bolsheviks and the Western democracies. On other hand, he repeatedly emphasized the racial predominance of Germans over the Arabs. Speer remarks that during the same day on which the mentioned visit took place "Hitler said that the conquering Arab, because of their racial inferiority, would in the long run have been unable to contend with the harsher climate and conditions [...] They could not have kept down the more vigorous natives, so that ultimately not Arabs but Islamized Germans could have stood at the head of this Mohammedan Empire"[6]. For this very reason, he excluded the possibility that Muslims could resist the British on their own. "It was impossible to overwhelm with a coalition of cripples a powerful state that is determined to stake, if necessary, its last drop of blood for its existence. As a *völkisch* man who appraises the value of man on a racial basis – he maintained – I am prevented by mere knowledge of racial inferiority of these so-called 'oppressed nations' from linking the destiny of my own people with theirs"[7]. As concluded by Richard Breitman "In *Mein Kampf* Hitler had written insults about Arab peoples and had dismissed the idea of working with such racial inferiors: he was, in this sense, even more imperialistic than the British or French"[8].

Although in later books on Mufti, such as Joseph Schechtman's *The Mufti and the Führer* (1965) or *The Grand Mufti* by Zwi Elpeleg's (1993) aspiring to become an objective monographs of this topic, there are fragments kept in the "old" tone, exaggerating Mufti's participation in the "Final Solution"[9], Hajj Amin al-Husseini, from an originator of the Holocaust has transformed into one of the (many) collaborators, helpers and well-wishers of Adolf Hitler's anti-Jewish policy, that is more correspondent to his actual role. A politician which, referring to the *Encyclopedia of the Holocaust*, experienced "failure after failure"[10], simply could not become one of the key figures of the "Final Solution" – a project to which the Nazis assigned both the highest priority and secrecy. A good example illustrating the evolution of perception of Mufti's importance in historiography and representation of the Holocaust, during the last few decades, is the removal of a huge picture of Mufti during his private audience with Adolf Hitler from one of the central places in Yad Vashem. It was scaled down and moved to a section dedicated to various collaborators from several countries[11]. From being the originator of the "Final Solution", Hajj Amin al-Husseini transferred to one of the (many) collaborators.

REFERENCES

1. Therefore, Hajj Amin al-Husseini does not differ significantly from other leaders who approved the possibility of committing violence in order to ensure independence, autonomy and other form of national sovereignty, "living-space" (*Lebensraum*) or freedom of action. This also applies to the very idea of ethnic cleansing, as happened in the Balkans (Serbs, Croats, domestic Muslim communities), Rwanda (Tutsi and

Hutu), former Ottoman Empire (Young Turks, Armenian minority), United States and Canada (native Americans), Nazi occupied Europe (Jewish population, Slavic nations, homosexuals, Jehovah's Witnesses, actual and alleged communism supporters), U.S.S.R. and the communistic bloc (kulaks, owners of large agricultural properties, certain nationalities or ethnic groups within Soviet Russia) and innumerable other cases. As shown in the further parts of the article, in his political and propaganda activity al-Husseini proposed such solution in relation to the Jewish settlers in Palestine, although – as it turned out to be – there was no possibility for its implementation.

2. G. Achcar, *The Arabs and the Holocaust: The Arab-Israeli War of Narratives*, Saqi Books, London 2010.
3. T. Segev, *Courting Hitler*, op. cit.
4. S. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, 1939-1945: The Years of Extermination*, Harper Collins, New York 2009, p. XIV.
5. A. Speer, *Inside the Third Reich*, Simon and Shuster, 1970, p. 96.
6. *Ibidem*, p. 96.
7. Quoted from J. Herf, *Nazi Germany Propaganda Aimed at Arabs and Muslims During World War II and the Holocaust: Old Themes, New Archival Findings*, op. cit., p. 716.
8. R. Breitman, *Muslim Anti-Semitism: Historical Background*, op. cit., p. 215.
9. "It is impossible to estimate the extent of the consequences of Haj Amin's efforts to prevent the exit of the Jews from countries under Nazi occupation, nor the number of those whose rescue was foiled and who consequently perished in the Holocaust", Z. Elpeleg, *The Grand Mufti*, Frank Cass Ltd., London 1993, p. 72.
10. *Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. 2 [E-K], p. 706.
11. T. Segev, *Courting Hitler*, op. cit., Germany; December 9, 1941, Hajj Amin al-Husseini meeting Adolf Hitler [Image]. (1941). Retrieved from http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/about/02/middle_east_gallery.asp

THOMAS HOBBS SOCIAL CONTRACT AS AN IDEA TRANSFORMATION FROM THEOLOGY TO POLITICAL PHILOSOPHY

Zientkowski P.

There is no doubt that modern understanding of political philosophy is greatly influenced by a specific theory of social contract by Thomas Hobbes (1588-1679)[1]. Not least because this English thinker is considered to be one of its inventors[2]. Rather because in his peculiar way of thinking on holistic understanding of political issues he revolutionized its existing model. As the first one he pointed a critical, as for those times, direction of development, or more specifically transformation of *political theology* based in medieval times. The field, back then not particularly defined or even separated as social thought, but based on the principle of interpenetration of planes of human activity (especially intellectual activity)[3] was omnipresent and widely acknowledged by scholars. However, what political theology generally is and whether it is possible, intuitively only, to explain that complex phenomenon is not a clear issue. At first sight the connection of words *theology* and *politics* arise a kind of dissonance. The first word, as a result of condemning Averroism[4] and thereby a disastrous separation of Western civilization into theology and philosophy refers only to "dogmatic sphere", which every so often is attacked or omitted in political considerations, and so the other word belonging to "reason sphere". On the other hand quite often this situation is shaped similarly to opposition of faith and reason. It is visible in the light of St Paul's radicalism who claimed that either Jesus Christ Resurrection was a fact which makes reason fail and earthly world loses its value or Resurrection is false, in which case Christianity ceases to exist[5]. Then according to Adam Wielomski "(...) political theology is based on rejecting the illusion of reason and unconditional adherence to Revelation, adherence to all the political, social and moral truths that come out of Revelation; on rejecting any critical research of Revelation, hermeneutic, philological and philosophical reflection on the fact. Jesus Christ's words are taken as faith coming straight from God." [6] It seems though that otherwise legitimate separation [7] of "truths of faith" from "

truths of reason” is absurd if we assume (and these days it is more and more common) that both fields are not dichotomy, nor a contradiction, they are only in opposition to each other[8].

In its simplest form political theology is a theory of politics based on God Revelation in history. And although contemporary specialists dealing with the issue suggest various interpretations[9] of the concept, they basically consider such its understanding to be the best which is closely linked with philosophy of politics[10], and thus only such historical experiences which co-create *iunctim* of transcendence with human order on the basis of rationalism .

Such definition would definitely not be signed by Thomas Hobbes because of two reasons. Firstly, in his papers he did not refer directly to political theology, which does not mean that while building his system he did not take advantage of it. Secondly, as a philosopher he totally separated himself from theology, which more than once was taken to be the confirmation of the thinker’s atheism. Already on the first pages of the first part of *Elements of philosophy* one can read: “ The subject of philosophy, so the matter, which it deals with is any body whose way of creation one can imagine and that can be compared when considering it from a certain point of view. So the body is that one within which there can be observed joining and separating of its parts; which means: the subject of philosophy is any body about which one can think that it can be created or that it possesses any property. (...) So where there is no creation nor any property then it is not possible to think about any philosophy. Thus, philosophy excludes theology, (...) [11]. When it comes to the meaning of Revelation he wrote: “ It also excludes [philosophy- P.Z.] any knowledge, whose source is God’s inspiration or revelation as it is not knowledge acquired by reason but it is a gift given by God’s grace in act of one moment (as though some supernatural sensual experience) [12]. By that denying any connection between political aspects and the same in theology, Hobbes drew our attention to a new order and pointed out a new way of thinking. “ Secularizing of earthly life equals the statement that anything that goes on within a man and between people is of immanent character, which means that human experience knows only one dimension. From theological point of view it means that in history it is not possible to establish any direct connection between God and people” [13]. In practice it looked like that. Creator showed himself in the history of the chosen nation- Israel. He accompanied them, supported and guided for a long time. He shaped them and admonished using prophets’ mouths until he appeared for the last time- in the incarnation of the Son. Since that time, announcing his next coming at the end of history he stopped acting in time [14]. Since the time of ascension the history of the only chosen nation and ancient kingdom stopped existing and at the same time God’s presence in human’s life based on prophecy and working miracles in the name of God. As Merio Scatolla shows the situation vividly “ After incarnation of Christ it is possible to think only about natural kingdom; whereas any direct God’s interaction in time, any prophetic or miraculous act would mean the beginning of ultimate kingdom and elimination of time. As we live expecting the end, the nearest and at the same time the last possible miracle will be Christ’s comeback, who will come to judge the living and the dead. It must be like that because this event will cause that the expectation will come true; if time did not disappear then the kingdom announced by Jesus would not be ultimate, He himself would not be Messiah, so even God would not be God [15].

In this context when analyzing the thought of an English thinker we can conclude that no miracle can even be thought of after Jesus’ resurrection and no prophet will ever descend back to the Earth to reveal to us “ new” God’s will or because of some reason make a transcendental invasion in history. God definitely stopped acting in time and found another way of operating on the Earth. He uses directly the laws which he gave to nature while creating it. By interacting with their help on the world and giving people the possibility to get to know it, understanding and explaining God gave people the time to expect His Kingdom. In this way he rejected the suggestions that the kingdom is presently existing church- “ a multitude of Christians, living presently or dead, but who will raise again on the Last Day” [16]. So according to Hobbes there is not any fundamental truth that would confirm that there is any specially privileged individual or social group on the Earth able to represent Christ and announce his rights. God’s

Kingdom will come. However, for the expectation time one needs only faith in Jesus Christ and obligation to God- in theological context as well as respecting natural law[17] and following human reason – in philosophical way of thinking.

Duality of human nature shown in the synthesis and mutual penetration of what is spiritual with what is materialistic arises an internal conflict in a human being . Requiring a total resignation of attachment to temporality promises of spiritual reward and on the other hand necessity of effort on earthly vale of tears on which everything that happens has its reason in natural law a human being faces a dilemma. How to live? It results in rather focusing on functioning mostly in the mundane world while at the same time simplifying spiritual life and transposing all the aspects that are to protect[18] and make secular existence easier. Undoubtedly one of such aspects is an attempt to copy alliance of the chosen nation with God in Social Contract, which (to my mind) is an attempt to secularize or even transpose the theory of political theology in contractualism. What seems to be relevant here is the fact to which Hobbes draws attention that people[19] themselves did not want any more to be ruled by God and demanded a king similarly to other nations, which God agreed on. So to say with due respect for human's free will, adapting a passive approach towards social activity of people, observing the development of political institutions from aside. The social contract theory promoted (also) by Thomas Hobbes is sometimes defined as “ a huge mistake of modern philosophy”, which “ delegitimizes the whole old world, its religious, political and cultural ideas, deriving reality from decisions of people themselves, who as a result of the contract created the nation, society and religion *ex nihilo*”[20].

Hobbes' ideas were shaped similarly, looking for a credible justification for the facts of creating and functioning of social apparatus. How different they were from the views of philosophers who were his contemporaries is commonly expressed by Leviathan's excerpt:

“ And so everything that refers to the times of war, in which every human being is an enemy to each other, it also refers to the times in which people live with no other security that the one provided by their own strength and invention. In such a condition there is no place for hard work, as the fruits of work are uncertain; and in turn there is no time for land processing nor sailing as there is no benefit from the goods which can be brought by the sea; there is no comfortable building; there are no tools to move and replace things as it requires a lot of strength; there is no knowledge about earth's surface nor time measurement; nor art, abilities, word art, community. And what is worst, there is continual fear and danger of violent death. And human's life lonely, poor, without the sun, animal like and short”[21].

It is not hard to explain why Hobbes was one of those modern philosophers who did not think that imposing power is the biggest possible social evil. Hobbes would rather prefer the evil of absolute power to evil that was inevitable in a society deprived of such power. And still, life in Europe in the times of Renaissance was not easy. We remember Shakespeare and Galileo, but we forget that knowledge and navigation development facilitated skepticism and doubt. Giving sense of security Aristotle's teaching laid in ruins[22] as well as certainties of the United Church. God ruling the world by means of kings and queens whose power was sanctioned by” God's right” gave way to God that was more personal and intimate who talked to an average person the way he talked to the king.

The whole rationalistic philosophical system of Hobbes was based on the conviction that the world is a powerful, natural mechanism, in which a human being is the easiest element . Hobbes presents him in the state of nature as focused on himself, selfish, living in a constant fear, not knowing the law and the concept of justice. Directed only by dictate of his own emotions and desires, silenced slightly by the voice of innate reason. It is worth noticing that the fact of being an egoist would not matter if a person lived alone or in small groups. However, cooperating within a wider community gives rise to conflicts which are aimed at fulfilling their needs at the price of others. In this aspect life becomes an arena where people fight for realizing and fulfilling their desires. *Bellum omnium contra omnes*. This is according to Hobbes “life in the state of nature”. Uncertainty that there can always appear someone stronger who will take away his fruits of activity causes that a human tries to find a way of providing themselves security or

even protection which will help him stop feeling afraid about his own life and focus on efficient work. This model is visible in Old Testament where the chosen nation making alliance with God enjoys His favors and protection.

Such alliance, or as Hobbes calls it “contract” is based on people’s agreement to follow certain rules, in this case being obedient to *Decalogue*, rights given to people by God through Messiah. Such agreement constitutes social rights. Following the rules such as do not kill, do not commit adultery, do not steal, do not testify falsely, respect your parents, do not desire your brother’s property allow to avoid conflicts which surely would arise if there were not such rules. People decide to acknowledge God’s common supremacy on condition that their neighbors act likewise. After transposing the idea of contract only to relations between people the first step is to give yourself on the basis of agreement or compromise the power that would gather strength that would care about the rest of the society. The subject then keeps all his natural rights that were defined in the agreement. As Władysław Tatarkiewicz concludes: “ This is how the nation was born: not by nature and instinct, but by fear and reason. And only with the nation there were rights and duties and along with this law objective measure of good and evil”[23].

English philosopher separated natural law from the idea of human perfection, at the same time trying to derive natural right from human feelings and emotions, not reason. However, it is given to a human person to get to know it through internal reflections; it is not, just like social law in any way determined externally. This critical, in his opinion, revelation was thought to be the source of human nature and he subordinated to it his whole philosophy of politics.

Being supported by not less important idea of the law established by nation he wrote about it that :” for each subject the rules imposed on him by the nation by the means of word, writing or other sufficient signs of will to be directed by it to distinguish between what is right and what is not right, which means what is opposed and what is not opposed to the rule”[24].

As it is said by Miłowit Kuniński : “One can acknowledge that Hobbes is in favor of methodological individualism since such entities as a nation, relations between a nation and law and citizens’ duties (so norms of common and above individuals character) explain referring to features of people perceived as individuals characterized by a similar set of features. The knowledge of known motives of conduct on the basis of experience so introspection which we have as people enforces this methodological individualism. The knowledge of human nature is, according to Hobbes, empirical knowledge and not a specific human metaphysics.[25]”

Such reference to an individual lets define the picture of a human both in pre-nation as well as socialized condition, where the obligations of subjects last as long as they are able to protect them. The aim of obedience is protection. The authority has the obligation to care about common safety- acts through law and executes it thanks to its unquestioned power. As long as the power is left undivided it will be strong. So Hobbes’ suggestion was to acknowledge monarchy as the best form of authority. He was of opinion that only the power that equals Leviathan’s power that is beyond the law and in that way is not subordinate to any higher instance is able to control and effectively maintain community. Ruler’s rights are not controlled in any way, which in practice means the absolute power of a monarch. Unjust conduct cannot take place as according to Hobbes the one who acts justly is the one who subordinates to the rights of community. The rights are established by a ruler, so anything he does is law.

In this perspective it is hard to find Biblical proveniences. Underlying Leviathan’s idea the idea of God we can point theological source and define a model of ideal- cautious and just ruler. The whole history of humankind is seen mostly as people’s pursuance to peace[26]. In Hobbes’ historiosophy it is especially seen in discussed here concept of social contract. However, the philosopher was aware that that no single man can carry the weight of that perfectness. In his theory he showed that the only guarantee of the right, and so peace, is not a personal sovereign (as it is in the case of political theology) but the whole nation[27]. The nation seen here as the institution establishing law, creating powers as well as enforcing their execution[28].

This way of seeing the nation shows its source as a historical phenomenon, not a logical necessity. At the same time it shows it as a form of justifying the origin of power over its citizens which is the result of consideration and fear, and is dictated by a simple benefit, an interest of the individual itself[29]. It functions then as “ (...)indestructible tool to bring peace, security and order, having all the objective and subjective right at its side since its only and highest employer is the source of any law itself; or does not create in reality and does not serve its function as a peace guarantee, then again the state of nature is legible and there is no question of the State”[30].

Modern social contract, being a theory referring to the genesis of the nation, is accurate, however is basically different from medieval (based on theology) ideas of what the contract is. In medieval terms any community by contract is based as “the state of law”. In modern terms the contract of all the individuals (everyone with everybody) bases only the grounds to formulate a specific form of the nation institutionalized (*commonwealth by institution*)[31]. Only that form of the nation, organized thanks to the decision of “the masses” that makes national assembly can be actually called constitutional. There is no doubt though that every nation is based on the contract and each of them is the nation of law, but only the country confirmed by the national assembly has its specific system. In a direct way one can see it when reflecting on Great French Revolution, where Hobbes’ and then Rousseau’s theories were of great influence on the claim that no form of nation is of ultimate character. Thus, an obvious right of nature is to call next assemblies, prime and legalize new institutions of the nation.

The state of nature described here when talking about social contract is not a presentation of some historically realistic sphere. Still, it gives a relatively realistic picture of existence of the pre-nation state in which- according to atheistic point of view there are no laws.

To some philosophers Hobbes’ concept was an attempt to explain the next consequences in the history of creating the society. Lack of historical and anthropological proofs to confirm or reject this interpretation proved to be positive for Hobbes. His theory was taken to be the right one. However, it was not Hobbes’ intention to create a historical report about creating the first nation, it was only to show a kind of philosophical justification of existing certain type of governments.

Interestingly enough, philosophical idea of social contract by Hobbes is called “peace at any price” and is not especially welcome by people who find it hard to accept that “whip over their neck”. However, moving the point of gravity from earthly life to eternal life one can come to next motives coinciding with Judeo-Christian theology, familiarity with which undoubtedly let Hobbes create secularized reflection of old alliance. That reflection cannot be as perfect as the origin so results in raising partly lack of understanding and partly social dissonance. It can be confirmed by the fact that Hobbes’ ideas for advocates of social contract were too royalist whereas to royalists were too much in favor of social contract.

REFERENCES

1. A remarkable English philosopher and state theorist. He was born in Westport, Malmesbury in a family of an Anglican vicar. Completed studies at Oxford University. Then he was a teacher of Lord Cavendish and accompanied him in many travels. He made many friends, for example with Descartes, Galileo or Bacon. His political theory and philosophy of law was included in works *Law Elements* (1640), *De Cive (O obywatelu)*, 1642) and *Leviathan* (1651). He is considered, along with Rousseau, to be the most famous creator of the idea of social contract based on laws of nature. Although lived and created at the turn of epochs, one can see there elements of rationalism, which highlights the fact that his ideas were fully understood and appreciated only in Enlightenment. Com. [18, p.105].

2. There are also interesting things on the topic In [16].

3. Which is not surprising in the light of then the work of the clergy in a field of study. More on the topic [10].

4. Averroists did not see a contradiction in the fact that the two thesis deriving from two extremely different spheres – faith and reason are opposed to each other. Such an understanding of the problem made them suggest solutions that only appear to be the correct ones. Preaching the idea of “two truths” they argued that a believer (Christian, Jew or Muslim) when entering the temple had two faiths. When leaving he goes to a philosophical meeting where he comments Aristotle’s works. Rejecting Averroism was just a formality for 13th century Catholic theologians who did not take the dogma that two different people in two different places are obliged by two different truths. There is an interesting text about it in Adam Wielomski. Com. [18, p.12-13].

5. Compare. [2, p. 66-67].

6. [18, p.35].

7. When saying „legitimate separation” I mean legitimacy understood in terms of Cartesian method based on dividing it into single problems in order to get to know its complex issues and after its correct interpretation putting it back together. Descartes uses the words from the second part of *Discourse on Method* where one can read :“ Secondly to each of analyzed difficulties separate into as many particles as is needed to find a better solution.” Com. [4, p.70]. Similarly :” The whole method is based on ordering and dividing it, to what one has to draw spirit’s attention to in order to reveal some truth. And so we will follow this method if complex and dark statements are to be made gradually easier, and then we will intuitively try to see those easiest of all and take the same steps to get to know all the others.” See. [3, p.28].

8. As Karol Wojtyła wrote: “ Faith and reason (*Fides et ratio*) are like two wings on which human spirit floats to the contemplation of truth. God himself instilled in a human heart the desire to learn the truth, whose ultimate aim is getting to know Him Himself, so that the man- getting to know Him and loving Him- could also reach to the whole truth about himself (...)” [7, p.699].

9. See more [13, p. 7- 13].

10. Understood in classical meaning, as the reflection on what is political, so putting it in the easiest way- reflection of such public human activity which is connected with ruling and organization of the nation. Classical philosophy of politics in 16th and 17th century was disowned by modern ideas which today serve the historians of the idea. Contemporary philosophy of politics opposed to political science can be seen as a kind of patchwork of historical, conceptual, language and norm analysis where the subject of interest apart from the mentioned ones are also social theories and social sciences. In the classic idea one can incorporate views of Socrates, Plato, Aristotle and their students as well as stoics and political preaching of fathers of the Church or scholastics. Obviously to the point to which they were not based only on Revelation

11. [5, p. 20].

12. [5, p. 21].

13. See more, [13, p. 125].

14. [6, p. 330-335].

15. [13, p. 126].

16. [6, p. 543].

17. Including evangelical tips, to name the double commandment of love Mt 22, 37-40 elements of moral law or the Law of Judaism. See more [5, p.487].

18. „And so the first foundation of law nature is that everyone protects his life and his organs as much as he can” [5, p. 211].

19. Traditionally understood „ chosen nation” in this case should be read as the accurate understanding of a Greek word *περιούσιος* as property, possession. The chosen nation would be the synonym of God’s people , not based on property by creating – according to God’s assumption, that all world nations belong to Him , but on the basis of establishing the kingdom by the agreement of those who were to be its subjects

20. [18, p.53].

21. [6, p. 110].

22. As it is precised by G. Seidler: “ (...) Aristotle’s idea of the world as “ natural state of universe balance” was questioned by Copernicus, and totally rejected by Galileo by his thesis about natural movement as a natural state of all the bodies. There came the time when the established pyramid should be reduced to one basic principle.” See more, [15, p.246].

23. [17, p. 152].

24. [6, p. 234].

25. [8, p. 117].

26. See. [1, p. 376-421].

27. *Extra civitatem nulla securitas*.The only way of securing human rights is the nation

28. It also refers to the rights of an individual. As the socialist concept of rights says : „All the rights of individuals come from the nation which leaves itself the right to limit individual rights and freedom as often as the good of the group requires that”. com. [12, p. 9].

29. [9, p. 244].

30. [14, p. 60-61].

31. In modern understanding such calculated guarantee of life and security In society takes a special place. It is the foundation of community Along with the threat of basic trust in security of the existence by nation the present axiological attitudes question historical social contract in which an individual resigns from their own activity to protect the peace and freedom so that to get a promise of being protected by the community . More on that: [11, p. 69-76].

ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ

Бородай М.Э.

Северное Приазовье входит в крупный евразийский пояс степей, расположенный на стыке Предкавказья, Доно-Донецких, Нижнеднепровских степных пространств, который был в период бронзы контактной зоной, благодаря которой культурные явления могли быстро распространяться по всей территории юга Восточной Европы [5, с. 100]. Исследуемый регион с юга ограничен побережьем Азовского моря, с севера – верховьями рек Волчьей, Кальмиуса, Крынки и Миуса, с запада реками Бердой и Мокрыми Ялами, с востока р. Миус. Географически он охватывает восточную часть Приазовской низменности и возвышенности, а также юго-западные отроги Донецкого кряжа [2, с. 4].

Историческая судьба носителей срубной культуры является дискуссионной проблемой современной археологической науки, что и обуславливает ее актуальность в наше время. Исследователями предыдущих поколений отмечалась неоднозначность данного вопроса в процессе рассмотрения дальнейшей эволюции срубной культуры [7, с. 51].

Так, по мнению О.А. Кривцовой-Граковой, ключевым фактором исчезновения носителей срубной культуры из рассматриваемого региона был миграционный толчок, при котором население из степной зоны перемещается на юго-запад – в Причерноморье, при этом не рассматривались причины, признаки такой миграции [1, с. 7-8].

Исследуя данную проблематику, уместно выделить предполагаемые факторы исчезновения носителей срубной культуры. Одним из основных стоит назвать изменение природно-географических условий обитания носителей срубной культуры в период поздней бронзы.

Стоит отметить, что климат Северного Приазовья умеренно континентальный. Наибольшими тепловыми ресурсами выделяется Приазовская область. В то же время она является и наиболее засушливой: годовое количество осадков в настоящее время составляет 425-450 мм, в то время как в Донецкой возвышенной области этот показатель равен 464-556мм [5, с. 107]. Как показывают палеографические исследования, эти особенности распределения климатических элементов существовали в большинстве стадий голоцена [6, с. 9].

Причем, если в первой половине голоцена прослеживалась прямая зависимость между теплом и увлажнением, то с начальных фаз суббореального периода устанавливается обратная связь между этими компонентами условий среды [6, с. 55].

Поэтому три столетия стабильности (XV – XIII вв. до н.э.) приводят к демографическому взрыву, когда плотность населения достигает невиданного раннее уровня. При условии экстенсивного ведения хозяйства перенаселение неизбежно вело к истощению пастбищ, пахотных земель в запрудах рек, что вело к сокращению населения срубной культуры [8, с. 418].

Приблизительно в 1200 г. до н. э. завершается период климатического оптимума. Климат становится более прохладными и засушливыми, что имело катастрофические последствия для населения Северного Приазовья [8, с. 418].

В.В. Отрошенко с других позиций подходит к объяснению заметного сокращения населения срубной культуры в исследуемом регионе. Для него этот процесс сдвинут к XI в. до н. э. – до этого он не наблюдает демографических изменений. Главной причиной называется иссушение степей, вызывавшее деградацию хозяйства и массовый «исход срубников» [3, с. 20]. Исследователь отмечает также асинхронность в развитии культур срубной общности, что обусловило разное время завершения их развития. Для Покровской срубной культуры (ПСК) это рубеж XVI – XVII вв. до н.э., когда наблюдается значительное уменьшение населения в ареале ПСК [4, с. 28].

Не менее важным фактором исчезновения срубной культуры в исследуемом регионе является массовая миграция (отток) срубного населения из Северного Приазовья [7, с. 25]. Его продвижения через Крым на Тамань и в Западное Прикубанье, где большинство памятников срубной культуры Западного Предкавказья датируется XIII – XII вв. до н.э. [9, с. 262-263].

Убедительна точка зрения по данной проблематике Я.П. Гершковича, который отмечает сильный «срубный» (восточный) миграционный импульс, приведший к участию в сложении сабашиновской культуры и родственной Ноа и Кослоджен в Северном Причерноморье [11, с. 24]. Исследователь высказывает мнение, о сосуществовании носителей сабашиновской и срубных культур, отмечая присутствие на ряде поселений сабашиновской культуры типичной срубной керамики [11, с. 25].

Можно предположить, что существенной причиной миграционных процессов срубного населения были изменения в социальной сфере, что дало импульс новым формам идеологии [10, с. 108]. Уменьшается число погребений властителей, что мы связываем с ослаблением власти, сильно сокращается доля лиц, которые при жизни повышали свой ранг. Именно с этим, скорее всего, связано сокращение курганного строительства.

В последнее время ведется активная дискуссия относительно верхней границы срубной общности. Речь идет о Бережновско-маевской срубной культуре (БМСК). Ряд исследователей (Э.С. Шарафутдинова, В.Н. Горбов, В.А. Ромашко и др.) отстаивают точку зрения того, что поздняя срубная культура доживает до раннего железного века. В.В. Отрощенко последовательно доказывает, что в эпоху финальной бронзы нет ни одного захоронения с признаками обряда БМСК, а значит и нет такой культуры. Населения в степи сильно сокращается, однако не исчезает совсем. На отдельных поселениях жизнь продолжалась, но уже в иной культурной среде и времени [4, с. 29].

Таким образом, проблема исторической судьбы срубной культуры в Северном Приазовье является дискуссионной в современной археологической науке. Мы пришли к выводу, что изменения природно-географических, социально-экономических условий жизни носителей срубной культуры в исследуемом регионе повлекло за собой трансформацию поселенческих и культурных традиций носителей срубной общности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / О.А. Кривцова-Гракова // МИА. – 1955. – Вып. 46. – 167 с.
2. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.
3. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1981. – 23 с.
4. Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07. 00. 04. « Археологія » / ІА НАНУ. – К., 2002. – 33 с.
5. Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – № 16. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2012. – С. 100-107.
6. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – № 6. – С. 3-64.
7. Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск.: ДГУ, 1981. – 79 с.

8. Давня Історія України : В 3 - х т. / Березанська С.С., Гладилін В. М., Гладких М. І., Котова Н.С., Круц В.О. – К. Наук. думка, 1997. – Т.1. – 558 с.
9. Сорокина И.А. О прикубанском варианте срубной культурно-исторической общности / И.А. Сорокина // Древности Ставрополя. – М., 1989. – С. 262-263.
10. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.
11. Гершкович Я.П. О соотношении керамических комплексов сабашиновской и срубной культур / Я.П. Гершкович // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С. 24 - 25.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ В НОВОСТРОЕЧНЫЙ ПЕРИОД

Забавин В.О.

За почти полутора века развития археологии в Северном Приазовье исследователями изучено немало древних памятников и накоплен значительный в количественном отношении фонд источников, среди которых подавляющее большинство представляет эпоху бронзы, в частности срубную культуру.

Новостроечные археологические исследования на территории современной Украины своими корнями уходят еще во времена Российской империи, но начало именно новостроечной археологии Украины советских времен приходится на эпоху крупных индустриальных строек довоенного времени [23, с. 155]. Этот этап в изучении срубных древностей исследуемого региона тесно связан с именами Н.Е. Макаренко, В.М. Евсеева, М.А. Миллера и П.М. Пиневица [8].

С начала 1970-х гг. в изучении срубных погребальных памятников начался качественно новый этап, который характеризовался резким увеличением источниковой базы, представленной, в первую очередь, материалами курганных могильников, которые исследовались в ходе новостроечных работ в зонах мелиорации. Выбор объектов был обусловлен либо потребностями хозяйственного использования земель, на которых расположены курганы, или аварийным состоянием, в котором они уже находились в результате эксплуатации земель. Важной проблемой является то, что значительный фонд материалов новостроечных экспедиций по интересующей нас проблематике до сих пор не введен в научный оборот, что неоднократно отмечали исследователи.

Именно на территории Донецкого края и в Донецком Приазовье сосредоточили свои работы экспедиции под общим руководством С.Н. Братченко. В течение десятилетия были раскопаны десятки курганов, в которых исследованы сотни захоронений от позднего энеолита до средневековья, пройдены разведывательными маршрутами сотни километров, в ходе которых выявлено немало других древностей, от стоянок позднего палеолита до кочевий средневековой эпохи [1; 7; 22]. Полученные в ходе полевых исследований материалы в большинстве своем выгодно отличались совершенной методикой раскопок, уровнем фиксации, высоким качеством полевой и отчетной документации. Именно эти экспедиции внедрили широкое применение механизмов при исследовании курганов, обеспечивающих раскопки на снос методом параллельных траншей с оставлением максимального количества бровок для фиксации стратиграфии насыпи [36].

В 1975 г. в пределах Донецкого края на границе с зоной приазовских степей проводил свои исследования Астаховский отряд Северско-Донецкой экспедиции [4]. Всего за 11 лет работы экспедициями под общим руководством С.Н. Братченко и В.Н. Даниленко в пределах верховьев рек бассейна Азовского моря был добыт огромный и интересный материал из курганных могильников эпохи бронзы, в том числе срубной культуры. В общей сложности было раскопано в 21 могильнике около 150 захоронений срубной культуры, происходящие из 48 курганов.

В связи с ликвидацией в 1981 г. Донецкой и Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР с 1982 г. новостроечная экспедиция Киевского госуниверситета начала работы в зонах мелиорации

Луганской обл. [23, с. 156]. В том числе, в юго-западных районах Луганской обл. в верховьях р. Миус в 1980-е гг. этой экспедицией было в 9 курганах исследовано не менее 20 захоронений срубной культуры. Этот материал остается неопубликованным и в наши дни.

Всего за несколько полевых сезонов (1974-1980 гг.) Запорожской археологической экспедицией ИА АН УССР под руководством В.В. Отрощенко на сопредельной территории, в междуречье Днепра и Молочной, было исследовано 75 курганов, содержащих 198 срубных захоронений [34, с. 82]. Начиная с 1979 г. в западных районах Запорожской обл. в бассейнах рек Большой и Малый Утлюк проводила свои исследования Херсонская археологическая экспедиция ИА АН УССР под руководством А.И. Кубышева. В течение 9 лет отряды этой экспедиции исследовали более 50 захоронений срубной культуры. С 1983 г. в Запорожском Приазовье, проводила свое исследование Приазовская новостроечная экспедиция ИА АН УССР под руководством Ю.В. Болтрика. Был получен значительный и ценный материал из курганных могильников эпохи бронзы, в том числе и срубной культуры. За несколько лет работы было раскопано не менее 25 захоронений срубной культуры в 15 курганах. К сожалению, результаты исследований срубных древностей этих экспедиций также до сих пор не введены в научный оборот.

В пределах Донецкой обл. курганные могильники Приазовья начали активно исследоваться вскоре после создания новостроечной экспедиции Донецкого госуниверситета (ДонГУ). Научными руководителями этого коллектива в разные годы были А.А. Моруженко, Т.А. Шаповалов и В.А. Посредников. За период существования экспедиции ее сотрудниками исследованы до 300 курганов, содержащих около 1100 захоронений от энеолита до позднего средневековья [19, с. 16]. Всего до конца XX в. сотрудниками археологической экспедиции ДонГУ (ныне ДонНУ) на юге Донецкой обл. было исследовано в 110 курганах около 400 захоронений срубной культуры, происходящих из 50 различных могильников. Следует отметить, что после свертывания масштабных исследований в последнее десятилетие прошлого века была значительно активизирована работа по введению в научный оборот материалов из университетских раскопок. В результате проделанной работы появился ряд сборников и отдельных статей с развернутой публикацией курганных могильников Донецкой обл., в том числе, содержащих захоронения срубной культуры, исследованных в Приазовье.

В 1972 г. при историческом факультете Ростовского госуниверситета была создана археологическая лаборатория. Одним из первых районов, где развернулись раскопки этой экспедиции, стал Миусский полуостров, расположенный в северо-восточной части исследуемого региона. Здесь были разведаны и раскопаны десятки курганов разных эпох, в том числе исследовано в 20 курганах 122 захоронения срубной культуры [11].

Кроме больших новостроечных экспедиций, в 1970-1990-е гг. в Приазовье проводила раскопки экспедиция Донецкого областного краеведческого музея (ДОКМ). Отряд под руководством О.Я. Приваловой в бассейне р. Кальмиус исследовал в 18 курганах не менее 40 захоронений срубной культуры. Следует отметить, что добытый значительный фонд источников для изучения срубной культуры Приазовья, со временем практически полностью введен в научный оборот [30-33 и др.]. Этой же экспедицией на берегах рек Калка, Мокрая Волноваха и Сухая Волноваха (бассейн р. Кальмиус) в 1970-1980 гг. было открыто около 60 поселений срубной культуры и раскопано три грунтовых могильника [30; 35]. В 1975 г. в бассейне р. Кальмиус работал еще один отряд ДОКМ под руководством Н.П. Зарайской. Здесь были исследованы в 5 курганах 7 срубных захоронений [9; 10]. В 1970-е гг. В пойме левого берега р. Молочной небольшие работы также проводила экспедиция Мелитопольского краеведческого музея под руководством Б.Д. Михайлова [24-26]. Созданный в 1981 г. М.Л. Швецовым кружок юных археологов при Донецкой областной станции юных туристов раскопал группу курганов, где были исследованы 6 захоронений срубной культуры [37]. Пополнению фонда источников срубной

культуры способствовали работы Новоазовской экспедиции Донецкого Дворца пионеров и школьников под руководством В.Н. Горбова и А.Н. Усачука. За несколько полевых сезонов на побережье Азовского моря ими были исследованы в 4 курганах 20 захоронений [2; 3].

В 1988 г. при Таганрогском государственном музее-заповеднике был создан отдел полевых археологических исследований. В том же году в устье р. Каменки (левый приток р. Миус) в 5 курганах было исследовано 30 погребений срубной культуры [21]. Значительно был пополнен фонд источников в результате исследований Таганрогской археологической экспедиции и Недвиговского отряда Археологического научно-исследовательского бюро в Ростовском Приазовье [12]. Небольшие исследования на территории Запорожской обл. в это время проводила археологическая экспедиция Запорожского краеведческого музея. В полевой сезон 1988 г. в бассейне р. Малая Токмачка было раскопано 26 погребений в 13 курганах [28; 29].

Стоит особо отметить исследования экспедиции «Эврика» под руководством В.Ф. Клименко, которая на протяжении ряда лет копала курганы срубной культуры в районе г. Енакиево (верховья р. Крынки) и на юге Донецкой обл. Примечательно, что буквально все эти исследования нашли отражение не только в виде коротких сообщений в ежегодниках «Археологические открытия», но также в тезисах конференций и развернутых публикациях [13-18]. Таким образом, за два с лишним десятилетия исследований были получены материалы по 47 курганам срубной культуры из 21 могильника, содержащие не менее 80 захоронений.

С 1984 г. в Северном Приазовье под руководством В.К. Кульбаки начинает свою работу Ждановская (Мариупольская) археологическая экспедиция (МАЭ). С 1988 г. эта экспедиция продолжила свои исследования при Лаборатории охранных исследований памятников археологии УФК. Были проведены охранные раскопки курганов в южных районах Донецкой обл. и в г. Мариуполе. Всего за 1984-1993 гг. МАЭ было раскопано в Приазовье около 70 захоронений срубной культуры. К сожалению, большая часть материалов, за редким исключением [5; 6; 20], до сих пор не нашла должного отражения в литературе. Впоследствии, в начале 1990-х гг. на базе МАЭ создается археологическая экспедиция Мариупольского гуманитарного института (ныне Мариупольский государственный университет) [27].

Следует заметить, что материалы, полученные в ходе полевых новостроечных исследований последних десятилетий XX в., в большинстве своем выгодно отличались совершенством методики раскопок, уровнем фиксации, высоким качеством полевой и отчетной документации. Немаловажной проблемой и по сей день является также тот факт, что значительный фонд материалов новостроечных экспедиций по проблематике интересующей нас до сих пор не введен в научный оборот. По нашим подсчетам, на сегодняшний день только немногим более 50% массива погребальных памятников срубной культуры, исследованного в Северном Приазовье, нашли свое отражение в развернутых публикациях. Другая часть материалов доступна или в научных отчетах разного уровня сохранности и качества, или в виде коротких сообщений в ежегодниках «Археологические открытия» и тезисах конференций.

В результате исследований до настоящего времени накоплена значительная в количественном и качественном отношении источниковая база, характеризующая могильники срубной культуры Северного Приазовья и прилегающих территорий. Так, по подсчетам Р.А. Литвиненко, только в пределах Донецкой и Луганской обл. только за упомянутый период в зоне новостроек исследовано более 1200 захоронений срубной культуры [23, 157]. Согласно нашим подсчетам, в указанный период на территории Приазовья новостроечными экспедициями были исследованы в более чем 400 курганах около 1230 захоронений срубной культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гершкович Я.П. Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка / Я.П. Гершкович // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 145-146.
2. Горбов В.Н. Охранные исследования в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 64-67.

3. Горбов В.Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк: Изд-во «Донбасс», 2011. – № 25. – С. 46-70.
4. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника / Г.Л. Евдокимов. – К., 1992. – 45 с.
5. Забавин В.О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (Из раскопок В.К. Кульбаки) / В.О. Забавин // Донецкий археологический сборник. – 2009-2010. – № 13/14. – Донецк Вид-во Донецкого университета, 2010. – С. 174-184.
6. Забавин В.О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В.О. Забавин // Донецкий археологический сборник. – № 15. – Донецк: Вид-во Донецкого университета, 2011. – С. 161-170.
7. Забавин В.О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С.Н. Братченка / В.О. Забавин // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції. – Луганськ, 2012. – С. 210-214.
8. Забавин В.О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2012. – С. 79-81.
9. Зарайская Н.П. Раскопки в Донецкой области / Н.П. Зарайская, С.К. Стороженко, М.Л. Швецов // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 326.
10. Зарайская Н.П. Курганы у поселка Гусельск / Н.П. Зарайская, В.А. Косиков // Археологический вестник. – №3. – Запорожье, 1992. – С. 16-17.
11. Ильюков Л.С. Курганы Миусского полуострова / Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова. – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1988 – 168 с.
12. Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья / В.А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III. – Ростов-на-Дону, 1998. – 257 с.
13. Клименко В.Ф. Исследование курганов у г. Волновахи / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Организация археологических экспедиций с участием школьников. – Донецк, 1988. – С. 9-10.
14. Клименко В.Ф. Памятники срубной культуры в Северном Приазовье / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К., 1991. – С. 120-121.
15. Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк, 1994. – 127 с.
16. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины / В.Ф. Клименко. – Енакиево, 1998. – 220 с.
17. Клименко В.Ф. Конструктивные особенности погребальных сооружений срубной культуры Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 21-23.
18. Клименко В.Ф. Кенотафы срубной культуры Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Проблемы археологии и архитектуры: В 2-х т. – Донецк-Макеевка, 2001. – Т. I. – С. 65-70.
19. Косиков В.А. Археология в Донецком университете / В.А. Косиков, Р.А. Литвиненко // Археология Восточноевропейской лесостепи. – Вып. 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – Воронеж, 1997. – С. 14-19.
20. Кульбака В.К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея : науковий вісник: Зб. наук. пр. – Київ.: ВІРУАН, 2009. – Вип. 29. – С. 136-141.

21. Ларенок В.А. Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.) / В.А. Ларенок, П.А. Ларенок // *Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции.* – Вып. I. – Ростов-на-Дону: Гефест, 1993. – 64 с.
22. Литвиненко Р.О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р.О. Литвиненко // *Донецький археологічний збірник.* – 2011. - № 15. – С. 188-200.
23. Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення / Р.О. Литвиненко // *Археологія і давня історія України.* – К., 2012. – Вип. 9. – С. 155-159.
24. Михайлов Б.Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б.Д. Михайлов // *АО 1975 года.* – М.: Наука, 1976. – С. 363-364.
25. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б.Д. Михайлов // *ДСПК.* – Вып. I. – Запорожье, 1990. – С. 107-116.
26. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б.Д. Михайлов // *Каменная Могила и ее окрестности.* – Запорожье: Дикое поле, 2008. – С.197-205.
27. Небрат С.Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність / С.Г. Небрат // *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* – Вип. 4-5. – Маріуполь, 2012. – С. 102-111.
28. Плешивенко А.Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья / А.Г. Плешивенко // *ДСПК.* - № 4. – Запорожье: Запоріжжя, 1993. – С. 128-156.
29. Плешивенко А.Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры / А.Г. Плешивенко // *ДСПК.* - № 5. – Запорожье: Запоріжжя, 1995. – С. 143-159.
30. Привалова О.Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине / О.Я. Привалова // *Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе.* – Перевальск, 1988. – С. 24-26.
31. Привалова О.Я. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса / О.Я. Привалова // *Древности Северо-Восточного Приазовья.* – Донецк, 1999. – С. 8-97.
32. Привалова О.Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье / О.Я. Привалова // *Археологический альманах.* – № 10. – Донецк, 2001. – С. 145-154.
33. Привалова О.Я. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье) / О.Я. Привалова // *Археологический альманах.* – № 14. – Донецк, 2004. – С. 153-177.
34. Салий Н.Г. Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной (по материалам Запорожской экспедиции) / Н.Г. Салий // *Древнейшие скотоводы степей юга Украины.* – К.: Наукова думка, 1987. – С.82-94.
35. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О.Я. Привалова, А.И. Привалов. – К.: УООП, 1988. – 110 с.
36. Телегін Д.Я. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів / Д.Я. Телегін, С.Н. Братченко // *Археологія.* – 1974. – Вип.13. – С. 105-109.
37. Швецов М.Л. Курганы у с. Самойлово (басейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье) / М.Л. Швецов // *Археологический альманах.* – № 14. – Донецк, 2004. – С. 233-259.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД В ПОХОВАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ БАБІНСЬКИХ КУЛЬТУР

Литвиненко Р.О.

В середині 70-х років минулого сторіччя відбулися рішучі зрушення у справі виділення поховальних пам'яток культури багатопружкової кераміки (КБК), яка до того була репрезентована переважно поселенськими пам'ятками. Поштовхом у цьому пошуку стали дослідження І.О. Післарія, якому на матеріалах курганних могильників Сіверськодонецчини вдалося знайти «ключі» для культурної атрибуції поховань КБК, насамперед відокремлення їх від подібних за

базовими характеристиками поховань зрубної культури. Одним з таких «ключів» стала ознака присутності/відсутності керамічної посудини у складі поховального приданого: наявність посуду визначалась характерною ознакою східно-орієнтованих небіжчиків, приналежних до зрубної культури; відсутність же посуду виявилась притаманною західно-орієнтованим небіжчикам, віднесеним до КБК [12].

Згодом І.О. Післарій уточнив, розвинув і удосконалив свою аргументацію, запропонувавши доволі чітку і логічну схему не лише культурної диференціації “багатопружкових” і “зрубних” поховань, а й періодизації поховальних пам’яток КБК [13; 14]. У запропонованій автором дослідницькій процедурі, попри тестування і кореляцію в ній трьох обрядових ознак (наявність/відсутність цілої керамічної посудини, орієнтація небіжчика, позиція рук небіжчика) вихідною виступала перша зі згаданих, адже саме критерій наявності/відсутності посудини було обрано для первинної перевірки гомогенності масиву поховань посткатакомбного часу. За методичною логікою (на відміну від інших обрядових критеріїв, цей має не множинне, а бінарне значення – *є/немає*, що дозволяє одразу здійснити тест) тут приховується пріоритетність, тобто надійність використання ознаки “наявність/відсутність керамічної посудини” для культурної диференціації поховань КБК і зрубної культури [13, с. 172-173]. Остаточна ж атрибуція і хронологічний поділ поховань за моделлю І.О. Післарія здійснювався на підставі сполучуваності вищезгаданих трьох ознак: найдавнішою (приналежною до КБК) виступала обрядова група з трьома ранніми ознаками «З - L |», а найпізнішою – обрядова група з трьома пізніми ознаками «В + W» (що характеризувала класичну зрубну культуру); решта поховань з різними комбінаціями ранніх і пізніх ознак посідали свої шаблі на культурно-хронологічній схемі між двома вищезгаданими обрядовими групами, в залежності від питомої ваги ранніх і пізніх характеристик [13, с. 180-184, рис. 2-4]. І тут знову проявилось пріоритетне для автора моделі значення критерія “наявність/відсутність керамічної посудини”: майже всі обрядові групи, що характеризувались наявністю посудини (+), були віднесені дослідником до різних етапів зрубної культури; натомість обрядові групи без керамічної посудини (-), навіть при переважанні пізніх ознак (В - W), визначали різні етапи розвитку КБК [13, с. 187-190, рис. 10].

Попри те, що запропонована модель культурно-хронологічної атрибуції пам’яток КБК і зрубної культур здійснила справжній прорив і виконала роль каталізатора у справі виділення поховальних пам’яток КБК не лише Східної України, а й інших регіонів Надчорномор’я, вона мала і певні недоліки, які, якщо не одразу, то невдовзі помітили деякі фахівці, почавши вносити до схеми уточнення і доповнення [1; 2; 3]. Насамперед ця модель характеризувалась певним схематизмом, коли *тенденції* були зведені до *закономірностей*. Причому ці закономірності не передбачали винятків, що *a priori* викликає сумнів. Щоправда один виняток І.О. Післарій вимушений був зробити, включивши до раннього горизонту КБК обрядову групу «З + L |», попри наявність у ній керамічного посуду – настільки показовою була сама кераміка [13, с. 187, рис. 7; 10]. Інших винятків схема не передбачала, проте реальність, як це неодноразово бувало в науці, виявилась багатшою, показавши, що ледве не всі обрядові групи КБК Сіверськодонецчини, а за великим рахунком Дніпро-Донського регіону загалом, включають певну кількість поховань з цілими керамічними посудинами.

Відкриття І.О. Післарія стимулювали виділення поховальних пам’яток КБК в інших регіонах Причорномор’я. При цьому поховальний обряд жодної регіональної групи не виступав як безкерамічний. Так, у бабинських могильниках різних регіонів питома вага поховань з керамічним посудом мала наступні показники: Нижня Донщина – 31% [17, с. 31], Нижня Наддніпрянина – 33,9% [10, с. 82; 11, с. 11], Північно-Західне Причорномор’я – 38,2% [16, с. 13], Дністровсько-Прутське межиріччя – 44% [15, с. 30]. Отже, дослідження регіональних груп КБК, переконливо показали, що їх поховальний обряд ніяк не можна вважати безкерамічним, оскільки в кожному п’ятому-третьому їхньому захороненні траплявся глиняний посуд.

З позицій наших знань сьогодення, що ґрунтуються на значно більшій джерельній базі, яка охоплює майже всі відомі пам’ятки від Волги до нижнього Дунаю, та є результатом багаторічних досліджень [6; 9], колишня КБК розуміється не як окрема археологічна культура, а як *коло культур* (або *культурна область*) з первинною епонімною назвою Бабине, у складі якого виділяються три окремі бабинські культури – волго-донська (ВДБК), дніпро-донська (ДДБК) і

дніпро-прутська (ДПБК), а також декілька регіональних груп пам'яток, культурно-таксономічний статус яких залишається невизначеним. При цьому пам'ятки Сіверськодонецчини, на базі яких розпочалося визначення бабинського (КБК) поховального обряду, увійшли до складу ДДБК. Оцінка виділених бабинських культур і груп крізь призму розглядуваної нами проблеми показала, що поховальні традиції кожної з них передбачали або допускали використання керамічного посуду, однак мали при цьому свої тенденції.

Питома вага поховань, що містили керамічний посуд, для структурних одиниць культурної області Бабине є неоднаковою (табл. 1; рис. 1):

Культура / варіант / група	Загальна кількість поховань	Поховання з керамікою	
		Кількість	Питома вага (%)
ВДБК	140	9	6,4
ДДБК	1227	235	19,1
ДПБК (загал.)	2236	596	26,6
Дніпр.-Дністр.	1231	308	25,0
Дністр.-Прут.	716	262	36,6
Дніпр.-Бузьк.	289	26	9,0
Євпаторійська	32	6	18,7

Табл. 1. Поховання з керамікою в регіональних групах культурної області Бабине

Рис. 1. Питома вага поховань з керамікою в регіональних групах культурної області Бабине

З трьох бабинських культур найрідше застосовувався керамічний посуд у складі поховального реманенту носіями ВДБК (у кожному шістнадцятому похованні) [9, с. 169]¹, а найчастіше – людністю ДПБК (усереднено в кожному четвертому). При цьому серед трьох локальних варіантів останньої спостерігається певна нерівнозначність у частоті цієї практики. Так, дніпро-дністровські степові могильники ДПБК демонструють найвищий показник не лише по культурі, а й усій культурній області (частіше, ніж у кожному третьому похованні), тоді як її дніпро-бузькі лісостепові некрополі дають один з найнижчих по культурній області показників (кожне одинадцять поховання) [6, с. 8-10; 8, с. 116, 118, 121]. У пам'ятках своєрідної євпаторійської групи Криму і Нижньої Наддніпряни керамічний посуд трапляється майже в кожному п'ятому захороненні [7, с. 32].

Близьким до останнього є показник насиченості посудом поховань ДДБК [5, с. 175; 6, с. 7; 8, с. 112]². Якщо кераміка трапляється майже у кожному п'ятому захороненні, таку практику ніяк не можна вважати “винятковою”, як це вважав І.О. Післарій. На жаль, доводиться констатувати, що, не зважаючи на чималі результати, досягнуті в дослідженні бабинських старожитностей від початку 1980-х, І.О. Післарій (Й. Пислару) в оцінках цього археологічного феномену здебільшого залишився на своїх позиціях 30-річної давнини [18]. Одна з головних хиб цього підходу – сприйняття археологічного феномену Бабине (Делакеу-Бабине, за Й. Пислару), як єдиної археологічної культури. Сконструйовані дослідником сім локальних варіантів є результатом не порівняльного аналізу пам'яток різних регіонів, а звичайного фізико-географічного районування у сполученні з басейнами великих річок [18, РІ. 99].

¹ Як і для всіх бабинських культурно-таксономічних одиниць, для ВДБК враховано лише поховання з достеменно цілими керамічними посудинами, а не фрагментами з трізни, перекриття чи заповнення могил.

² Вище було наведено значно більшу питому вагу кераміки в бабинських похованнях Нижньої Донщини – 31% (які належать до ДДБК), що його пораховано Е.С. Шарафутдіновою. Цей показник є щонайменше удвічі завишеним, адже за нашими даними (майже втричі повнішими) лише 15,3% бабинських поховань цього регіону містили цілі керамічні посудини. Вочевидь, тут далася взнаки “засміченість” залученої Е.С. Шарафутдіновою вибірки, адже, судячи з публікації, авторка помилково віднесла до бабинських низку поховань катакомбної, зрубної культури і фіналу пізньої бронзи (Шар-1987, рис. 1, 5, 7, 9; 2, 1, 2).

Враховуючи довшу тривалість і значно кращу розробленість періодизації ДДБК, порівняно з рештою бабинських культур і груп, є можливість ретельнішого аналізу хронологічної та регіональної динаміки використання керамічного посуду в поховальній обрядовості. В якості найбільш наочних результатів аналізу можна констатувати наступне. З п'яти хронологічних горизонтів, що виділяються в періодизації ДДБК (ІА, ІБ, ІІА, ІІБ, ІІІ), два – ІБ, ІІІ – демонструють підвищені показники насиченості керамічним посудом. Пам'ятки ІІІ періоду (23% комплексів з керамічними посудинами), вочевидь, відбивають загальну тенденцію збільшення кераміки в похованнях на пізніх етапах розвитку культурної області Бабіне, що підтверджується близькими показниками ДДБК, загалом пізнішої за ДДБК і ВДБК. Насиченість керамікою пізньої фази раннього періоду ДДБК (ІБ) має чітку географічну кореляцію. Справа у тім, що цей високий показник чітко пов'язується з таким виразним типом бабинського посуду, яким є великі керамічні корчі, поширення яких припадає здебільшого на Степову Наддніпрянщину й прилеглі райони [4; 5, с. 176, табл. 3]. На часі характеристика і оцінка цієї цікавої групи пам'яток західного ареалу ДДБК.

Таким чином, наведені дані та їх аналіз засвідчують, що давня теза стосовно безкерамічності бабинського поховального обряду не витримує жодної критики. Щоправда, керамічний посуд в похованнях культурного кола Бабіне трапляється значно рідше, ніж у могильниках передуючого катакомбного (в різних культурах/групах від 60% до 80%) і особливо наступного зрубного (від 82% до 95%) культурно-хронологічних горизонтів. Водночас можна стверджувати, що практика супроводу небіжчиків напутньою їжею/питвом в керамічних ємностях у носіїв різних "бабинських" традицій мала свою культурну/регіональну специфіку, що проявляла себе як у кількісних, так і якісних показниках. Ретельна всебічна оцінка цих даних, разом з дослідженням власне керамічних серій, у перспективі дозволить долучити їх до системного комплексного аналізу східноєвропейського археологічного феномену Бабіне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубовская О.Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / О.Р. Дубовская // Археология и краеведение – школе: тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 19-21.
2. Литвиненко Р.А. Вопросы относительной хронологии курганных памятников культуры многоваликовой керамики Левобережной Украины / Р.А. Литвиненко // Тезисы докладов вузовской научной конференции профессорско-преподавательского состава по итогам научно-исследовательской работы: Гуманитарные науки. – Донецк, 1993. – С. 10.
3. Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Археологія" / Ін-т археології НАНУ. – К., 1994. – 21 с.
4. Литвиненко Р.А. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики / Р.А. Литвиненко // Матеріали міжнародної археологічної конференції „Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 83-86.
5. Литвиненко Р.А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Р.А. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
6. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
7. Литвиненко Р.О. Інгульська посткатакомбна спадщина Криму і Нижньої Наддніпрянщини / Р.О. Литвиненко // Археологический альманах. – № 25. – Донецк, 2011. – С. 28-45.
8. Литвиненко Р.А. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура / Р.А. Литвиненко // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108-122.

9. Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции / Р.А. Мимоход // Археология восточноевропейской степи. – Вып. 10. – Саратов, 2013. – С. 167-179.

10. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук. – К., 1981. – Наук. архів ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – № 598.

11. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1981. – 23 с.

12. Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений о срубах бассейна Северского Донца / И.А. Писларий // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф.: в 3-х ч. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91.

13. Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.

14. Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Московский гос. ун-т. – М., 1983. – 22 с.

15. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья / Е.Н. Савва. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 226 с.

16. Тошев Г.Н. Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1982. – 17 с.

17. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) / Э.С. Шарафутдинова // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 27-47.

18. Pâslaru I. Cultura Delacău-Babino / I. Pâslaru. – Mangalia: Editura Callasprint, 2006. – 278 p.

ДИТЯЧІ ПОХОВАННЯ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Небрат С.Г.

Як відомо, дитинство є життєвим відрізком між народженням та підлітковим віком, який починається з настанням статевого дозрівання. Крім того, це й перший етап соціалізації – комплексного засвоєння індивідом певної системи знань, моральних та етичних норм, що в подальшому дозволяє йому стати повноправним членом суспільства. У стародавніх спільнотах цей перехід був можливим після ініціації. Після неї юнак чи дівчинка стають дорослими. Про це яскраво свідчать етнографічні матеріали. Не дивно, що ставлення до дітей могло відрізнятися від ставлення до дорослих, як при житті, так і після смерті. Певною мірою археологічні джерела надають додаткову інформацію.

В археологічній літературі налічується багато робіт, які торкаються або безпосередньо присвячені віковій диференціації в поховальному обряді різних культур доби палеометалу. Найбільш ґрунтовно вивчені пам'ятки ямної культури (І.Ф. Ковальова, С.В. Іванова) культурного кола Бабине (Р.О. Литвиненко). Особливо багато робіт ґрунтується на матеріалах зрубної культури доби пізньої бронзи (В.В. Отрощенко, Р.О. Литвиненко, В.В. Циміданов та інші) [1-6]. Першим, хто зробив такий аналіз для інгульської катакомбної культури (далі – ІКК) був С.Ж. Пустовалов. Стосовно дитячих могил дослідник пише, що вони не містили залишків транспортних засобів, зброї та не мали розпису на долівці камери. Розміри поховальної споруди виявилися диференційованими ознаками. Більші за розмірами катакомби належали дорослим, менші – дітям. [7, с. 68].

Для ІКК мною була помічена значна диспропорція між кількістю похованих дорослих осіб та дітей. Так, з 1197 відомих мені поховань ІКК походять залишки 1399 осіб різного віку. З них 213 належить дітям, що складає 15,2% від загальної кількості. Ці данні навряд чи можуть бути

об'єктивним джерелом для палеодемографічних досліджень, оскільки, враховуючи високу дитячу смертність в давніх суспільствах, слід було очікувати більш високу питому вагу дитячих могил. Можна лише припустити, що крихкі кістки немовлят не завжди зберігалися.

Про існування окремих дитячих (або дитячо-жіночих) некрополів поки що говорити немає підстав. Проте можна говорити про кургани, в яких було відкрито одразу 3 – 5 катакомб з рештками дітей.

С.Ж. Пустовалов справедливо зауважив, що розміри дитячих катакомб були меншими за розміри поховальних споруд для дорослих. Всі комплекси, в яких було знайдено рештки дітей можна поділити на індивідуальні поховання, парні та колективні. З 213 дітей 122 було поховано окремо, а 91 дитину разом з дорослими та підлітками. Найчастіше з однією дорослою особою (як з чоловіком, так й з жінкою), трохи рідше з двома та більше (див.: Табл. 1).

Табл. 1
Розподіл поховань з рештками дітей

Вікова група	Кількість врахованих поховань	Питома вага
1 дитина	89	48,9%
2 дитини	12	6,6%
3 дитини	3	1,6%
Доросл. + дитина	55	30,2%
2 доросл. + дитина	10	5,5%
Доросл. + підл. + дитина	4	2,2%
Доросл. + 2 дитини	3	1,6%
Підл. + дитина	2	1%
2 доросл. + підл. + дитина	1	0,5%
3 доросл. + 1 дитина	1	0,5%
Доросл. + 3 дитини	1	0,5%
Доросл. + 5 дитини	1	0,5%
Всі могили, в яких були виявлені рештки дітей	182	100%

Для аналізу інвентарного комплексу дитячих поховань слід враховувати лише ті катакомби, в яких не було знайдено кістяків дорослих людей. В іншому випадку не завжди є можливість чітко віднести певну знахідку до поховального приданого того чи іншого небіжчика. Врахувавши 104 комплекси, можна констатувати наступне: 1) глиняний посуд залишається основним поховальним супроводом дитини; необпаленого («культового») посуду не виявлено; 2) характерною особливістю є наявність прикрас, вироблених з металу та каменю; 3) в одиничних випадках трапляються знаряддя праці (як правило з кременю або каменю), вочевидь, бронзові ножі та шильця не являються складовою інвентарного комплексу дитячих поховань; 4) зброя повністю відсутня; 5) відсутній такий елемент оформлення поховальної споруди, як колесо-перетинка, що затуляло вхід до камери.

Відомі одиничні комплекси, де на лицьовому відділі черепа дитини простежені сліди моделювання обличчя – так звані «маски»: Волчанськ, к. 1, п. 38; Василівка II, к. 2, п. 1; Виноградне, к. 14, п. 5 (щоправда небіжчика з останньої катакомби, судячи з розмірів кісток, зображених на кресленику, можна назвати скоріш підлітком, ніж дитиною). В деяких випадках вохрою вкривалося все тіло дитини. Зрідка кістяк дитини, що був знайдений з випростаними тілами дорослих, міг лежати скорчено.

Підводячи підсумок, можна казати, що в інгульській катакомбній культурі звичай ховати в катакомбах під курганом розповсюджувався далеко не на всіх померлих дітей. Причиною тому могло бути несприйняття народженої дитини як повноцінного члену соціуму. Можливо цим можна пояснити й відхилення в деяких випадках від «класичної» обрядової пози. Поховання дітей мають ряд спільних рис з похованнями дорослих, проте й демонструють деякі відмінності. Однією з особливостей поховань цієї вікової групи є наявність прикрас. Відсутність зброї вказує на те, що статус воїна (або вождя, якщо сприймати сокиру як символ влади) не був спадковим в катакомбному суспільстві та здобувався за життя. Можна також припустити, що деякі з дітей при житті встигли пройти ініціацію, а тому були поховані зі зброями праці, що підкреслює їх причетність до дорослої праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалева И.Ф. Мир детства у ямных племен Приднепровья / И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии Поднѣпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 5-12.
2. Іванова С.В. Населення ямної культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я (дослід соціальної інтерпретації поховальних пам'яток): автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2000. – 19 с.
3. Литвиненко Р.О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців. Вип. 7. – Луганськ, 2007.
4. Отрощенко В.В. К проблеме выделения «жреческих» комплексов среди погребений срубной культурно-исторической общности / В.В. Отрощенко // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1990. – Ч. 1. – С. 72-73.
5. Литвиненко Р.А. Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона / Р.О. Литвиненко // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград: Перемена, 1996. – С. 62-66.
6. Циміданов В.В. Возрастная стратификация общества срубной культуры / В.В. Циміданов // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Вип. 8. – Луганськ, 2008.
7. Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С.Ж. Пустовалов. – К., 2005. – 412 с.

АРХЕОЛОГІЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

Нікольченко Ю.М.

Необхідність вивчення археологічними методами пам'яток доби Пізнього Середньовіччя в Україні була теоретично обґрунтована у 70-х рр. ХХ ст. До об'єктів можливого дослідження належали відомі історичні місця, пов'язані з подіями Національно-визвольної війни 1648-1658 рр.: розташування січей, зимівників, козацьких цвинтарів і поховань, території, на яких проходили битви між козацько-селянськими і польсько-шляхетськими військами [1].

Фактично початок цій роботі в Україні був покладений у період з 1970 по 1990 рр. фундаментальними розкопками поля Берестецької битви, яка відбулася у червні-липні 1651 р. поблизу сіл Пляшева, Острів і Солонів сучасного Радивилівського району Рівненської області. Пам'ятка досліджувалася археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею (директор В. Я. Сидоренко (1914-1994) під керівництвом видатного українського археолога, історика, краєзнавця і музеєзнавця, доктора історичних наук І. К. Свешнікова (1914-1995) [2, с. 5-10].

У 1970 р. І.К.Свешніков розпочав роботу експедиції з поглибленої розвідки усєї території, на якій відбувалися події 1651 р., розробкою власної методики археологічного дослідження пам'ятки з урахуванням особливостей розташування майбутніх розкопів на торф'яному багнищі заплави річки Пляшівки де, ймовірно, знаходились три козацькі переправи та кропіткою

роботою щодо пошуку і вивчення, усіх без винятку, відомих на той час в Україні та за її межами документальних, наративних та іконографічних джерел, присвячених Берестецькій битві. Стаціонарні розкопки пам'ятки розпочалися влітку 1971 р.

Зіставлення, проведені І.К. Свешніковим, картографування знахідок дозволили з'ясувати багато проблемних питань, пов'язаних з трактуванням епізодів битви, тактичних ходів головнокомандуючих тощо [6, с.137-157].

Експедицією було з'ясовано місце розташування однієї з трьох козацьких переправ, що знаходилась поблизу с. Острів. Під час її дослідження відкрито майже 3 га суцільної площі, на якій виявлено близько 100 останків загиблих козаків і селянських повстанців та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч речей військового, господарського, побутового і культурного призначення, конкретно датованих днем загибелі козацького табору – 10 липня 1651 р. [4].

Результати розкопок дозволили І. К. Свешнікову не тільки реалістично відтворити драматичні події 1651 р. під Берестечком, а й відкрити досі невідомі сторінки з матеріальної і духовної культури українців періоду Національно-визвольної війни 1648-1658 рр.

Були встановлені шляхи відступу українських військ з оточеного табору. Антропологічний матеріал, здобутий на переправі, слугував основою для науково обґрунтованих скульптурних реконструкцій декількох портретів загиблих на переправі козаків і селян – учасників битви, які були виконані відомими радянськими антропологами Г. В. Лебединською, Є. В. Веселовською, Х. Родрігес [1, с.49-112].

Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження учасників битви з польсько-шляхетського боку щодо «нищівної поразки козацьких військ під Берестечком і загибелі під час захоплення табору 10 липня 1651 р. до 30 тис. козаків і селян». Виявлення на дослідженій площі лише близько 100 загиблих, переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку В. С. Степанкова загальні втрати української армії у битві під Берестечком склали до 8 тис. вояків [8, с. 1-4].

За допомогою унікального археологічному матеріалу, що був співставлений з документальними, наративними, іконографічними джерелами і планом битви, складеним вже у другій пол. XVII ст., І. К. Свешнікову вдалося відтворити порядок розташування козацько-селянських військ на полі битви і тактику, застосовану Богданом Хмельницьким під Берестечком. Опинившись зі своєю армією на рівнині без ярів та значних підвищень, гетьман обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі української армії був побудований основний великий табір, захищений з лівого боку меншим табором, а з правого боку — ще двома таборами. Центральним і лівим таборами Богдан Хмельницький захистив лінію висунутих на передній край козацьких полків з артилерією, а за таборами залишив у резерві частину війська. Лівий фланг козацьких полків поблизу с. Солонів прикривала татарська кіннота під орудою Кримського хана Іслама-Гірея III, а на правий фланг гетьман вивів свою кавалерію [7, с.52-56].

Слід підкреслити, що така дислокація війська і тактика на полі бою принесли позитивні результати: шляхетським військам не вдалося перемогти козаків у відкритому бойовому протистоянні 29 червня. І тільки підступні дії татар, які 30 червня самовільно залишили свої позиції і відкрили лівий фланг військ Богдана Хмельницького для рішучого наступу польської шляхти та її союзників, змінили ситуацію не на користь української армії.

Після втечі татар і захоплення ними у полон Богдана Хмельницького, козаки під орудою Івана Богуна у повному бойовому порядку відійшли до лівого берега Пляшівки, де побудували новий укріплений табір, три переправи з нього на правий берег Пляшівки і протягом 10 днів героїчно боронилися проти чисельного ворога.

У процесі археологічного дослідження виявленої переправи були отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків. Вони дозволяють стверджувати, що у середині XVII ст. козаки використовували шаблі польсько-угорського та польського гусарського типів. З іншої холодної

зброї у козаків під Берестечком були невеликі сокири – келепи, з металюної – лук і стріли та списи, а селянські повстанці були переважно озброєні бойовими косами і сокирами [6, с.228-238].

Різноманітною була і ручна вогнепальна зброя. Вона представлена у матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, французької та московської роботи [6, 238-248].

Окремий комплекс з розкопок склав досі ретельно не описаний у джерелах та спеціальній літературі матеріал, що ілюструє наявність у козаків обладнання, необхідного для ефективного використання вогнепальної зброї. На козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їхні заготовки, зливки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. Слід зазначити, що у знайдених порохівницях, натрусках та ладівницях були виявлені рештки гранульованого пороху досить високої якості [6, с.249-257].

Вагому частку знахідок біля козацької переправи становили вироби зі шкіри та дерева: чоботи, пояси, сумки, піхви для шабель і ножів, кисети, сідла, вуздечки, чепраки, попруги, зброя і побутові речі з дерев'яними деталями, які потребували термінової консервації. За короткий час І. К. Свешніков розробив власну методику консервації та реставрації виробів із дерева та шкіри. Вона була настільки універсальною, ефективною і доступною, що дозволяла вже після завершення чергового польового сезону оперативно проводити реставраційні роботи на високому науковому і професійному рівні. Вироби, реставровані ученим, практично не втрачали початкового вигляду і зберігали необхідний фізичний стан. До цього слід додати, що вчений за особистою методикою здійснював реставрацію виробів з різних металів: предмети озброєння і господарські вироби, монети, прикраси тощо [3, с. 61-65].

Усі знахідки з козацької переправи становлять колекцію абсолютно датованих, оригінальних і унікальних речей, що відображають матеріальну і духовну культуру населення України середини XVII ст. Це, в свою чергу, дозволяє більш достовірно відтворити реалії того часу. Нечисленні описи козаків у записках іноземців XVII ст. є короткими, недостатніми, а іноді фантастичними. А висновки Д. І. Яворницького, що ґрунтуються на переказах, належать, переважно до XVIII ст. і не завжди відповідають спостереженням, зробленим під час археологічного дослідження поля Берестецької битви [9, с. 156-168, 173-180].

Реставровані І. К. Свешніковим речі озброєння, господарської діяльності, побуту і культури українських козаків і селян утворили основу унікальної експозиції Державного (з 2008 р. – Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та відповідного розділу в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею.

У 1992-1994 рр. розвідку в районі сіл Пляшева й Острів провела археолог Т. Л. Бітковська (м. Київ). У 1996 і 1998 рр. розкопки на козацькій переправі поблизу с. Острів здійснила експедиція Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом С. В. Ревуцького. А з 2003 р. експедиція Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Б. А. Прищепи і заступника директора філії В. С. Чекурова відновила дослідження поля Берестецької битви [5, с.21-31].

Під час археологічного дослідження пам'ятки у 1996-2008 рр. була зібрана також унікальна колекція козацьких речей військового, господарського та побутового призначення. Результативність нових робіт, на думку Б. А. Прищепи і В. С. Чекурова, ствердила перспективність подальшого вивчення пам'ятки методами археології [5, с. 25].

Практичне значення результатів археологічного аналізу першоджерел Берестецької битви полягає у можливості використання його методів та інструментів для наступних наукових пошуків за напрямками: археологія, історія, етнографія та культура України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д. Я.Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К.:ІЗМН, 1997. – 336 с.: іл.
2. Нікольченко Ю. М. Вчений Божою милістю / Ю. М. Нікольченко // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. Випуск XIII. Частина 1. Рівне, 2015. – С. 5-10.
3. Нікольченко Ю. М. Збереження та реставрація дерев'яних і шкіряних виробів з поля Берестецької битви: пошуки і здобутки / Ю. М. Нікольченко // Берестецька битва в історії України: Науковий збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. 16-17 червня 2001 року, м. Рівне. – С. 61-65.
4. Пономарьова Т. Переправа незабуття / Т. Пономарьова, О. Булига. – Луцьк: Волинські старожитності, 2014. – 188 с.: іл.
5. Прищепя Б. А. Нові дослідження поля Берестецької битви / Б. А. Прищепя, В. С. Чекурков // Берестецька битва в історії України: Збірник тез наукової конференції 24-25 червня 2006 року м. Рівне. – С. 21-31.
6. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков – Львів: Слово, 1992. – 304 с.: іл.
7. Свешніков І. К. До питання про розташування козацького війська на полі Берестецької битви / І. К. Свешніков // Берестецька битва в історії України: Матеріали і тези 6-ї науково-теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. 24-25 червня 1995 року, м. Рівне. – С. 52-56.
8. Степанков В. С. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації / В. С. Степанков // Берестецька битва в історії України: Тези 3-ої республіканської науково-теоретичної конференції. 26 червня 1992 року, м. Рівне. – С. 1-4.
9. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович. – Том перший. – Львів: Видавництво «Світ», 1990. – 319 с.: іл.

БІЛОРУС К. М. ПОЛІКАРПОВИЧ ТА УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ)

Цеунов І.А.

Дослідження міжнародної комунікації займає важливе місце у роботі історика науки. Сьогодні Україна та українська наука знаходяться у доволі скрутному становищі. Справою виживання є пошук можливих партнерів по науково-технічному співробітництву. Одним із ймовірних країн-партнерів є Білорусь. Ідея комунікації між українськими та білоруськими археологами не нова. У 1930-х рр. Костянтин Михайлович Полікарпович, співробітник Білоруської Академії Наук (БАН) працював на українських пам'ятках та в українських експедиціях. Метою роботи є розкрити конкретний сюжет історії білорусько-українських комунікацій в археологічному співтоваристві

Джерела, які використані під час написання даних тез, є неповними та лише частково проливають світло на діяльність К.М. Полікарповича в Україні. Більша частина документів на даний момент зберігається у Мінську, у архіві Інституту Історії НАН Білорусі. Використовуючи лише ті документи, які зберігаються в Україні, у Науковому Архіві Інституту Археології НАН України (НА ІА НАНУ), можна реконструювати окремий сюжет українсько-білоруської наукової комунікації в 30-х рр. XX ст. на прикладі діяльності К.М. Полікарповича. Найвні джерела ділимо на групи: договори між радянськими українськими та білоруськими науковими установами; фотографії; переписка між науковими установами та К.М. Полікарповичем; особисте листування; рецензії робіт українських археологів.

Першу групу джерел представлено договором про соцзмагання та ударництво між українською та білоруською АН [4]. Договір був заключений у 1933 р. Звісно, необхідно забувати про данину часу (тоді всі організації мали подібні договори), але важливим є вибір – Білорусь.

У НА ІА НАНУ зберігається фото К.М. Полікарповича з розкопок БоГЕСу, де, скоріш за все (п'ятий справа) зображений білорус [3].

Переписка між науковими установами та К.М. Полікарповичем представлена листами з повідомленнями про те що археолог висловлює бажання досліджувати Чернігівщину. Такі документи зібрані у окремій теці № 470 НА ІА НАНУ під назвою «Про участь К.М. Полікарповича в дослідах на Чернігівщині р. 1933» [5]. Листи білоруський дослідник адресував до Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК) [5, с. 1-2; Рис. 1] та Ф.А. Козубовського (заступника керівника ВУАКу) особисто [5, С. 3]. Також у теці наявні листи у яких К.М. Полікарповича повідомляли про те, що його включено до експедиції, про час проведення та особистий склад [5, с. 5-8; Рис. 3].

У НА ІА НАНУ зберігається рецензії лише на дві праці українських археологів: Б.В. Пяковського та М.Я. Рудинського. Самі статті були написані в 1927-1928 рр., а рецензії лише у 1932 р., у період коли зв'язки між К.М. Полікарповичем та українськими археологами, особливо М.Я. Рудинським, були особливо тісними [2].

А.А. Чубур написав монографію, де описав життєвий шлях відомого білоруського «доісторика». А.А. Чубур відзначає особисті приятні стосунки К.М. Полікарповича та М.Я. Рудинського. Фактично через останнього проводилась комунікація між українськими та білоруськими палеолітчиками у особі К.М. Полікарповича [6].

З Україною К.М. Полікарповича пов'язували тісні поза наукові зв'язки ще з початку 20-х рр. На Одещині археолог перебував протягом двох років у часи громадянської війни [6]. На Півдні К.М. Полікарпович опинився і вперше вже в українській експедиції. Під час археологічних досліджень під час побудови гідроелектростанції на Бузі на чолі з Ф.А. Козбуовським у серпні 1931 р. [6]. К.М. Полікарпович очолив загін, який досліджував пам'ятки кам'яної доби.

Загоном К.М. Полікарповича було виявлено залишки пізньоплейстоценової фауни з обробленим крем'яним інвентарем. Біля с. Семенків поблизу Первомайська було закладено 6 розвідувальних розкопів. У чотирьох з них знайдені залишки фауни та оброблений людиною кремій. Дослідники мали справу з пам'яткою (ами) з перевідкладеними одним або декількома культурними шарами. Дослідники знаходили аналогії кам'яного інвентарю у палеолітичних пам'ятках Вілндорф та Борщево I [1].

У першій половині 1933 р. К.М. Полікарпович мав ідею проведення самостійної експедиції на Чернігівщині. Так як К.М. Полікарпович був співробітником установи іншої країни (БРСР), то узгоджувати проведення такої експедиції необхідно було з українськими установами. Процес узгодження можна побачити у документах, які зберігаються в НА ІА НАНУ.

К.М. Полікарпович хотів досліджувати лівобережжя Дніпра, межириччя Десни та Сожу на території УСРР. Білорус обґрунтовував необхідність проведення ним окремої експедиції тим, що він працював на білоруській території з цими ж пам'ятками. А також у планах на майбутнє К.М. Полікарпович мав дослідити палеолітичні пам'ятки у західних областях РРФСР (що і відбулось протягом наступних декількох років). ВУАК відреагував не так як очікував К.М. Полікарпович. З відповіді К.М. Полікарповичу від 4 березня 1933 р.: «...Ваше заявление о представлении права проводить археологические разведки в Черниговской области он (Археологічний комітет - авт) получил и ответ даст после согласования этого вопроса с украинскими исследователями, которые производят работы в этом районе по заданиям Наркомпроса УССР и АН» [5, с. 5; Рис. 1]. ВУАК підпорядковувався Сектору Науки НКО (Народний комісаріат освіти) і мав узгоджувати свої дії. До Сектору Науки НКО ВУАК відправив листа з позитивною характеристикою Полікарповича, але і висловив небажання поступати першістю у дослідженні пам'яток на українській території: «Зважаючи на важливий науковий характер праці т. Полікарповича, за відповідним погодженням з М. Рудинським, що керуватиме року 1933 археологічними дослідженнями на Чернігівщині, просить Сектор Науки НКО долучити

тов. Полікарповича до складу Державної Археологічної експедиції року 1933 в справі дослідження палеоліту на Чернігівщині» [5, с. 6; Рис. 2]. Лист Сектору Науки НКО до ВУАК № 205-1: «Сектор науки не заперечує проти включення т. Полікарповича до складу експедиції в справі дослідження палеоліту на Чернігівщині, якщо така відбуватиметься 1933 р.» [5, с. 7]. Скоріш за все, сам М.Я. Рудинський виступив проти самостійної експедиції К.М. Полікарповича на Чернігівщині. А для офіційних структур вирішальною могли стати фінансові питання. З листа К.М. Полікарповича до ВУАКу від 24.02.1933 «Для проведения намеченной мною работы я располагаю только незначительными личными средствами. В виду этого я прошу Комитет оказать мне, если это окажется возможным и необходимым, содействие в данной работе ассигнованием хотя бы небольших средств». Остання фраза підкреслена червоним олівцем [5, с. 2]. Фактичне вирішення справи самостійних польових досліджень К.М. Полікарповичем відбулось у квітні 1933 р. Підтвердження від Сектору Науки НКО щодо включення білоруса до складу Мізинської експедиції прийшло до ВУАК 15 квітня. А К.М. Полікарповича було повідомлено лише 5 червня [5, с. 8; Рис. 3].

К.М. Полікарпович був ображений такою відмовою. З тих пір відносини з М.Я. Рудинським були зіпсовані. Останній неодноразово писав до Мінську з повідомленням про результати польових досліджень, але К.М. Полікарпович став членом «загону А.Н. Лявондовського» на Західні Двині [6].

Яскравий прояв образи К.М. Полікарповича на М.Я. Рудинського можна побачити в рецензії на статтю останнього. К.М. Полікарпович не погоджувався з висновками українського археолога щодо інтерпретації каміння на Лоханському острові таким, що було оброблено в неолітичний час. «Таким чынам, апісанья М.Я. Рудынськім “шліхувадлы” зусім не могуць разглядацца, як помнікі матар’альнай культуры. Разам з тым зьнікае і значэньне, якое М. Я. Рудынські надае ім, разглядаючы іх, як рэшткі аднэй з форм вытварчага процэсу эпохі неозэльту» [2].

По-перше, стаття 1928 р., а рецензія написана у 1933 р., а по-друге мова йде про неолітичні пам’ятки – час на якому спеціалізувався М.Я. Рудинський (захищав дисертацію) та не спеціалізувався К.М. Полікарпович. Мотивація написання рецензії очевидна – особиста образа. Першим думку особисту образу висловив А.А. Чубур [6]. У даній роботі лише деталізовано цей момент біографії К.М. Полікарповича.

Таким чином, співпраця українських археологів та К.М. Полікарповича була не довгою і закінчилась розривом стосунків. К.М. Полікарпович незначний час працював на Бузі у 1931 р., а у 1933 р. почалось листування щодо організації експедиції на Чернігівщину. Небажання українських археологів віддавати першість у дослідженні палеолітичних пам’яток зіштовхнулось зі складним характером К.М. Полікарповича. Як наслідок конфлікт, який не пішов на користь науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу 1930-1932 рр. / Ф.А. Козубовський. – К., 1933. – 98 с.
2. НА ІА НАНУ. – Ф. 30 (ім. М.Я. Рудинського), № 55/3.
3. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 327/24.
4. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 456.
5. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 470.
6. Чубур А.А. Очарованный древностью. Константин Михайлович Поликарпович: жизнь, открытия, ученики [Електронний ресурс], 2005. Режим доступу: <<http://www.archeologia.ru/Library/Book/d37bd7991a71/Info>>

ЗМІСТ

Балабанов Костянтин Васильович, ректор Маріупольського державного університету, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Почесний консул Республіки Кіпр в Маріуполі
ВІТАННЯ УЧАСНИКАМ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ»..... 4

«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

«М'ЯКА ЖОРСТКА СИЛА» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ» <i>ГРІДІНА ІРИНА МИКОЛАЇВНА</i> , доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ, м. Маріуполь.....	
<i>КІРПИЧ ОЛЕКСАНДР ЮРІЙОВИЧ</i> , студент IV курсу спеціальності «Міжнародні відносини» ДонНУ, м. Вінниця.....	5
«ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ» <i>ГУЗЬ АНТОН МИКОЛАЙОВИЧ</i> , студент II курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	8
«ПАРТІЙНА НОМЕНКЛАТУРА УРСР ТА ПЕРЕБУДОВА» <i>ЛІХАЧЕВ АНТОН ВАЛЕРІЙОВИЧ</i> , студент IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	10
«ПРИРОДА І ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ» <i>МІШИНА НАТАЛЯ ОЛЕКСАНДРІВНА</i> , аспірантка 2 року навчання кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ДонНУ, м. Вінниця.....	13
«РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ В 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.» <i>НЕДБАЙ ЛІЛІЯ СЕРГІЇВНА</i> , аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. П. Могили, м. Миколаїв.....	15
«МЕНТАЛІТЕТ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ» <i>ПАНТЕЛЄЄВА ВАЛЕРІЯ ВІТАЛІЇВНА</i> , студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	18
«ЄЗУЇТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ» <i>ПАПАЗОВА АНЖЕЛА ВАСИЛІВНА</i> , кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....	21
«ГАЛЬШКА ОСТРОЗЬКА – ФУНДАТОРКА ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ» <i>РИДМАН ДІАНА ОЛЕКСАНДРІВНА</i> , студентка II курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	24
«ОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ СХОДУ УКРАЇНИ: ВТРАТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ» <i>СТЯЖКІНА ОЛЕНА ВІКТОРІВНА</i> , доктор історичних наук, професор кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....	25
«ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944 – 1946 РР. ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ АДАПТАЦІЇ» <i>ЧЕБАНОВА ЛІЛІЯ ВАСИЛІВНА</i> , студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	28

«ПРОГОЛОШЕННЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА СЕЛЯНАМ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ»	
<i>ШАРГОРОДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ, студент II курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	30
«СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛЬ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА: ВПЛИВ ЖОВТНЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ 1917 НА ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕОНІДА ГОШКЕВИЧА»	
<i>ШЕВЧЕНКО АНАСТАСІЯ ВІТАЛІЇВНА, аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського Державного Університету, м. Херсон.....</i>	32

«ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

«УЧАСТЬ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА КАВКАЗ В 60-ТІ РР. ХІХ СТ.»	
<i>ЗАДУНАЙСЬКИЙ ВАДИМ ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Українського католицького університету, м. Львів.....</i>	34
«ВІЙСЬКОВА СТРУКТУРА АЗОВСЬКОГО І ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ»	
<i>ЗАДУНАЙСЬКИЙ ВАДИМ ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор Українського католицького університету, м. Львів.....</i>	
<i>ЗАДУНАЙСЬКИЙ ДАНИЛО ВАДИМОВИЧ, студент I курсу спеціальність «Історія», ЛНУ ім. І.Франка, м. Львів.....</i>	37
«ПОСТАТЬ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ К. ГУСЛИСТОГО»	
<i>ІСАЄНКО ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА, аспірантка кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	40
«РІЧ ПОСПОЛИТА ТА КОЗАЦТВО (XIV- поч. XVII ст.)»	
<i>КРИЛОВА НІНА ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент, завідувач кафедри філософських наук та історії України ПДТУ.....</i>	43
«УЧАСТЬ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У ХОТИНСЬКІЙ БИТВІ ПІД ПРОВОДОМ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО»	
<i>ЛУТ МИХАЙЛО АНАТОЛІЙОВИЧ, магістр спеціальність «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	46
«ЗДІЙСНЕННЯ МАНЕВРІВ В ОДЕСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ОКРУЗІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.»	
<i>МЕЛЬНИКОВ ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ, аспірант кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	49
«РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОЇ КІННОТИ В ПЕРІОД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»	
<i>РЯБУХА ЮРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності МДУ, м. Маріуполь.....</i>	51
«ЙОСИП МИХАЙЛОВИЧ ГЛАДКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ»	
<i>СКРИЛЬ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ, студент III курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	56
«ІДЕЙНІ ЧИННИКИ СПІВПРАЦІ ОУН З ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНОЮ»	
<i>ТЕМІРОВ БОГДАН ЮРІЙОВИЧ, студент IV курсу спеціальності «Історія» ДонНУ, м. Вінниця.....</i>	57

**«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

«ІСТОРІОГРАФІЯ ДВОРЯНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА»

БАРАНЕНКО СВИТЛАНА МИХАЙЛІВНА, аспірантка Донецького національного університету, м. Вінниця..... **60**

«ДРУГА СВІТОВА ІЗ ВУСТ ДИТИНИ ВІЙНИ»

ТЕМІРОВА НАДІЯ РОМАНІВНА, доктор історичних наук, професор кафедри спеціальних галузей історичної науки ДонНУ, м. Вінниця

БЕЛЬДІЙ АЛЬОНА МИХАЙЛІВНА, студентка I курсу спеціальності «Історія» ДонНУ, м. Вінниця..... **63**

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПУ ГЕРОЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ»

ВОРОНІК ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ, аспірант кафедри культурології та інформаційної діяльності МДУ, м. Маріуполь..... **65**

«ПРАВОВИЙ СТАТУС ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ ПВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII-XIX СТ.): АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ»

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМИРІВНА, доктор історичних наук, професор кафедри спеціальних галузей історичної науки ДонНУ, м. Вінниця..... **68**

«УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ВЧЕНИМИ 20-30-Х РР. XX СТ.»

КОМАРНИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України КПНУ, м. Кам'янець-Подільський..... **72**

«ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ»

КУЧЕРЕНКО АЛЛА АЛИМІВНА, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧДУ, м. Миколаїв..... **76**

«ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ: ОСНОВНІ ДОКУМЕНТИ»

МІЛІЦІНА ЛЮБОВ МИХАЙЛІВНА, науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею, м. Маріуполь..... **80**

«СТАТИСТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ»

ПІДДУБНИЙ СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ, аспірант спеціальності політичні інститути і процеси, МДУ м. Маріуполь..... **84**

«К ПРОБЛЕМЕ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗНАКОВ РЮРИКОВИЧЕЙ»

РОЗАНОВ СЕРГІЙ ІГОРЕВИЧ, вчитель ЗОШ № 26 м., Маріуполь..... **87**

«ПЕРЕЇЗД М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО ЛЬВОВА: ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРІКАМИ»

РОМАНЦОВА НАТАЛЯ ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь..... **92**

«ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ДРУГІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.»

САПОЖНИКОВ ПАВЛО ГЕННАДІЙОВИЧ, студент IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь..... **94**

«НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЛОВОДСТВА НА РЕСПУБЛІКАНСЬКОМУ РІВНІ»

САЛЬНІКОВА НАТАЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь..... **96**

«ГЕТМАН П. ДОРОШЕНКО В ОСВЕЩЕНИИ РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ» <i>ТАРАСОВ СЕРІЙ ВІКТОРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	98
«КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ ДЕПОРТОВАНИХ ТАТАР ПІД ЧАС ТРАВНЕВОЇ ОПЕРАЦІЇ 18 ТРАВНЯ 1944 РОКУ У КРИМУ ЗА ПИСЬМОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ» <i>ЧЕРНИШЕНКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕГОВИЧ, студент ОС «Магістр» спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	101

«ПОВСЯКДЕННІСТЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

«ДІЛОВОДНІ ДЖЕРЕЛА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА ЯК НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я» <i>АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	104
«НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСТЯН М. МАРІУПОЛЯ У 1906 РОЦІ» <i>ДЕМЧЕНКО АНАСТАСІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА, магістр з історії, м. Маріуполь.....</i>	106
«ФЕЛЬДШЕР І ЙОГО ОБОВ'ЯЗКИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ» <i>ДЮСЕМБЕКОВА АНАСТАСІЯ МАРАТІВНА, студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	109
«ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В МАРІУПОЛЬСЬКІЙ МАРІЇНСЬКІЙ ЖІНОЧІЙ ГІМНАЗІЇ» <i>ОРОС ВІКТОРІЯ АНДРІЇВНА, студентка II курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	111
«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТЯН МАРІУПОЛЯ У ЧЕРВНІ-СЕРПНІ 1914 РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «МАРИУПОЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ» <i>ПОПОВА АЛІНА СЕРГІЇВНА, магістр з історії, м. Маріуполь.....</i>	114
«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УКРАЇНИ 1950 – 1980 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ» <i>РЕУЦЬКА АНАСТАСІЯ МИКОЛАЇВНА, аспірантка кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	116
«ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТ.» <i>ТЕМІРОВА НАДІЯ РОМАНІВНА, доктор історичних наук, професор кафедри спеціальних галузей історичної науки ДонНУ, м. Вінниця.....</i>	121

«СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І В ХІХ-ХХСТ.»

«ГЕНОЦИД ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ЧАСИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ НА ДОНЕЧЧИНІ (1941-1943)» <i>АЛЕКСЄЄВА МАРІЯ АНДРІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	125
ДО ПИТАННЯ ПРО БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КУПЕЦТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. <i>ВОЛОНІЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	127
«ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ 1905 Р. У МАРІУПОЛІ» <i>ВОРОТІЛОВА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА, студентка II курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	129

«ГРЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ У СЕЛІ АНАДОЛЬ» ГРИЦЬКЕВИЧ ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ, студент ОС «Магістр» спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь	130
«ГРЕЦЬКЕ СЕЛИЩЕ МАНГУШ У ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСКАХ Ф. А. БРАУНА» ДЖЕЛОМАНОВ ВЛАДИСЛАВ ЕЛЬМАРОВИЧ, студент III курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	131
«ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ЗЕМСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. » КОМІРНА АНАСТАСІЯ АНДРІЇВНА, студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	133
«РОЗВИТОК СИСТЕМИ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ У МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)» НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....	135
«МАТЕРІАЛИ ФОНДІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА» ПОДГАЙКО МАРІЯ КОНСТАНТИНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....	138
«ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ІКОНИ СВЯТОГО ГЕОРГІЯ» ПОЗОЛОТІНА ДАР'Я ВОЛОДИМИРІВНА, студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	140
РЕФОРМА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У МАРІУПОЛІ НА ПОЧАТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р. РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....	142

**«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ, МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

«АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ДУБРОВНИЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1358-1526)» ВЕРЕМЕСВА МІЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь	146
«КУЛЬТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЄГИПТІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ МУХАММЕДА АЛІ» ГРИБАНОВА ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА, студентка ОС «Спеціаліст» спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....	148
«УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1920-1926 РР.)» ГОРБ ЄВГЕН СЕРГІЙОВИЧ, аспірант кафедри всесвітньої історії ДонНУ., м. Вінниця	150
«МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПОШТОВОГО АДМІНІСТРАТОРА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ» ОРЄХОВА СВІТЛАНА ЄВГЕНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності МДУ, м. Маріуполь.....	153
«СВАНГЕЛЬСЬКО-БАПТИСТСЬКА ЦЕРКВА У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПОВОЄННОЇ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ» ПОДОБЄД ОЛЕНА АНДРІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Драгоманова.....	156

«ОСОБИСТІТЬ ШАМІЛЯ ТА СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗОВАНОГО РУХУ ГОРЦІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО КАВКАЗУ»	
<i>ПОШЕН МАКСИМ ВАСИЛЬОВИЧ, студент III курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	159
«БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ»	
<i>САМОЙЛЕНКО АНТОН ВОЛОДИМИРОВИЧ, студент II курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	161
«САРМАТИЗМ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЧИ МЕНТАЛЬНА ОСНОВА ШЛЯХЕТСЬКОЇ СВІДОМОСТІ?»	
<i>ТЕРЕНДІЙ ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА, студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	162
«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ МІЖМОР'Я»	
<i>ТОДОРОВ ІГОР ЯРОСЛАВОВИЧ, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій УНУ, м. Ужгород.....</i>	164
«THE SPECIFICITY OF RELIGIOUS CONFLICT AND THE WAYS OF THEIR RESOLUTION (СПЕЦИФІКА РЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ПІДХОДИ ДО ЇХНЬОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ)»	
<i>ТРИМА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології, філософії та соціології МДУ, м. Маріуполь.....</i>	168
«ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСЛАМСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «БРАТИ-МУСУЛЬМАНИ»	
<i>ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ, м. Маріуполь.....</i>	170
«ПОЧЕСНІ КОНСУЛЬСТВА МАЛИХ ДЕРЖАВ»	
<i>ТРОФИМЕНКО МИКОЛАЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ, кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ, м. Маріуполь.....</i>	174
«УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ КОНЦЕПТИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ Й СВІТОВОМУ ПРОСТОРІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ»	
<i>ЦІВАТИЙ ВЯЧЕСЛАВ ГРИГОРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент, перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України, заслужений працівник освіти України .....</i>	179
«КЕРІВНИЦТВО НАВЧАЛЬНИМ ПРОЦЕСОМ ТА СТРУКТУРА ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ТОВАРИСТВА ІСУСА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»	
<i>ЧИКАНЕНКО ДАР'Я СЕРГІЇВНА, студентка IV курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	183
«КЛЮЧОВІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ У XXI СТОЛІТТІ.»	
<i>ЯЛІ МАКСИМ ХАРЛАМПІЙОВИЧ, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».....</i>	185
«ІДЕОЛОГІЧНИЙ СПЕКТР ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ РЕСПУБЛІКИ КІПР НА МОМЕНТ ВСТУПУ В ЄС»	
<i>ЯСІРОВА ЮЛІЯ ФЕДОРІВНА, аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ, м. Маріуполь .....</i>	188
WYKORZYSTANIE PRASY W DZIAŁALNOŚCI PROPAGANDOWEJ PAŃSTWA ISLAMSKIEGO	

<i>Grzegorz Małyga, doktorant Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polska.....</i>	192
«THE GRAND MUFTI OF JERUSALEM HAJJ AMIN AL-HUSSEINI AND THE "FINAL SOLUTION"»	
<i>SZYMON PIETRZYKOWSKI doktorant, Adam Mickiewicz University in Poznan.....</i>	195
«THOMAS HOBBS SOCIAL CONTRACT AS AN IDEA TRANSFORMATION FROM THEOLOGY TO POLITICAL»	
<i>PRZEMYSŁAW ZIENTKOWSKI, doktor nauk humanistycznych, absolwent filozofii na Wydziale.....</i>	197
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ»	
«ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ»	
<i>БОРОДАЙ МАРК ЕДУАРДОВИЧ, студент III курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.....</i>	203
«ИССЛЕДОВАНИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ В НОВОСТРОЕЧНЫЙ ПЕРИОД»	
<i>ЗАБАВИН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ, старший викладач кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.....</i>	205
«КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД В ПОХОВАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ БАБІНСЬКИХ КУЛЬТУР».	
<i>ЛИТВИНЕНКО РОМАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії ДонНУ, м. Вінниця.....</i>	209
«ДИТЯЧІ ПОХОВАННЯ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ»	
<i>НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕНАДІЙОВИЧ, магістр з історії.....</i>	213
«АРХЕОЛОГІЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»	
<i>НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності МДУ, м. Маріуполь.....</i>	215
«БІЛОРУС К. М. ПОЛІКАРПОВИЧ ТА УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ)»	
<i>ЦЕУНОВ ІГОР АНДРІЙОВИЧ, аспірант Інституту Археології НАН України, м. Київ...</i>	218
ЗМІСТ.....	221

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

8 КВІТНЯ 2016 р.

м. МАРІУПОЛЬ

ПІД ЗАГ. РЕД. К. В. БАЛАБАНОВА

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В.М. Романцов
Технічна редакція – к.і.н., доц. С.С. Арабаджи
Комп'ютерна верстка – М. Веремєєва, М. Лут, О. Чернишенко
Дизайн обкладинки – Д. Тимотіна

Підписано до друку 30.03.2016

Папір офсетний

Умов. друк. арк. 21

Тираж 55 прим.

Видавець і виготовлювач:

«Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи.

ДК №4930 від 07.07.2015 р.